

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

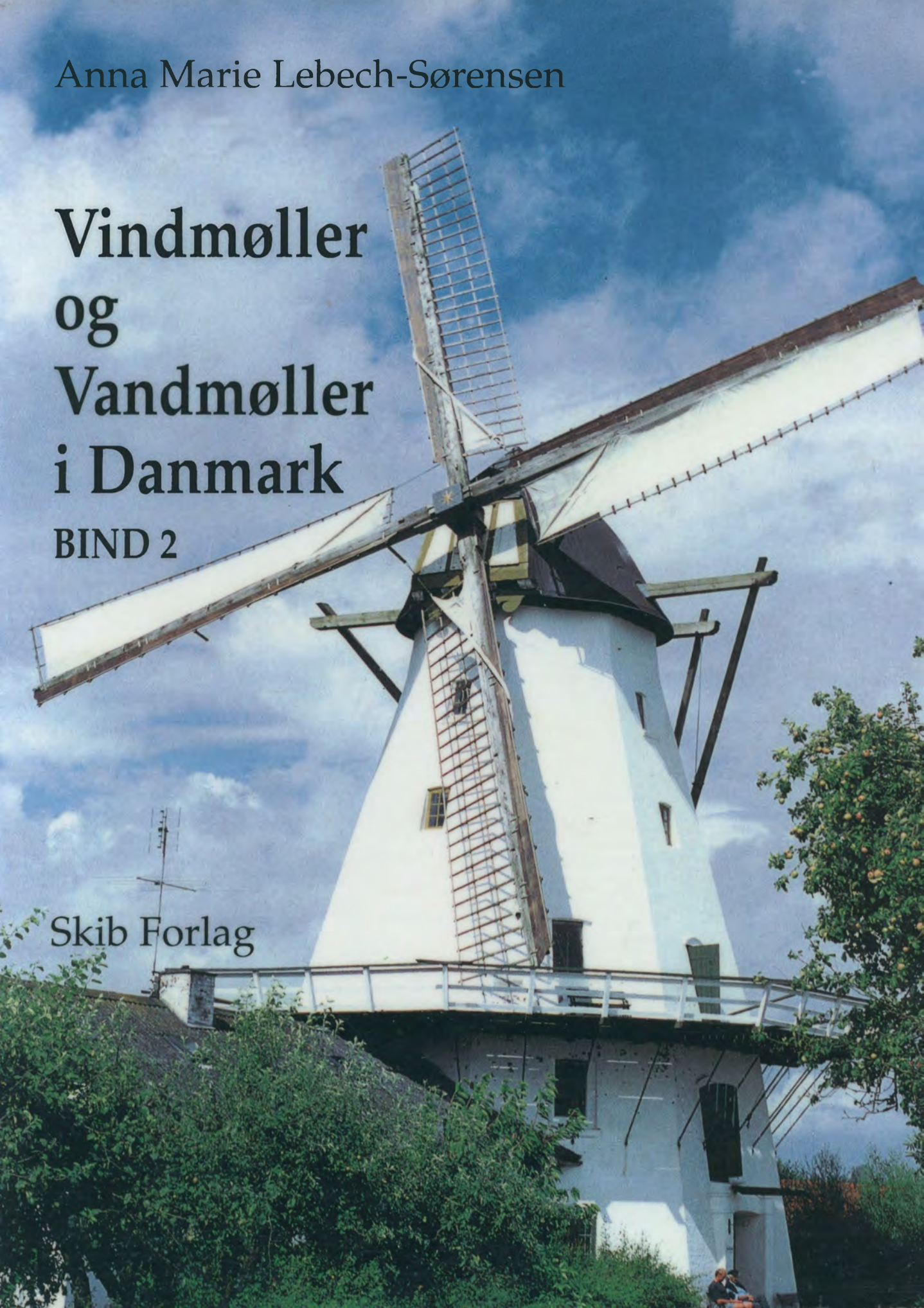
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Anna Marie Lebech-Sørensen

Vindmøller og Vandmøller i Danmark

BIND 2

Skib Forlag

Vindmøller og Vandmøller i Danmark

BIND 2

Anna Marie Lebech-Sørensen

Vindmøller og Vandmøller i Danmark

BIND 2

Skib Forlag

Vindmøller og Vandmøller i Danmark

BIND 2

Forfatter:

Anna Marie Lebech-Sørensen

© Skib Forlag

Illustrationer:

Hvor intet andet er anført
tilhører fotos Anna Marie Lebech-Sørensen
eller Aksel Folmersen

ISBN: 87 90374 28 2

1. udgave 2004

Reproduktion og tryk:

Midtfyns Bogtryk ApS, 5750 Ringe

Sats:

Palatino

Papir:

130 gr. MultiArt Silk

Indbinding:

J.P. Møllers Bogbinderi, 6100 Haderslev

Forlaget takker for venlig støtte fra:

Augustinus Fonden
Margot og Thorvald Dreyers Fond
Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse
Realdania
Velux Fonden

Forfatteren Anna Marie Lebech-Sørensen
takker for et arbejdslegat fra Litteraturrådet

Gengivelse af bogen eller dele deraf kun tilladt
med forlagets skriftlige tilladelse.
Uddrag til brug ved anmeldelse dog undtaget.

Skib Forlag

5771 Stenstrup

Tlf. 62 26 33 58

skib@post.tele.dk

www.skibforlag.dk

Indhold	5	Forord ved HKH Prins Henrik
	9	Digte fortæller møllehistorie
	17	Borbjerg Mølle
	22	Børkop Vandmølle
	30	Damgård Mølle
	34	Dyrehave Mølle
	41	Faddersbøl Mølle
	47	Follerup Mølle
	54	Frederiksværk Krudtværk
	67	Gravengård Vandmølle
	72	Grubbe Møller
	80	Gylling Mølle
	83	Heltborg (Gamle) Mølle
	87	Holme Mølle
	97	Ladby Overdrevs Andelsmølle
	102	Lillemølle
	110	Lumsås Mølle
	116	Lyshøj Mølle
	121	Løve Mølle
	129	Odder Vand- og Dampmølle
	138	Ramløse Mølle
	142	Ringsted Bymølle
	146	Rørvig Mølle
	153	Sillerup Mølle
	157	Skenkelsø Mølle
	162	Sønderho Mølle
	168	Uggerslev Mølle
	173	Uhre Mølle
	178	Uldum Mølle
	182	Ventepose Mølle
	191	Vestervig Klostermølle
	196	Viby Mølle
	202	Ørnbjerg Mølle
	211	Vandkraftværker
	226	Stikord

Trykte Kilder:

Niels Meyn og Henry Loft: Danske Møller 1934
Steen B. Bøcher: Vandkraftens udnyttelse i det sydlige Nørrejylland før og nu 1942
Steen B. Bøcher: Vandmøller og andre vandkraftudnyttelser i Ribe Amt 1944, i Vejle Amt 1952
Kirsten Havelund Sørensen og Helene Strøm: Møller i Danmark – bidrag til en bibliografi 1981
Ole Mortensøn og Hans Larsen: Møller og Møllefolk – på Langeland 1982, 1990
Jens Kongsted Lampe m.fl.: Møller og Møllere i Danmark gennem 100 år 1984
Niels Christensen: De fynske kornmøller og deres møllere 1660-1800 1986
Jørgen F. Christensen: Rundt til danske vandmøller 1991
Dansk Mølleatlas I-III, udg. af Dansk Møllerforening 1992-1994
Møllebygninger i Danmark, udg. af Skov- og Naturstyrelsen 1993
Fredede Bygninger 1999, udg. af Skov- og Naturstyrelsen 1999
John Jensen, Anders Friedrichsen, Torben Olesen: Møllepasning, Kursusmateriale, udg. af Møllepuljen og John Jensen 1999

Tidsskriftet Møllen, udg. af Dansk Møllerforening.
Anders Jespersen: Den danske Mølle udg. af Selskabet Danske Mølles Venner.
Anders Jespersen: Moldek publikationer og TIMS
(Transactions of the International Symposiums on Molionology)
Foldere om møllerne

J.P. Trap: Danmark, udg. 1857 og senere udgaver
Kronens Skøder fra 1535, udg. 1892-1978
Kancelliets Brevbøger fra 1551, udg. 1885-1996

Ultrykte kilder:

Lensregnskaber, amtsregnskaber, tingbøger, markbøger,
modelbøger, matrikler, fæste- og skifteprotokoller, kirkebøger,
folketællinger, skøde- og panteprotokoller
(Rigsarkivet, Landsdelsarkiverne, lokalhistoriske arkiver).

Vindmøller og Vandmøller i Danmark

I Danmark findes utallige mindre vandløb, og langt tilbage har man forstået at udnytte vandet til at drive møllehjul. Allerede i 1241 havde Valdemar Sejr lovgivet om vandmøller, men længere op i historien har danskerne bygget vindmøller.

I flere hundrede år malede møllerne korn, stampede klæde og huder eller endda malede krudt. I nyere tid kan møller også fremstille elektricitet.

En af foregangsmændene var Poul la Cour, der i Askov fandt frem til møller, der bedre udnyttede naturens kræfter.

Hvor der for hundrede år siden var mange tusinde møller spredt over hele Danmark – de idyllisk beliggende vandmøller og de trinde vindmøller højt på bakkerne – er de nu afløst af vandkraftværker eller skyhøje, slanke møller, der alle producerer elektricitet.

Uden fortid ingen fremtid, og derfor hæger vi om vor kultur og de få gamle møller, vi har tilbage. Det gælder museumsmøllerne og i høj grad også de privatejede, hvor ejerne gør en uvurderlig indsats. Heldigvis findes der mange fonde, som med deres bidrag er med til at bevare vor kulturarv.

Henrik

*HKH Prins Henrik er protektor for Dansk Møllerforening.
Foto: Kgl. Hoffotograf Klaus Møller*

En stor tak

Atter skal der lyde en stor tak til »møllefolk« over hele landet, der har bidraget til *Vindmøller og Vandmøller i Danmark* BIND 2 med vejledning, gode råd og oplysninger samt illustrationsmateriale. En særlig tak til Otto Rasmussen, mangeårig redaktør af *Møllen*, Dansk Møllerforenings medlemsblad, der har åbnet foreningens arkiv for mig og altid velvilligt har øst af sin store viden og hjulpet, når tvivlsspørgsmål skulle løses. Endvidere tak til Per Gliese, sekretær i Dansk Møllerforening og medredaktør af *Møllen*.

Der er stadig mange spændende møller, hvis historie ikke er skrevet i dette andet bind af værket om de danske vind- og vandmøller. På grund af den fine modtagelse, som første bind fik i vide kredse, vil andet bind imidlertid blive fulgt af et tredje bind, sådan at alle i øjeblikket væsentlige møller vil være dækket af en speciel artikel, mens andre møller vil blive omtalt. Så til de mølleejere, møllelaug og møllepassere, som også denne gang må lede forgæves efter netop deres mølle: den kommer.

Anna Marie Lebech-Sørensen

Christiansminde Stampemølle. Tegnet af Frode Lund 1948

Digte fortæller møllehistorie

Maleri af A. E. Kieldrup, 1849: Silkeborg Vandmølle

At møllerne har spillet en stor rolle i menneskers hverdag i gamle dage, viser sig ved, at ikke blot møllere og møllersvende har skrevet småvers og kommentarer vedrørende deres hverdags glæder og fortrædeligheder på bjælker og andet træværk i møllerne som for eksempel i Kuremøllen på Bornholm og Tranekær Slotsmølle på Langeland (se bind 1), men også de mange ordsprog, hvoraf det mest kendte og stadig i vor tid særdeles rammen- de vel er »Den, der kommer først til mølle, får først malet«, vidner om, hvor vigtigt det daglige brød var. Det er det stadig, men mange har glemt det, både i bogstavelig og overført betydning.

Digtere og malere har også beskæftiget sig med de gamle vand- og vindmøller, og her må vandmøllerne nok fremhæves, da de måske på grund af deres ælde, deres beliggenhed ved det magiske og mystiske vand har udøvet stor tiltrækningskraft. Det betyder dog ikke, at vindmøllerne ikke også har været besunget og skildret i kunsten. De

mennesker, som beskæftigede sig med det livgivende arbejde og livet i møllegårdene, har ligeledes optaget kunstnerne, men også almindelige mennesker har været interesseret i møllerne og det liv, som levedes dér. I de senere år er også nogle af TV-kanalernes julekalendere blevet indspillet i de gamle møller, og sådan har moderne mennesker kunnet lære både vindmøller og vandmøller at kende indefra, selv om de måske ikke har tænkt over det.

Maleriet af Silkeborg længst forsvundne vandmølle ved Remstrup Å, som Gudenåen kaldes på dette sted, kan smukt ledsages af et digt af H.C. Andersen, som han skrev under et af sine mange besøg hos familien Drewsen på Silkeborg Hovedgård.

Firmaet Drewsen og Sønner på Strandmøllen ved København (se bind 1) grundlagde i 1844 Silkeborg Papirfabrik ved Gudenåens udløb i Silkeborg Langsø midt i et ret øde, men naturskønt

område, hvor Silkeborg Hovedgård, vandmøllen og nogle få småhuse var den eneste bebyggelse. Stedet blev valgt på grund af den rigelige mængde vandkraft, som Gudenåen kunne yde, og som ikke var til stede ved Mølleåen, ved hvis udløb i Øresund Strandmøllen lå.

Michael Drewsen, som blev den af Johan Drewsens sønner, der fik til opgave at opbygge fabrikken, opfattes som Silkeborg bys grundlægger, og en statue af ham er rejst på Torvet. Han var meget aktiv i byens praktiske liv – han stod således bag grundlæggelsen af gasværket, men han sørgede også for at forbedre stedets forbindelse med omverdenen.

I 1861 ankom hjuldampere *Hjejlen*, som stadig sejler på Silkeborgsøerne, til byen fra B&W, og i 1871 blev der, hvad der var nok så vigtigt, etableret en jernbanelinje til Silkeborg.

Men Michael Drewsen fik også tid til at videreføre det selskabelige liv, han kendte hjemme fra Strandmøllen, hvor stort set alle Guldaldertidens

digtere havde været velkomne gæster. I Silkeborg Hovedgård kom mange af tidens kendte personligheder, ja, endog kong Frederik den Syvende og grevinde Danner. Blandt gæsterne var også H.C. Andersen, som var fascineret af naturen, men også af, hvad papirfabrikken kunne fremstille, tænk, at omdanne nogle elendige klude til det fineste hvide papir, som han kunne skrive sine eventyr og historier på. Om dette tekniske vidunder skrev han *Laserne* og *Flipperne*, begejstret for fremskridtet, som han var. Spørgsmålet er, om det ikke ville have været for meget selv for ham, hvis han i dag havde set, hvad Papirfabrikken er blevet til. Den blev nedlagt i år 2000 og er ved at blive omdannet til et center med bl.a. biograf, koncertsal, restauranter og hotel i de gamle bygninger, mens der opføres en række meget moderne boliger på grunden. Positivt er det dog, at der anlægges et 200 meter langt stenstryg, så fiskene føres med vandstrømmen forbi bygningerne og ikke længere støder på forhindringerne ved de gamle opstemninger.

Silkeborg

Hvor klostret stod ved søens bred,
bag hedens lyng og tunge veje,
nu rører sig et virksomt liv,
de store møllehjul sig dreje.
En lille købstad alt der gror,
mod åen pilene sig bøje,
i danskens højland ørnen bor,
nær hedens tusind kæmpehøje.

Et stykke Danmarks dejlighed
er Silkeborg, det må man love,
der 'Guden-å' får lejlighed,
at se sig om i dybe skove.
Nær åen 'Himmelbjerget' står,
det står så fast som Norges Dovre,
i mosen storken kulsort går,
der er så smukt og godt derovre!

H.C. Andersen

De store møllehjul er borte, den sorte stork har været forsvundet fra Danmark, men den er ved at vende tilbage – det vil aldrig ske for de drejende møllehjul, ikke engang turbinerne var der brug for mere i Silkeborg.

Vemoden over *Ak*, hvor forandret, som Steen Steensen Blicher, Himmelbjergmødernes grundlægger udtrykte, føles også af mennesker, der har haft nær tilknytning til møller, som er holdt op med at fungere, eller som er helt forsvundet.

Således skrev Thordur Thomassen, forfatteren af det kendte digt om Dybbøl Mølle (se bind 1), da han troede, at Sønderho Møllens skæbne var beseglet, og at den aldrig ville komme til at formale korn igen:

Nu står i fod på bankens top
jeg atter støt og tryk
med pæne klæder på min krop
og vinger på min ryg.
Og efter alle vinde
jeg drejer hatten smukt,
og kværnen skjult herinde
kan male markens frugt.

Jeg skuer langt og øjner vidt
ud over klit og hav.
Og dem, som stævned' hid, jeg tit
den første velkomst gav.
Når langvejs fra de så mig,
af glæde fast de lo
og peged' alle på mig
»Der har vi Sønderho!«

En gammel mølle, ved jeg godt,
ej være skal for kry.
Men hvor den står – jeg mener blot
den pynter dog sin by.
Og er omsider segnet
den vante silhuet
mod aftenhimlen tegnet,
det er for sent begrædt.

Og skal jeg aldrig male mer'
det gyldne korn til mel,
et andet hverv med fryd jeg ser
mig blevet er til del.
Om alle ædle minder
jeg kalder ud til værn,
mens år og dage rinder
igennem tidens kværn

Jeg var nær sunket selv i grus,
mit håb jeg sent gav op.
Dog bødet blev igen mit hus
på møllebankens top.
Så lad det vidt fortælles
vort gamle Sønderho
vil være det, som ældes
mod fædres minde tro.

Sommerlandet ved Sønderho Mølle

Mange møller maler igen på grund af menneskers ihærdige arbejde for at redde dem fra forfaldet, for at have et vartegn og bevare en kuturskat for deres efterkommere i et forsøg på at skabe kontinuitet i tilværelsen.

Hvad Albert Ditlevsen skrev om den fredede vindmølle tæt ved kirken og kirkegården i Karrebæk fortæller om den skæbne, der er fælles for alt organisk liv:

Gamle, stolte, vindomsuste kæmpe,
arret, vejrbidt du på bakken står;
tidens tand var skarp – tog ej med lempe
- du blev træt af lange arbejdsår.

Gennem disse år har du så troligt
slidt fra tidligt gry til silde kvæld,
selv ved nat, når alt var tyst og roligt,
hørte jeg din kværn og sejlets smeld.

Når din ven, kong blæst, i al sin væld
nød sin magt og pustede sig op,
sled du som en trofast arbejdsfælle,
så det knaged' i din gamle krop.

Stille, tavse står nu dine kværne,
fredlyst er du – mølle kun af navn;
aldrig mere nogen sædekærne
knuges i din gamle, trætte favn.

Som et gravens kors står dine vinger
pegende mod himmelhvælvet op -
de en fredens, stille hilsen bringer
fra din hvilehøj på bakkens top.

Jeg som barn har hørt din travle knirken,
kværnens knurren – dine vingers sus
blande sig med sang fra landsbykirken,
klokkemalmets klang og orgelbrus.

Og når dødens engel sætter tegnet
på min pande – jeg i muld er lagt,
vil hos mig du trofast stå ved hegnet
i den sidste, mørke nattevagt.

Gamle mølle! Orme i dig gnave,
også du en dag til støvet når;
du som vartegn står ved dødens have
om det liv, der smuldrer og forgår.

Albert Ditlevsen var præget af, at han siden sin barndom havde levet med både møllen og kirken tæt inde på livet.

Udsigt fra Karrebæk Mølle

Møllersønnen Stephan Christensen fra Borbjerg Mølle var meget optaget af møllens historie og nedskrev sine erindringer om barndomshjemmet. Sine minder udtrykte han også i digte, hvor naturindtrykkene og kirken går op i en højere enhed, når kirken samtidig med, at den peger mod det høje, spejler sig i søens vand:

Der i ly af bakkens gem
ved søens østre side
finder man mit barndomshjem
thi det er møllen, må I vide.

Fra møllen over søen blå
man stadig har for øje
kirken som på bakken stå
og peger mod det høje.

I søen kirken spejler sig
blandt rør hvor vinden sukker
hvor fisken stander på sin vej
når vildanden ned sig dukker.

De gamle møller

To anonyme, meget jordnære digte, sikkert af samme forfatter, skal gengives, da de skriver møllehistorie. De skildrer den udvikling, som vi ikke kan løbe fra, men som ødelægger væsentlige værdier.

I vor tid skabes robotter, der kan udføre menneskers funktioner, men mennesker gøres også til robotter, til ting. I det første digt sker det omvendte: tingene menneskeliggøres, når vindmøllen, der, lige før den falder om, rækker sine nøgne

arme mod himlen. I det andet digt om vandmøllen er det tidens nytteprincip, der er det fremherskende, når vildand og svane må vige for græssende heste, kvier og køer, man kunne endda fristes til at sige, at det viste sig at være til ingen nytte, da der ikke er brug for jorden.

Disse to digte er ganske vist ikke stor kunst, men udtrykker en glæde ved det liv, der engang var, og den nære tilknytning, mennesker havde til naturen.

Vindmøllen

Du gamle mølle, du spåntækte skrog
deroppe på møllebakken
så mange øjne til sig drog,
jo, vist er der noget om snakken.

Den har malet hvede, rug
bestemt til brød og kage,
hjemmebagt som skik og brug
det var i gamle dage.

Fra bakken den skue ud over Fyn,
en kollega i kimingen sås,
dreje sin vinge og skellede gryn
så meget mod julen skal nås.

Om sommeraftenen når den gik
så sagtelig for en brise,
stod svenden i døren, han tog sit bestik
og fløjted' en munter vise.

Dampmøllen kom mens tiden gik,
konkurrencen blev hård som jern,
nådestødet omsider den fik,
da bønderne selv fik kværn.

Den male ej mer', men blev en ruin
strakte armene nøgne mod sky,
et bytte for stormens rusken og hvin
og for ugler og allik et ly.

En dag i november var det forbi,
den faldt for stormens lune.
Du gamle mølle dig kunne jeg li'
jeg rister dig her en rune.

Vandmøllen

Ved dammen nede i dalen der lå
den gamle mølle idyllisk som få,
omkranset var dammen af rør og af siv,
i møllen sig rørte det travleste liv
for gården var fuld af vogne
de kom fra alle sogne.

Og mølleren blev en holden mand,
der tjente penge ved dammens vand,
han kunne skænke for gæsterne godt,
hans søgning var stor, han tjente godt,
men så kom der andre tider
med konkurrence fra alle sider.

I møllen, hvor før var travlhed og virken
der høres nu sjældnere hjulenes knirken,
og så kom omsider den kommission
der mente at den havde endt sin mission,
for vandstanden gjorde megen skade
på engenes store vidtstrakte flade

Så drøfter man næring og engene med
og eftersom forhandlingen skred,
resultatet det blev erstatning han fik,
men møllehjulet ej mere gik,
og nu var idyllen så helt forbi
da stighbordet ikke mer' blev sat i.

Ja, så blev dammen lavet om til en eng,
hvor græsset sig bredte, så frodig en seng,
der beder nu heste, kvier og køer
hvor vildand og svane svømmede før.
En mølle, hvor vandet ej mer' kunne rinde
blev bragt til museet som gammelt minde.

En hel anden type folkelig digtning om møllerliv ses i skillingsviser og skæmteviser.

I 1882 skete der en stor eksplosionsulykke ved Donse Krudtværk i nærheden af Hørsholm. To krudtkarle omkom, og en tredje mistede en arm.

Et år efter ulykken udgav Th.B. Andersens Bogtrykkeri i Hørsholm: »En ny Vise, forfattet af Krudtarbejder Andreas Bentsen fra Donse Krudtværk, som mistede sin højre arm ved eksplosionen den 16. maj 1882«.

Her gives i Verden bekymring og møje
og mangen en kummerfuld sorg så stor.
På Donse Krudtværk der haver jeg pløjet
og der har jeg anbragt min florende tid;
men nu jeg desværre jo kvæstet der blev,
som ej kan oprettes på Verdens bred.

Nu vil jeg opskrive min skæbne, den tunge,
for tiden at lette i mørket så sort;
for dengang, de timer var for mig så lange,
min florende tid var så skøn, men så kort;
i Grønholt på Sjælland er jeg barnefødt,
på Donse der arbejdede jeg for mit brød.

Seks år har jeg været på Donse Krudtværk
og der har jeg ofret på megen flid,
og der iblandt mine kammerater
jeg arbejdede altid fornøjet og glad,
men nu jeg desværre jo svigte dem må,
jeg kan ej opfylde min pligt der at gå.

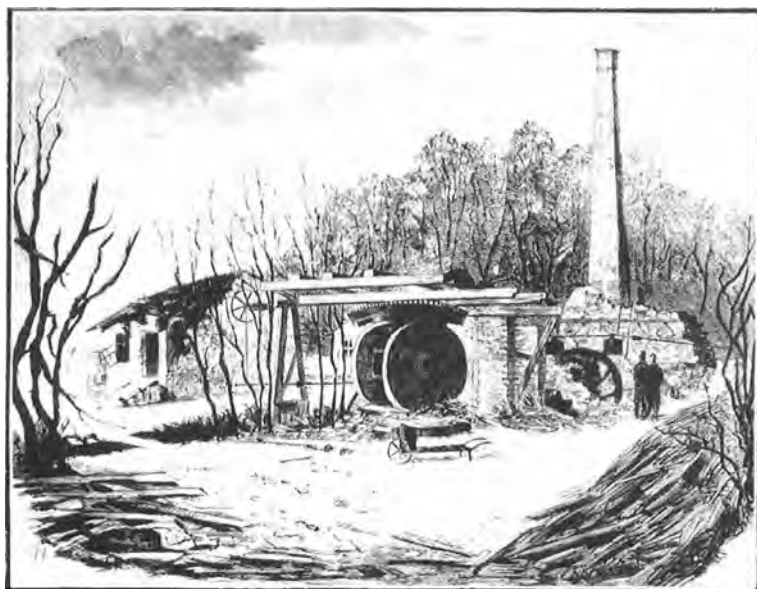
Den sekstende maj, da eksplosionen den skete,
jeg der måtte miste min højre arm;
det skete så hurtig, vi kunne ej vige,
vi blev jo der alle nedslagne så brat,
blandt stumper og stykker vi ligge her må,
det kan mindes så længe, jeg på Jorden skal gå.

Enhver kan vel tænke, det er mig besværlig,
jeg så sørg lig' skulle miste min højre arm;
jeg beder til Gud både nætter og dage,
og han nok opvækker en udvej for mig;
thi jeg vil min sorrig til Gud henslå,
han mig nok vil hjælpe på denne Jord.

Det er lidt besværlig for mig og min kone
at samle klæder og brød til vore kære små;
for ingen af dem ej endnu er så fremme,
at de kan skride frem i deres faders spor,
derfor al min sorg vi dele jo må
og håbe, når vi kommer i Guds sal, vi det bedre få.

Hr. Drøhse mod mig er en kærlig fader,
han mig haver rakt en hjælpsom hånd;
en vinterkold morgen han kom op til mig,
bød mig om jeg ville i hans arbejde indgå,
han letted' mit hjerte og jeg straks gik derned,
han gav mig lidt arbejde, som passer til mig.

Og nu jeg til slutning i visen vil takke
min himmelske Gud og Fader så kær,
at han haver givet mig helsen og forstand,
som jeg let kunne have mistet af bulder og brag,
at jeg iblandt mennesker dog vandre kan her,
for hvad jeg har mistet, det får jeg ej mer.

Donse Krudtværk efter eksplosionen. Ukendt kunstner

Hr. Drøhse var ejeren af Donse Krudtværk, og han ramtes af flere ulykker. Flåden flyttede sin søgning til Frederiksværk Krudtværk året efter ulykken, og Donse blev udsat for to eksplosioner i 1891. Hvordan det herefter gik vor enarmede krudtarbejder, er ikke godt at vide, for hr. Drøhse blev ruineret efter disse hændelser.

En ældre visetype er skæmtevisen. Her fandt folkemindesamleren Evald Tang Kristensen frem til denne vise, der drejer sig om mistet dyd, men samtidig om at dreje mølleren en knap, måske fordi han havde toldet for meget. Miljøet i og omkring møllen er ikke til at tage fejl af, der er møllebækken, der er

sækken med rug og fin hvede, og så er der mølledammen. Kællingen redder sig op af den i nedenstående version, men i en anden må hun blive dernede: »Ja, kællingen, hun sank, og posen flød, og al' hender mel det blev til grød«, hedder det.

Møllerdatteren, stolten Adelus, lader sig lettere lokke end adelsdamerne i ridderviserne, og hun kommer gruelig galt af sted. Denne version lader os i uvished om Adelus' skæbne, men den anden version stikker ikke noget under stolen. Hun fik to vugger ud af det natlige besøg, og den ene blev suder (skomager), den anden smed, den ene hore, den anden tyv.

Der stode tre skalke og tænkte på råd,
tingluti, tagluti, lustedilej,
hvordan de til møllerens datter skulle nå.
Stolten Adelus.
Bådsmandshus, krusmusidus,
tingluti, tagluti, lustedilej,
krestomani, for snorvorreri,
for ceremoni.

De to tog den tredje og stoppede i en sæk,
Så bar de ham over møllerens bæk

»Og hvad have du i sækken din?«
»Jeg haver rug og hvede fin«.

»Du sæt din sæk ved min datters seng
for der kommer slet ingen rotter frem«.

Men da det blev mørkt i hver en vrå,
begyndte vor sæk at krybe og gå.

»Oh fader, oh fader, I tænder lys!
Der er kommet tyve i møllerhus!«

Men skalken klapped hende på hviden kind:
»Og du skal være allerkæresten min«.

»Oh fader, oh fader, I slukker lys!
Det var blot en kat, han tog den mus!«

Da svarte den kælling som alt i bænken lå:
»Den kat, den har sgu træskostøvler på!«

»Og ti, du kælling! Det får du skam!
I morgen så skal du i mølledam!«

Og kællingen sank, men posen flød,
Den arme mand sad på bredden og græd.

Den kælling i dammen hun havde kun én tand,
Den hug hun i hans røv, og så trak hun sig i land.

Holme Mølledam

Sproget er groft til sidst og står i stærk kontrast til det sprog, skalken taler til mølledatteren for at få hende til at falde for sig. Mølleren, den arme mand, udviser dog følelser for kællingen med den ene tand – men en sådan vise, skulle vel ikke ligefrem få folk til at respektere møllerstanden.

Det er derimod den rette møller, vi møder i dette anonyme digt, som udtrykker ro og harmoni mellem mølleren og hans omgivelser:

Møllen klaprer, møllen går
maler flittigt år for år,
møllen maler mel og gryn,
hvedemel til hele by'n.

Og den tykke møller står
i sin dør med mel i hår;
møllen trækker støt sit læs.
Mølleren er veltilfreds.

Men når ingen vind sig rø'r,
lukker mølleren sin dør.
For når vinden går i stå,
så gør møllen ligeså.

Man ser ham tydeligt for sig, som han står dér i døren, blot den lange meskumspibe mangler, men den var for farlig at have tændt i møllen, hvor risikoen for ildebrand var alt for høj. Arbejdet var også på andre måder farefuldt, der var faren for at blive grebet eller ramt af vingerne, – for at falde ned, når der skulle af- eller påsejles, – for at falde i mølledammen og drukne, og mange andre farer.

Men betingelsen for, at kornet kunne blive malet var, at der var vind- eller vandkraft til stede, og naturens kræfter er altid farlige. Med de gamle sømænd kunne møllerne sige »navigare necesse est«. Det kunne ikke nytte, at ingen vind rørte sig eller intet vand løb, for så ville livet simpelt hen være gået i stå dengang – og mon ikke også det ville være tilfældet i dag trods al vor teknologi?

Nedkørsel til Bovballe Mølle

Borbjerg Mølle

Borbjerg Møllevej 3, Borbjerg, 7500 Holstebro

Vandmølle med 1, tidligere 2 overfaldshjul
Vandføring, stibord og malekarm er bevaret
Mølleøen er mølledam
Anlagt før 1400. Nuværende stuehus fra 1902
Driften ophørt 1946
Restaureret vandhjul
Anvendelse: Kro og hotel med lille møllemuseum

Møllen i landskabet

Borbjerg Mølle ligger ved Hellegård Å, som har sit udløb i Venø Bugt i Limfjorden. Den er anlagt ved Mølleøen, og den kan nås ad vejen fra Skive eller Viborg mod Holstebro.

Møllens beliggenhed i nærheden af de store heder, bl.a. Hjerl Hede med museum, hvor der findes flere mølletyper, gør et besøg i området endnu mere interessant.

Lille og Store Ryde Møller

Herregården Rydhave ligger også i nærheden, og Lille Ryde Mølle blev anlagt sidst i 1400-tallet få hundrede meter syd for gården ved Hulsbæk, et tilløb til Hellegård Å. Den var fæstemølle under Rydhave i flere århundreder og formalede herregårdens korn.

Mølledriften blev indstillet i 1951, da den fik en ny ejer, der ville drive landbruget på 20 tønder land, men ikke var interesseret i mølledriften. Han forsøgte dog at køre lidt med møllen, men der var alt for lidt vand, da den store møllesø var sluppet til. Vandføringen er fjernet, overfaldshjulet ligeledes, men ser man godt efter, kan man finde spor af mølleriet i den gamle bygning, hvis mure til dels skal stamme fra 1600-tallet. Store Ryde Mølle ligger lidt sydligere i en dyb slugt ved Hellegård Å. Også denne mølle tilhørte Rydhave og er en meget gammel mølle. I Modelbogen 1683 til Matriklen 1688 beskrives den som en vandmølle med to kværne, hvis hjul blev drevet af overfaldsvand, der kom dels fra en bæk, dels fra nogle 'vildkilder'. Der var vand nok til, at den kunne male hele året, men den manglede undertiden møllegæster.

Store Ryde Mølle blev selveje i begyndelsen af 1800-tallet og fik sin storhedstid i slutningen af dette århundrede og i begyndelsen af 1900-tallet. Virksomheden blev udvidet med købmandsforretning, foderstofforretning og bageri. En af dens mest driftige ejere fik en uhyggelig død, da han blev trukket ind i æltemaskinen og næsten genemsavet af de skarpe knive.

Store Ryde Mølle lukkede helt i 1950'erne, men vandføring, stibord og malekarm er bevaret. Mølledammen blev retableret i 1986. Det gamle

Borbjerg Mølle og Kro

møllehus eksisterer ikke mere, men er erstattet af et nyt med turbine og dynamo. Tidligere havde møllen tre overfaldshjul, nu findes der blot et enkelt, i halv bredde, og det er ikke i funktion.

Munkenes mølle ved Tvis Å

Længere mod syd, et par kilometer øst for Holstebro, hvor Tvis Å har sit udløb i Storåen, ligger Tvis Mølle. Den har aner langt tilbage i tiden, idet der i den tidlige Middelalder blev anlagt et kloster i den dybe dalsænkning ved Tvis Å. Munkene i Tvis Kloster kom fra klostret Citeaux i Clairvaux i Frankrig. Her var der opstået en klosterorden med navnet cistercienserne efter Cistercium, klostrets latinske navn, og i Danmark anlagde denne orden flere klostre.

Tvis Kloster blev indviet til Jomfru Maria af prins Buris, som er kendt fra historien om ham og Liden Kirsten. Ifølge en meget usikker tradition skulle de ligge begravet i en dobbeltgrav ved Vestervig Klosterkirke.

Den nuværende mølle er en kopi af en 1700-tals bindingsværksbygning. Den gamle mølle var i så dårlig stand, at den ikke kunne restaureres og blev nedrevet. Den nye er opført med benyttelse af de gamle teknikker, således at den fx ikke indeholder ét eneste søm. Bygningens bindingsværk er nu af elmtræ, hvorimod den gamle mølle havde stol-

Store Ryde Mølle

per af fyrretræ, der normalt anses for at være for blødt. Egetræ er den ideelle træsort til dette brug, men kunne ikke skaffes til veje.

I foråret 1997 stod den nye vandmølle færdig med et vandhjul, der drives af vandet fra møllesøen. Indvendig er det planen, at møllen også skal rekonstrueres. Indtil videre fungerer rummet som udstillingslokale med plancher, der fortæller historien om Tvis Kloster og møllen.

Vestfløjen af klostret fungerede som sognekirke fra 1698 til 1887, hvorefter den blev nedrevet. Foruden vandmøllen minder den gamle kirkegård på stedet om munkenes virke, og en sten markerer alterets plads.

Tvis Mølle

Videre til Borbjerg Mølle

Hellegård Å har sit udspring 1 kilometer syd for den 27 tønder land store Borbjerg Mølle, et såkaldt dødshul, der blev efterladt af en ismasse for ca. 10.000 år siden. På dens høje sydvestlige skrænt ligger Borbjerg Kirke, mens Borbjerg Mølle er anlagt ved den lave østbred, hvor der er lavet en opdæmning. Når man kommer kørende eller gående ad den mørke hulvej ned til møllen, kan man forestille sig, hvordan det har været at færdes overalt på landet i tidligere tid, og hvilken lettelse det har været at nå frem til en tryk oplyst plet, hvor man oven i købet kunne få noget at styrke sig på. Det kunne man hos mølleren i gamle dage, og man kan stadig væk få mad og drikke foruden overnatning på Borbjerg Mølle.

Møllens begyndelse

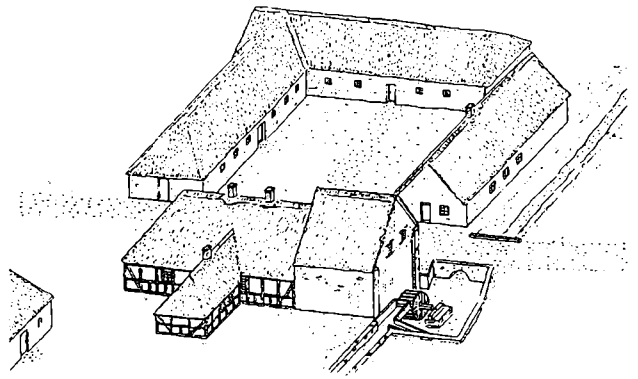
I Borbjerg Sogn er der fundet mange bopladser fra Ældre og Yngre Stenalder, navnlig fra Gudenåkulturen, bl.a. ved Borbjerg Mølle, hvis historie dog kun kan føres tilbage til Middelalderen, til før år 1400. Den 21. august dette år stadfæstedes det på tinget, at Borbjerg Mølle, der i slutningen af 1300-tallet var Niels Jepsen til Eskjærs ejendom, ikke ejedes af nogen. Derefter kom den i biskop Peder Lykkes besiddelse, og han skænkede den til bispestolen i Ribe i 1418.

Efter Reformationen var møllen i forskellige herremænds besiddelse, en stor del af tiden under det nu delvis udstykkede gods Landting i Ejning Sogn.

I Modelbogen til Matriklen 1688 findes der følgende beskrivelse af møllen: »Borbjerg Mølle har en kværn, som drives med overfaldsvand af naturen tilflydendes af en liden sø, som atter har tilflod af nogle små væld«.

Næsten hundrede år senere i 1761, da amt-mændene indberettede de danske møllers tilstand til Rentekammeret (skatte- og finansministeriet), lyder det: »midlertid er møllen i god stand, haver en kværn med 8 kvarter (1,26 meter) sten. Møllens gæster er adskillige«. Borbjerg Mølle hørte da under godset Palstrup og blev drevet af fæsteren Niels Nielsen Damgaard. En hustavle fra omkring denne tid kan stadig ses på Holstebro Museum. Indskriften lyder:

Her æder jeg mit brød
her tager jeg min lykke,
som Gud mig unde vil
mod manges ondes tykke.
Stat hus med Herrens hjælp,
agt ingen skæve øje,
thi den misundte jord
lar sig dog lykksom pløje.

En rekonstruktion af den gamle møllegård, som den så ud midt i 1800-tallet. Stuehuset lå så lavt, at tagbrynet var i samme højde som vandstanden i søen. Tegnet af Carl Jensen.

Først i 1803, da møller og bolsmand Søren Sørensen fratrådte efter ca. tyve år som møller, solgte kammerherre stiftamtmand Niels Sehested til Rydhave møllen med et jordtilliggende på 3 skæpper og 1 album til selveje for 3.000 rigsdaler.

Søren Sørensen fik 100 rigsdaler af den nye ejer, som uden arbejds løn skulle »opmure det hus og skorsten, som behøves i det nye 10 fags hus, jeg lader bygge på min ejede bondes lod i Borbjerg By«. Kammerherren bidrog med tækkelyng til huset, som Søren Sørensen fik lov til at plukke på hans hede, og endvidere skulle kammerherren levere ham 1000 mursten og betale 120 rigsdaler. Så Søren Sørensen fik virkelig en god fratrædelsesordning, men han var også næsten tres år gammel med en næsten ti år yngre kone Karen Pedersdatter.

De skiftende ejere

I de følgende mere end 150 år var der kun fem møllere på stedet, men derefter var det også slut med mølledrift i Borbjerg Mølle. Selvejerne var alle holdne mænd og foretog i tidens løb flere ombygninger af møllehuset, blandt andet i forbindelse med indlæggelsen af et grubbeværk (skallekværn) i 1809, og en af de forholdsvis sjældne boghvedekværne fandtes hér i en lang periode fra ca. 1815. Den blev anlagt af møller Just Thorning, som var den første møller, der var selvejer. Han var en anset og indflydelsesrig mand i sognet og blev sogneforstander. Thorning ejede Borbjerg Mølle, som han forbedrede og udbyggede med et bagehus, til sin død i 1838, hvorefter Skjærlund Damgaard fra Holstebro købte den for 4.000 rigsdaler.

Retten til fiskeriet i møllesøen lå den nye møller meget på sinde, og selv om han omtales som et stiltfærdigt menneske, førte han i mange år proces mod sine naboer, fordi de mente at have ret til at

fiske i halvdelen af søen, der var rig på fisk. Engang ved forårstide, da søens vand gennembrød mølledæmningen, kom folk ligefrem i stimer og fangede fiskene med deres bare næver. Til alt held modstod møllebygningerne trods deres ælde vandpresset, og mølledæmningen blev genopført så solidt, at der ikke har været brud siden.

Møller Damgaard var gift med en datter fra herregården Lergrav i Aulum Sogn og rangerede højere end en almindelig bonde. Hans eneste søn blev da heller ikke møller, men godsejer, idet han overtog Lergrav efter sin morfar. Fru Damgaard døde i Borbjerg Mølle, og hendes grav under et støbejernskors kan stadig ses på kirkegården. Hendes mand endte derimod sine dage på Lergrav, da han flyttede hertil, efter at han i 1872 havde solgt Borbjerg Mølle til Lars Christensen for 13.000 rigsdaler.

Lars Christensen kom fra Sevel, hvor han havde været kromand i mange år, og i Borbjerg Sogn fik han plads i sognerådet og blev senere dets formand. Også han blev en god mand for møllen. Han fornyede alle dens udhuse, mens det gamle stuehus og selve møllehuset stadig holdt, selv om tidens tand også gnavede her. I 1898, seks år efter den driftige mølleeejers død, overtog hans svigersøn Niels Mundbjerg møllen. Han kom fra Sevel, hvor han ejede et kalkværk og var sognerådsformand. I Borbjerg opnåede han samme embede, og selv om han ikke var møller, gik mølleriet godt i hans tid. Omkring år 1900 oprettede han et rugbrødsbageri, og møllens vandhjul trak æltekarret. Mundbjerg bagte selv de 16 pundes rugbrød, 88 ad gangen, som tre gange om ugen blev kørt ud i Borbjerg og Handbjerg Sogne på en almindelig arbejdsfjedervogn trukket af to heste. I 1902 blev det gamle stuehus revet ned, og det nuværende, der var større end alle andre i sognet, opførtes. Mundbjerg fik dog ikke lov til at nyde resultatet af sit arbejde i mere end fjorten år, og efter hans død solgte enken i 1919 mølle og møllegård til Johannes Kobborg og hans kone Johanne, der netop var blevet gift.

Kornmøllen i drift

Problemer med vandforsyningen til møllehjulet havde man i sagens natur sjældent på Borbjerg Mølle, da hele Borbjerg Mølle sø fungerede som mølledam. I 1930 gav gårdejer Stephen V. Christensen, en søn af møller Lars Christensen, denne malende beskrivelse af møllesøen. Den fik tilløb fra utallige vandårer, og »i den venstre side af møllesøen, nær ved land, bobler et mægtigt væld op fra bunden som en spilkogende grubekedel. Stikker man en åre eller en anden træstang ned i vandhullet, føres den med stor kraft op igen. Fra

disse utallige og til dels usynlige kilder får søen sin vedligeholdelse og erstatning for sine afløb«. Men når vandet på søen frøs til is i den travle tid op mod jul, kunne det hende, at mølleren måtte køre den tunge vej til en 'kollega' i en nærliggende vindmølle. Det føltes som et nederlag at måtte ty til vindkraft, og desuden kostede det at få kundernes korn malet andetsteds.

Nye tiltag

Kort tid efter at Kobborgs havde overtaget møllen, dukkede der uforudsete problemer op, da bageriet viste sig ikke at være en god forretning. Det blev nedlagt i 1924, og i stedet åbnede familien i 1931 et traktørsted i hovedbygningen. Møllen fungerede dog stadig som almindeligt grutmøllereri og producerede dyrefoder, ligesom Kobborg fortsatte sin forgængers handel med korn og foderstoffer. Samtidig drev han det 40 tønder land store landbrug.

Søgningen til møllen blev imidlertid mindre og mindre, efterhånden som de fleste af omegnens bønder fik indlagt el og derfor selv kunne kværne deres foderkorn. Under Anden Verdenskrig gav mølleren sig derfor også af med tørvegravning og fabrikation af tørv. En ekstra indtægt kom desuden fra Borbjerg Telefoncentral, der en tid havde til huse i møllen. Allerede i slutningen af 1800-tallet fra 1871 til 1892 havde Borbjerg Mølle, førend biindtægter blev nødvendige, været hjemsted for andet end møllevirksomhed. Møller Damgaard var med til at oprette en sparekasse, og i de følgende 21 år blev sparekassen drevet fra Borbjerg Mølle, idet efterfølgeren Lars Christensen blev både formand og kasserer i sparekassen. Først efter hans død i 1892 blev den flyttet fra møllen.

Mølleriet standses

Kobborg holdt trods vanskelighederne det 6½ alen (knap 4,5 meter) store overfaldshjul i gang, og der blev malet en del korn under Anden Verdenskrig, men siden 1946 har kværnen stået stille.

Imidlertid blev der i møllegården efter den beskedne start, hvor serveringen kun bestod af kaffe og hjemmebag, indrettet en spiserestaurant, hvor der nu serveres mange af egnens specialiteter, bl.a. åleæggekage. Ved højtiderne bydes der på god gammeldags dansk mad, men internationale retter er også på spisekortet. Endvidere drives der hotelvirksomhed i møllegården, som har det aktiv, at den ligger i et ualmindelig naturskønt område. Heraf hører 32 tønder land med golfbane til møllekroen, og Borbjerg Mølle sø er også dens ejendom.

Møller Kobborg, der som sine forgængere fik betroede poster i sognet, afhændende møllen i 1963. Han blev den sidste møller i Borbjerg Mølle, men sin 100-års fødselsdag i 1988 fejrede han i

Vandhjulet ved Borbjerg Mølle

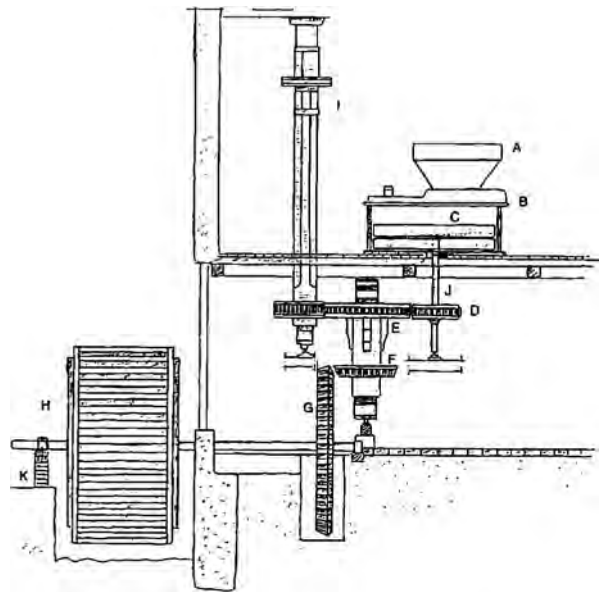
møllen sammen med ejerne siden 1987 Esther og Carl Jensen, der har gjort en stor indsats for at bevare mølle og møllegård. Den gamle møller Kobborg døde knap 102 år gammel i 1990, kort tid efter at han havde været med til at indvie en natursti ved møllen.

Møllestuen

Vandhjulet findes ved stuehusets sydøstgavl, da mølleriet lå i denne ende af huset. På kværnloftet, der er restaurationslokale og kaldes 'Møllestuen', står endnu kværnen med aksel og drev, og måske kommer mølleriet atter i gang – muligheden er der, da vandføringen er bevaret og vandhjulet blev fornyet i 1997. Møllesøens vand føres hen over hjulet ad den for egnen karakteristiske ret korte sliske.

For mølleinteresserede gæster er der endvidere mulighed for i undermøllen at se mølleværket med de to bevarede hjul, gravhjulet og stjernehjulet. Der findes også et møllemuseum, hvor møllersvendens alkove udgør en del af udstillingen. Foruden gamle fotos af møllen og dens ejere vises mølleting som skæppemål, toldkop og stempler fra møllens eget bageri.

Ølkanden, som de ventende møllegæster blev budt af, er også bevaret. Mest spændende er kopien af tingsvidnet fra år 1400, hvor Borbjerg Mølle omtales første gang, selv om historien om den forsvundne toldkop, der pludselig dukkede op efter

A. Kube (tragt eller hov) B. Støvkar C. Møllesten
D. Kværndrev E. Stjernehjul F. Kron-drev G. Gravhjul
H. Møllehjul I. Velle (opretstående mølleaksel) J. Langjern
K. Taplade. Tegnet af Carl Jensen

mange års forsvinden i foråret 2003, også er interessant. Den blev leveret tilbage af Kresten Nielsen, et barnebarn af en møllersvend ved navn Ole Marius Nielsen, som arbejdede på Borbjerg Mølle i slutningen af 1800-tallet. Toldkoppen havde forpuppet sig i hans gemmer og står nu i møllemuseet sammen med den toldkop, som Esther Jensen og hendes mand købte, da de indrettede museet i 1991. For hvad var en mølle uden sin toldkop?

Og i Møllestuen, hvor den gamle kværn bare står og venter på at komme i brug, kan man efter en vandretur rundt om Møllesøen stadig få hjemmebag, for »På møllen bages brødet nemlig ikke på bånd, her sker det med hjerte og kærlig hånd«.

Kilder: C. Møller: Borbjerg Sogns Historie 1929; Stephan V. Christensen: Fra den gamle Vandmølle, Holstebro Dagblad 1930; Esther Jensen: Borbjerg Mølle 1992; Kaj Jensen og Mads Bøge: Ryde Sogn 1796-1996 1997; folder om krogen; Esther Jensen, Borbjerg Mølle; Viktor Hedegaard, Borbjerg.

Børkop Vandmølle

Vandmøllevej 4 A, 7060 Børkop

Vandmølle med 2 overfaldshjul
Vandføring, stigbord og malekarm er bevaret
Møledammen er retableteret 1960
Anlagt før 1576
Bygninger fra først i 1800-tallet. Stuehus fra omkring 1850
Driften ophørt 1954
Restaureret 1960, 1977-1984. Funktionsdygtig efter 1987
Fredet. Anvendelse: Museumsmølle i drift
Restaurant i møllerboligen
Landbrugsmuseum i en udbygning

Møllen i landskabet

Ved Skærup Å, der har sit udspring tæt ved landsbyen Vinding og også får vand fra en lille bæk med udspring i Børkop Skov for siden at løbe ud i Spang Å, ligger en vandmølle med en lang og indholdsrig historie. Mange skilte viser vej til Børkop Vandmølle i Gauerlund Sogn, midt mellem Vejle og Fredericia, så man finder let møllen, der ligger meget idyllisk i udkanten af Børkop. Møllekomplekset er overalt i hvidkalket bindingsværk med rødmaledede stolper undtagen i hjulsiden, hvor der findes en beklædning af rødmaledede brædder. I stille vejr spejler det kønne anlæg sig i møledammens blanke vand.

Stedet ligger ikke langt fra Vejle Fjord med de skovklædte skrænter, som når det højeste punkt på 93 meter ved Munkebjerg. Mange vandløb strømmer ned ad fjordens stejle sider, men der har kun ligget enkelte vandmøller her, sandsynligvis på grund af det ufremkommelige terræn.

Et besøg ved den for længst ophørte Vinding Hørmølle på Hørmøllevej 41 ved Jædersbæk i nærheden af Vejle viser dette med al tydelighed.

Møllens historie

Børkop Mølle, der altid var dens navn, mens den fungerede som kunde- og handelsmølle, stammer fra samme tid som Lunde og Brøndsted Møller, dens nabomøller. Den solgtes til kronen i 1546 af rigsråd Peter Ebbesen Galt til Tyrrestrup i Søvind Sogn, hvor han ligger begravet i kirken. Efter de omkostningskrævende Svenskekrige blev den solgt til Th. Lente, der besad et embede som tysk kansler under Frederik den Tredje. Kronen forbeholdt sig ret til at købe møllen tilbage, og det skete allerede i 1668 efter Th. Lentes død.

I første halvdel af 1600-tallet stod fæsteren Peder Hansen og hans stedsøn Iver Simonsen for styret, og det var en hård periode for møllerne og for landet som helhed. Fremmede tropper hærgede i flere omgange, og først efter Svenskekrigenes afslutning kom der bedre forhold.

Børkop Vandmølle. Tegnet af Mads Stage

Børkop Mølle blev afbrændt under Trediveårskrigen, da Wallensteins tropper trængte op i Jylland, og fik i den anledning leveret et par nye møllesten af Thomas Jensen i Vejle i 1631. I 1637 blev den meldt færdiggjort med undtagelse af to sten, men så blev møllen ramt af en ny ulykke. Denne gang var det naturens kræfter, der blev for stærke. I tørtidstider og efter stærke regnskyl ledes vandet fra det stærkt skrånende terræn med stor voldsomhed ud i Skærup Å og kan derved forårsage oversvømmelser og dæmningsbrud ved både Brøndsted og Børkop Møller. Det skete netop i 1638, da vandfloden var så stærk, at begge møller blev ødelagt. Møllefæsterne fik lov til at få træ til reparation i kronens skove og til at få arbejdet udført af kronens fæstebønder i området. Derimod kom skattefrihed ikke på tale, da fæsterne selv skulle vedligeholde møllerne og allerede havde fået nedslag i landgilden.

Børkop Mølle kom atter i gang, men så kom svenske lejetropper i slutningen af 1650'erne til egnen, hvor de hærgede som Wallensteins tropper tredivede år tidligere. I 1641 oplod Iver Simonsens mor møllen for sønnen, og det må betyde, at Peder Hansen døde omkring dette tidspunkt, og at det ikke var ham, der kæmpede med vanskelighederne under næste krig. Umiddelbart efter krigens afslutning tiltrådte Peder Olufsen fra Haraldskær Mølle, bedre kendt som Kvak Mølle, hvis rudimenter og store møledam endnu findes ved et tiløb til Vejle Å lidt vest for Skibet. Peder Olufsen var gift med en velstående pige fra egnen, Elisabeth Thomasdatter, som var søster til herredsfoged Just Thomsen på Hvilsbjerggård i Andkær, ligeledes i Gauerlund Sogn. Denne er også af betydning i møllesammenhæng, da han omkring 1664 blev benådet med Follerup og Vejle Møller gennem sin kone Margrethe Hansdatter. Hun havde møllerne på livstid efter sin første mand mester Niels Pedersen Kock, der havde tjent Christian den Fjerde som mundkok i over tredive år.

Ifølge Jordebogsregnskabet fra 1660 til 1661 gav Peder Olufsen kun 2 rigsdaler i indfæstningsafgift, og den mølle, som det unge ægtepar overtog, var øde og afbrændt på grund af 'den store ruin', der forgangne år var overgået landet. Dette og den deraf følgende armod samt den kendsger-

ning, at møllerne intet havde at male, bevidnede samme år otte trofaste dannemænd på Holmans Herreds Ting. Møllefæsterne kunne følgerlig intet betale i landgilde. Peder Olufsens situation blev ikke bedre af, at han ingen jord havde, bortset fra en liden engtoft. Selv om der havde været korn at formale, ville han ikke have været i stand til at male ret meget, da den ene af de to kværne stedse beskrives som 'øde'. Derfor var han ofte i restance med sine skatteindbetalinger.

Poul Martin Møllers slægt

I 1702 fæstedes Børkop Mølle af Hans Hansen, en søn af den afdøde møller i Brøndsted. Han blev gift med den foregående møllers datter Kirsten, og de fik flere børn bl.a. en søn Peder, som overtog møllen i 1739, efter at Kirsten selv havde bestyret møllen i femten år efter sin anden mands død i 1724. Sønnen Niels (1703-1788) blev ejer af Stoustrupgård lidt vest for Fredericia, og han blev far til præsten Rasmus Nielsen Møller (1763-1842), der senere blev biskop i Maribo. Inden da var han præst flere steder, bl.a. i Uldum, hvor sønnen digteren Poul Martin Møller blev født i 1794. Så to personer, som har haft stor betydning for Danmarks kultur- og åndsliv, har deres oprindelse i Børkop og Brøndsted Møller og deres efternavn fra ovennævnte møller Hans Hansen. Efter at

Rasmus Møller var blevet enkemand, giftede han sig igen, og derved blev han stedfader til digteren Christian Winther, der på vej til Købelev, hvor Rasmus Møller nu havde embede, skal have besøgt Blåbæk Mølle (se bind 1) ved Fakse.

Møllen bliver selveje

Poul Martin Møllers slægt begyndende med Peder Olufsen og sluttende med hans barnebarn Peder Hansen havde møllen i fæste fra 1660 til 1751, og de havde som møllere store vanskeligheder at kæmpe med. I 1700-tallet var Børkop Mølle stadig forarmet, og tilstanden var kun mådelig, da Peder Hansen kom til, men huset på 16 fag var dog i god stand. Da han døde i 1751 var der »liden indtægt fra mølle til forfaldne udgifter og husholdning«. Tømrermester Christopher Hansen Møller fra Kolding overtog fæstet samt købte den halve selvejergård i Børkop, som Peder Hansen allerede havde tilkøbt i 1732, da der som nævnt kun var 'liden avl' til møllen. Med Christopher Hansen kom der større velstand til Børkop Mølle. I 1761 var møllen i forsvarlig stand, dog muligvis kun på grund af de stigende kornpriser.

Efter Christopher Hansens død i 1762 fæstede Peder Jensen Skov Børkop Mølle. Han var sandsynligvis søn af Jens Pedersen Skov, gift med en møllerdatter fra Skibdræt Mølle (nedlagt omkring

Børkop Vandmøllens hjul

1933-1934) i Sdr. Vilstrup Sogn og en tid selv møller i Hopballe Mølle i Grejs Ådal. Han betalte 10 rigsdaler i indfæstning den 19. marts 1764, og da var han allerede gift med møllerenken Inger Sørensdatte Werling. Hun døde i 1765, hvorefter han giftede sig igen. Peder Skov havde ikke været i stand til at overtage møllen ved den store auktion over ryttergodset i 1765 og købte den først til selveje den 27. september 1769. Han døde allerede i 1776, og igen blev den ny møller gift med enken. Hun hed Anna Pedersdatte, og dette par fik i 1771 datteren Inger, som blev gift med købmanden Peter Bøegh i Vejle. Og deres to døtre blev den ene efter den anden møllerfruer i den store Gødding Mølle med det herskabelige stuehus, som ligger så smukt på adressen Gødding Møllevej 31 i Nørup Sogn vest for Vejle. Fruer var de, da deres mand var Johannes Hyllerup Monrad, søn af landvæsenkommisær, cand. jur. og kammerråd Ditlev Monrad og Anna Hyllerup på Hvilsbjerggård. Johannes Monrads anden kone hed Bartholine Bøegh, og hun var uden tvivl opkaldt efter sin mormors anden mand, for Anna Pedersdatte i Børkop Mølle giftede sig året efter Peder Skovs død, i en alder af 37 år, med den knap 24-årige præstesøn fra Tyrstrup i Sønderjylland Bartholomæus Bertelsen, som i 1789 tilkøbte nabomøllen og konkurrenten Brøndsted Mølle. Denne ejede han i seks år, hvorefter han afhændede den. Ægteparret flyttede til Vejle, og her døde han i 1799. Derefter solgte Anna Pedersdatte Børkop Mølle til selvejergårdmand Mads Madsen i Brejning for godt 7.997 rigsdaler, mere end det dobbelte af prisen i 1769.

Ny slægt i møllen

Mads Madsen var da tredive år gammel og gift med en gårdejerdatter fra Brejning, hvis fars gård han havde overtaget ved ægteskabets indgåelse ni år tidligere. Der var flere børn i ægteskabet, og det yngste barn Knud blev født i Børkop Mølle den 9. februar 1805. Han blev møller og overtog møllen i 1843, efter at han havde bestyret den for sin mor siden 1835, da Mads Madsen døde.

Det var en mølle i god drift, Mads Madsen efterlod sin søn. Han havde forbedret mølleriets omkring 1813, og i 1816 havde han udvidet med en stampemølle til valkning af klæde, der lå ved omløbsåens stemmeværk. Uheldigvis gav det yderligere anledning til stridigheder om vandet mellem Børkop og Brøndsted Møller. Hvornår valkemøllen blev nedlagt, fremgår ikke af dokumenterne vedrørende vandmøllen, men huset blev en tid anvendt til rullestue.

Knud Madsen var også en driftig mand, der ifølge en taksering opførte en hollandsk vindmøl-

le i 1855 og tilkøbte jord, så tilliggendet blev på 15 tønder hartkorn. Det var sikkert også ham, der var bygherren af det smukke stuehus, der stadig eksisterer, da der i 1857 fandt en fuldstændig omtaksering sted af hele anlægget. Han var en meget speciel type, generøs og rethaverisk på samme tid, og der fortælles på egnen stadig mange historier om ham. Han var klædt på gammeldags vis, altid i vadmelstøj, og kravetøjet var den sorte silkestukne brystlap. På fødderne havde han blankpudsede spidsnæsede træsko, men alligevel var han altid omgivet af en atmosfære af 'daler og specier'. Selv de store bønder kunne ikke måle sig med ham i velstand, og han irriterede sine kunder, når han inviterede landsbyens fattigper ind i møllestuen sammen med møllegæsterne. En begivenhed huskes han især for. Den jyske længdebane var netop blevet ført igennem fra Fredericia til Børkop, hvilket betød en stor ændring for livet på egnen. Mange var skræmte over, hvad fremtiden kunne bringe, men Knud Madsen frygtede intet. En dag, mens hans kone Dorthe var indlagt på en klinik i København, fik han et telegram om hurtigst muligt at komme til hovedstaden. Toget til København var netop afgået, og der var ingen forbindelse før den følgende dag. Men møller Knud Madsen lod sig ikke slå ud. Han henvendte sig til stationsforstanderen, der ikke kendte manden i det slidte vadmelstøj, og som en vits sagde, at han jo bare kunne leje et ekstratog. Han blev gjort til skamme, for Knud Madsen trak 500 rigsdaler op af lommen, stak dem ind gennem billetlugen, og ekstratoget blev straks bestilt.

Dorthe overlevede sin mand, der før sin død i 1875 udtrykte ønsket om at blive begravet i møllens jord nede ved sin kære mølle. Hans kone lovede, at hun ville gøre, som han bad om, men da det ikke kunne tilstedes, at han blev begravet i uindviet jord, fik hun lov til at stille kisten på jorden på Gauerslund Kirkegård og tildække den med tre alen jord, som blev kørt op til kirkegården fra møllen. Derved opstod en stor gravhøj, der stadig findes i det sydøstlige hjørne af kirkegården. Nogle opfattede det som storagtighed, at møllersfamilien fik dette specielle gravsted, men som møller og møllepasser Viggo Therkelsen udtrykker det: »Hvis man har arbejdet med en mølle i så mange år, som jeg har, så forstår man, at en mand, der hele sit liv har levet og arbejdet med naturens kræfter, uvilkårligt kommer til at føle en slags ærefrygt for og samhørighed med møllen og naturen og derfor ønsker at blive ét med møllen og dens natur også i sit sidste hvilested«.

Samme år, som Knud Madsen døde, kom der en afgørelse af stridighederne mellem Børkop og Brøndsted Møller, der gik ud på, at Brøndsted

Møllekens vandspejl ikke måtte nå op til Børkop Møllens vandspejl, en aftale, som dog blev misligholdt af Brøndstedmølleren i de følgende år.

Ane Kirstine i møllen

I gravhøjen på Gauerlund Kirkegård finder man også Knud Madsens kone og datter begravet. Frøken Ane Kirstine Madsen førte møllen videre efter moderen død i 1882, indtil hun afhændede den i 1893. Rygtet gik, at hun var barnebarn af Marie i Møllen, Mariquita del Molino, der optræder i Sophus Bauditz' roman *Den gamle kro*. Marie skulle være blevet forelsket i en af de spanske officerer, der var i Danmark under Napoleonskrigene, og som forlod Børkop i 1809. Bauditz nævner ikke selv Børkop Mølle i romanen, men han havde et vist tilhørsforhold til egnen, da han kom på den nærliggende herregård Nebbegård ved Rans Fjord.

Historien er en romantisk beretning, men har ingen rod i virkeligheden. Ane Kirstine er født i 1846 og opkaldt efter sin farmoder, og hun er ganske sikkert en ægte datter af Knud Madsen og Dorthe, da der ikke er nogen uægte piger født i Gauerlund Sogn, der kan være hendes mor. Medvirkende til, at historien er blevet fortalt, er uden tvivl beretningen om en forsvundet hvid marmorplade med et udvisket navn på gravhøjen. Her står stadig en gravsten over den 22-årige Anna Clausdatter, der blev optaget som plejedatter af Ane Kirstine Madsen. Frøkenen var efter sigende en smuk kvinde, men blev aldrig gift, og det gav også anledning til gisninger om hende.

Som Knud Madsen havde hun et stort folkehold, men hun deltog nok alligevel i driften af mølleriet og besluttede vel nedrivningen af vindmøllen i 1884. I øvrigt levede hun i fornem tilbagetrækkethed med to selskabsdamer i det store vinkelbyggede stuehus, hvor der var tykke tæpper på gulvene, massive mahognimøbler og mange kostbare kunstgenstande. Desuden kom der mange sommergæster til den kønne mølle i den frodige dal, som havde ry for at servere god mad. På stedet talte man ikke dialekt, men et korrekt provinsprog uden egentlig accent, der passede til så forskellige gæster som »spidsnæsede professorer og tykmavede grossererer«.

Skiftende ejere

I resten af Børkop Møllens tid som fuldt fungerende kunde- og handelsmølle skiftede ejerne hyppigt. Jordtilliggendet blev mindsket, og mange af mølleanlæggets bygninger blev nedrevet, som J.S. Fruergaard skriver i sin 'biografi' over Børkop Mølle fra 1966: »Af den engang så blomstrende virksomhed og gode gård er der kun de stærkt

reducerede bygninger med et mølteri uden søgning tilbage, tillagt et landbrug bestående af små arealer omkring å og jernbanelinje uden større værdi«. Grunden til den hurtige tilbagegang var først, at møllen blev genstand for spekulationshandel under Første Verdenskrig, siden, at der opstod andelsfoderstofretninger og store valsemøller, samt at der installeredes små elektriske kværne på egnens gårde.

De sidste år som arbejdende mølle

I 1917 var det meste af jordarealet blevet frasolgt, men møllen var nogenlunde i orden med tre kværne, en pillekværn (grubbe- eller skallekværn), en sigte, en havrevalse og to overfaldshjul. Selv om møllen blev moderniseret 1927-1928, gik det ikke godt for mølledriften. Th. Therkelsen, der drev Børkop Mølle under Anden Verdenskrig, kom til i en nogenlunde stabil, men alligevel vanskelig periode. Han havde købt mølle og møllegård i 1934 med ca. 15 tønder land for en sum af 39.000 kr. Familien kom fra en lille gård ved Hylke lidt syd for Skanderborg, og landbrugsdriften, som Th. Therkelsen i første omgang satsede på, var der ikke megen basis for. Det var måske ikke nogen klog disposition at betale et ret stort beløb for at komme til at eje Børkop Mølle, men som sønnen Viggo Therkelsen forklarer det: »Min far havde været ved mølleriet som ung. Han lærte det på Brørup Mølle, en hollandsk vindmølle i nærheden af Hylke, der lå nabo til hans kones fødegård. Men mølledrift er som narkotika, når man har indåndet den én gang, er man afhængig af den resten af livet«. Ved overtagelsen var møllen forpagtet ud, men da forpagteren kun skulle vedligeholde mølleriet indvendig og ejeren møllehuset med vandhjulene udvendig, blev denne ordning for dyr for Th. Therkelsen. I isvinteren 1939-1940 blev hjulene pansret til med is. Den skulle have været hugget af hver dag, men det gjorde forpagteren ikke, og det gik ud over både hjul og aksel. Reparationsudgifterne kom langt til at overstige indtægten ved forpagtningsafgiften, så Therkelsen overtog selv mølledriften fra april 1940.

Opblomstring under Anden Verdenskrig

Viggo Therkelsen, der på det tidspunkt var ude at tjene, rejste hjem for at hjælpe i møllen. I mellemtiden var Anden Verdenskrig kommet til Danmark, og far og søn besluttede at få en grynproduktion i gang, da det var en mere givtig forretning end en produktion af grutning (dyrefoder). Skallekværnen havde ikke været i brug siden Første Verdenskrig, og den blev sat i stand af en professionel møllebygger, men kun to dage efter, at han var rejst, sprang stenen. En velegnet sten anskaffedes i

stedet fra Nebbe Mølle, en vandmølle i nabosog-
net Gårslev på Nebbe Møllevej 106, der netop hav-
de indstillet driften, og det er den sten, der bruges
den dag i dag. En anden sten, som Viggo Therkel-
sen skaffede fra en mølle i nærheden af Horsens,
står stadig ved malekarmen.

Derefter sørgede Viggo Therkelsen for at få en
bevilling fra Statens Kornkontor til 100 tønder byg
om månedden, som skulle bruges til fremstilling af
gryn. Gryn havde imidlertid ikke grossisternes
interesse, men fintmalede byg'gryn' (bygmel) var
sagen. Forinden havde Th. Therkelsen dog været
ved at opgive mølleriet, da tøbruddet efter vint-
ren 1940-1941 den 4. april fik den metertykke is til
at bryde op i dammen ligesom i 1638. Samtidig
var der masser af vand i åen, og selv om møllefol-
kene huggede det bedste, de havde lært, for ikke
at få isflagerne til at lukke for slusen, brød vandet
igennem dæmningen ved vandhjulene med det
resultat, at mudder og isflager fossede ind over
møllehuset. En flage væltede hjørnet af svinestien,
der nu indeholder det lokalhistoriske museum
Farbror Svends Samling. Ødelæggelserne fik den
ældre Therkelsen til at tabe modet, og hvis ikke
sønnen havde stillet sine sammensparede penge,
1800 kr., til rådighed, så dæmningen kunne blive
udbedret, ville møllen allerede på det tidspunkt
være blevet lukket.

Efter krigens afslutning blev hele anlægget dog
afhændet i 1946 på grund af Th. Therkelsens svig-
tende helbred. Da priserne på formaling af foder-
korn var kommet ned på 0,50 kr. pr. tønde, opgav
Viggo Therkelsen at videreføre mølleriet.

Møleværket og møllekomplekset

Ifølge de ældste kilder havde Børkop Mølle oprin-
delig to vandhjul og to kværne, men efter Sven-
skekrigene var den ene som nævnt øde. I 1739
bestod maleværket af to kværne med fire sten,
men de to var opslidte. Møllen blev drevet af over-
faldende vand. I specifikationen over møller i Kol-
dinghus rytterdistrikt fra 1761 oplyses det, at møl-
leskylden var 10 tønder, 0 skæpper, 3 fjerdingkar, 2
album, og at de to kværne var funktionsdygtige.
For det meste havde møllen fornødent vand, men
somme tider var der for meget. Møllen var i for-
svarlig stand både med hensyn til bygning og til
maleredskab, hvilket var den ny fæster tømmer-
mester Christopher Hansens fortjeneste, for møllen
trængte til 'uomgængelig' reparation ved Peder
Hansens død i 1751. Da Peder Jensen Skov søgte
fæste på møllen i 1764, bestod bygningen af 40 fag
i nogenlunde stand, og der bemærkes intet
særskilt om møllens to kværne.

I 1781 holdtes den første taksationsforretning
over Børkop Mølle til indlemmelse i brandforsik-

ringen. Stuehuset i nord havde nye egebindings-
værksmure med brændte sten ligesom møllehu-
set. Desuden var der en staldbygning i øst, et lade-
hus i syd og et bryggershus i vest. Hele anlægget
blev takseret til 1.820 rigsdaler, og de fornødne
brandredskaber forefandtes. Allerede tolv år sene-
re blev møllen takseret igen, og her får man at
vide, at bygningerne havde stråtag. Møllehuset lå
i samme længe som stuehuset, det havde dobbelt
maleværk, rug- og maltkværn samt gryn- og sigte-
værk. I 1803 var der blevet installeret en boghve-
dekværn, mens maleværket i 1813 var udvidet
med endnu en rugkværn. Der var blevet installe-
ret en ny skallekværn. Den gamle eksisterer dog
stadig og bruges som slibesten. En kværnsten
fremstillet af en marksten, der var bildet til at dre-
je venstre om, blev fundet for nogle år siden, hvor
møddingen tidligere havde været. Den er nu
opstillet på græsplænen foran møllen, da den er
endnu et klenodie. Den må være fra tiden før 1813,
for siden da har kværnene drejet højre om. Senere
taksationer i 1800-tallet viser kun opførelsen af
stampemøllen med seks stamper nord for de øvri-
ge bygninger i 1819 og i 1855 som nævnt opførel-
sen af vindmøllen.

I 1905 bestod anlægget af fjorten større eller
mindre bygninger, hvoraf stuehuset, møllen og
bryggerset, i forlængelse af møllehuset, var tegl-
hængt. Derefter fjernedes efterhånden dele af
komplekset, især gårdens avlsbygninger gik det
ud over, mens stuehuset og det dermed sammen-
byggede møllehus forblev uændret, men mølleriet
blev som tidligere nævnt moderniseret.

I 1954 stod Børkop Mølle endnu, »men kun
som en olding. Stampemøllen, rejsestalden og
vognporten var borte sammen med vindmøllen.
Vandhjulet var forsømt og stod stille. Det svære
egetræsanlæg med aksellejerne stod revnet og
mosgroet. Tiden, misrøgt og teknikkens knusende
hammer havde standset møllen. Sådan forgår ver-
dens herlighed,« fortæller en mand på egnen. I
1959, da bygningerne blev fredet og restaurering-
en iværksattes, bestod anlægget ud over stuehus,
møllehus med et stort set intakt inventar og der-
med sammenbygget bryggers kun af en stald og
en svinestald.

Den første restaurering

Efter at mølledriften blev indstillet, tørlagdes møl-
ledammen, men den blev retableret af National-
museets Mølleudvalg i forbindelse med den
restaurering, der straks iværksattes af ejeren, som
kom til 1959, ingeniør og tømrer C.P. Christoffer-
sen fra Fredericia. På grund af den kulturelle og
landskabelige værdi ønskede begge parter Børkop
Mølle fredet, og fredningsdeklarationen blev ting-

lyst den 24. august 1960. Da var møllehuset næsten færdigrenoveret, og møllen kunne sættes i gang med nye vandhjul den 10. november 1960 på mølleudvalgets syvårs fødselsdag.

De økonomiske midler kom dels fra Det Særlige Bygningstilsyn, da møllen var blevet fredet, dels fra lokale indsamlinger, da der var mange på egnen, der ønskede idyllen ved mølledammen bevaret. Svinestalden blev i øvrigt stillet til rådighed for klubvirksomhed blandt unge i sognet, og her havde The Water Mill Jazz Club's medlemmer nogle herlige oplevelser først i 1960'erne.

Den anden restaurering

Ægteparret Christoffersen fortsatte renoveringen af anlægget, og møllen kom i 1962 på et 10-øres frimærke i anledning af fredningen. De to mølleentusiaster måtte dog allerede i 1964 se sig nødsaget til at afhænde møllen på grund af dårligt helbred, og møllen fristede atter en kummerlig tilværelse, indtil den i 1977 blev overtaget af Børkop Kommune for 1.125.000 kr. Der blev iværksat en omfattende restaurering af hele anlægget, ikke blot af møllen, som igen var ude af stand til at fungere. Da der på dette tidspunkt var stor arbejdsløshed, indgik unge arbejdsledige fra kommunen i et beskæftigelsesprojekt med henblik på at føre møllen tilbage til sit oprindelige udseende såvel indvendig som udvendig. Den lokale tømrer Holger Nyborg forestod arbejdet, hvor ca. 150 arbejdsledige var beskæftiget, og Nationalmuseets Mølleudvalg med ingeniør Anders Jespersen i spidsen havde det overordnede tilsyn.

Staten tilbagekøber Børkop Mølle, der atter fungerer

I 1979 overtog Miljøministeriet bygningerne for 900.000 kr på den betingelse, at Børkop Kommune vederlagsfrit kunne få bygningerne stillet til rådighed med henblik på at indrette dem til egnsmuseum og restaurant. Restaureringen var færdig i 1984, da vandhjulene igen var blevet fornyet, og de blev sat i gang ved en stor festlighed af Gunnar Nu Hansen. De kraftige tromlehjul kørte imidlertid blot rundt uden at drive maleværket, og først i 1987, da Viggo Therkelsen på borgmester Th. Bang Hansens opfordring gav sig til at sætte det i stand sammen med tømreren, blev Børkop Mølle funktionsdygtig. Arkitekten, der havde forestået renoveringen mente ikke, at det kunne lade sig gøre, men intet var umuligt for Viggo Therkelsen, han havde ikke glemt kunsten at bilde og justere kværnsten. Det var imidlertid vanskeligt at få vand nok til hjulene, bl.a. fordi Brøndsted Mølles bagvand stadig voldte problemer. Desuden var Viggo Therkelsen bange for, at Børkop Mølle kunne ende som en skvatmølle (en mølle med ringe

vandtilførsel). Skærup Å får tilført mindre og mindre vand, da området bliver mere og mere bebygget. Der har allerede været problemer med lodsjerne oven for møllen, der har beklaget sig over, at deres haver undertiden står under vand, og de ønsker vandstanden i mølledammen sænket. Dette er imidlertid et urimeligt krav, mener Viggo Therkelsen, da haverne i området halvvejs op til husene er sump fyldt med affald fra byen, der vil falde sammen i tidens løb.

Børkop Mølle i dag

Ifølge fredningsdeklarationen skal Børkop Mølle holdes åben for publikum. Viggo Therkelsen opholder sig oftest i møllen, men får hjælp med bl.a. tilsyn i de faste åbningstider af medlemmer af *Børkop Mølles Venner*.

Børkop Mølle er stadig væk i fuld funktion, og Viggo Therkelsen forestår formalingen på møllen og salget af de mange produkter: müsli (valset hvede), hvedemel, grahamsmel, klid, mannagryn, rugmel, sigtemel, bygknægte (hele afskallede bygryn), bygmel, fine bygryn og mellemfine bygryn. Der vales også havre og byg til hestefoder.

Møllen er speciel, fordi den er den eneste endnu fungerende mølle af gearkassetypen med et

Fisketrappe og bagsluse ved Børkop Vandmølle

fuldt fungerende grynsystem, som er så godt, at byggrynene er absolut fri for mel. Blæse- og suge-systemet kan besøgende opleve på en anskuelig måde ved hjælp af en model fremstillet af lærer Werner Fleth, der er af møllerslægt, og som går Viggo Therkelsen til hånd.

Det intakte møllværk består i øvrigt af tre kværne, en fjerde er ligesom en valse forsvundet. Desuden findes skallekværnen stadig. Til mel- og grynkværnen er der elevator samt tilknyttet en kombineret grynsorterer og tromlesigte. Skallekværnen har kopelevator og renseri. Den forsvundne valse er erstattet af en valse fra den nedlagte Follerup Mølle, og den er i brug. En anden valse, der stammer fra den nedrevne Kvak Mølle, bruges ikke og står i undermøllen. Endvidere er der et hejseværk, som drives ved vandkraft, og et manuelt hejseværk, der ikke længere benyttes.

Møllens betydning

Møllen var tidligere af stor betydning for egnen, fordi den formalede det livsvigtige korn til føde for dyr og mennesker, derved blev den et samlingssted for egnens bønder og karle.

I vor tid flokkes mennesker fra nær og fjern for at holde fest i den gamle møllerbolig og sidebygningen, den tidligere stald, eller bare for at nyde et godt måltid i restauranten, der aftager en del af møllens mel. Da laden over for møllerens bolig ikke eksisterer mere, kan restaurantens gæster nyde udsynet til både den smukke Skærup Ådal til den ene side og mølledammen med dens flora og fauna til den anden. Den kulinariske oplevelse kombineres på bedste vis med oplevelsen af det gamle kulturlandskab. Oftest aflægges Børkop Vandmøllens gæster et besøg i møllen, som har stor afsætning af sine produkter, også til de mange besøgende, hvis vej bare falder forbi.

Foruden mølledage er Kristi himmelfartsdag den store dag for Børkop Vandmølle, hvor der foregår mange forskellige aktiviteter for hele familien.

Børkop Kommune har vist sin respekt for vor kulturarv ved at afbilde de to ting i kommunens våben, der prægede egnen i tidligere tid: tre liljer, der markerer tilknytningen til tingstedet i Holmans Herred, hvor lov og ret håndhævedes, og vandhjulet, der betød liv og levebrød for mange mennesker i årenes løb.

Skærup Ås andre møller

Ved Skærup Å og dens tilløb ligger foruden Børkop Mølle endnu to møller, hvoraf den ene, Brandtlund Mølle, ligger direkte ud til 'Tingvejen', som har sit navn efter den vej, der førte til Holmans Herreds gamle tingsted, men som officielt

hedder Brandtlundvej. Denne mølle omtales allerede i 1500-tallet som Lunde Mølle og var ifølge Markbogen 1685 til Christian den Femtes Matrikel 1688 »et afbrudt møllested, som ikke i mands minde har været møller eller kværn oppå«. Det er heller ikke et sted, der er egnet til at anlægge en mølle på, for Markbogen fortæller videre, at vandet var ganske gengroet og ruineret. Kun et bolshus fandtes, hvor møllen havde ligget. Måske blev møllen ødelagt under Trediveårskrigen. Efter at skovrider Johan Brandt i 1720 blev ejer af møllen og en fra Skærup by udflyttet gård, kom stedet til at hedde Brandtlund. Hvor meget mølleri der er blevet drevet her er uklart, men fra 1733 til 1760'erne blev der dog betalt landgilde af møllestedet. De fleste af Brandtlunds ejere var militærpersoner. Mest interessant er major Johan Moldrup, der allerede i 1761 udarbejdede en plan for Skærup bys udskiftning, meget imod Skærupbøndernes vilje. Han stod i et stærkt modsætningsforhold til dem og skrev, at bønderne var konservative og anså hans plan for urimelig, ugørlig og latterlig. Måske var de forudindtaget imod ham, da han var søn af Peder Møllerup til Vestervig Kloster, som havde ry for at være en stor bondeplager. På kirkegården i Skærup har Skærupbønderne dog siden hans død ikke kunnet komme uden om at se et højt trekantet obelisklignende mindesmærke i granit, som bærer følgende inskription: »Her hviler den for-dum højædle og velbyrdige, nu salige Hr. Johan Moldrup, Hans Kongelige Majst. til Danmark og Norge bestalter major til hest, født 1719 den 25. aug. gift 1737 den 8. marts med den højædle og velb. nu salige Cathrine De la Mare og med hende havde seks børn. Han døde på Brandtlund 1762 den 25. febr«. Cathrine de la Mare stammede fra herregården Agersbøl i Øster Snede Sogn lidt nord for Vejle og tilhørte en indvandret katolsk fransk familie.

Brandtlund skiftede derefter ejer mange gange, og til sidst sad almindelige bønder på stedet, der efterhånden havde et meget lille jordtilliggende. I 1824 overtog Hans Rasmussen fra Egense ved Svendborg ejendommen, som han nedbrød og genopførte på den nuværende plads nærmere vejen. Han lod i 1836 opføre et nyt møllehus, som fungerede i næsten hundrede år - indtil 1934. Det blev nedrevet i 1941, efter at den daværende ejer havde tørlagt mølledammen for at øge stedets jordtilliggende. En gammel dame på genbogården fortæller stadig om, hvor spændende det var, da hun som barn legede ved møllen og sammen med møllerens børn i en lille båd roede omkring i den store mølledam. Denne ses tydeligt i landskabet og er nu igen delvis blevet et vådområde. Mølle-gårdens kønne stråtekte bindingsværkstuehus

ligger lidt syd for mølledammen og den lille bæk på Brandtlundvej 102.

Under Første Verdenskrig var mølleriet i Brandtlund Mølle stort, selv om det kunne knibe med vand om sommeren. Fra 1845 hørte den til Børkop Mølle, men blev solgt fra i 1894, hvorefter der opstod en for begge møller uheldig konkurrence.

En anden konkurrerende vandmølle findes mindre end en kilometer fra Børkop Mølle. Det er Brøndsted Mølle i bygninger fra slutningen af 1800-tallet. Den ligger smukt i en indsnævring af dalen, hvor åen er dæmmet op, på adressen Brøndsted Møllevej 103. Denne mølle nævnes også i slutningen af 1500-tallet, da kronen købte den i 1578, ligesom den fire år tidligere havde købt Lunde Mølle. Begge blev afhændet igen efter Svenskekrigene midt i 1600-tallet, hvor kronen fattedes penge.

Mølleren i Børkop lå ofte i strid med Brøndstedmølleren om vandtilførslen, og de beskyldte gensidig hinanden for chikanerier. Brøndsted Mølle havde tidligere to overfaldshjul, men de blev i 1923 erstattet af en turbine. Vandkraften udnyttedes en tid til valsning af havre til hestefoder, der leveredes til Børkop Rideskole, der er anlagt i tilknytning til møllen. Nu anvender ejeren turbinen til at fremstille elektricitet til opvarmning af boligen.

Da Børkop Mølle formaler korn med salg for øje, har der også i nyere tid været en del stridigheder mellem de to nabomøllers ejere. Ligesom andre er også møllerne i Brøndsted og Børkop Mølle meget afhængige af nedstrøms kolleger for bagvand og af opstrøms møllere for opstemningsreserve. Da begge møller blev brugt dagligt betød det mindre, at Børkop Mølle kom i bagvand, men i dag, hvor Børkop Mølle er fredet og i jævnlig brug, kunne det genere møllen, hvis Brøndsted Mølle stod i flodemål (mærke, der viser, hvor højt vandet må stemmes i mølledammen). Imidlertid er problemet nu løst til begge møllers tilfredshed.

Kilder: Steen B. Böcher: Vandmøller og andre vandkraftudnyttelser i Vejle Amt, Vejle Amts Årbog 1943; A. Sundboe: Peter Buch i Hvejsel Sogn, Vejle Amts Årbog 1954; Anders Jespersen: 3 gamle jyske møller og deres industrihistoriske betydning, Vejle Amts Årbog 1961; J.S. Fruergaard: Vandmøllerne i Gauerslund Sogn 1966, 1979; Lise Lund: Biskop Rasmus Møllers Slægt 1968; Niels Jensen Erengaard: Erindringer om Børkop Mølle 1985; Werner Fleth: Folder om Børkop Mølle 1996; Skærup, spredte træk af sognets historie ved Thorkild Thomsen og Preben Mikelsen 1999; H. Kristiansens privatarkiv, Landsarkivet for Nørrejylland; møller Viggo Therkelsen, Børkop Mølle; fru Axøe, Fredenshåb, Skærup; Frank Federspiel-Trautvetter, Vejle.

Mølledammen ved Børkop Vandmølle

Damgaard Mølle

Foldingbrovej 6, Rugbjerg, 6230 Rødekro

Vindmølle af hollandsk type med galleri
Hatten er bådformet
Opført 1867
Driften ophørt 1974
Restaureret 1980 – 1986. Funktionsdygtig
Anvendelse: Museumsmølle

Møllen i landskabet

I det historisk set meget interessante område i nærheden af Hærvejen med Immervad Bro og Hærulfstenen finder man også Damgård Mølle. Den kan ses langvejs fra, når man kommer ad Hærvejen og gør holdt ved Hærulfstenen og Strangelshøj med den to meter høje bautasten, hvorom man fortæller, at »den vender sig om, når den lugter brød«- men det kan ikke være brød bagt af mel fra Damgård Mølle, da denne er flere tusinde år yngre end bautastenen.

Møllen rager højt op i landskabet på sin bakkeøglignende kuppel ved landsbyen Rugbjerg i Øster Løgum Sogn. Lidt længere sydpå ved landevejen til Rødekro ligger der et velbevaret voldanlæg fra 200-tallet, 'Æ Vold', der gik fra Genner Bugt i øst til Gels Å, der udmunder i Vesterhavet. Området er også præget af landsdelens nyere historie. Således blev Hærulfstenen flyttet til et jagtslot ved Berlin efter nederlaget i 1864 og kom først tilbage til sin oprindelige plads i 1951 efter de to verdenskrige, hvorom der er adskillige minder i Damgård Møllens nærhed.

Få hundrede meter syd for 'Æ Vold' ligger nogle af de bedst bevarede sikringsanlæg fra Første Verdenskrig, en del af Sikringsstilling Nord, der som volden 1700 år tidligere blev bygget tværs over Jylland. Fra Første Verdenskrig ligger der i Rugbjerg Plantage ligeledes rester af bunkers, som den tyske hær skulle have brugt, hvis det var blevet aktuelt at forsvare landsdelen. Også under Anden Verdenskrig, hvor området igen var blevet dansk, kom plantagen til at spille en rolle i forsvarsøjemed, da den tyske hær benyttede den til anbringelse af ammunitionsdepoter.

Møllens danske bygherre

Damgård Møllens historie er som landskabets præget af dens beliggenhed i et omstridt område, og initiativtageren til opførelsen af den hollandske vindmølle, der fra starten primært var en grynmølle, var den stærkt nationalt engagerede baron Holger von Stampe (Charisius) på Grønnebækgård ved Hovslund. Holger Stampe var søn af Henrik Stampe på godset Nysø ved Præstø og Christine født Dalgas fra Fredericia og faster til

hedens opdyrker. Hos dem kom Guldaldertidens store kunstnere og videnskabsmænd. H.C. Andersen var blandt gæsterne, og Bertel Thorvaldsen fandt sit andet hjem på Nysø. Præget af sine omgivers nationale indstilling meldte Holger Stampe sig som frivillig i Treårskrigen 1848-1850, og måske var det også for at markere sin nationalitetsfølelse, at han i 1859 købte gården i Sønderjylland.

Efter nederlaget i Krigen 1864 beholdt Holger Stampe Grønnebækgård, som han først solgte i 1885, men allerede i 1868 købte han Dollerupgård i Skanderup Sogn nord for Kongeågrænsen. Denne gård solgte han syv år senere og boede derefter i nogle år på broderen lensbaron Henrik Stampes gård Viufgård nord for Kolding, indtil han i 1892 flyttede tilbage til Sjælland for at overtage det fædrene gods efter broderens død.

Møllen bygges

Inden møllen stod på sin plads på Damgårds jord uden for Hovslund, havde der været meget tovtrækkeri med myndighederne både omkring møllens placering og omkring berettigelsen af en mølle ved Grønnebækgård. Baron Stampe ansøgte allerede i 1863 om en tilladelse til at opføre en mølle. Den fik han, men ændrede planer med hensyn til mølleprojektet, da han havde indset, at det ville være mere gunstigt at opføre både en vind- og en dampmølle. Denne mølle blev også approberet af Det Kongelige Ministerium for Hertugdømmerne, men så gik det hele i stå, muligvis på grund af Krigen 1864.

De preussiske myndigheder havde imidlertid orden i sagerne, og i 1866 forespurgte man Stampe om, hvordan det gik med byggeriet, som ifølge tilladelsen skulle være færdigt ved årets udgang. Baron Stampe tøvede med opførelsen af møllen, men fik tilladelsen forlænget i knap et år. Herefter ændrede han igen planer. Grønnebækgård lå for langt væk fra andre gårde til, at en mølle her ville kunne få nogen videre søgning, og Stampe købte 15 tønder land af gårdejer C. Johansen på Damgård syd for Hovslund. Han ansøgte derefter myndighederne om tilladelse til at oprette et familiebrug i forbindelse med sin mølle. Samtidig gik møllebyggeriet omsider i gang, men tilladelsen blev nægtet af forskellige grunde. Myndighederne påtænkte at få politiet til at standse det ulovlige byggeri, men opgav, og den preussiske regering i Slesvig besluttede den 4. juli 1868, at den ville give baron Stampe bevilling til at bruge den ulovlige mølle, hvis han ansatte en kvalificeret person til at drive den. Årsagen til, at møllen blev accepteret var, at den ville gavne befolkningen i Øster Løgum Sogn.

Damgaard Mølle med magasin og mødesal

Det var måske ikke så mærkeligt, at preusserne søgte at lægge hindringer i vejen for opførelsen af møllen, da Holger Stampe ikke lagde skjul på sit danske sindelag. Senere skænkede han for eksempel den ene af sine to andre møller, den nu forsvundne Hovslund Mølle, som blev bygget i 1870 (nedlagt 1941), til Foreningen til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig. Denne beholdt dog ikke møllen, men solgte den for at købe Schweizerhalle i Åbenrå, der blev til det endnu eksisterende Folkehjem, danskhedens højborg i Sønderjylland.

I foyeren her hænger siden august 1999 en affotografering af et maleri af baron Stampe, hvis original findes på Nysø. Den sjællandske forkæmper for danskheden i Sønderjylland fik omsider den hædersplads, der tilkom ham, selv om han ikke fik en plads i salen sammen med de danske sønderjyder.

Møllen i funktion

Trods alle forhindringer stod Grønnebækgårds Mølle færdig allerede i 1867. Den blev bygget af samme møllebygger, som senere byggede Hovslund Mølle, Jens Pedersen fra Tinghøjgård ved Skanderup. Han blev i 1872 gift med Cathrine Gøndt fra den nærliggende landsby Hovslund, hvor parret overtog hendes forældres gård.

Resultatet af hans arbejde ses den dag i dag på bakken lidt syd for Hovslund. Møllen, der er en flot høj ottekantet hollandsk vindmølle, er opført med hvidkalket undermølle. Hatten er bådformet, vingefanget er på 20 meter, og møllen har et bredt galleri, som kværnloftet efter slesvig-holstensk tradition er anbragt i højde med. Den blev til Damgård Mølle allerede i 1875, da baron Stampe solgte den til Iver Jessen fra nabolandsbyen Rugbjerg. Endnu kan man inde i møllen se møller Jessens navnetræk over døren til det rum, hvor han ved en luge udleverede mel til sine kunder.

Iver Jessen havde to sønner, der begge blev tvunget til at deltage i Første Verdenskrig på tysk side, men de overlevede til alt held. Iver vendte hurtigt hjem efter at have været i russisk fangenskab, mens Peter, der var krigsfange i Frankrig, først kom tilbage i 1919. Herefter overtog de sammen møllen efter deres far.

Mølleriet har været anvendt til fremstilling af grutning til dyr, men også af rug- og hvedemel, og var i vid udstrækning baseret på formaling af boghvede, som bønderne fra et stort opland leverede til møllen. Det betød, at der var installeret forskellige specialmaskiner til boghvedemølleri. I 1870 blev møllen udstyret med en ovn, hvori boghveden blev tørret. Det er meget vigtigt for at opnå et

godt resultat, at boghveden er knastør, før den bliver malet. Indtil anskaffelsen af tørreanlægget var boghveden blevet tørret i bageovnene rundt om på gårdene.

Andre moderniseringer fandt sted i de følgende år. Møllen fik nye vinger, efter at de gamle var blevet ødelagt i en storm. De oprindelige vinger med kludesejl blev erstattet af jalousvinger (klapper), så de blev selvsvikkende, men møllen beholdt sit gamle manuelle krøjeværk. Mølleakslen af eg var allerede i 1892, hvilket var ret usædvanligt, blevet erstattet af en aksel af støbejern, fremstillet i Flensborg. I første halvdel af 1920'erne fik møllen installeret en hårdt tiltrængt dieselmotor, en 15 hk Körting fabrikeret i Hannover i 1911. Motoren blev hentet til Damgård fra en biograf i Leipzig. Her havde den tidligere drevet en dynamo, som lavede strøm til fremvisning af stumfilm.

Imidlertid fik andre møller kraftigere motorer end Damgård Mølle, og især dampmøllerne i byerne truede de mindre møller. At landmændene nu selv kunne grutte deres eget korn til foder, betød også mistet arbejde.

Landbrugskrisen i 1930'erne gjorde forholdene for møllerne endnu mere ugunstige, og værre blev det for Damgård Mølle, da Skrydstrup Flyveplads under Den Tyske Besættelse netop blev anlagt på de arealer, hvorfra møllen havde fået meget af sin boghvede. Det hjalp dog på økonomien, at der hørte et landbrug på 46 tønder land til møllen, og indtægterne blev også suppleret ved handel med korn og foderstoffer. Selve mølleriet klarede sig også – trods vanskelighederne – ganske godt langt ind i århundredet, og så sent som i 1950'erne købte brødrene Jessen en elektromotor til hjælp for den gamle dieselmotor.

Driften ophører

I 1974, da driften helt ophørte, efter at den havde ligget næsten stille i flere år, kunne møllen stadig arbejde, men den trængte til en gennemgribende istandsættelse. I 1978 samledes en kreds af egnens beboere på initiativ af læge Gert Jakobsen i Rødekro, der havde en mulig restaurering af Damgård Mølle på dagsordenen. Han blev senere aktiv i restaureringen af Brundlund Mølle (se bind 1, Aabenraa Slotsvandmølle) og håber på en restaurering af Hellevad Mølle, en vandmølle med bygninger fra 1886, der ligger på adressen Vandmøllevej 13, Hellevad i Rødekro Kommune.

Det skulle vare to år, inden *Foreningen til Bevarelse af Damgaard Mølle* blev dannet, og samme år overtog Rødekro Kommune møllen med et jordtiliggende på 22 hektar for 400.000 kr. Al jorden på nær én hektar blev solgt fra, og herefter blev hele

anlægget med møllegård og mølleværk restaureret af langtidsledige i samarbejde med mølleforeningen og en lokal håndværksmester. Tilsynsførende var et arkitektfirma, som Nationalmuseet havde udpeget.

Ved genindvielsen og overdragelsen for 1,00 kr. til mølleforeningen i 1986 havde møllen fået nye vinger til kludesejl som de oprindelige, og den var blevet beklædt med tagpap, som ligner dens oprindelige beklædning af tjærefilt. I en kort periode var den i øvrigt beklædt med træspåner og fra 1908 med blikplader. Efter mølleforeningens 'køb' blev der stiftet en støtteforening *Damgaard Møllens Venner*, hvilket har betydet, at der er økonomisk basis for møllens videre drift. I 1996 blev de to foreninger lagt sammen til Foreningen til Bevarelse af Damgård Mølle med en bestyrelse på ni personer. Sammen med ægtefæller og tidligere bestyrelsesmedlemmer er der ca. tredive mennesker, som deltager i det praktiske arbejde omkring møllen.

I orkanen den 3. december 1999 gik Damgård Mølle ikke ram forbi. Orkanen var særlig voldsom i Sønderjylland, og møllen kom i bagvind. Det forårsagede, at mølleakslen og vingerne blæste ud af hatten. Skaderne blev så store, at vingerne måtte udskiftes og hatten genopbygges. Møllen er stormskadeforsikret for 300.000 kr., men udgifterne til genopbygningen blev større. At studerende fra tekniske skoler i området udførte det meste af arbejdet efter møllebygger John Jensens retningslinjer, gjorde istandsættelsen billigere. A.P. Møllers Fond ydede støtte til nye vinger, der kom fra Gråsten Skovdistrikt og forarbejdedes af Dansk Hårdtræ Savværk A/S i Kruså. Det var det eneste savværk i Jylland, der havde kapacitet til at håndtere de to store douglasgran, som skulle skæres ud til de 20 meter lange vinger. Den 21. maj 2001 kom hat og vinger på plads ved hjælp af lift og mobilkran.

Boghvedemøllen

Resultatet af restaureringen er en fuldt funktionsdygtig mølle, som stadig har sin gamle dieselmotor. Ved vindstille kan den drive både kværnene og de mange snoretræk til sigter og blæser. Møllen har stadig en skallekværn (grubbe- eller pillekværn), der fremstiller byggryn, en melkværn, der maler hvede- og rugmel, og en gruttekværn, der knuser byg til foderbrug, men dens mest interessante inventar er det helt intakte boghvedemølleri, som er det bedst bevarede i Danmark. Normalt er boghvedekværnen den eneste af kværnene, der er i brug, og den maler boghvede til glæde for de museumsbesøgende.

Den gamle tørreovn til boghveden kan stadig væk fungere, men da brugen af ovnen er brandfar-

Damgaard Mølle

lig, tørres boghveden nu af en elektrisk tørremaskine. Når møllen arbejder, kan hele processen i forbindelse med formaling af boghvede opleves som før i tiden.

Boghveden males

Efter tørringen fjerner en rensemaskine – som ved de andre kornsorter – små korn, grus og avner, inden boghveden føres ned i kværnen, hvor løberen er en rhinsksten og liggeren en smergelsten. Når kernerne er knækket, føres materialet til grynsorteren, hvor først det fine hvide mel går fra. Det kommer i én skuffe, og boghvedegrynene sorteres efter størrelse i to andre skuffer. Derefter sørger 'vejrmaskinen' for, at grynsorteringerne bliver blæst rene for mel og de brune skaller. Til sidst går grynene igennem et lille sold. Skallerne er meget efterspurgt som fyld til puder.

Møllens tilbud til besøgende

Boghvedemelet bliver brugt i Damgaard Møllens egen 'husholdning', og i den ombyggede kostald, der er blevet indrettet til en spise- og mødesal, ser-

veres der på mølledage boghvedegrød med sirup eller kanel og sukker, hvortil man drikker sødt øl. Boghvedepandekager med kaffe står også på menuen.

Lejrskoler og lignende grupper kan overnatte såvel indendørs som udendørs, og der er mulighed for selv at lave mad. Desuden findes der en naturlegeplads for børn på møllens område.

I møllerboligen bor siden år 2000 urmagerfamilien Poder, som passer møllen med rengøring og smøring. Erna og Christen Poder har sat sig ind i møllens funktion, herunder også boghvedekværrens. Desuden tager Erna Poder sig af salget af boghvedeprodukterne, beværter besøgende og står for indkvarteringen af overnattende gæster.

Kilder: Per Borggaard: Damgaard Mølle 1992; Ellen Jensen: Damgaard mølle 125 år og Gert Jakobsen: Restaureringen af Damgaard mølle, Sønderjysk Månedsskrift nr.9, september 1992; Museumshåndbogen 1995; Gert Jakobsen, Fonden til Bevarelse af Damgaard Mølle; Erna Poder, Damgaard Mølle.

Dyrehave Mølle

Dyrehavevej 84, 5800 Nyborg

Vindmølle af hollandsk type med galleri

Hatten er løgformet

Opført 1858

Driften ophørt 1976

Vedligeholdt løbende. Funktionsdygtig

Fredet. Privat. Anvendelse: Museumsmølle

Møllen i landskabet

I den sydlige udkant af Nyborg umiddelbart vest for landevejen til Svendborg står Dyrehave Mølle på en stejl bakke. Alligevel er den vanskelig at se fra vejen, omgivet som den nu er af villaer og beplantning. Kommer man derimod til Nyborg fra søsiden, men det er der ikke så mange, der gør nu som i møllens velmagtsdage, ses den høje mølle tydeligt i klart vejr. Til alt held ligger møllerboligen ud til Dyrehavevej, som er landevejens navn på det første stykke ud af byen, og her angiver mølleeejeren ved et skilt, som står midt i et blomsterbed, om møllen er åben – og det er den næsten altid.

Dyrehave Møllens placering var, da den fungerede, meget gunstig, da den ligger på skrænten af en tunneldal dannet ved isens afsmeltning i sidste Istid. I denne tunneldal løber Vindinge Å, som forener sig med Ørbæk Å, og ved begge åerne findes der stadig flere vandmøller. Tunneldalen fortsætter ud i Holckenhavn Fjord, som landevejen føres over på en dæmning. Inden denne nås, passerer man Dyrehavegård og Dyrehave Skoven, som har givet møllen navn. Efter dæmningen ligger den statelige herregård Holckenhavn på den modsatte side af vejen, ligesom møllen på en høj skrænt. Gårdens hovedbygning opførtes i slutningen af 1500-tallet og ind i 1600-tallet, og dens mange gemakker kunne fortælle Danmarkshistorie. Her færdedes så kendte mennesker som Ellen Marsvin og hendes datter Kirsten Munk, der var gift med Christian den Fjerde. Efter Kirsten Munks død i 1658 overgik Holckenhavn, dengang Ellensborg, til datteren Leonora Christina Ulfeldt, der var gift med rigshofmesteren Corfitz Ulfeldt, hvis slægt tidligere havde været i besiddelse af gården, som da hed Ulfeldtsholm. De to sad dog ikke længe som herskab på Ellensborg, da al deres ejendom i 1663 efter en dom for landsforræderi tilfaldt kronen. Ni år senere kom gården i privat eje, idet den blev solgt til Ejler baron Holck. Også han opkaldte gården efter sig, og gården har siden da beholdt navnet Holckenhavn.

Møllens historie

Holckenhavns historie går helt tilbage til 1300-tallet, Dyrehavegårds til 1700-tallet og Dyrehave

Møllens til midten af 1800-tallet, så i denne sammenhæng er møllens historie kort, men ligesom Holckenhavn har den i sin længste tid været i samme slægts eje.

Det var imidlertid en ganske almindelig borgerlig, Rasmus Larsen, som lod den imponerende mølle opføre i det ubebyggede område ved Dyrehave Skoven. Han kom fra Skårup Skovmølle, hvor han blev født i 1815. Denne mølle er længst nedlagt, men anlægget kan stadig ses på adressen Skovmøllevej 57, Skårup, tæt ved Skårupsund. Den smukke beliggenhed gjorde længe møllen, der antagelig stammer fra 1400-1500-tallet, men måske er endnu ældre, til et yndet udflugtssted for Svendborgs borgere, som her kunne opleve en af egnens gamle vandmøller, der længe bevarede sit overfaldshjul. Endnu er et besøg interessant, selv om der kun er rester af en turbine at se, men vandføring og to meget idylliske delvis skovomkransede mølledamme er bevaret. Skovmøllen blev ødelagt i Svenskekrigen 1657-1660, men blev af fru Blome til Bjørnemose, hvor der i øvrigt også findes en nedlagt vandmølle, bragt på fode igen. Et tingsvidne viser, hvordan hun hævdede sin ret til vandet: Dollebæks dam ved Skårup Mark har ligget til Skårup Skovmølle, og der har altid været en rende fra samme mølledam, som dog var eftergroet i den tid, møllen lå øde, ligesom der altid har været en sluse. Hun fik sin ret, og Skovmøllen voksede sig stor, selv om den ikke ligger ved en vandrig å og derfor ofte har lidt under mangel på vand. Det skulle samles fra forskellige steder, dels fra nærliggende kilder, dels fra nogle bække, som ved et sindrigt kanalsystem blev ledt hen til mølledammen, eller rettere dammene, da det var nødvendigt at opsamle meget vand. Trods sin beliggenhed ved sundet havde Skovmøllen et ret stort kundeunderlag, da nogle af Thurøbønderne sejlede til mølle her i stedet for at benytte Ventepose Mølle på Tåsinge. Dengang var der ikke foretaget den inddæmning, man ser i dag, men det var muligt at sejle helt ind i vigen ved møllen. Skovmøllen ejes nu af Svendborg Kommune, og i nogle af de ældste kønne bindingsværksbygninger har Svendborg Natur- og Miljøskole til huse, mens en del af den nyere, tidligere så statelige hovedbygning, hvor mølleriet befandt sig i den ene ende, i dag rummer en børnehave.

Rasmus Larsen lod Dyrehave Mølle bygge, kort tid før mølleprivilegiet blev ophævet, og hensigten med møllen var, at den skulle forsyne de lokale bagermestre med mel. Dyrehave Mølle er med sine 25 meter fordelt over syv lofter en af de højeste vindmøller i Danmark. Fra grunden til den løgformede hat er den opført i gule sten. Både den høje undermølle og den cementpudsede krop er

runde, men adskilles ved galleriet (omgangen). Mens træværket overalt er malet grønt, er de gule mursten kalket gule op til andet loft ligesom resten af anlægget, der foruden udhuse også omfatter en magasinbygning, som er sammenbygget med møllen. Når man befinder sig oppe ved møllen, må man på grund af møllens højde lægge hovedet godt tilbage for at få et glimt af den zinkbeklædte hat, som afslutter møllebygningen i en højde af 23,50 meter.

Da møllen stod færdig, var den forsynet med manuelt krøjeværk, som betjentes fra galleriet, når vindretningen ændrede sig og det blev nødvendigt at dreje hatten, så møllevingerne atter stod op mod vinden. Vingerne var forsynet med kludesejl, dvs. mølleren skulle på- og afsejle vingerne ved henholdsvis det daglige arbejdes begyndelse og ved dets afslutning. Mens han var i fuldt sving inde i møllen, skulle han derfor ikke blot være opmærksom på, om vindens retning ændrede sig, han skulle også holde øje med, om vindens styrke tiltog, så han måtte rebe sejlene, for ellers ville maleværket kunne løbe varmt. Hvis mølleren ikke kørte med fuldt sejlareal og vinden løjede af, måtte han øge arealet, men det indebar ingen fare for møllen.

Den nyopførte mølle brænder, men genopføres

Ganske kort tid efter opførelsen skete det dog af uforklarlige årsager, som Nyborg Avis skrev den 26. maj 1858, at den »nylig fuldførte, møller Larsen tilhørende, smukke grundmurede hollandske vejrmølle aldeles afbrændte«. Den tilkaldte brandsprøjte kunne først ikke udrette noget, fordi der manglede vand, og da det bragtes til veje, var møllen »aldeles angrebet af luerne«. Dog blev beboelseshuset skånet, del fordi det var teglhængt, dels fordi det var næsten vindstille, hvilket gør branden endnu mere uforståelig. Kun ejeren var hjemme, da ilden opstod, og efter avisens opfattelse var møllen lavt assureret, så tabet var meget stort.

Dog blev Dyrehave Mølle hurtig genrejst, og den skaffede møller Larsen levebrødet i næsten fyre år. Hans store sorte marmorgravsten står stadig på kirkegården i Skårup, og den fortæller, at han blev født i Skårup Skovmølle den 1. november 1815 og døde i Nyborg Dyrehave den 27. september 1904. Inden da havde han i 1896 afhændet møllen til en møller Jacobsen og bosat sig i et af husene i nærheden. Dødsfaldet skete under dramatiske omstændigheder. Muligvis i sin iver efter at følge med i, hvad der skete i hans gamle mølle, lænede han sig for langt ud af et åbentstående vindue, faldt ud og døde. Nyborg Avis omtalte begivenheden, da 'oldingen' mistede livet.

Den nye ejer drev Dyrehave Mølle uændret til 1912. Herefter kom den i sagfører Viborg-Jacobsens eje, og han overlod naturligvis mølledriften til en forpagter.

Samme slægt på møllen i flere generationer

Fra Baunhøj Mølle ved Grenå (møllen nedbrændte ved uforsigtighed med en ukrudtsbrænder den 2. maj i 2002, men vil blive genopført) tog i 1912 en møller den lange tur til Nyborg for at forpagte Dyrehave Mølle. Det var den tidligere sjællænder Niels Lauritz Jensen, født i Gelstrup, Egebjerg Sogn i Odsherred den 31. december 1865 og i 1902 gift med Margrethe født Rasmussen. Hende havde han lært at kende, mens han var bestyrer i den nedrevne vindmølle Daugård Mølle ved Vejle, hvor hun sad enke efter møller Anton Petersen med tre små piger. Møllen var opført af Anton Petersen som en moderne selvkrøgende mølle. Imidlertid var mølleriet ikke særlig givtigt, da den nærliggende Svends Mølle, hvor bygningerne stadig eksisterer på Ørumvej 19 ved Ørum Å, malede meget billigt, og derfor flyttede familien til Baunhøj Mølle. Det var således en erfaren møller, som kom til Dyrehave Mølle, og mølleriet gik åbenbart godt for ham, for i 1916 købte han møllen, og efter nogle års forløb begyndte der også at ske moderniseringer. I 1922 blev møllen gjort selvsvikkende. Den fik den moderne vingetype med klapper (jalousier), så møller Jensen ikke længere behøvede at være på vagt over for den mindste ændring i vindstyrken, da denne type lukker op og i efter vindens styrke. Det sker ved hjælp af trækstænger, som bliver styret af to kæder, der går fra bagsiden af møllehatten og ned til galleriet, Når man trækker i den ene kæde, vipper vuggen (et halvt kamhjul) og skubber ladestokken (den aksel, som glider inde i mølleakslen) ud til edderkoppen (et kryds af metalstænger, som sidder i centrum af mølleakslen, og som fortsætter ud i trækstængerne). Mølleren kan selv bestemme antallet af omdrejninger ved hjælp af en balanceklods. Få år senere, i 1926, blev der i et rum i undermøllen installeret en 16 hk Deutz dieselmotor. Den blev dog kun anvendt som hjælpemotor, da det var gratis at benytte vindkraften, mens diesel kostede penge.

Først i 1934 kom det automatiske krøjeværk op, hvor vindrosen drejer møllehatten ved hjælp af udveksling og påvirkning af krøjeringen under hatten, så vingefanget kommer til at stå op mod vinden. Men da var Dyrehave Mølle forpagtet til sønnen den trediveårige Holger Emil Jensen, som i 1929 var blevet gift med Ellen Hansen fra Bjerggården i Bullerup, Agedrup Sogn. Det blev således ham, der kom til at nyde godt af forbed-

ringen, som betød, at han ikke længere skulle ud på galleriet for at dreje hatten. Holger Emil Hansen overtog møllen i 1935.

Møllens indretning

Mølleriet bestod og består siden moderniseringen i 1926 af tre stenkværne og en valse foruden motorkværnen og motorvalsen Disse står sammen med en sigte på andet loft, det lyse loft. Første loft er et halvloft, hvorpå det formalede korn i sække, blev hejst ned i portrummet, hvor hestevognene, siden hen bilerne, modtog det – efter først at have afleveret kornet samme sted til behandling i maleværket. På halvloftet findes meltudene fra det lyse loft, som også blev anvendt til magasin, hvor kornsækkene blev opbevaret, indtil indholdet kunne formales. Næste loft er det mørke loft, og det er i sandhed mørkt. Her ses meltudene fra næste loft, så også her som på halvloftet blev det formalede korn fyldt i sække. Det fjerde og næste loft er kværnloftet, som rummer de oprindelige tre stenkværne.

Kværnstenene er meget tunge; den øverste, løber, som drejer rundt, og den nederste, ligger stille, vejer 1500 kg tilsammen. På kværnloftet findes også valsen samt stjernehjulet, hvortil maleværket kobles. Fra valsen ses en slikske, ad hvilken sækken med det formalede korn sendtes ned på det lyse loft.

Det femte loft er hejse- eller lorryloftet. Her befinder hejseværket sig, og det trækkes også ved hjælp af vindens kraft. Sjette loft er støvloftet, som nu er tomt, og det syvende og sidste er hatloftet med vingekslen (mølleakslen), hathjulet og kron-drevet, som ligger vandret på den stående aksel, der fører ned til stjernehjulet på kværnloftet. Alle aksler og hjul består af fyrre- eller egetræ, mens kammene (tandhjulene) er lavet af hvidbøg; i Dyrehave Mølle findes ikke støbejern!

Trapperne til de mange lofter er meget slidte – hvor har møllerne ikke måttet løbe op og ned ad dem for at klare det krævende arbejde. En balancegang har det også været, kun de nederste trapper er ret brede og forsynet med gelænder, som mølleren endda kurede ned ad.

Et besøg i møllen

Det er imidlertid umagen værd for besøgende at tage turen op i møllen, da maleværket er meget velholdt. På halvloftet findes der desuden to små beskedne håndtegnede reklamer sat op med tegnestifter på en bjælke. De vidner om, hvad der var væsentlige spørgsmål for alle mennesker tidligere: Blev høsten god? Kunne melet bages til godt brød? Den ene tegning viser en tilfreds bonde-mand, der med sin lange pibe i munden skuer ud

Portrummet i Dyrehave Mølle

over sine marker og siger: »Se, hvor fint mit korn står i år, kun fordi jeg fik mit såkorn rensat og bejdsat (afsvampet) på Dyrehave Møllen«. På den anden tegning ses en melpose og et flot brandvarmt brød, der er på vej ud af ovnen. Teksten lyder blot: »Køb mel på Dyrehave Møllen«. Alle var dengang klar over, at det var melets kvalitet, som afgjorde, om brødet blev godt.

Om tidligere tiders enkle liv beretter også en seddel fæstet til den stående aksel på kværnloftet. Den besøgende ville aldrig have opdaget hullet i akslen, men på sedlen står, at det var beregnet til, at møllerens børn kunne sætte en stok fast i det. Siddende på stokken kunne de få en karruseltur, når vindens kraft via vingerne, vingekslen og kronhjulet fik den stående aksel til at dreje rundt.

Udsigten fra møllen

Arbejder man sig helt op i møllen, er udsigten fra hatloftet fantastisk, men hvis man ikke tør udfordre skæbnen, er den også fin fra galleriet, hvortil der er udgang fra kværnloftet. Mod vest ses langt ud over det åbne landskab, mens man mod øst har Holckenhavn Bugt med den landskabeligt og historisk set interessante halvø Østerø. Her ligger moræneknolden Knudshoved og det gamle Slips-

havn, som tidligere var toldsted og marinestation. Derefter følger mod sydøst Holckenhavn, der dog er skjult af beplantningen, ligesom Dyrehave Skoven i syd begrænser udsynet. Mod nordøst ligger selve Nyborg, og her skimtes Nyborg Slot fra omkring 1170, det ældste slot i Danmark, og Vor Frue Kirke.

Møllen vedligeholdes stadig

Vingefanget, som driver hele maskineriet er 32 alen (godt 20 meter) langt og er fremstillet af douglasgran. Klapperne består af fyrretræ. I foråret 2003 stod møllen uden klapper, i stedet kunne de tages nærmere i øjesyn på det lyse loft, hvor de var opmagasineret. De var nymalede og stod som lysende hvide vinger – blot ventende på at komme op at 'flyve'. Det kom de, og siden den 19. juni 2003 står Dyrehave Mølle igen, fin og flot på sin bakke, og efter nogle års stilstand kan den atter fungere.

Dyrehave Mølle blev fredet i 1959, men inden den tid havde den manglet sine vinger fra november 1953, hvor den mistede dem i en storm, indtil den kom i gang med nye vinger fem år senere. Mølleriet og grovvarerhandlen ophørte først i 1976, hvor møllen meget sent blev indhentet af den tekniske udvikling. Denne havde dog betydet, at dampmøllerne længst havde overtaget melleverancerne til bagerne, så møllens kundegrundlag havde i mange år været private.

Det er imidlertid meget vigtigt for ejeren siden 1973, den sidste møller Holger Jensens søn Holger Leon (Leo) Vind Jensen, at alt i møllen fremstår, som om den stadig er i brug. Han vedligeholder møllen og dens omgivelser på bedste måde til glæde for alle, både for de få tilbageværende fagfolk og for almindelige besøgende.

Gæsterne kan give et bidrag til vedligeholdelsen ved af komme en skilling i mælkejugen, der står i portrummet. Men denne indtægt og tilskuddet fra staten rækker langt fra til vedligeholdelsen af møllen, og Leo Jensen må som andre mølleejere selv udføre meget af arbejdet, også med at søge forskellige fonde og organisationer om økonomisk støtte.

Leo Jensen opfatter ikke møllen som et museum, men bare som en gammel vindmølle, der er holdt op og stadig holdes i funktionsdygtig stand. Som barn legede han i den, som voksen arbejdede han i den, og efter driftens ophør hæger han om den, så den kan bevares for eftertiden. Kort efter år 2000 blev hatten tætnet, og senere blev hathjulet rettet op ind mod den stående aksel, så nu mangler der kun en udskiftning af galleriet. Dog er det Leo Jensens største ambition at få hattens zinkbeklædning udskiftet med kobber, men det vil være meget bekosteligt.

Vindmøller i omegnen

Selv om området siden Middelalderen har været præget af vandmøller, var Dyrehave Mølle langt fra den eneste vindmølle, fx stod der på Nyborg Vold indtil 1888 endnu en hollandsk vindmølle, som nedbrændte dette år, og ligesom mange andre steder i Danmark er mindet om møllen bevaret i stednavnet Møllebakken.

Længere inde i landet står stadig undermøllen af en vindmølle med en interessant historie. I 1806 kom en tømrersvend ved navn Peter Nicolaus Brandt som 23-årig til København fra Glückstadt, sikkert på grund af Napoleonskrigene. Da det kneb med at få arbejde, tog han sammen med en københavnsk møllebygger til Skellerup Sogn vest for Nyborg for at bygge en vindmølle ved godset Hindemae. Her blev han senere møllebestyrer, og Ellinge Sogns kirkebog fortæller om hans bryllup den 2. januar 1814, at han blev gift med husholdersken på herregården, Karen Pedersdatter. Der var fornemme forlovere: major Lemvig på Rønninge Søgård og proprietær Mourier på Hindemae, hvilket viser noget om parrets sociale status. Hindemae Mølle var også ifølge familietraditionen den ypperligste på Fyn med »alle de nyeste forbedringer«. Det kan man i dag ikke overbevise sig om, da møllekroppen brændte ned til den høje grundmurede undermølle i 1923 og den derefter blev indrettet til motormølle. Denne ophørte i 1950'erne, og ejeren af Hindemae indrettede en bolig til sig selv i både mølle og møllerhus. Det hvidkalkede anlæg er stadig præsenteret og særdeles velholdt.

Peter Nicolaus Brandt, der i folkemunde aldrig blev kaldt andet end 'den gamle tysker', tjente en formue som møllebestyrer og købte kroen i Ullerslev lige vest for Nyborg, hvor han døde i 1862. Både hans søn og sønnesøn blev ved faget. Carl Adolf Dennis Brandt (1815-1888) opførte i årene 1838 til 1840 en vindmølle på Avnslev Mark nordvest for Nyborg, Pilevad Mølle. Den brændte siden to gange og blev ikke genopført efter den sidste brand, men da var Carl Adolf Brandt for længst død, efter at han tragisk nok var gået fallit – mølleprivilegiet var jo også blevet ophævet, og det gjorde livet vanskeligt for de allerede eksisterende møllere. Samme skæbne overgik hans søn Niels Peter Brandt, som blev født i Pilevad Mølle i 1840. Han arbejdede først som møller hos sin far, og han fik udvirket, at Pilevad Mølle, som oprindeligt kun havde tilladelse til at fremstille gryn, også blev en melmølle. Året efter sit giftermål i 1865 flyttede han sammen med sin kone ind i boligen til den nyopførte Måre Mølle i Herrested Sogn, nordvest for Ringe på Midtfyn. Niels Peter Brandt havde selv bygget møllen, og materialerne

var forud hugget til ved Pilevad Mølle. I 1876 solgte han møllen til sin kones bror, da han havde ladet opføre en mølle i Hjallesø nær Odense. Denne gang var han blot byggherre, da han overlod selve byggeriet til en muremester fra Kerteminde. Indvielsen af møllen, som kom til at hedde Albani Mølle, beskrives som meget festlig. Brandt var ivrig grundtvigianer og havde inviteret friskolelærer Morten Eskesen, der kvitterede med en sang i dagens anledning. Albani Mølle gik godt, men i 1880 var Niels Peter Brandts møllerkarriere forbi. Han havde været medstifter af og en tid næstformand for bestyrelsen i Fyns Folkebank, og da banken krakkede, gik han fallit.

Albani Mølle er borte siden 1933, da den brændte, og Måre Mølle fik samme skæbne som Pilevad Mølle. Den blev efter en brand i 1923 erstattet af Mortensens Mølle fra Nordby på Fanø, og vingerne drev mølleriet til 1956, da de blev taget ned. Derefter blev al den gamle indmad på nær en kværn fjernet og et komplet moderne gryn-møllerier installeret. Det fungerede til 1976, hvorefter Måre Mølle fik den mærkelige skæbne at blive solgt til kong Hassan af Marokko for 38.000 kr. I april 1981 demonterede møllebygger John Jensen, Vig, møllen, men mølledelene blev først afhentet i november måned, efter at han havde truet med selv at fjerne dem, da de ikke kunne tåle at ligge ubeskyttet i det frie længere. Mejerimanden Inge-mann Hansen, Marokko, som havde købt møllen på vegne af kong Hassan, tog derefter hånd om møllen, der stod kongen i yderligere 47.000 kr., den sum, det havde kostet at få den demonteret. Den adskilte Måre Mølle nåede til Marokko, hvor John Jensen stod for samlingen af delene, og den dag i dag står møllen i det fremmedartede landskab som en repræsentant for Danmark.

Johannes Andersen var den sidste danske ejer af møllen, som han overtog i 1961, og det var med vemod, han afhændede den, så meget mere som han i sin ungdom havde haft nogle gode år i møllen. Fra 1933 til 1943 arbejdede han dér som møllersvend, i en tid, hvor der, som han skrev ved møllens 125-års jubilæum, var vind i sejlene, kundeformaling, maling af rug til bageren og fremstilling af hvedemel og grahamsmel.

Dyrehave Mølle har stadig en kollega stående i nærheden – i Ferritslev. Den hedder Bjergmøllen, og den fik Marius Pedersen eller 'Marius Uldspinder', landsbyen driftige forretningsmand, i 1966 flyttet til sin ejendom fra Birketved i Marslev Sogn. Her hed den Victors Mølle efter ejeren Victor Christensen, som havde anskaffet den ti år før. Oprindeligt stod den ved Gamskærgård ca. 3,5 kilometer syd for landsbyen Åstrup på Sydfyn, hvor Søren Andersen opførte den i 1892. Marius

Pedersen havde fået ideen til flytningen, fordi han ønskede at få friskvalset havregryn hver morgen, og det kunne han kun få, hvis han selv lod havren valse. Bjergmøllen er trods sin ringe højde en hollandsk mølle af galleritypen, den har løgformet hat og vinger til kludesejl. Foruden valsen er møllen forsynet med en kværn, så i årene omkring 1970 producerede den grahamsmel til Marius Uldspinder. Navnet Bjergmøllen har møllen fået, fordi den ligger meget højt ligesom Dyrehave Mølle, så den er vanskelig at få øje på fra Ørbækvej.

Vandmøller i tunneldalene

Den nordligste af de tre åer ved Nyborg er Ladegårdsåen, som gennemstrømmer Hjulby Mose og Sø. Efter at den har fyldt Nyborg Slots voldgrave, løber den uudnyttet ud i Nyborg Havn, men forinden drev dens vand i flere hundrede år Nyborg Slotsmølle.

Omkring 1550 lod Christian den Tredje en vandmølle flytte til en kanal, som netop var gravet ved slottet, men igennem næsten hele den tid, møllen eksisterede, var der stridigheder mellem slotsmølleren og Hjulbybønderne, der ønskede at bruge engarealerne til græsning og høslet, mens mølleren jo skulle bruge vandet til kornformaling. Der blev bygget sluser, så begge parter kunne tilgodeses, men der må have været en mølle i området helt tilbage i 1200-tallet, da den ældste sluse stammer fra denne tid.

Disse stridigheder er for længst ophørt. Slotsmøllen fik installeret en dampmaskine så tidligt som i 1843, og mølleriet ophørte i 1937. Niels Lauritz Jensen fra Dyrehave Mølle købte Slotsmøllen i 1930, og Holger Leo Jensen tilbragte de første to år af sit liv her, da hans far drev møllen. Dyrehavemølleren blev den sidste slotsmølle, for alt inventar afhændedes af den nye ejer. Vandføringen er bevaret under den imponante møllebygning, som stammer fra 1867.

Slotsmøllen i Nyborg

Dette årstal samt initialerne J C J, som står for byggherren med efternavnet Jespersen, ses i murankre på den ene side af bygningen, mens der på den anden står årstallet 1901 og initialerne J C J for ejeren, som nu hed Jacobsen til efternavn. I 1951 anlagdes en ny sluse for at give en konstant højde af vandet i Slotsgraven, som møllen ligger i umiddelbar nærhed af. Den har også stadig tilknytning til Nyborg Slot, om end dens funktion er en anden end tidligere. Den ejes af Nyborg Kommune, og Nyborg Voldspil bruger den som teater-sal, garderobe og øvelokale.

Møller ved Vindinge Å

Ved de to sydligere åer, Ørbæk Å og Vindinge Å, ligger der stadig flere vandmøller, men de fleste er ikke funktionsdygtige.

De fleste af Vindinge Ås møller nåede at få turbine ligesom Sulkendrup ved Ørbæk Å, men de brugtes efterhånden til el- eller varmeproduktion. Det gjaldt fx Mellem Mølle på Mellem Møllevej 4 en kilometer nordøst for Rønninge. Indtil 2002 eksisterede de gamle og meget smukke hvidkalkede bindingsværksbygninger stadig. Møllen har aner tilbage i 1300-tallet, men det eneste, der nu er tilbage, er vandføringen. Den idylliske beliggenhed og vandets brusen, hvor underfaldshjulet og siden turbinen udnyttede vandkraften, kan stadig give besøgende en fornemmelse af, hvordan livet her var engang. Lidt længere nede ad løbet ligger endnu Bierne Mølle, som også stammer fra Middelalderen. Den udviklede sig til foruden almindeligt kornmølleri også at omfatte et grubbeanlæg (skallekværn) og en stampemølle. De nuværende bygninger er opført efter en brand i 1899. Kornmølleriet blev derefter nedlagt i en periode, og vandkraften udnyttedes i et væveri og en emulsionsfabrik, men fra 1924 malede møllen atter korn ved hjælp af to turbiner. Til sidst fremstillede de, kom-

bineret med solceller, elektricitet. Produktionen ophørte i 1990, og i foråret 2002 blev alt inventar fjernet, men det vil kunne bruges i andre møller, bl.a. i vindmøllen Ulbølle Mølle (se bind 1, Rødkilde Mølle). Det ganske maleriske anlæg bevares for eftertiden som bolig og kontorlokaler, og muligvis bibeholdes både vandføring og mølledam.

Ferritslev Mølle, det gamle uldspinderi, blev renoveret i 1973 af Marius Pedersen og producerede jævnstrøm ved hjælp af et underfaldshjul af jern og en turbine til omkring årtusindskiftet. På grund af kravet om fiskenes frie passage standsede produktionen, jernhjulet blev skrottet, og inventaret kom på Poul la Cour Museet i Askov.

Nærmere Nyborg ved et tilløb til Vindinge Å finder man lige før landsbyen Skellerup en afkørselsvej ved den store gård Biskopstorp til den fredede Grønne Mølle fra 1500-tallet. Hvor vejen ender blindt, ligger den velbevarede bygning – og her oplever man det, som er mistet ved Mellem Mølle, selv om vindmøllen som ved Mellem Mølle længst er nedbrudt. Den toetages hovedbygning fra 1843 blev opført af møller Hans Ottesen i hvidkalket bindingsværk med grønne stolper, hvor enden ud mod vejen indeholder mølleriet. Vandføring og mølledam er bevaret, mens mølleriet blev nedlagt i 1956. Indvendig er maleværket intakt, men omkring 1990 blev overfaldshjulet fra 1942 fjernet, da det trængte til udskiftning. Alligevel er det en stor oplevelse at se møllestedet, hvor den store herskabelige bolig og haveanlægget vidner om tidligere tiders storhed.

Kilder: Johs. Olsen: Vand- og Vindmøller i Svendborg Amt 1937; Skårup Sogns historie 1977; folder om Dyrehave Mølle; avisartikler; Naturstier i Nyborg Kommune; Otto Rasmussen, tidligere redaktør af »Møllen«; møller Holger Leo Vind Jensen, Dyrehave Mølle; C.C. Brandt-Petersen, Ølstykke; Bent Gercke, Rødovre; møller Ejner Vendelboe Andersen, Måre; Anna T. Hansen, Ferritslev Mølle.

Grønne Mølle

Faddersbøl Mølle

Egebaksandevej 1, Faddersbøl, 7700 Thisted

Vindmølle af hollandsk type med jordomgang
Hatten er bådformet
Opført 1859-60 som erstatning for nærliggende vandmølle
Driften ophørt 1968
Restaureret 2001- 2002
Anvendelse: Museumsmølle

Møllen i landskabet

Faddersbøl Mølle står som det eneste anselige bygningsværk på en lille høj i engstrækningen ved den udtørrede Sjørring Sø. Her omkring 6 kilometer før den rejsende østfra kommer til Vesterhavet ved Vorupør, dukker den kønne nyrestaurede mølle uventet op. Dog får man kun øje på den, hvis man ser godt efter, for landevejen er ført uden om den række af huse, som ligger langs med den gamle vej lige efter kanalen, der blev udgravet i årene fra 1858 til 1862 for at afvande den udstrakte Sjørring Sø. I Stenalderhavets tid (4000-5000 f. Kr.) gik Vesterhavet sandsynligvis helt ind til Faddersbøl, så området herfra og ud til den nuværende kystlinje er hævet havbund. Den blev senere ramt af sandflugten, som først blev effektivt standset ved plantning af skov og læhegn i midten af forrige århundrede. På samme tidspunkt begyndte de små landsbysamfund at dø, og det gjaldt også Faddersbøl. I dag bor der omkring fyrrer mennesker i landsbyen, hvor der tidligere foruden møllevirksomhed, købmandshandel, kiosk og skole var skomager, skrædder, slagter samt murer og tømrer, ja, selv jordmoderen boede her, da det var centralt i den daværende Hundborg-Jannerup Kommune. Alle virksomheder er forsvundet med undtagelse af møllen, som igen er blevet et samlingspunkt for landsbyen. Men naturområdet er dejligt med klitter, hede og plantager. Cykelruten Vestkyststien fra Agger til Bulbjerg, som mange turister nu følger, passerer Faddersbøl Mølle, og der udgår også gode vandreture fra den.

Møllens historie

Faddersbøl Mølle var oprindeligt navnet på en vandmølle, som lå, hvor huset Kanalvej 1 nu er beliggende, lige ved indkørslen fra landevejen til Egebaksandevej. Møllendamens rester kalder lokale 'æ søk', og de findes vest for møllegården og lidt sydvest for vindmøllen. Det er et lavt sumpet område, hvor man stadig kan gå i bløde, og tidligere kunne man ligefrem komme i livsfare, hvis man vovede sig ud i området. Møllen, som kendes fra midten af 1600-tallet, men sikkert er ældre, tilhørte oprindeligt Faddersbølgård, en tidligere hovedgård, der ligger lidt syd for landeve-

Faddersbøl Mølle i vinterdragt

Foto udlånt af klitplantør Henrik Schjødt Kristensen

jen på Tyskebakken 7. Den tilhørte så kendte adelsslægter som Kaas og Skeel, men blev solgt til selveje, da gården blev udstykket i 1805. Da afvandingsprojektet af Sjørring Sø gik i gang efter midten af 1800-tallet, købte kaptajn C. Jagd, der stod for projektet, vandmøllen i 1859 og indrettede den til kontor og bolig, mens udtørringen foregik. Vandmøller Jacob Peter Holst, der stammede fra Ålborg og på dette tidspunkt var fyrrer år gammel, blev så vindmøller, da han brugte indtægterne fra salget af vandmøllen til at opføre en hollandsk vindmølle med tilhørende beboelse og avlsbygninger vest for afvandingskanalen. Hans husstand bestod i 1860 af hans ti år yngre kone Else Immersen fra Nørhå, fire børn, en tjenestepige, to møllerkarle samt flere logerende: seks kanalarbejdere, en fuldmægtig fra kaptajn Jagds kontor og en telegrafist aspirant. I 1871 vendte Faddersbøl Mølle tilbage til Faddersbølgård, hvis ejer på det tidspunkt var Christian Møller.

For kaptajn Jagd blev der i 1995 rejst en mindesten ved Faddersbøl Bro. Til stede ved afsløringen var kaptajnens sønnesøn Svend Jagd fra København, som efter avisomtale havde sat sig i forbindelse med den lokalhistorisk interesserede Verner Paulsen i Faddersbøl. Svend Jagd har siden besøgt egnen mange gange, og da den gamle kaptajns gravsted på Vestre Kirkegård i København skulle sløjfes i foråret 2001 (kaptajnen blev begravet i

1895), tilbød han Faddersbøl gravstenen, som er en flot 185 cm høj obelisk i sort granit. Stenen kom til Thy, og ejeren af gården Rosvang, Ib Kibsdal, lod monumentet i en lidt ændret skikkelse opstille i parken på Rosvang, og her kan det ses ved henvendelse på gården. Denne gård er en af de tre gårde, som Jagd opførte på den tørlagte søbund.

Slægten Jacobsen

I 1875 købte Christen Jacobsen, som havde Hundborg Mølle i forpagtning, Faddersbøl Mølle for 4.500 rigsdaler. Han var gift med Maren Langgaard Salmonsen fra Hundborg, og ægteparret flyttede ind i møllerboligen med en lille søn på otte år, som var døbt Salmon Bredahl Jacobsen. Da hans far døde i 1893, var han nået til skelsår og alder, så han kunne bestyre møllen for sin mor.

Efter fire års forløb, i juni måned 1897, overtog han møllen med tilhørende landbrug på 45 tønder sæde (1 tønde sæde = 4.000 kvadratmeter) ringe sandjord, det meste uopdyrket hede, (omkring halvdelen er blevet opdyrket i tidens løb), som Salmon B. Jacobsens barnebarn Sigfred Bang skriver i sin beretning om Faddersbøl Mølle. Hans bedstemor hed Sidsel Marie Jensen Stensgaard og var født på Stensgård i Hundborg Sogn, og ægteskabet med den unge møller var ikke lige efter gårdfolkenes ønske. Men det blev et meget rigt ægteskab, også på børn, idet der kom i alt ti nye munde at mætte i møllen, så i mange år sad familien i små kår. For at øge indtjeningen åbnede Sidsel i februar 1903 en lille købmandsforretning i den ene ende af stuehuset. Det gik godt, og butikken blev senere udvidet med en manufakturforretning, der bestod af en reol med metervarer i stuen. Hendes målepind eksisterer stadig og bærer inskriptionen »1/2 Meter 1914«. Som Sigfred Bang skriver: »Man kan med sandhed sige, at Faddersbøl Mølle var en blandet landhandel med mølleri, landbrug og købmandsforretning«.

Møllen og dens virke

Faddersbøl Mølle var længe en velfungerende mølle, og da den ligger meget åbent i landskabet, havde den sjældent mangel på vind. For at komme over til den fra vejen, der fører videre til Egebæksande, skal man passere en lille å, som afvander Førby Sø, og i vest løber den langs med møllens jordvold, så fotografering fra dette verdenshjørne er vanskelig. Åen løb oprindeligt ud i mølledammen, men da den store kanal blev gravet, fik åen ændret sit løb forbi vindmøllen og kom til at munde ud i kanalen.

I tidens løb blev der opført en tilbygning, som nu er fjernet, ligesom to fritliggende huse, hvor der var kornmagasin. Det ene hus var ret lille, men

kort efter udbruddet af Anden Verdenskrig fik det selskab af et større. Det var et maskinhus, der stod på møllens jord ved landevejen, som havde rummet et aktietærskværk. Salmon Jacobsen var formand for selskabet, men tærskværket blev uanvendeligt. Det kørte ved hjælp af petroleum, som var blevet en mangelvare, så han købte huset og flyttede det helt op til møllen. Den murede tilbygning havde tre rum, hvor det midterste var indgangen til møllen, men den blev også brugt til opbevaring af sække med formalet korn, der ventede på at blive afhentet af kunderne. Til venstre lå der et meget lille kontor, ikke større end et skab, og til højre var motorrummet med en stor rød petroleumsmotor af mærket Deutz med 16 hk (1934), der senere blev erstattet af en encylindret dieselmotor. Den blev solgt få måneder før salget af ejendommen og er nu også borte, men resten af møllen er uændret. I kælderen, hvor man kan se de store kampesten, hvorpå overmøllen hviler, stod sækkene med korn, som skulle formales, og ved hjælp af hejseværket, der fungerede enten ved motor- eller ved vindkraft, blev de hejst gennem lemme op til kværnloftet. Efter at kornet havde været i kværnene, vendte det tilbage til kælderen via meltudene for at løbe ned i de tomme sække, der var forsynet med ejernes navne skrevet i beg. Kornet blev ikke gruttet samme dag, som det blev leveret – det blev gruttet til næste gang, kunderne kørte til mølle.

På kværnloftet, som man her kalder 'æ moel-lowt', maleloftet, stod og står stadig to store kværne, men forsvundet er en skallekværn (grubbe- eller pillekværn 'æ pelværk') til afskalling af byg og brødkorn. Den blev overflødig, efter at folk kunne købe mel og gryn hos købmanden. Her på kværnloftet var det, at mølleren mest opholdt sig den lange arbejdsdag, og her havde børn og senere børnebørn lov til at lege og hygge sig i lyset fra de støvede petroleumslamper.

Fra kværnloftet er der udgang til omgangen både mod øst og mod vest, og ligesom i andre møller af denne type måtte mølleren herud for at krøje hatten, for at sætte sejlene og for at bruge persen (bremsen). Møllen har et adskilt loft til stjernehjulet, der fordeler kraften til de forskellige drev. Det var lukket land for andre end mølleren, når møllen var i gang, ligesom det øverste loft, hatloftet. Kun en hønsestige fører op til det store hathjul og persen, der sidder hele vejen rundt om hathjulet.

Livet i møllen

Sigfred Bang skriver i sine barndoms minder: »Der var som sagt en utrolig hygge i møllen, især når der var lys i lamperne. Der var tusinde skygger og

skumle steder overalt, med god plads til både nisser og trolde - og ingen tvivl om, at de også var der, jeg har selv set skyggen af dem mange gange. Der var de mange dejlige lyde fra træværket (alle tandhjul var af træ og gav en vidunderlig lyd) og kværnene og ikke mindst møllevingernes susen. Det var i det hele taget en pragtfuld atmosfære at opholde sig i. Prøv engang at se ud af døren en dag vindretningen passer, så vingerne står foran døren - hwiw, hwiw, hwiw siger det, hver gang vingerne drøner forbi, men pas endelig på - bliv i møllen. Med god vind var der fart på møllen og kraft til kværnene, men desværre for mølleren kunne der gå flere døgn med vindstille, og i gamle dage før motorens tid, hobede arbejdet sig op. Når så endelig vinden kom igen, måtte møllen holdes i gang døgnnet rundt«. Faddersbøl Mølle havde et pænt stort vingefang på 26 alen (knap 16,5 meter), så når der først var gang i det, kunne møllen virkelig præstere et godt stykke arbejde sammen med møller Salmon B. Jacobsen og hans møller-svend.

Efter Salmons død i 1959 fortsattes hans virke af de fire ugifte børn, to sønner og to døtre, som også havde været med i hus, mark og butik tidligere. Sønnen Jens dyrkede jorden, og hans bror Kresten drev møllen. Det var han godt kvalificeret til, da han var udlært møller og i sin ungdom havde arbejdet på flere møller rundt om i landet. I Faddersbøl udvidede han virksomheden med handel med korn og foderstoffer. Nevøer og niecer, der kom på besøg, syntes, at han lignede et spøgelse, hvid som han var af melstøv, men han var i virkeligheden en meget hyggelig og gemytlig mand, ofte med en udbrændt pibe hængende i mundvigen. Krum var hans ryg blevet af at slæbe på de tunge sække, mindes børnene fra dengang stadig. Det var ikke altid, at kornet blev transporteret til møllen på vogne med forspand af et par jyske heste, og Kresten måtte hjælpe til, når kornet fra de mindre ejendomme blev bragt til mølle på vogne med børn som trækraft. Herved tjente de så til et lakridssnøreband hos møllerens søster i butikken.

I de sidste år benyttedes mest dieselmotoren til at drive kværnene, da møllens halve vingefang var blevet ødelagt af et lynnedslag. Den anden halvdel blev efterhånden også brøstfældig, så i 1968, efter hundrede års forløb, lukkede vindmøllen. Kværnene blev flyttet over i en nybygget udhuslænge, og mølleriet fortsatte endnu nogle år ved hjælp af elektricitet, men til sidst forsvandt kunderne - heller ikke her kunne den lille mølle klare sig i konkurrencen med de små kværne på gårdene, selv om den holdt ud længe. Kresten blev den sidste møller ikke blot i Faddersbøl, men på hele egnen.

Den nedlagte mølles skæbne

Efter at driften var hørt op, stod Faddersbøl Mølle vingeløs og forfaldt mere og mere. Oven på den brøstfældige spåntækning havde Kresten lagt pandeplader, som efterhånden rustede, og det syntes, som om møllen ikke havde nogen fremtid. I midten af 1990'erne afsluttede Sigfred Bang sin beretning om livet i Faddersbøl Mølle med at spørge: »Faddersbøl Mølle står stadig lig, hvem vil forbarme sig over den gamle kæmpe og give den en anstændig begravelse?« Heldigvis kom denne ikke på tale, for der var noget, som var i god stand. Indvendig stod møllen faktisk som den dag, da mølleren forlod den for sidste gang. De gamle sække lå der, og snorene til at binde for sakkene hang på deres kroge. Vigtigst af alt: inventaret var intakt på grund af pandepladernes beskyttende virkning. Thy Skovdistrikt under Skov- og Miljøstyrelsen erhvervede ejendommen i 1993 efter Jens' død året før. Bygningerne blev solgt fra, og beløbet, som kom ind ved salget, blev brugt til renoveringen af møllen, men først blev det meste af jordtilliggendet tilplantet. Restaurationen af møllen gik i gang i maj 2001, efter at Verner Paulsen, Faddersbøl, havde henvendt sig til skovrider Ditte Svendsen. Der var planer om nedrivning eller eventuelt en restaurering af møllen, og på grund af den interesse, der udvist af Faddersbølboerne, indkaldte skovrideren til et møde med naboerne til møllen for at høre om, hvordan de ønskede, at det skulle gå den i fremtiden. En arkitekt gennemgik derefter møllen, og resultatet blev, at møllen skulle restaureres, og at ikke blot professionelle måtte være med i arbejdet. Både naboerne og vennerne af møllen har deltaget med råd og dåd, da Skov- og Naturstyrelsen ønskede at have en gruppe bag sig, som kendte til forholdene på egnen. I august samme år modtog møllen et tilskud på 328.500 kr. af Artikel 33-midler fra EU (landdistriktspuljen), og en rekonstruktion af vingerne, som man ellers havde opgivet, blev herved gjort mulig

Restaureringen

Arbejdet med restaureringen blev forestået af tømremester Lars Larsen fra Hundborg, som også har udført arbejder på Heltborg Mølle. Han og hans folk brugte samme materialer og samme arbejdsmetoder, som man gjorde, da møllen i sin tid blev bygget. Først blev hatten hejst ned på jorden, hvor den blev helt færdigrestaureret, derefter hævedes møllen, så soklen kunne blive opmuret på ny, da den ikke var i god stand. Fodremmen, den nederste rem, der hviler på soklen, blev også udskiftet ligesom noget af træet i de otte højben. Allerede i september 2001 blev møllekroppen tæk-

*Der skal godt træ til en vingeksel.
Foto udlånt af klitplantør Henrik Schjødt Kristensen*

*Kranen løfter mølleaksel.
Foto udlånt af klitplantør Henrik Schjødt Kristensen*

ket med spåner, efter at pandepladerne var fjernet. Ligesom undertaget består spånerne af lærketræ, men spånerne, som er udsat for vind og vejr, blev inden opsætningen grundigt imprægneret. Først blev de lagt i et bassin med træbeskyttelse, derefter tog man dem op, for at de kunne tørre, og endelig blev de malet med brun tjære på de tre sider.

Alle vinduer og døre er blevet inddækket med kobberplader. Der blev brugt kobber i stedet for zink, fordi zink ikke tåler berøring med det træbeskyttelsesmiddel, som blev anvendt. Indvendig i møllekælderen blev der fuget om mellem kampestenene i væggen, der så igen blev kalket, som den var før. Skovfolkene fjernede det ene af de gamle huse ved siden af møllen, mens det andet hus blev brugt af håndværkerne som arbejdsrum, indtil også det blev fjernet.

Den 13. december 2001 kunne der holdes 'rejsegilde', idet hat og vinger blev hejst på plads. Hatten er beklædt med tagpap som tidligere, vingerne er ligesom de oprindelige vinger til kludesejl, og møllen krøjer i overensstemmelse hermed manuelt med krøjebom. Inden opsætningen var denne blevet påmonteret hatten, og bagefter kom krøjebjelken (stjerten) og skråstiverne (lang- og kortskuderne) til. Denne ikke-automatiske krøjeform betød, at de gamle møllere altid var opmærksomme på, hvor vinden kom fra, og de skyndte sig straks at dreje møllevingerne op mod den. Således kunne Kresten Jacobsen pludselig forlade et selskab med ordene: »Æ ska' op og stel' æ møll'«.

Restaureringen afsluttes

Omkring 300 mennesker overværede indvielsen af Faddersbøl Mølle den 13. april 2002 efter den gennemgribende istandsættelse og indretning til naturrum med udstilling. Indvielsen gav genlyd

ikke blot i det lille lokalsamfund, men i hele Vestjylland og i møllekredse over hele landet. For et beløb af omkring 1,2 millioner kr. er Faddersbøl Mølle blevet smukt renoveret og ligger som en lille kulturperle i det landdistrikt, som ellers har mistet sine samlingspunkter: skolen og virksomhederne.

Stolt over resultatet var også naboen gennem 35 år på Egebaksandevvej, Aage Jensen, der som medlem af udstillingsgruppen har bidraget med baggrundsviden.

Sigfred Bang, som også har bidraget til udstillingen med sin viden om livet i Faddersbøl Mølle, kunne glæde sig over, at hans slægts mølle var født på ny.

På grundlag af oplysningerne, som også kom fra Verner Paulsen, har klitplantør Kim Christensen fra Thy Skovdistrikt, som møllen hører under, fremstillet en række plancher, der er ophængt i møllens kælder. Det er blevet til en smuk og meget informativ udstilling om mølleriet og især om Faddersbøl Møllens historie, men også skildringen

*Kranen må tage det tungeste arbejde med vinger og hat.
Foto udlånt af klitplantør Henrik Schjødt Kristensen*

af det omgivende landskabs natur og kulturhistorien fra udtørringen af Sjørring Sø er fremstillet i tekst og billeder. Der er endnu håb for Faddersbøl for som en fugl Phønix er Faddersbøl Mølle genopstået.

Sigfred Bang skrev i november 2001: »I dette efterår rejser den gamle mølle sig fra sin tomt. I nye klæder og med nye vinger skuer den atter ud over egnen stolt som en kæmpe parat til at tage kampen op mod vind og vejr - som et vartegn over Faddersbøl i et nyt århundrede«.

Andre møller i området

Hundborg Mølle, hvorfra den sidste møllerslægt i Faddersbøl stammer, står endnu på sin plads, Møllestien 3, i landsbyen Hundborg, hvortil den 28 år gamle mølle blev flyttet i 1860 fra herregården Ulstrup. Det er en hollandsk vindmølle med jordomgang.

Hatten er bådformet og beklædt med tagpap, mens den ottekantede møllekrop, som står på en kampestenssokkel, er tækket med spåner. Det 26 alen (knap 16,5 meter) lange vingefang er sejl-førende, og det manuelle krøjeværk er bevaret. Det ret omfattende mølleinventar, som også bestod af en 20 hk Deutz dieselmotor, er derimod

fjernet, da møllen er indrettet til beboelse. Bygningen er derfor forsynet med en skorsten, som er ført ud gennem hatten.

Kører man nordpå fra Faddersbøl Mølle ad Kanalvej, kommer man efter et par kilometers forløb til Janderup eller Snejstrup Mølle, som står højt på søskrænten. Her har den ligget siden 1871, da den blev opført som kornmølle, sikkert i forbindelse med udtørringen af Sjørring Sø. Som Hundborg Mølle er det en hollandsk vindmølle med jordomgang på en lav sokkel med en ottekantet spåntækt møllekrop og et vingefang til sejl, også på 26 alen. Den bådformede hat er derimod tækket med spåner, og tidligere var møllen forsynet med et amerikansk krøjeværk ligesom Kolby Mølle (se bind 1) på Samsø. De triste rester ses endnu, liggende på jorden. Indvendig er møllen derimod stort set intakt med skallekværn og et par andre kværne. Længere mod nord i landsbyen Vang på Rodalsbakke 21 kan man se en fantasifuld ombygning af den lokale hollandske vindmølle, hvor hatten er pyramideformet og forsynet med panoramavinduer.

Kilder: Verner Paulsen, Faddersbøl; Sigfred Bang, Hundborg; www.hundborg-net.dk/faddersboel/moelle2

Arbejdsgruppen er sammensat af folk med forskellige interesseområder.

På billedet ses fra venstre: Aage Jensen, Faddersbøl, nabo til møllen i mange år bidrager med erindringer. Verner Paulsen, Faddersbøl, lokalhistorie. Sigfred Bang, Hundborg. Billeder og historie fra sidste ejer af møllen. Klitplantør Kim Christensen, Thy skovdistrikt, samler og koordinerer gruppens arbejde. Knud Søgaard, Thisted, studier i mølleteknik og møllebygning.

Follerup Mølle

Follerup Møllevej 31, Follerup, 7100 Fredericia

Vandmølle, tidligere med 2 overfaldshjul, sidst turbine
Mølledammen er bevaret
Anlagt før 1579. Nuværende bygning antagelig fra 1722
Driften ophørt 1962
Bygningen renoveret i 1990'erne
Privat. Anvendelse: Beboelse

Møllen i landskabet

En smal grusvej, der har navn efter møllen, fører ned til den dybe, men idylliske træbevoksede slugt, hvor den hvidkalkede Follerup Mølle med det rødmaledede træværk ligger og spejler sig i mølledammen. Man finder den ca. 400 meter længere oppe ad Mølleå's løb end den siden år 2000 funktionssdygtige Gammelby Mølle (se bind 1).

Afstanden mellem de to møller er længere, når man følger vejene, og det er man tvunget til at gøre, da færdsel langs åens bredder fra den ene mølle til den anden er umulig. Vandløbet, hvor både isfugl og vandstær færdes, har skåret sig dybt ned i terrænet på sin vej fra Tiufkær i nordvest, hvor Ulvemosebæk og Rødmosébæk forenes, til det løber ud i Spang Å. Denne gennemstrømmer Elbodalen for først at løbe ud i Rans Fjord og derfra ud i Vejle Fjord. Det smukke istidslandskab har fundet fine skildrere i egnens malere.

Møllens historie

Follerup Mølle, der ligger i Herslev Sogn, har aner tilbage i 1500-tallet, og den omtales første gang, da den ene halvdel af den i 1579 blev tilskødet Frederik den Anden af Anders Petersen Galt til Birkelse nordvest for Nørresundby som led i et mageskifte med kongen, der var i gang med at oprette sin vildtbane i tilknytning til Koldinghus. Den anden halvdel blev afstået i 1582, men handelen afsluttedes først endeligt i 1601, hvor sælgeren var lensmand Laurits Brockenhuus til Bramstrup i Nørre Lyndelse Sogn og Egeskov i Kværndrup Sogn og køberen Christian den Fjerde. Den første møllefæster, man kender navnet på, er Hans Hansen, som var i møllen, da den brændte i 1607. Han søgte derfor om fritagelse for landgilde og om tømmer til møllens genopbygning, hvilket han også fik bevilget. Få år senere blev han afløst af Hans Nielsen, som ikke blot var møller, men også tømmermand, og sammen med sine svende og folk udførte han forskellige arbejder på Koldinghus Slot og Staldgården. Han sendte ligefrem svende så langt bort som til Vranderup Mølle (nu Seest Møllegård, Vranderupvej 71), vest for Kolding, hvor tømmerensvendene Hans og Søren Pallesen fra Follerup Mølle arbejdede i 1630'erne. Hans Nielsen var også smed, for i 1618 satte han gitter for et vindue i Erritsø Kirke, og han reparerede kirkeklokker i omegnen.

Follerup Mølle

Follerup Mølle under Svenskekrigene

Det kunne også være nødvendigt med ekstra indtægter for Hans Nielsen, i hvert fald efter ødelæggelsen af møllen under Wallensteins troppers ophold i landet i 1627. Koldinghus Lensregnskab 1629-1630 fortæller, at huset var afbrændt, stenen fra 1618 og kværnen havde krigsfolkene ladet sønderløbe, og følgelig var mølleren ret forarmet. Dog kunne en gammel sten repareres ved at lægge en ring om den, så den »endnu nogen stund kan bruges«. Ligesom Follerup Mølle var alle de andre møller i lenet »i ufredstid af de kejserlige krigsfolk« blevet næsten ødelagt og kunne ikke male, førend de igen var blevet 'forfærdiget' og havde fået nye sten. Som en følge af 'brøstfældigheden' kom møllerne i restance med betalingen til kronen og fik afkortning i landgilden.

Flere år i sidste fjerdedel af 1600-tallet blev Follerup Mølle drevet sammen med Gammelby Mølle, og muligvis var det den samme Hans Nielsen, der drev begge møller i første halvdel af århundredet, og som var så uheldig, at Gammelby Mølle brændte i 1638 lige efter, at den ligesom Follerup Mølle var blevet istandsat.

Fra begyndelsen af 1650'erne nævnes Niels Hansen som fæster af Gammelby Mølle, mens Hans Nielsen drev Follerup Mølle frem til sin død i 1654. Hans afløser var sønnen Hans, som skulle opleve soldaternes fremfærd i den sidste Svenskekrig, hvor møllen igen led skade. Af Koldinghus Lensregnskab fremgår det, at møllefæsterne fulgte hurtigt efter hinanden i begyndelsen af 1660'erne. Hans Hansen omtales som forarmet i regnskabet 1661-1662, men allerede året før havde Mads Hansen Bull fæstet møllen, som Hans Nielsen (!) 'tilforn påboede og fradøde'. Efter et par års forløb fæstede Claus Schmidt den næsten øde mølle. Indfæstningen var på 6 rigsdaler, ligesom da hans forgænger fæstede møllen. Til sammenligning kan nævnes, at Hans Hansen ti år før betalte fire gange så meget.

Den 4. april 1664 mødte på tinget møller Hans Nielsen i Brøndsted Mølle for de andre møllere i Holmans Herred og berettede om tingenes tilstand, og han fortalte, at der siden 1661 ikke havde været noget at få fra møllerne i landgilde. Alle møllerne i herredet var ganske øde, så at de ikke kunne fortjene noget »formedelst den store ruin, der er overgået landet«. Matriklen samme år fortæller derimod, at Follerup Mølle var nogenlunde opbygget, så den kunne male med én kværn, men indrømmer, at der stadig ikke skulle betales fuld landgilde.

Slotsmøllerslægten holder sit indtog

I Jordebogsregnskabet 1668-1669 finder man Markus Bertelsen »i steden Claus Smed« som fæster af

Follerup Mølle, der nu siges at være ved magt, selv om landgilden ikke var betalt. Den nye mølle kendte til mølledrift, da han var sønnesøn af mølleren i Koldinghus Slotsmølle Markus Pedersen og søn af møller Bertel Markussen i Gudsø og Skibdræt Møller. Bertel Markussen var fra 1666 også fæster af Vejle Mølle, men opgav sine møller efter midten af 1670'erne og flyttede til sønnen i Follerup Mølle, hvor han opholdt sig i 1682 og døde det følgende år. Møllen tilhørte kongen, men den var forlenet Margrethe Hansdatter, enken efter Christian den Fjerdes mundkok, mester Niels Pedersen Kock, som også var i besiddelse af Vejle Mølle. Frederik den Tredje havde benådet mundkokken med møllerne, da han havde tjent Frederik den Tredjes far tro i over tredive år.

En bjælke i Follerup Mølle, der er blevet flyttet i tidens løb, og som man fandt ved en restaurering af møllerboligen i 1950, men nu er anbragt over brændeovnen i køkkenet, bærer inskriptionen »Anno 1670 Jep Jensen Møller – Mette Pedersdatter«. Dette kunne tyde på, at Markus Bertelsen har haft en fæster under sig i den første tid, men der er måske tale om et forkert årstal på grund af en senere fejllæsning. Der hentydes sandsynligvis til et møllerpar i sidste halvdel af 1700-tallet.

I Jordebogsregnskabet 1670-1671 omtales Jens Bertelsen i møllen, måske en fejlskrivning, da Markus Bertelsen ifølge et tingsvidne i 1671 var fæster af møllen, men der er også den mulighed, at Markus og Jens, der var brødre, samarbejdede en tid her, ligesom de havde gjort hjemme i Gudsø Mølle.

I 1672 boede dog Markus Bertelsen i Follerup Mølle sammen med to tjenestefolk og sin fæstemø. Det var måske ikke helt så usædvanligt at bo sammen, før man var gift, på det tidspunkt, som det blev senere helt op til ungdomsoprøret omkring 1970, men almindeligt var det sikkert ikke. Kirkebøger eksisterer først fra 1690'erne i Herslev Sogn, så det er uvist, hvornår de to blev ægtefolk. Markus Bertelsens kone hed Karen Nielsdatter og var måske en datter af mølleren Niels Hansen i Gammelby Mølle, der døde omkring 1656. Som møllerkone var hun en meget søgt fadder til gårdfolkenes børn, og hun nævnes utallige gange i Herslev og senere i Pjedsted Kirkebog. Parret flyttede i begyndelsen af 1680'erne til Gammelby Mølle, som ligger i Pjedsted Sogn. Her havde Markus Bertelsen været møllefæster siden 1673.

Follerup Mølle i Markbogen 1683

Markbogen 1683 til Matriklen 1688 fortæller meget detaljeret om Follerup Mølle, dens fæster og tilstand, og det fremgår klart, at den er større og i bedre stand end Gammelby:

»Udi samme Follerup Møllehus, som M. B. ibor, (ekstraskattemandtallet fra november dette år oplyser, at Markus Bertelsen har Follerup Mølle i fæste, men bor i Gammelby Mølle) er 2 overfaldskværne, som er ved magt. Vandhjulene er hver 4 $\frac{1}{4}$ alen (knap 3 meter) høje, hvilke kværn med dets bekostning skal mølleren selv vedligeholde imod en del afkort i landgilden. Vandet til at drive begge kværne begynder højt oppe ved Bovballe Mølle, som ellers kaldes Smidstrup Mølle, og når det ikke sker, som er om sommeren, kan kun males 2 timer formiddag og 2 timer eftermiddag. Men ellers i efterhøst, om vinter og våren, da sjældent fattes vand, kan male dag og nat med begge kværne og har overflødig vand«. Matriklen satte mølleskylden til 8 tønder og 4 skæpper, og der betaltes skat af en eng på 2 fjerdingkar og 1 album hartkorn.

Kort efter at Matriklen blev færdig, døde Markus Bertelsen, som først fik både Follerup og senere Gammelby Mølle på fode efter Svenskekrigen. Selv kom han ikke til at høste frugten af sit arbejde, men hans enke, hendes to på hinanden følgende ægtefæller og hans børn fik glæde af hans virke.

Nye fæstere

Karen Nielsdatter blev gift med en Hans Madsen i 1690, og de blev boende i Gammelby Mølle, som blev overtaget af hendes søn Niels Markussen omkring 1702. I 1701, efter Hans Madsens død, giftede Karen Nielsdatter sig med mølleren i Brøndsted Mølle Jens Pedersen, og i 1705 overtog dette par Gammelby Mølle, mens Niels Markussen kom til Brøndsted Mølle.

Selv om Markus Bertelsen var død, omtaler dokumenterne ham stadig som fæster ind i næste århundrede, og det kunne tyde på, at hans efterfølger Hans møller, der aldrig omtales med patronymikon (familienavn), var han slægt. Hans møller var gift to gange, første gang med Sidsel Jensdatter fra Pjedsted. Hun døde i 1705, kun 36 år gammel, i barselsseng, efter at hun havde født en søn, som straks døde og blev begravet sammen med sin mor. To andre drengebørn, født i 1703 og 1704 døde også kort efter fødslen. Det første barn blev døbt Bertel, og enten Karen Pedersdatter fra Gammelby Mølle eller Niels Markussens kone er opført som faddere ved alle børnene – også ved de børn, igen to drenge, som Hans møller fik med sin anden kone Kirsten Jensdatter. Dette bekræfter til dels den antagelse, at Hans møller var i familie med Karen Pedersdatter og Markus Bertelsen.

Efter at have mistet fire børn og én kone døde Hans møller i slutningen af januar 1710, 42 år gammel, og hans enke giftede sig straks igen. Hun

var kun tredive år, og Peder Thomsen, hendes nye mand var fyrrer, næsten jævnaldrende med forængerens. Deres første barn, en datter, kom til verden allerede i maj 1711. Endnu to døtre blev født i møllen, men måske var det ikke Peder Thomsens lyst at være møller, for i 1719 fæstede han en gård i Herslev. Han fortsatte dog mølledriften til 1726, efter at han havde haft det besvær at få møllen genopbygget efter en brand i 1721. Kun to år fik Peder Thomsen som gårdmand; han døde 58 år gammel i 1728, mens Kirsten overlevede ham i femten år.

Slotsmøllerslægten vender tilbage

Den nye møller var møller med hjertet, for han var født og opvokset i Stenvad Mølle i Harte Sogn som søn af møller Jens Bertelsen, Markus Bertelsens bror. Jep Jensen, som han hed, var allerede kommet til Follerup Mølle som gift svend i 1716, da han var omkring tredive år gammel. Hans kone var Maren Jepsdatter, en gårdmandsdatter fra Nørre Bramdrup i nabosognet til Harte. Hun fødte ham i hurtig rækkefølge ni børn, hvoraf flere døde som børn, men selv døde hun over halvfjerds år gammel i 1761.

Jep Jensen sad som møller i Follerup Mølle, hvortil der foruden mølleriet kunne skaffes indtægter fra en god skov, frem til 1749, da han overlod fæstet af møllen til sønnen Jens Jepsen, som var født i Follerup Mølle i 1720.

Jens Jepsen var fem år tidligere den 26. juni 1744 blevet gift med Anna Clausdatter i Herslev Kirke. Hun var datter af selvejerbonden Claus Erichsen og Margaretha Mickelsdatter Pagh i Tolstrup, og året efter blev møllersønnen gårdejer, da han fik husbondholds-brev på svigerfaderens gård. Da hans far imidlertid ønskede at gå på aftægt, søgte og fik han fæstet på Follerup Mølle.

Fæstebrevet af 22. marts 1749 beskriver møllen for første gang siden Matriklen 1688 mere end tres år tidligere. Møllehuset var på 17 fag og i god stand. Møllen gik som tidligere ved overfaldsvand og havde stadig to kværne.

Jep Jensen gik sikkert til hånde i møllen, til han døde i 1756. Han efterlod et godt møllereri, hvor aktiverne var tre gange så store som passiverne, til sin familie, der foruden Jens Jepsen og konen, talte to døtre og endnu to sønner: Bertel (1724-1772), som havde overtaget selvejergården i Tolstrup efter sin bror, og Jeppe, som ikke blev gift, men opholdt sig i sit fødehjem til sin død i 1796 78 år gammel.

Møllen bliver selveje

I dette tidsrum var der sket store ændringer i Follerup Mølle. Ligesom den øvrige del af ryttergod-

set, som hørte til Koldinghus, blev Follerup Mølle solgt til selveje med skøde af 13. maj 1766. Den har da uden tvivl været i samme stand som i 1761, da der indsendtes en specifikation over møllernes tilstand til Rentekammeret (skatte- og finansministeriet). Beskrivelsen af møllen var den samme som i fæstebrevet 1749: den havde stadig to kværne, der gik ved overfaldende vand, og der oplyses yderligere, at den kunne mangle vand om vinteren, når der var stærk frost, og om sommeren, når der indtraf tørke. Bygning og maleværk var i nogenlunde stand, og mølleskylden var stadig 8-4-0-0.

Køberen af møllen var Jens Jepsen, men han overdrog den på selve købsdagen til sin søn Jep, der kun var nitten år gammel, så han blev nok som sin far før ham hjulpet i de første år som møller.

Slotsmøllerslægten og Bovballe Mølle

Anna Clausdatter døde i 1773, og skiftet, hvor aktiverne oversteg passiverne med næsten 1.200 rigsdaler, fortæller, at Jep, nu 27 år gammel, fortsat stod for møllen, og endnu tre møllerbørn var stadig hjemmeboende. Ved folketællingen i 1787 arbejdede broderen Peder, der var født i 1749, ligesom farbroderen Jeppe Jepsen på halvfjerds endnu i møllen.

Samme år købte Peder Jensen Bovballe Mølle, vandmøllen i nabosognet Smidstrup. Han var gift med en møllerdatter fra Fyn Birte Marie Jørgensdatter, hvis anden mand Poul Thomsen blev møller efter Peders død i 1799. Deres datter og datterdatters mænd drev Bovballe Mølle helt til 1904, da den blev forpagtet af Mads Henrik Ravn, der købte den og landbruget nogle år senere.

Nyt medlem af Slotsmøllerslægten

Året efter Anna Clausdatters død giftede sønnen Jep sig. Der måtte jo være en husmoder i møllen, og muligvis er det hans og hans kones navne, der er indridset i den gamle bjælke, for den udvalgte var Mette Pedersdatter, datter af selvejerbonden Peder Rasmussen Møller og Maren Larsdatter i Pjedsted. Hun var en fjern slægtning, et næstnæstsøskendebarn, men mon ikke slægtsbevidstheden dengang var så stærk, at parret vidste det? Deres fædre var næstsøskendebørn, da Jens Jepsen Møllers far var fætter til Peder Rasmussen Møllers mor Maren Markusdatter, en datter af Markus Bertelsen, som drev både Follerup og Gammelby Møller.

Mette Pedersdatter kan have følt, som om det var at komme hjem, da hun blev møllerkone i Follerup Mølle og indtog sin oldemor Karen Nielsdatters plads efter hundrede års forløb. Mette Pedersdatters halvbror Niels fandt senere også vej

til møllen som tjenestekarl. Kun tjenestepigen Ane Jensdatter hørte ikke til familieforetaget Follerup Mølle.

Folketællingen 1787 beretter kun om to børn, Peder på 11 og Anne Marie på 8, men fortæller også, at deres farfar Jens Jepsen møller var borte. Han døde på hjemrejse fra Vinding lidt syd for Vejle i en alder af 56 år og blev begravet nytårs-aftensdag 1778 på Herslev Kirkegård – hans julebesøg fik en tragisk ende!

Møllens jordtilliggende øges

Jep Jensen øgede møllens meget lille jordtilliggen- de ved at tilkøbe lodder fra forskellige gårde, men allerede i 1794 døde han i en alder af 47 år, og den to år ældre Mette giftede sig sædvanen tro straks igen. Hendes nye mand var den 26-årige Niels Pedersen, som kun var syv år ældre end hendes ældste barn, sønnen, som dog ikke flyttede hjemmefra af den grund. Niels Pedersen var af god familie, da hans far, gårdejer Peder Lassen, en tid var sognefoged i Follerup. Men hvorfor giftede hans søn sig med en enke, der var næsten dobbelt så gammel som han selv? Faderen havde opgivet sin gård og var flyttet til Håstrup i Smidstrup Sogn, og Niels har måske gerne ville gøre et parti, hvor han kunne komme til penge. I hvert fald optog han i 1801 et stort lån på 3.000 rigsdaler og blev derfor nødt til at udstede en panteobligation. Der blev givet panteret med første prioritet i møllen, ikke blot i selve ejendommen, men også i alt løsøre. Hvad pengene skulle bruges til, fremgår ikke af dokumenterne.

Slotsmøllerslægten er omme

Mette Pedersdatter døde i 1803, og hendes og Jep Jensens datter giftede sig året efter med Niels Olesen fra Solskovgård i Øster Snede Sogn, og dermed var Slotsmøllerslægten tid i Follerup Mølle omme. Allerede da havde Mette både en stedfar og en stedmor, for Niels Pedersen giftede sig igen straks efter hendes mors død med den kun 23-årige Johanne Sørensdatter fra Taulov ved Fredericia. Panteobligationen eksisterede endnu i 1820, da Niels Pedersen døde, for Johanne Sørensdatters navn, skrevet 'med ført pen', findes på obligationen sammen med hendes lavværges, forpagteren på Follerupgård.

Selv om hun ikke giftede sig med det samme, blev også hun gift igen i – 1803 – og hendes nye mand havde forstand på møller. Han hed Peder Pedersen Hedensted og stammede fra Urlev, et nabosogn til Hedensted. Af profession var han møllebygger, og han klarede sig godt i Follerup Mølle. Folkeholdet i møllen voksede i hans tid, og han oprettede Herslev Hørmølle omkring 1845.

Møledammen ved Follerup Mølle

Follerup Mølle sælges på auktion

På familiefrenten gik det mindre godt, idet Johanne Sørensdatter døde i 1831 efter kun otte års ægteskab. Naturligvis blev også Peder Hedensted gift igen – med sin husbestyrerinde, men der kom ingen levendefødte børn. Johanne havde børn fra sit første ægteskab, men da Peder Hedensted døde i 1851, blev Follerup Mølle og Herslev Hørmølle samt al anden ejendom alligevel stillet til salg ved en offentlig auktion det følgende år.

Endnu engang beskrives møllen. Det var blevet en meget stor mølle, hvori der fandtes to melkværne, en brækkværn (til at knække byg), en boghvedekværn, en pilleværn (grubbe- eller skallekværn), to sigter, som alle blev drevet af to overfaldshjul, men derforuden var der installeret et stampeværk (til valkning af klæde), som fungerede ved hjælp af et tredje vandhjul.

Møllen blev solgt ved den første auktion den 23. april og købt for 16.300 rigsbankdaler af Hans Jensen, født på Henneberg Ladegård i Erritsø Sogn den 5. september 1828 som søn af proprietær Hans Peter Jensen og Anna Elisabeth Line Schmidt. Selv om det var en velfungerende mølle, han havde erhvervet, og hans jævnaldrende kone Kirsten Marie Hansdatter stammede fra den store Tårupgård i nabosognet Taulov, havde han vanskeligt ved at klare sig økonomisk. Måske var han

en bedre landmand end møller, for efter få års forløb bortforpagtede han møllen for selv at blive præstegårdsforpagter. Allerede fire år senere og to år før forpagtningskontrakten på møllen udløb i 1865, afhændede han ved skøde af 15. april 1863 virksomheden til Johan Frederich Johansen for 21.700 rigsdaler, men gælden var på 11.000.

Johansen kom fra Geltorf ved Kiel og flyttede uden tvivl til Danmark på grund af problemerne i Hertugdømmerne, selv om hans kone også stammede fra egnen syd for den nuværende grænse. Parret var unge folk, men alligevel gik mølleriet ikke for godt. Også Johansen bortforpagtede møllen, og perioden skulle gå fra 1871 til 1881, men han solgte efter to års forløb med skøde af 6. januar 1874 til proprietær H.C. Bay på Follerupgård. Denne gang var salgsprisen kun på 17.000 rigsdaler, så Johansen led tab på sin mølle drift.

Tiden under Follerupgård

Bay var 39 år gammel, gift anden gang med Mary Quistgaard fra Lyngbygård i Boeslunde Sogn på Sjælland og velkonsolideret som søn af købmand og skibsreder Jens Pilegaard Bay i Rudkøbing. Han lagde mere end halvdelen af møllens jordtiliggende under Follerupgård og drev i de følgende mange år Follerup Mølle med skiftende forpagtere. Bay døde i 1904, men hans enke fortsatte til

1911, da gård og mølle blev solgt til landbrugskandidat N.K. Nielsen fra Hårslev på Fyn. Heller ikke han drev mølleriet selv, men virksomheden gik tilsyneladende godt, for i 1922 blev der installeret en 14-16 Tuxham motor i møllen. I 1929 afhændedes Follerupgård med mølle igen, og da den nye ejer ikke ønskede at have et mølteri i tilknytning til gården, købtes Follerup Mølle af forpagteren Valdemar Brandt, som allerede havde drevet den med held i tyve år. Jordtilliggendet var i 1934 på 22 tønder land inklusive skov og eng. Desuden blev der drevet handel med korn og foderstoffer fra møllen, men trods den gode gænge, mølleriet var i, solgte Brandt Follerup Mølle for 27.000 kr. i 1935, måske fordi han ingen arvinger havde, som ønskede at tage over efter ham.

Møllerslægten fra Vamdrup

Den nye ejer var den 35-årige Charles Ravn af møllerslægten Ravn fra Vester Vamdrup Mølle, en meget gammel vandmølle, som i mere end fire hundrede år fra omkring 1500 til 1916 blev drevet af vand fra Kongeåen. Møllegården med den stavelige beboelse eksisterer stadig. Charles Ravn var barnebarn af Hans Knudsen Ravn fra Give-egnen, som overtog Vester Vamdrup Mølle, der i 1844 blev udvidet med en vindmølle. Før Charles Ravn kom til Follerup Mølle, havde han arbejdet på den nu forsvundne vindmølle i Asbo i Bække Sogn, og han skulle blive den sidste møller i Follerup, selv om han var en meget driftig mand. Handelen med korn og foderstoffer fortsatte, og der blev kørt en ugentlig mølletur, hvor kornet, der skulle formales, blev afhentet hos kunderne, ligesom det formalede korn blev bragt tilbage til dem. Møllen, der som nævnt allerede var forsynet med en motor, fik i stedet for overfaldshjulene en turbine i 1940, og den drev kværn og valse helt frem til Charles Ravns død i 1968. Mølleriet blev da nedlagt, og landbrugsjorden forpagtet ud, mens fru Marie Ravn og en slægtning Adda Spetzler-Ravn blev boende i møllen.

Den nedlagte mølle

Der smukke anlæg, som sandsynligvis er det, der blev opført efter branden i 1721, købtes i 1991 af Anna og Johannes Jonassen fra Vigsø ved Hanstholm. De havde lært Follerup Mølle at kende, fordi møllens ejer, der efter Marie Ravns død i 1987 var Adda Ravn, havde bekendte i nærheden af deres hotelpension. På det tidspunkt stod turbinehuset endnu, og turbinen var også bevaret, ligesom der stod en skråkværn (gruttekværn) på kværnloftet. Der fandtes også en stenkrant, en havrevalse og et 12 volts anlæg, som indtil 1969 havde produceret el til boligen. Da en istandsæt-

telse ikke var økonomisk mulig, lod de nye ejere inventaret (valsen kom til Børkop Mølle) fjerne og koncentrerede sig i stedet om en bevarelse af møl-lerboligen og det dermed sammenbyggede møllehus, mølledammen og den store smukke have.

Ægteparret har lagt et stort arbejde i at restaurere bygningen, så den fremstår smuk og velholdt. Flere udbygninger er i de senere år blevet nedrevet. En udbygning, der skjulte udsigten til mølledammen, blev fjernet af familien Jonassen, og i stedet opførtes der et udhus i gammel stil lidt syd for møllen. Mølledammen, som var stærkt tilgroet ved overtagelsen, har Johannes Jonassen selv uddybet, men vandføringen er fjernet. Hvor vandhjulene og siden turbinen kørte ved vandets kraft, findes der nu en terrasse, og turbinehuset er borte. Mølleåens vand bruser i et stort fald ned gennem bagslusen, og hvor vandet tidligere løb fra dammen hen til møllehuset, er der anlagt et stort græsareal. Her står et bord af store møllesten fra den nedlagte mølle, hvor turister gerne må slå sig ned for at nyde stilheden, der kun brydes af vandets brusen og fuglesangen. Men kun få mennesker finder i dag vejen til møllen, en vej, der i århundreder blev tæret på af de mange mølle-gæster. Men den kønne mølle med kviste og hejseværk, der står solidt på sin kampestenssokkel i den tæmmede, men dog stadig imponerende natur, er nok et besøg værd.

Flere møller langs Mølleå

Den næste mølle, man kommer til opstrøms, er Herslev Hørmølle på adressen Follerupvej 12, hvor vejen fra Herslev til Follerup går over Mølleå. Denne mølle blev som nævnt anlagt i 1843 af Peder Hedensted som en hørmølle, hvor spindehørreren skættes maskinelt. Møllen betegnes da også som en hørfabrik ved Folketællingen 1845, og foruden mølleforpagteren beskæftigede møllen 5 svende og drenge. Efter Peder Hedensteds død blev møllen solgt til ejeren af Gammelby Mølle. Hørmøllen blev senere omdannet til træsliberi, smedje, karteri og uldspinderi af forpagteren Nikolaj Hansen. I 1884 købtes virksomheden af dennes søn, der nedlagde karteri og spinderi for at give sig af med metalsliberi. I 1903 solgtes slibemøllen til filehugger Niels Knudsen, og han oprettede Herslev Filehuggeri, der eksisterede indtil 1960.

Niels Knudsen var den sidste filehugger i Danmark, og han konstruerede selv den turbine, som drev slibestenen, da vandmængden var ret lille. I de senere år forfaldt bygningerne, men da Niels Knudsen i 1963 solgte ejendommen til murermester Palle Jensen, blev den smukt istandsat, men filehuggerværkstedet i møllebygningen står

næsten, som da han forlod det. Mølledammen blev uddybet, og en ny dæmning anlagt i stedet for den gamle, der brød sammen i 1957. Anlægget ligger lidt tilbage trukket fra vejen, hvorfra forbi-passerende kan nyde synet af de kønne stråttækte og rødkalkede bindingsværksbygninger i den frodige ådal.

Inde i Herslev by lidt længere mod vest fører en smal vej ned til Mølleå, hvor der dybt nede ligger en bygning, der var bolig for en møller fra omkring 1868 til 1907. Ved åløbet lå først en stampemølle, senere en kartemølle og et uldspinderi. Kun beliggenheden røber, at der engang lå en mølle på stedet. Mølledammen og dæmningen er forsvundet her, hvor motorvejen fra Vejle til Kolding føres over åen på en høj dæmning, der modsat de gamle mølledæmninger er meget dominerende i landskabet.

Tilbage til Bovballe Mølle

Den øverste mølle, 7 kilometer fra åens udspring, er Bovballe Mølle, der ligger på Bovballe Møllevej 111 i Håstrup. Den kaldes i de tidlige dokumenter Smidstrup Mølle og hørte under Oxsviggård i Højen Sogn, da den i 1579 blev tilskødet kronen af Josva von Qualen. Møllen var en græsmølle ifølge Markbogen 1683, og den havde ét overfaldshjul og én kværn. Matriklen 1688 fortæller, at den atter var kommet i kronens eje, men den blev selveje ligesom de andre møller i Koldinghus Rytterdistrikt, da kongen solgte ud af godset efter midten af 1700-tallet.

Mens møllen var i almindelig drift, fungerede den hele tiden som kornmølle, og selv om den i dag står stille, er den intakt med gangtøj og tre kværne. Ejeren siden 1966 Gunnar Bjerre Madsen har gjort meget for at få møllebygningerne og omgivelserne bragt i orden, og han har forsynet møllen med et overfaldshjul af jern. Det blev fornyet i 1992, og det kører næsten hver dag og trækker en generator, som laver strøm til møllegårdens fyr. Gravhjulet blev fjernet for at give plads til generatoren, men det står stadig i møllen.

Fra 1850 til 1925 stod der på et bakkedrag ca. 63 meter over havets overflade en vindmølle, som fungerede som hjælpemølle, da der om sommeren altid var vandmangel. Bovballe Mølle var en stor virksomhed med bageri indtil midten af 1920'erne, da Anna og Jørgen Ladegaard ejede den. Ved Ladegaards død i 1934 var der dog stadig godt gang i vandhjulet, der handledes med foderstoffer i møllen, og der var lidt restaurationsdrift med dans og friluftsspil. Den næste ejer Vilhelm Margaard, der købte møllen i 1937, lukkede for forlystelserne, og da kundernes antal gik yderligere ned, blev det hans lod at standse mølleriet.

Der findes en skildring af livet i møllen omkring 1919. Den daværende 'lillepige' Ragnhild Kjær var da 16 år gammel, og hun fortæller, hvordan hun kom til møllen fra Nordby på Fanø med færge og tog til Taulov. Her blev hun hentet af mølleren Marius Ravn. Det var novemberskiftedag, vejret var frygtelig koldt, men hun lånte møllerens kørekappe, og i buldermørke kørte de ved skæret af lygter, hvori der var stearinlys, ad smalle biveje gennem skove og op og ned ad bakke, indtil de kom til den endnu smallere skovvej, som førte ned til møllen, og hun kunne høre vandets buldren og vinden, der suste i de store graner.

Møllens stuehus er bygget sammen med vandmøllen, og Ragnhild, der senere blev gift Johansen og kom til at bo i Esbjerg, huskede halvfjerds år senere, at hun kunne mærke, hvordan huset rystede, når møllehjulet og kværnene var i gang. Hun erindrede stadig den smukke langstrakte Mølleå med de mange ænder, gæs og svaner.

Ved Østdalsbæk, et lidt vestligere tilløb til Spang Å, ligger Skovbæk Mølle dybt nede mellem bakkerne og i et meget utilgængeligt kuperet terræn på Øsdalsvej 31 i Tolstrup. Møllen er som møllerne i Herslev af ret ny dato og blev anlagt i begyndelsen af 1840'erne som en stampemølle, hvor der skulle forarbejdes klæde. Den blev nedbrudt efter ca. ti års forløb og sikkert i forbindelse med flytningen til den nuværende placering omdannet til kornmølle. P.K. Pedersen, der overtog møllen i 1897, døde i 1920, og mølleriet ebbede derefter ud. I 1927, da hans enke Gertrud Fevre døde, kom Skovbæk Mølle til at indgå i Kongsted Vandværk. Møllens overfaldshjul blev fjernet kort efter driftens ophør, men den opstemmede mølledam bevarede. Møllehuset blev nedrevet i forbindelse med, at stuehuset blev forlænget og restaureret i midten af 1980'erne. Den smukke hvidkalkede stråttækte bygning med tilhørende udbygninger ligger meget idyllisk ved den nu meget store møllesø. Et lille vandhjul blev opsat i 1989 og producerede en tid el til boligen, men anvendes ikke længere.

Kilder: J.J. Ravn: En historisk-topografisk Beskrivelse af Sognene i Holmans og Elbo Herreder 1918; samme: En historisk-topografisk Beskrivelse af Herlev og Viuf Sogne i Brusk Herred 1926; Steen B. Böcher: Vandkraften og andre Vandkraftudnyttelser i Vejle Amt, Vejle Amts Årbog 1944; Sven Aunby: Møller på Fredericia-egnen 1985; Malthe Jensen: Navne og Noter Follerup 1990, Lokalhistorisk Arkiv, Fredericia; Smidstrup I. Spredte træk af sognets historie ved Preben Mikkelsen m. fl. 1997; Jens Peder Clausager, Lokalhistorisk Arkiv, Fredericia; Anna og Johannes Jonassen, Follerup Mølle, Gunnar Bjerre Madsen, Bovballe Mølle; Gunhild Jensen, Herslev Hørmølle; Vestergård, Skovbæk Mølle

Frederiksværk Krudtværk

Krudtværksalléen 1, 3300 Frederiksværk

1. Vandmølle med underfaldshjul
 2. Vandmølle med turbine
- Vandføring og stigbord er bevaret.
Malekarmen er rekonstrueret 1965
Anlagt 1756

Nuværende bygninger fra 1800-tallet eller rekonstruerede
Produktionen ophørt 1965
Anvendelse: Krudtmuseum

Møllen i landskabet

Krudtværket ligger nu midt i Frederiksværk by, men da det blev anlagt, eksisterede byen ikke. Frederiksværk var navnet på krudtværket og det dermed sammenhørende kanonstøberi Gjethuset, som stadig eksisterer. Efter en gennemgribende restaurering eller rettere rekonstruktion påbegyndt i 1987 blev det indrettet til kulturhus.

Krudtværket ligger i en meget ændret skikkelse meget smukt ved sidekanalen til den store kanal, som går fra Arresø i øst til Roskilde Fjord i vest og blev anlagt med henblik på at standse sandflugten og de deraf følgende oversvømmelser af områderne ved Arresø. Bydinge Å, nu Arnakke Å, som afvander Arresø, blev ofte tilstoppet på grund af flygende sand og gik derved over sine bredder. Da vandstanden i søen samtidig steg, måtte bønderne opleve, at deres afgrøder blev ødelagt. Desuden led de to møller ved Bydinge Å, Nedremølle og Øvremølle, ofte under mangel på vand, da vandforsyningen var meget ustabil, fordi der ikke var tilstrækkelig afstrømning fra Arresø. Allerede i året 1600, den 26. juli, udgik der befaling fra Christian den Fjerde til Valentin Graver, også kaldt Valentin von Spangenberg, som også havde ændret åens løb ved Esrum Mølle (se bind 1), om at udgrave åen i løbet af otte uger. Det var dog begrænset, hvad nytte dette gravearbejde havde, da åen ved den første storm igen ville blive fyldt med sand, og de to møller fik allerede fem år senere deres landgilde nedsat ligesom bønderne i det sandflugtplagede område. Men selv om der blev foretaget forskellige dæmpende foranstaltninger, fortsatte sandflugten, og i 1714 blev situationen yderst kritisk. En orkan fra syd fik søen til at gå over side bredder, og alle lavtliggende gårde i Huseby blev oversvømmet, så beboerne måtte forlade hus og hjem. Efter den begivenhed opgav man at klare problemet, som man tidligere havde gjort, ved at oprense Bydinge Å. Imidlertid var Danmark på det tidspunkt i krig med Sverige, Store Nordiske Krig, og først i 1717, tre år efter katastrofen, tog Frederik den Fjerde sig af sagen. Det betød, at han sendte fire hundrede soldater fra de

vest- og østsjællandske infanteriregimenter til området, hvor de forberedte anlæggelsen af Arresø Kanal under kaptajn Georg Eberlin von Feridens ledelse. Det følgende år fortsattes udgravningen ved hjælp af fem hundrede hvervede soldater fra København og ét hundrede, måske flere, svenske krigsfanger.

De første møller ved Arresø Kanal

Forudsætningen for mølledrift og dermed for anlæggelsen af Frederiksværk var denne kanal. Den havde en sluse ved Arresø og var forsynet med to træbroer, en ved stemmeværket og en ved udmundingen i Roskilde Fjord. Papirmager Johan Drewsen fra Strandmøllen (se bind 1) blev tilkaldt af Generalkrigskommissariatet (krigsministeriet), som bad ham »umage sig til Arresø formeldte tømmer savskæring at ordinere«. Det drejede sig om tømmer såvel til slusen som til broerne, og Drewsen stod personligt for opførelsen af broen ved kanaludløbet, selv om det måske ikke var ingeniørarbejde, han havde mest forstand på; men tiden var fattig på teknikere, og den tømmermester, som skulle have stået for anlægget, var beskæftiget med at genopbygge Rådvald Mølle (se bind 1), som i 1717 var sprængt i luften. Her blev det også Drewsens opgave at levere tegninger til det nye hjul.

Kanal anlægget var færdigt i 1719, og dermed begyndte en århundredlang strid med lodsejerne om vandet. Møller Johan Wilchen, som havde fæste på de to gamle vandmøller ved Arresøs åløb, anmodede kongen om at måtte flytte den nederste mølle til kanalen på grund af vandmangel, efter at han af samme grund havde nedlagt den øverste, hvor møllegården stadig eksisterer; men han fik afslag med den begrundelse, at »Vi finde i alt vandmøller skadelige«. Kongen syntes åbenbart bedre om vindmøller, da han havde tilskødet Johan Wilchen en grund, hvor han kunne bygge en sådan i stedet for Øvremølle. Ikke desto mindre opførte Frederik den Fjerde i 1728 ved overlandsbygmester Johan Cornelius Krieger, Frederiksborg Slots bygmester, en agatslibemølle med tilhørende sluseværk på sydsiden af kanalen 400 alen (ca. 250 meter) fra Arresø, hvor Arresødal Slot senere kom til at ligge. To tyske slibere blev ansat til at stå for produktionen af forskellige smykkesten, bl.a. af pyntesten til spadserestokke, etuier og dåser. Frederik den Fjerde døde i 1730, møllen gik fint til 1746, mens Christian den Sjette var konge, men så lukkede den pludselig. Fem år senere søgte en garver ved navn Poul Thomsen om tilladelse til at oprette en garvemølle for at arbejde danske huder. Kongerne støttede normalt sådanne merkantilistiske tiltag, men denne virk-

Frederiksværk Krudtværk med turbinehus, malekarm og pulveriseringsmølle

somhed blev dog aldrig til noget på grund af det stive lavsvæsen.

Mere held, i hvert fald i første omgang, havde den franske kanonsmed Etienne Jardin de Peyrembert, som i 1751 blev hentet til Arresøkanalen for at sætte en produktion af lette kanoner i værk. Han var langt fra den eneste udlænding, der kom til landet på denne tid, der var mangel på den slags folk i Danmark, og det var væsentligt for den danske økonomi, at landet blev så selvforsynende, som det var muligt, også med krigsmateriel. Det var desuden hensigten, at Peyremberts kanoner ikke skulle være de traditionelle bronzekanoner, men fremstilles af billigt smedejern, hentet fra Norge, som stadig hørte sammen med Danmark.

Stedet, hvor kanonværket blev anlagt, lå 1300 alen (ca. 800 meter) vest for den nedlagte agatslibemølle på kanalens sydside. Der blev gravet to sidekanaler, og på 'øen' mellem dem opførtes en grundmuret bræddebeklædt hammermølle med vandhjul, vandstue og stignord. I møllen, der også havde bræddetag, installeredes to esser hver med to bælg, og bygningen indeholdt desuden et drejeværk. I et hus, opført i fortsættelse af møllehuset, indrettedes i dybeste hemmelighed et boreværk. Arealet var af sikkerhedsgrunde indhegnet, og her blev der opført en portnerbolig samt boliger til marketenderen, Peyrembert og hans mestersvend

fra Strasbourg Johan Lorentz Juncker. Af sikkerhedshensyn blev der i 300 alens (ca. 180 meter) afstand bygget et krudttårn til opbevaring af kanonkrudtet.

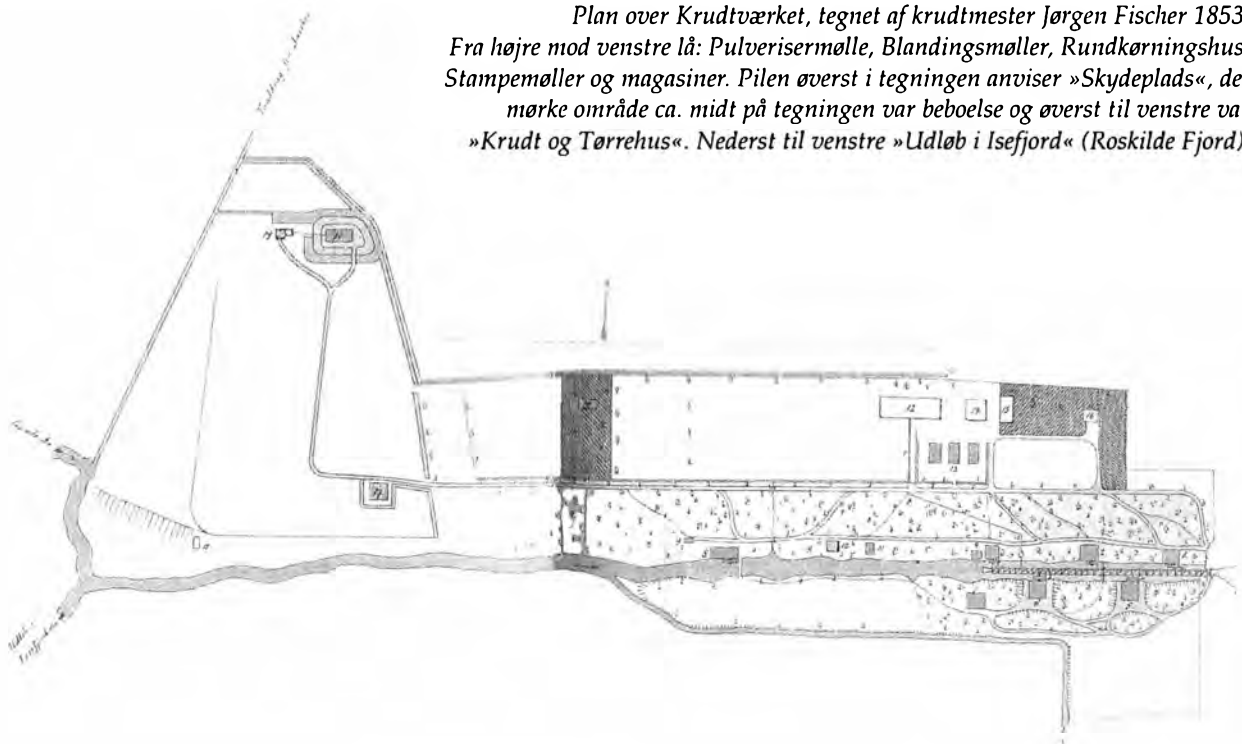
Uheldet var dog hurtigt ude efter Peyrembert og hans kanonsmederi, for da Frederik den Femte kom for at inspicere værket, brød vandet gennem dæmningen, så alle værksbygningerne var ved at blive ødelagt af vandstrømmen. Smederiet kom dog i gang efter store reparationsudgifter betalt af kongen. Arbejdet blev ledet af den hollandske bygmester Martin van Dockum, som havde fået brugsretten til valkemøllen i Lyngby (se bind 1) for at opføre den.

Afprøvningen af den første kanon i 1754 gik godt, men herefter mislykkedes forsøgene, i alt to, fuldstændigt. Resultatet blev, at Peyrembert i 1756 blev sendt ud af Danmark, 4.000 rigsdaler rigere, selv om kronen havde haft mange udgifter på grund af hans vanheld og han oven i købet efterlod en stor gæld til den.

Frederiksværk grundlægges

Samtidig med at Peyrembert forsvandt ud af landet og ud af billedet, fik hammermøllen en ny chance. I juli måned 1756 meddelte Frederik den Femte mundtligt Generalkommissariatet, at han havde skænket det Peyrembertske Kanonværk til

Plan over Krudtværket, tegnet af krudtmester Jørgen Fischer 1853. Fra højre mod venstre lå: Pulverisermølle, Blandingsmøller, Rundkørningshus, Stampemøller og magasiner. Pilen øverst i tegningen anviser »Skydeplads«, det mørke område ca. midt på tegningen var beboelse og øverst til venstre var »Krudt og Tørrehus«. Nederst til venstre »Udløb i Isefjord« (Roskilde Fjord).

kancelliråd, senere generalmajor, Johan Frederik Classen og storkøbmanden etatsråd Just Fabritius. Den følgende måned underskrev de to kaldt 'interessenterne' en kontrakt med Kommissariatet, ifølge hvilken de overtog den såkaldte agatmølle under forudsætning af, at de oprettede et krudtværk.

Classen var fra Christiania i Norge, hvor han blev født den 1. januar 1725 som søn af en sønderjyde, organist Johan Frederik Classen, hvis far var Johan Clausen, organist i Sønderborg, og en norsk mor Marie Walter, der sandsynligvis var af ret velhavende familie. Den unge Johan Frederik blev student og teolog som knap nittenårig, men studierne havde ikke hans interesse. Han ville hellere være handelsmand. Inden han kom til Nordsjælland, havde han været med på Frederik den Femtes Norgesrejse i 1749, og samme år førte han 'studiosus Classen' i København som fuldmægtig forhandlinger på vegne af Moss Jernværk, der støbte jernkanoner. I 1750 solgte han som selvstændig forretningsmand krudt og kugler til staten, som i 1756 skyldte ham 11.000 rigsdaler.

Måske derfor kostede virksomheden ved Arresø Kanal intet, men Classen og Fabritius forpligtede sig til at anlægge et krudtværk, som skulle levere krudt til den danske stat, og kun et eventuelt overskud måtte gå til eksport. Staten skulle ikke selv direkte bruge den mængde krudt, den aftog, men ligesom andre europæiske lande sendte Danmark på denne tid krudt, kugler og kanoner til barbareskstatene, Tunis, Marokko og Algier,

for at undgå, at danske skibe blev udsat for sørøveri. Det var ikke blot skibenes last, sørøverne var interesseret i, men også skibenes besætninger, som blev taget til fange for at blive solgt som slaver.

Det var vanskeligt at bekæmpe sørøveriet, men den danske stat fik en aftale i stand med Algier, der betød, at skibene skulle betale en told på 5% i havnene for at undgå angreb, og at danske skibsbesætninger ikke blev udsat for salg eller mishandling i landet. Endvidere gik aftalen ud på, at der skulle leveres krigsmateriel til Algier.

Da det var menneskeliv og økonomi, det drejede sig om, var det meget væsentligt, at krudtproduktionen hurtigt kom i gang på værket, som Classen og Fabritius fik Frederik den Femtes tilladelse til at kalde Frederichs Wærk efter ham. Rekrutteringen af arbejdere klaredes delvis ved overførsel af smede fra den nedlagte krudtmølle i Rådvad ved Mølleåen, men flere faste arbejdere blev tiltrukket ved løftet om fritagelse for skat, senere også militærtjeneste samt tilladelse til frit at fremstille brændevin. I takt med udbygningen af værket blev der også opført boliger til de ansatte.

Kongen gav desuden de to ejere begunstigelser, idet de toldfrit kunne indføre salpeter til krudt fremstillingen. Endvidere fik amtmanden og embedsmændene påbud om at være dem behjælpelige, når det drejede sig om værket fremgang. I 1778 efter Struensees fald fik Classens selv amtsmandsrettigheder over Frederiksværk og godset, så amtmanden i Frederiksborg ikke længere kun-

ne blande sig i, hvad der foregik i dette område, hvilket han ofte havde forsøgt.

Værket udbygges

Peyremberts mestersvend blev ansat af de nye ejere, som straks begyndte at anlægge et metalstøberi (et gjethus), da de ifølge kontrakten også kunne levere kanoner til hæren, hvis de ville overtage det hemmelige boreværk. Planen var, at det ellers skulle overføres til Gjethuset i København, som dog var fuldt optaget af at støbe Sallys rytterstue af Frederik den Femte, der nu står på Amalienborg Slotsplads. Støberiet i Frederiksværk stod færdigt i overtagelsesåret, og i gennemsnit blev der støbt én bronzekanon hver uge. Også klokker fremstilledes af værket i disse år, således i 1758 klokken, der ringede, når arbejdet begyndte om morgenen klokken 6 og ved sengetid klokken 10 aften. Den fungerer nu som kirkeklokke i Frederiksværk Kirke, og den ringer stadig ved samme tid om aftenen.

Forskellige møller anlægges

Peyremberts hammerværk fandt ny anvendelse, da det blev brugt til bl.a. sammensmeltning og rensning af kobbermønter. Allerede i den første tid blev flere andre møller anlagt ved kanalen. Neden for afløbet fra hammermøllen lod Classen således opføre en savmølle, for at vandet fra bagslusen ikke skulle løbe videre uden at blive brugt. Savmøllen anvendtes bl.a. til at opskære træ til anlæggelse og reparation af møller, så der blev indsat stole, hvorpå vandhjul, kronhjul, stjernehjul og drev kunne afcirkles og gøres færdige til opsætning. En kornmøllebygning havde han mindre held med. Den første afdeling indeholdt et grynmale- og sigteværk, anden afdeling et melmale- og sigteværk. På grynmøllen blev der malet en del bankebyg (afskallede gryn, men ikke knækkede af hensyn til holdbarheden), perlegryn og alle slags små gryn. I 1779, da grynmøllen i København brændte, leverede Classens Mølle i løbet af 3 ½ måned 1400 tønder, ganske vist ikke særlig gode, byggryn til Søetaten, inden en ny grynmølle var blevet opført ved Blaataarn. Men på grund af vandmangel blev kornmøllen i en del år ikke brugt ret meget. Melmalingen fortæller materialforvalter inspektør Peder Falster, »er der intet at erindre om«, men i 1763 blev den tredje afdeling indrettet til en ny agat- og stenslibemølle i stedet for den nedlagte. Senere ombyggedes den til en slibe- og polermølle, hvor der forfærdigedes korsgeværer til de kongelige danske, norske og hollandske infanteriregimenter.

Selv om mange af møllerne tit fattedes vand, kunne tilstrømningen undertiden blive meget

voldsom. I årene 1768 til 1772 fortæller man, at der faldt så megen sne, at vandmængderne fra Arresø var så enorme, når det blev tøjvæjr, at de fire bagsluser måtte stå åbne, selv om alle værkerne var i gang. En nat i 1772 truede en katastrofe, for vandet brød igennem en dæmning og »gjorde en stor åbning, og i mindre end ½ time bortførte over 200 tønder sand og grus«. Udbedringen af skaderne tog en 5-6 dage, og i den tid stod hele værket stille, naturligvis med økonomiske tab til følge.

Et vidne om mølledriften langs den gamle hovedkanal, ganske vist fra omkring 1800, er en smuk restaureret bindingsværksbygning ved sluseværket Strandgade-Allégade, der fungerede som mel- og slibemølle.

Krudtværket anlægges

De nye ejere ønskede også straks at udvide Frederiksværks område med et areal på 156 tønder hartkorn (ca. 1300 ha), dels for kunne bygge en lang kanal, langs hvilken der skulle opføres mange krudtmøller, dels for at skaffe græsningsarealer til værkets heste. Endvidere var det Classens ønske at skabe et anlæg, som lignede et norsk jernværks, med skov, sø og vandkraft, men trods statens store interesse i at udvide produktionen fik de to ejere afslag på deres ansøgning til Rentekammeret (skatte- og finansministeriet).

Derefter ansøgte de om mere jord til krudtproduktionen i maj 1757, og selv om den kongelige tilladelse først forelå i 1758, var nogle møller allerede gået i gang året før. Men i 1758 gik udkommanderede soldater under løjtnant von Strickers ledelse i gang med at grave en ny ca. 300 meter lang og 10 meter bred kanal imellem det, der i dag er Allégade, og det, der er Nørregade. Kanalen fortsætter i et knæk mod vest, hvor nu Krudtværksmuseet befinder sig. Krudtmøllerne kom til at ligge på begge sider af kanalen og var opført i nogen afstand fra hinanden på grund af eksplosionsfaren, til alt held, for efter kort tids forløb

Interiør fra Krudtværksmuseets sigtehus

sprang en mølle i luften, fordi en af Krudtværkets opgaver var at omdanne gammelt ubrugeligt krudt, som stammede fra lagre i de norske fæstninger, til nyt brugbart. Af sikkerhedshensyn blev området efterhånden tilplantet med træer, men formålet med beplantningen var også at dæmpe sandfygningen og at fremskaffe træ til kulbrænding, da trækul sammen med salpeter og svovl anvendtes til krudtfremstillingen. Desuden blev træet forarbejdet til tønder, hvori man opbevarede og transporterede krudtet.

Ingen konkurrence

Samtidig med at man i Frederiksværk begyndte at støbe kanoner, blev Gjethuset i København nedlagt, og krudtfremstillingen i Frederiksværk betød også nedlæggelsen af Rådvad Krudtværk, så Classen og Frabritius' virksomhed var, bortset fra det lille Donse Krudtværk fra 1704 ved Hørsholm, som fabrikerede krudt til flåden, helt uden konkurrenter. Det var naturligvis en fordel for de to 'interessenter', men de var underlagt kongens og statens vilje. Desuden havde de problemer med bøndernes klager over, at opstemningen i kanalen undertiden var så høj, at de lavere liggende jorder blev oversvømmet, og det mente bønderne ikke var rimeligt, da formålet med anlæggelsen af kanalen var at forhindre oversvømmelser. Klagerne blev indtil 1778 sendt til amtmanden i Frederiksborg Amt, men han måtte afvise dem, da Krudtværket skulle fungere. Det var faktisk ikke engang tilladt at klage over værket, kun at gøre Generalkommissariatet opmærksom på sagen.

Frederik den Femte overtager værket

Siden nytår 1761 og ifølge en kongelig resolution af 11. februar 1761, mindre end en måned efter at skødet på værket var blevet udstedt til Fabritius og Classen, betragtedes Frederiksværk som kongens, selv om overdragelsen først fandt sted den 27. juni. Statsstøtten til værket var efterhånden blevet så stor, at Frederik den Femte lige så godt selv kunne stå som ejer. Samtidig opgav Fabritius samarbejdet, angiveligt på grund af svagelighed, mens Classen blev som leder. Produktionen på værket var stor i disse år på grund af Den Preussiske Syvårskrig fra 1756 til 1763. En russisk hær truede Danmark i 1762, og i årene fra 1761 til 1763 støbte Frederiksværks omkring 300 ansatte 203 metalkanoner og fremstillede store mængder krudt.

Det stærke pres på virksomheden var uden tvivl årsag til, at tre krudtmøller sprang i luften i 1762. Classen beskrev i april situationen i et brev til Kommissariatet: »Jeg har for tiden ikke mere end 265 mennesker i arbejde (nogle var syge af

feber og brystsyge, andre deltog i krigen), hvori blandt jeg må regne 44 kvinder, ihvor uduelige de er, dog må betale med 24 skilling dagløn af mangel på andre arbejdere. Foruden disse er jeg nødt til at emploiere endnu 50 mænd, der af alder er så skrøbelige, at de næppe kan udrette den tredje del af det arbejde, de ellers burde afstedkomme«.

Et par år senere begyndte alligevel opførelsen af det nu i det ydre rekonstruerede store Gjethus, antagelig efter tegninger af de kongelige hofbygmestre Eigtvad og de Thurah. Samtidig blev der opført flere beboelseshuse ved værket. Classen planlagde også at ændre krudtfremstillingen, så den ikke længere skulle ske ved hjælp af stamper, men de seks indkøbte store og dyre rhinske møllesten kom aldrig i brug lige så lidt som nogle metalsten, som han havde arvet fra det nedlagte Rådvad Krudtværk.

Efter Frederik den Femtes død i 1766 og den unge sindssyge Christian den Syvendes tronbestigelse blev Classens velynder hofmarskal A.G. Moltke afskediget, og det blev sværere at få penge til værkets drift. To år tidligere havde Classen fået en kontrakt med staten på fem år, hvor han fik ret til at bruge og nyde Frederiksværk, dvs. han kunne bruge Frederiksværks maskiner og værksteder og støbe kanoner og fremstille krudt, sælge og selv beholde overskuddet mod til gengæld ikke at få løn af staten. Samtidig var det blevet fastslået, at omegnens bønder var hoveripligtige, og at de oprindelige privilegier stadig var gældende. Kontrakten lød på så kort et åremål, at Classen måtte handle hurtigt efter Moltkes afgang. Han foreslog kongen, at han skulle have overladt ikke blot Frederiksværk, men også den anden førende våbenfabrik, Kronborg Geværfabrik (se bind 1, Hellebæk Hammermølle) som sin personlige ejendom med store statslige tilskud, desuden skulle han have en aftale med staten om levering af forskelligt krigsmateriel i tredive år. En foreløbig kontrakt blev underskrevet den 6. juni 1767, og den kom tilsyneladende i hus den 24. oktober, men blev aldrig underskrevet af kongen!

I december blev alle papirerne udleveret til baron H.C. Schimmelmänn, som var hentet til Danmark fra Hamborg for at bringe orden i økonomien efter Syvårskrigen. Der blev nedsat en undersøgelseskommission, som skulle udtale sig om overdragelsen af de to værker til Classen. Resultatet var givet på forhånd, Classen skulle sættes ud af spillet, men Henrik Stampe, den juridisk sagkyndige, fandt, at kontraktudkastet var retsgyldigt. Da man imidlertid ikke kunne gå mod en enevældig konge, trak Classen sig, og Schimmelmänn overtog Kronborg Geværfabrik, selv om den tidligere ejers søn C.F. Hansen egentlig havde

købt fabrikken som den højst bydende. Derimod fik Classen den 27. maj 1768 atter skøde på Frederiksværk for en sum af 100.000 rigsdaler, hvoraf halvdelen betalte godset på 796 tønder, 7 skæpper og 3 fjerdingkar, men han havde intet sikkerhedsnet i form af en kontrakt om leverancer til hæren og flåden. Dog opnåede han en kontrakt med Kommercekollegiet om levering af tovværk, krudt og kugler for et beløb på 32.000 rigsdaler årligt i ti år. Hele leverancen skulle sendes til barbareskladene.

Ned ad bakke og op igen

Alligevel kom værket i økonomiske vanskeligheder, og samme år måtte Classen afskedige tre femtedele af arbejderne. Derfor skrev han i retfærdig harme et brev til Generalkommissariatet i januar 1769, hvor han fortalte om situationen og spurgte om, hvad hensigten med Frederiksværk var, og om alle værkets indretninger skulle forfalde og arbejderne lades i stikken. Denne gang forstod Classens modstandere i regeringen, at man var gået for vidt, og han fik en kontrakt på fem år om levering af krudt til hæren. Allerede i 1770 blev den fornyet med endnu ti år for at blive forlænget med yderligere fyre år. Situationen bedredes også, da regeringen forstod, at Gjethuset ikke måtte forfalde, og 1770-kontrakten betød også levering af kanoner til staten. Classen forsøgte sig med støbning af store jernkanoner, men havde ikke heldet med sig, så det vedblev at være mindre jernkanoner og især bronzekanoner, der blev fremstillet på værket. En anden form for jernstøbearbejde, påbegyndt i 1769, gik bedre: støbningen af ovne, gryder og andre produkter som jernporte, jerngelændere og jerngitre, også det jerngitter, som stadig omgiver Frederik den Femtes statue på Amalienborg Slotsplads, men ligesom ved andre af Classens tiltag indskrænkedes produktionen efter et par års forløb. Classen havde mange gode hensigter og patriotiske planer om at fremme industrien, fx oprettede han et voksblegeri og et vokstøberi, en drejls- og lærredsfabrik, men disse og flere andre virksomheder mislykkedes.

Da Danmark ikke førte krig i disse år, var værkets økonomi ikke altid god, og for at forbedre den lod Classen opføre flere krudttårne, som han udlejede til hæren for 300 rigsdaler om året. De mange tårne var egentlig store trælader omgivet af jernpalisader og beskyttet af et omfattende lynaflederanlæg. De lå oppe på bakkerne bag byen og blev aldrig udsat for eksplosioner, men de udgjorde altid en trussel for virksomheden. Arbejderne måtte derfor iagttage forskellige forsigtighedsregler, fx skulle de gå med filt- eller sivsko, de måtte ikke bære våben, og deres værktøj var af

kobber, da jern kan skabe gnister. Den 2. juli 1776 udstedtes der følgende:

Erindring

Af den 3. post af instruktionen for forsigtighed ved al krudtbehandling

Enhver, som er ved arbejde i eller uden for krudttårnene, bør forrette sin gerning med sådan ærbødig stilhed, som det kommer sig på et sted, hvor (ifald den allerhøjeste Gud ikke selv i nåde holder sin hånd over arbejdet) den mindste uforsigtighed ikke alene kan forvolde alle tilstedeværende livs forlis, men endog såvel dette sted som de omliggende, i et øjeblik kan forvandles til en stenhob; formanens derfor at iagttages al muligste varsomhed og forsigtighed ved krudtets behandling, nøje efterlevende alt, hvad til den hensigt befales og erindres. Forbydes tillige alle og enhver på det skarpeste og alvorligste, hvad enten de er ved krudtets behandling eller dets transport, enten af fortrædelighed under arbejdet, og endnu langt mindre af letsindighed, at lade udgå af deres mund nogen eder og banded eller nogen letsindig eller liderlig snak, hvorved Allerhøjestes navn bliver vanæret og fortørnet, da sådanne, som deri befindes at have været overhørig og forbrudt sig uden nogen overbæren eller undskyldning straks skal afgå fra sit arbejde og overleveres skildvagten til forvaring, indtil arbejdet er forbi, hvornæst de i arrest hensættes for efter rettens kendelse at lide dom for sin forbyrdelse.

Det var hårde, men nødvendige arbejdsbetingelser for de ansatte, der således ikke engang måtte lade deres temperament løbe af med dem. Og der var stadig mange, selv her i slutningen af 1700-tallet, der arbejdede under disse strenge vilkår: mellem 200 og 300 arbejdere og 20 til 25 soldater fra militærvagten. Desuden var godsets hovbønder fra Arresøgård (det nuværende Arresødal) og Grønnesø, to hovedgårde, som Classen havde oprettet i 1770'erne, pligtige at køre krudt til København, og de kunne ikke engang brokke sig, så meget de lystede uden fare for deres eget og andres liv – hvilket de havde lyst til, da de var meget utilfredse med ordningen. Transporterne var ikke ufarlige, de militærbevogtede vogne kørte med en vis afstand, og en mand gik i forvejen for at fjerne sten og forhindre andre farer, fx ild fra en smedje eller et bål.

Det Classenske Fideikommis

Da Classen var barnløs, oprettede han i 1789 og 1792 testamentarisk et fond, der skulle tage sig af at danne dygtige mennesker til statens bedste,

understøtte flid og arbejdsomhed og hjælpe med at lindre fattigdom og elendighed. For at føre dette ud i livet oprettedes et fideikommis, som ud over Frederiksværk bl.a. bestod af godset Korselitze på Falster med hans eget Generalens Lysthus og hans gårde i København, i alt repræsenterende en formue på mere end én million rigsdaler. Hans samling af mineraler og modeller blev overdraget til det Fysikaliske Selskab og Landhusholdnings-selskabet, mens hans store bogsamling på 22.000 bind fik til huse i en til formålet opført bygning i Amaliegade i København for senere at indgå i Universitetsbibliotekets samlinger.

Generalmajor Classens gravmæle findes i Vinderød Kirke, hvor han blev begravet den 14. april 1792 under stor deltagelse, selv om han boede i København og hans kone Anna Elisabeth Iselin, født Wevern, som døde efter 2½ års ægteskab i 1786, var blevet begravet i det Weverske kapel i Christians Kirke, dengang Frederiks Tyske Kirke, på Christianshavn. Vinderød Kirke, Frederiksværks daværende sognekirke, var temmelig forfalden, men blev ombygget to år efter Classens død. Til Classens sarkofag blev der opført et gravkammer formet som en grotte, måske til minde om hans norske oprindelse. Foran sarkofagen står et marmormonument af en af den tids fornemste kunstnere, billedhuggeren Johannes Wiedewelt. Det er en usædvanlig betagende oplevelse at stå i Vinderød Kirke foran grotten, hvor monumentet fremstiller hele Classens virke i Frederiksværk, endog et kort over værket er fremstillet i marmoret. Andre minder om Classen og hans hustru er fiskerlejet, nu feriebyen Liseleje, sikkert opkaldt efter Anna Elisabeth, og i København Classens Have, Classensgade, De Classenske Boliger og Den Classenske Legatskole.

Classens familie arvede intet, kun fik den ligesom hans bror konferensråd Peter Hersleb et fast årligt beløb. Trods det bekostede broderen gravmonument samt en bronzebuste og en mindemedalje, og fra Classens død til 1794 stod han i spidsen for Fideikommissionen Frederiksværk. Herefter blev værket efter generalmajor Classens ønske overdraget til prins Karl af Hessen og hans arvinger. Prins Karl var gift med Christian den Syvendes søster Louise og var en kort tid krigsminister, men faldt i unåde. Et skytssystem, opfundet af hans næstkommanderende og i 1766 indført på Frederiksværk, er imidlertid opkaldt efter ham. Både dette forhold og hans tilknytning til kongehuset kan være årsagen til Classens valg.

E.P. Tscherning som inspektør

Som inspektør udnævntes i 1794 artillerikaptajn Eilert Peter Tscherning fra København, der afløste

den 26 år ældre Peder Falster Denne, der var født i 1741 og var kommet til værket som ungt menneske, havde været Classens håndgangne mand og en stor beundrer af ham. Mange af de foranstående oplysninger om værket stammer fra han bog: *Nogle Fortællinger betræffende det Frederiksværkske Etablissement i den tid Sl. Hs Excellence Generalmajor Classen bestyrede og ejede det*, som han udgav året efter Classens død. Falster var ellers en almindelig familiefader, gift med den to år ældre Anna, og de havde ved folketællingen i 1787 fire sønner i alderen 6 til 17 år.

Den ældste, der hed Peder ligesom faderen, for til søs – måske på et af Classens skibe, som sejlede krigsmateriel til Algier. Senere blev han assistent i Frederiksværk. Faderen og moderen flyttede til Rorupgård under Grønnesø, som tilhørte prins Karl, i Torup Sogn, hvor Falster ved folketællingen i 1801 betegnes som forrige inspektør ved Frederiksværk, hvorfra han fik pension.

Falsters positive skildring af Classen og hans mange forskellige tiltag, som han altid forsvarede, står i stærk kontrast til Tschernings opfattelse af værkets tilstand. Såvel bønderne på godset som arbejderne på værket var drikfældige og forarmede, til dels fordi de ligesom minearbejderne i fx Wales kunne købe på bog i ejerens forretninger. Desuden fik de for en stor del deres løn udbetalt i naturalier. Imidlertid kan Tschernings fremstilling ikke være korrekt, dels fordi tallene fra værkets brænderi viser, at der kun blev brugt ½ pægl pr. dag af hver arbejder, dels fordi Classen i sit testamente eftergav alle arbejderne deres gæld. Men Tscherning ændrede på forskellige forhold, fx blev der indført kontantløn og brænderiet, bageriet, kroen, fødevareudsalget og kramhandelen på værket blev bortforpagtet. Tscherning var også på anden måde interesseret i arbejderne og vel, så den ene skole, Classen havde ladet bygge, blev til fire, men udbygningen af skolevæsenet var der allerede taget højde for i testamentet. Et reglement for fattigplejen, så gamle, syge og fattige ikke blev ladet i stikken, sørgede Tscherning endvidere for trådte i kraft ligesom et forsørgelsesreglement, der skulle sikre de mere velstillede arbejdere, mestre og embedsmænd ved værket.

Værket omkring år 1800 og under Napoleonskrigene
Napoleonskrigene satte skub i krudtfremstillingen, men der blev desuden knyttet andre virksomheder til værket, fx fik det til opgave at rense sølv for urenheder, og i år 1800 var indtægten fra denne del af virksomheden 22.000 mark. Samtidig satte en skotte en produktion af landbrugsmaskiner i gang, der oprettedes en kniv- og sabelfabrik, og en englænder indrettede et kobbervalseværk i

Kanalen langs Strandgade. Bindingsværksbygningen opført som korn- og slibemølle omkring 1800. I baggrunden turbinehuset

1805. Til forpagteren af dette opførtes omkring 1810 en bolig, som kaldes Skjoldborg og i en noget ændret skikkelse endnu ses i Valseværksstræde (nr. 5). Desuden blev der anlagt en række andre virksomheder, som blev drevet af håndværkere fra udlandet, især fra Sverige, Tyskland og England. Deres boliger var langt mindre end ledernes, og Valseværksgade 1-5, opført omkring år 1800, er stadig eksisterende eksempler på, hvordan håndværkerne boede. Sidehuset til nr. 1 er endnu ældre og er resterne af en smedje fra 1760'erne.

Da Danmark kom med i krigen, arbejdede møllerne så meget, som vandet overhovedet tillod. Det engelske angreb på landet, som førte til blandt andet Slaget på Reden i 1801 forårsagede, at værket måtte arbejde i døgndrift. Uheldigvis betød det ikke økonomisk fremgang, og allerede i 1804 overdrog prins Karl af Hessen virksomheden som privat ejendom til kronprins Frederik, den senere Frederik den Sjette, der foruden at være hans nevø også var hans svigersøn.

Tre år senere, da englænderne atter gik i aktion og bombarderede København, var Frederiksværk også ved at komme i farezonen, men Tscherning bildte fjenden ind, at værket var befæstet, og englænderne trak sig tilbage.

Økonomien saneres, og værket bliver kongens ejendom
I 1810 trådte værket trods produktionen af både krudt, kugler og kanoner (de to sidstnævnte fremstilledes i Gjethuset), i betalingsstandsning, og da krigen sluttede efter Wienerkongressen i 1814, ophørte det meste af produktionen, værket forfaldt, og de mange ansatte blev arbejdsløse. Dog bortforpagtedes en del af produktionen til de mestre, der havde stået for den, hvilket gav fideikommisset en del indtægter og skaffede arbejde til værkets tidligere ansatte. Allerede nogle år forinden havde generalmajor F.G. Haxthausen, hvis opgave det var at sanere økonomien, afskediget de udenlandske håndværkere og ansat danske i stedet.

I 1830 ophørte kanonstøberiet, der siden 1804 ikke havde givet så stor en indtægt, som salget af krudt. Ved Krudtværket var der ifølge Tschernings opgørelse i 1829 ansat 1 enarmet krudtmester, 1 formand, 37 mand og 1 kusk med 1 hest. Det meste af tiden var antallet af beskæftigede mellem 20 og 30, men i 1900-tallet var det i perioder helt oppe på 100.

Tscherning forlod sin stilling samme år, som kanonstøberiet blev opgivet, og han døde to år senere som vicekommandant på Rosenborg. Det

havde været hensigten, at hans søn Anton Frederik skulle overtage ledelsen af værket, men det ønskede han ikke, da han var af den opfattelse, at han ikke ville få frie hænder på grund af administrationen fra København. Anton Frederik var den A.F. Tcherning, der senere blev officer, liberal politiker og krigsminister under Treårskrigen 1848-1850, og hans søster Elisabeth Birgitte var gift med general de Meza, som deltog i begge de Slesvigske Krige og i 1864 gav den chokerende, men fornuftige ordre om tilbagetrækningen fra Dannevirke den 5. februar. Det blev søsteren Albertines mand C.B. Dalberg, som overtog inspektoratet ved værket. Dalbergs boede i Palæet med adressen Torvet 1, som i årene fra 1794 til 1804 opførtes til E.P.Tcherning og hans familie. Det er en stor og statelig bygning, som nu tjener til politi- og retsbygning.

Da Frederik den Sjette døde i 1839, gik værket til hans arvinger, bl.a. enkedronning Marie Sophie Frederikke, men da de ikke ønskede at modtage arven, overgik Frederiksværk i 1846 atter til staten sammen med det omliggende gods. Det hjalp dog ikke på værkets dårlige økonomi, selv ikke under Treårskrigen, da lagrene var store ved krigsudbruddet. Bygningerne blev dog forbedrede, da vandhjulene i 1840'erne blev overdækket med trækapper eller skure for at sikre dem mod frost, deres værste fjende, og de nye møllebygninger blev i 1850'erne opført af træ med skifertag og veranda.

Frederiksværk deles

I disse år diskuteredes blandt erhvervsfolk, om det var konkurrencefordrivende, at staten stod som producent af forskellige varer, og der blev nedsat en kommission til at undersøge sagen. Resultatet af undersøgelsen blev for Frederiksværks vedkommende, at Krudtværket skulle forblive statens ejendom med Krigsministeriet som bestyrer. Begrundelsen var, at der ikke blev solgt meget krudt til private og det var rimeligt, at staten skulle have en virksomhed, der kunne forsyne hæren i påkommende tilfælde. Desuden ville statsstøtte under alle omstændigheder være nødvendig til en virksomhed af denne art. De andre virksomheder under Frederiksværk skulle derimod afhændes. Det gjaldt således kobberværk og en del af værkstederne foruden jernstøberiet, der siden kanonstøberiets nedlæggelse hovedsagelig fremstillede køkkenudstyr, komfurer og kakkelovne samt andre forbrugsgoder. Dog havde støberiet i 1829 fremstillet den første større danskbyggede dampmaskine på 20 hk, tre år efter at den første helt igennem danske dampmaskine, som havde fire hestes kraft, var bygget på Jacob Holms Ankersmedje på Christianshavn.

Loven om delingen blev vedtaget den 4. maj 1856. Valseværket var allerede i 1827 blevet givet i forpagtning på tyve år til firmaet J.P. Suhr & Søn i kompagniskab med købmand K.A. Larssen, der blev leder af værket og boede i det tidligere omtalte Skjoldborg. K.A. Larssen blev i lille målestok næsten en efterfølger af generalen, da han efterhånden opnåede så megen velstand, at han kunne erhverve Arresødal Slot.

Valsemøllen arbejdede også solidt og godt i disse år, da kompagnonerne fik installeret en dampmaskine, den største i landet, for at valsemøllen kunne arbejde uafhængig af den ustabile vandkraft. Dampmaskinen blev udskiftet med en større på 200 hk i 1890, og seks år senere blev møllen omdannet til et aktieselskab. Men i 1907 blev valsemøllen en del af konkurrenten Nordiske Kabel- og Traadfabriker A/S, og det følgende år flyttedes virksomheden til Sundby på Amager. Kort efter blev det areal, den havde ligget på, udstykket til boliger. Skjoldborg med tilhørende park er det eneste, som er tilbage af denne engang driftige virksomhed.

Jernstøberiet, en lang række værksteder og slibemøllen blev i 1857 købt af Anker Heegaard, der sammen med sin bror tidligere havde drevet et støberi på Blågårds Plads. Han gik over til hovedsagelig at anvende dampkraft, og striden med lodsejerne langs Arresøkanalen ophørte omider.

I 1906 stiftedes De Forenede Jernstøberier A/S, som Anker Heegaards fabrik sluttede sig til i 1928. Fra 1931 skete DFJ's hovedproduktion i Frederiksværk, og fra 1944 hele jernstøberivirksomheden, efter at et stort støberi var taget i brug ved havnen tre år forinden. Ved Frederiksværks 200-års jubilæum i 1956 havde selskabet ca. 1.100 arbejdere og funktionærer i sit brød.

DFJ begyndte imidlertid af få mange konkurrenter, og der var ikke længere stor efterspørgsel efter centralvarmekedler, da fjernvarmen holdt sit indtog, så i 1971 købte kommunen arealet midt i byen, som DFJ derefter lejede. Alligevel trådte firmaet i betalingsstandsning i 1975, hvorefter det blev overtaget af Kaj Ove Skou, der i 1976 flyttede virksomheden til fabrikken på havnen. Det efterhånden tomme Gjethus gik en sørgelig tid i møde, men som nævnt er det genrejst og står i en skikkelse, lige så pragtfuld, som da det blev opført for mere end to hundrede år siden.

Krudtværkets sidste hundrede år

Krudtværket kom først til at høre under Artilleriet, senere under Hærens Tekniske Korps, fra 1925 direkte under Krigsministeriet, som efter Anden Verdenskrig ændrede navn til Forsvarsministeriet.

Polermøllen med det Ponceletske underfaldshjul i huset til højre

I 1856 var drivkraften stadig hovedsagelig vand, og kraften overførtes til maskinerne ved hjælp af vandhjul. Der fandtes dog allerede en hestemølle og en så moderne indretning som en 1½ hk dampmaskine. Den kom til efter en eksplosion i 1844 og blev installeret i sit eget maskinhus, for at den kunne levere damp til tørrestuen.

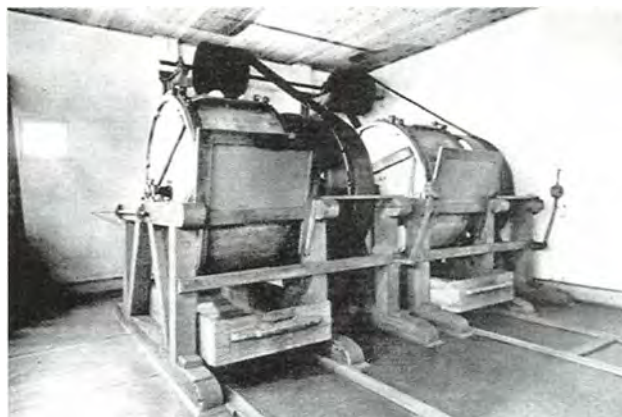
Staten nøjedes dog ikke med denne forbedring. I 1859 leverede B&W en 2 hk dampmaskine med serienummeret 162, produceret i 1858, til Krudtværket, og firmaet oplyste køberen om, at damp-

maskinen trods de angivne 2 hk kunne nå op på 6,15 hk. Denne maskine var virksom på værket helt til 1943. Da den stoppede, erhvervedes den af B&W Museet, hvor den stadig befinder sig. De følgende år fra 1862 til 1868 skete der endnu større ændringer, idet de fleste af de gamle møller blev ombygget.

Ombygningen blev nødvendig, da man fandt ud af at rifle indersiden af løbene. I Krigen 1864 havde preusserne riflede kanoner og geværer, og hos Anker Heegaard i Frederiksværk blev mange

Ponceletsk underfaldshjul set fra opstrøms side. Den ene side af huset er fjernet for reparation.

Efter »korning« poleres krudtkornene på polermøllerne. Adgang til dette rum måtte kun foregå i sivsko for at undgå, at gnister fra sko skulle antænde krudtet.

glatløbende bronzekanoner og de svære svenskproducerede jernkanoner i årene efter 1863 udboret og forsynet med riffelgange. De riflede våben stillede nye krav til krudttyperne, så i slutningen af 1800-tallet gik man over til at bruge pressekrudt i stedet for stampekrudt, da pressekrudt gav en mere ensartet kvalitet og dermed en større effekt ved affyringen af projektilerne.

Til de langtrækkende bagladekanoner ved de danske kyster anvendtes i starten sortkrudt fra Frederiksværk, men det var for kraftigt, og kanonerne sprængtes. I Tyskland var der allerede blevet opfundet en anden og bedre egnet krudttype, brunt prismatisk krudt, men fremstillingen deraf var en militær hemmelighed. Det lykkedes dog kemikeren Haldor Topsøe og artillerikaptajn V.H.O. Madsen at finde frem til en metode, så Krudtværket i 1884 kunne sætte en produktion af typen i gang. Dertil krævedes der mere end vandkraft, så der blev installeret en dampmaskine på 25 hk i et nyopført maskinhus i 1886. I 1888-1889 blev der endvidere, for at udnytte vandkraften bedre, indlagt en Holger Danske turbine. Denne turbinetype har faste ledeskovle, og møllebygger Holst, der ejede Ry Klostermølle, tog patent på den i 1889.

Allerede omkring år 1900 var det prismatiske krudt forældet, men forinden var den unge løjtnant, senere kaptajn og oberst, H.P. Parkov blevet sendt til Frankrig for at studere fremstillingen af røgsvagt krudt. På Krudtværket, hvor Parkov blev inspektør, gik man over til at producere denne krudttype til de moderne bagladegeværer, og med dem kom der gang i fremstillingen af patroner, som ikke blot blev aftaget af militæret. Allerede i Classens tid havde Krudtværket fremstillet krudt til jagtbrug, og da jagtlovgivningen i løbet af 1800-tallet blev mere liberal, blev markedet for afsætning af patroner større.

Krudtværket, der nu hed Hærens Krudtværk, begyndte selv at fremstille jagtpatroner i 1919, efter at det i nogle år havde fyldt krudt og kugler i patroner for københavnske firmaer. Produktionen øgedes i de følgende år, således at værket i 1932 stod for 80 procent af salget af patroner i Danmark. En anden form for handelskrudt var Krudtværkets produktion af fyrværkeri – men der foregik også tidligere en produktion af raketter, til militært brug. Efter Københavns Bombardement i 1807, hvor englænderne anvendte raketter, oprettedes der i Frederiksværk et raketkompagni, hvis chef omkring Treårskrigen var maleren J.Th. Lumbyes far. Han opførte tjenesteboligen, som i dag er skovridergård og ligger over for Arresødal. Tragisk nok mistede han netop sin søn i Treårskrigen, da denne omkom ved en vådeskudsulykke i den

sønderjyske landsby Bolderslev, hvor han ligger begravet på kirkegården sammen med sin mor.

Fremstillingen af sortkrudt, røgsvagt krudt og patroner fortsatte under den Tyske Besættelse indtil 1944, da tyskerne standsede produktionen, men den blev genoptaget få måneder efter Befrielsen i 1945.

Krudtværket nedlægges

Efter krigen blev der stillet spørgsmål ved værkets berettigelse, og et udvalg nedsat i 1946 afgav i 1947 en betænkning, hvor der anførtes, at Krudtværket skulle bevares som en statsdrevne fabrik af beskæftigelsesmæssige, valutariske og forretningsmæssige grunde. Ligesom i 1857 fremhævedes det, at det var vigtigt, at staten havde sit eget krudtværk for ikke at komme i afhængighedsforhold til udlandet. Værket blev derefter moderniseret, og i 1958 var Krudtværket en stor virksomhed med en produktion, der også omfattede nitrocellulose og æter. Ligesom tidligere var der knyttet værksteder til det foruden et forsøgslaboratorium. Krudtværksarealet var på 47 ha, og her lå der 110 bygninger og 17 boliger. Antallet af ansatte var omkring 100. Alligevel gik det mod enden for det to hundrede år gamle værk, for i 1965 lukkede staten det. Efter mere end 450 års forløb eksisterede der ikke et krudtværk i Danmark, hvor det første krudtværk blev anlagt i 1513, da Kristian den Anden forlenede Geert Bøsemager med herregården Rønnebæksholm ved Næstved mod, at han på stedet anlagde en krudtmølle (og en oliemølle) og leverede krudt til kongen hele sommeren igennem.

I øvrigt var det kun én af krudtmøllerne, som lå i Jylland. Det var Torsmølle ved Århus (se bind 1, Moesgård Skovmølle). Haraldskær Fabrik vest for Vejle (se bind 1, Vejle Vindmølle) fik i 1744 privilegium på at fremstille kobbirting og krudt. Privilegiet på en krudtmølle blev fornyet i 1766 efter et ejerskifte på Haraldskær Gods, hvorunder møllen hørte, men hvor meget krudt der blev produceret, ved man ikke.

De andre krudtmøller fandtes alle på Sjælland, hvor foruden de allerede omtalte Ørholm, Brede og Stampen ved Mølleåen en tid fremstillede krudt.

Det lille Donse Krudtværk blev i 1882 udsat for en så voldsom eksplosion, at to krudtkarle døde og hele værket blev ødelagt. I 1883 mistede krudtværket leverancerne til flåden, men det blev alligevel genopbygget. En tid gik virksomheden godt, da den nu var næsten alene om at fremstille sortkrudt, men sikkerheden var for ringe. Der iværksattes flere arbejder for at forbedre den, men alligevel blev der i 1910 indgået en aftale med

Frederiksværk Krudtværk om en afvikling af Donse. Umiddelbart før var der blevet indkøbt et par nye maskiner, og det førte til en økonomisk katastrofe for ejerne. Den ene begik selvmord, og da man i Frederiksværk mente, at det ville være for bekosteligt at sætte Donse Krudtværk i stand, lukkede det mod, at ejeren fik 15.000 kr. for at afstå fra retten til at producere krudt.

Produktionen af patroner fortsætter

Året efter nedlæggelsen af Frederiksværk Krudtværk blev fabrikationen af jagtpatroner solgt til Høyers Krudtværk, som i 1971 solgtes videre til det svenske Nitro-Nobel. To år efter så det ud til, at produktionen af patroner helt var slut. Svenskerne kunne kun drive værket med underskud og lukkede det i 1973. På det tidspunkt var antallet af ansatte nede på 20, som den svenske direktør dog roste for deres fine indsats, men de kunne ikke vende underskud til overskud.

Imidlertid fremstilledes fra midten af 1970'erne igen jagtpatroner i Frederiksværk. Nogle af Krudtværkets bygninger blev overtaget af Dan-Arms. Firmaet havde i 1990'erne ca. 10 ansatte, og en del af produktionen gik til eksport. Et engelsk firma opkøbte de sidste rester af huse og maskiner, men efter et par års forløb blev maskinerne flyttet til England. Husene rummer nu en dynefabrik, og der produceres i dag kun meget små mængder krudt i Danmark. Det sker i privat regi af jægere og fyrværkere.

Krudtværket som museum

Endnu eksisterer der mange af de gamle bygninger fra dengang, Krudtværket var i fuld funktion, og en del af dem er nu indrettet til et museum for både den lokale fremstilling af krudt og for krudtfremstilling i almindelighed. De tilbageblevne bygninger stammer fra omkring 1840 til slutningen af århundredet. Museets folder giver en fin introduktion til udstillingerne, som omfatter en skildring af den tidlige industri i Danmark, som var baseret på vandkraft - hvilket Frederiksværk er et godt eksempel på. Den bindingsværksbygning, som i dag er indgangen til museet, er opført omkring 1840 og rummede tidligere et krudtmagasin. Nu findes her foruden en model af museumsområdet (som Tøjhusmuseet havde forestillet sig museet, da det blev opbygget i årene fra 1965 til 1968) også billeder og plancher som introduktion til museumsbesøget. Huset blev nyindrettet i forbindelse med Kulturår 1996.

Den første bygning, man støder på ved rundgangen på museet, er det genopførte vandturbinhus, som rummer en 8 hk Holger Danske vandturbin, magen til den oprindelige, men anskaffet fra

en nedlagt fynsk mølle (Borreby). Den driver en pulveriseringsmølle til salpeter, idet hvert af krudtets bestanddele, salpeter, trækul og svovl, blev knust hver for sig.

Møllen ligger på den sydlige side af Krudtværkskanalen i forlængelse af en anden bygning, som viser en udstilling om krudtets opfindelse, råvarerne, og hvor de kommer fra. Der vises også, hvordan krudt er blevet brugt i krig, bl.a. af englænderne under Københavns bombardement i 1807. Begge bygninger stammer fra 1889.

Fortsætter man langs sydbredden, kommer man først til et satsmagasin fra omkring 1895. Det er på de tre sider dækket af jordvolde og anvendes til opbevaring af halvfærdigt krudt. Derefter er der en åben plads, hvor der tidligere lå en såkaldt inkorporationsmølle, der æltede og pressede melkrudt til kager. Den blev drevet af en vandmølle med et brystfaldshjul, som lå for enden af den 45 meter lange malekarm, som er en trækanal på murede søjler, der starter ved træbroen, hvor Krudtværket begynder. Dette vandhjul kunne yde 8-9 hk og drev også maskinen i den næste bygning, som er en blandingsmølle fra 1860'erne, samt yderligere en inkorporationsmølle på den nordlige side af kanalen, hvor der i dag er installeret svingkornemøllen fra 1854, Krudtværkets ældste bevarede maskine. Her blev krudtkagerne presset igennem sigter, så der dannedes krudtkorn af forskellig størrelse. Længere fremme kommer man til en polérmølle fra 1888, som har roterende tromler til polering af krudtkornene. Denne mølle var sammenbygget med en krudtpresse-mølle fra 1889, men den er i dag indrettet som en krudttørrestue. Den rummer desuden en udstilling om civil krudt til jagt og fyrværkeri. Endnu en bygning findes sammenbygget med polérmøllen. Det er huset til et Ponceletsk underfaldshjul, dvs. et hjul med krumme skovle, som tvinger vandstrømmen til uden stød at forandre hastighed, og derved afgiver vandet sin kraft. Virkningen minder om en turbines, men vægten af vandet spiller også en vis rolle. Faldhøjden kan være indtil 2 meter, men effekten er noget mindre end ved faldhøjder på omkring 1,5 meter. Hjultypen blev installeret omkring 1850 og yder 8-9 hk. Det driver polérmøllen, men oprindeligt drev det også en mølle på den modsatte side af kanalen, et sigtehus fra 1862. I dette hus er - foruden sigtemaskinerne - installeret en håndbetjent kornemaskine, som stammer fra Donse Krudtværk. På vejen tilbage langs den sydlige bred støder man på endnu et satsmagasin, opført i 1894. Kort efter kan man krydse kanalen via en bro, næsten midt i museumsområdet. Her får man det bedste indtryk af Krudtmuseet, da man mod øst ser den lange malekarm, hvor mølle-

Svingkornemøllen fra 1854, museets klenodie

bygningen mangler, mens man mod vest ser det bevarede møllehus, hvori hjulet arbejder. Det har dog ikke kunnet klare sig uden at blive restaureret, senest i 1995.

Siden den store ombygning er det karakteristisk for alle bygningerne, at gavlene og facaderne ud mod kanalen er opført i grundmur uden vinduer, mens taget og facaderne bort fra byen er opført i brædder med vinduer og døre. Det skyldes faren for eksplosioner. Hvis uheldet var ude, ville lufttrykket mindskes, når husene har denne konstruktion. På den svage side er der desuden opbygget en beplantet vold, som kunne lede trykket op i de høje træer. Trods de mange sikkerhedsforanstaltninger er der alligevel sket mange ulykker med skader på mennesker til følge. Så sent som i 1941 og 1957 sprang to bygninger i luften, dog uden at der skete andet end materiel skade.

'Museale' bygninger uden for Krudtværksmuseet

De fleste af bygningerne med tilknytning til værket i det hele taget er fra begyndelsen af 1800-tallet, men enkelte er ældre. Foruden Gjethuset og smedjen drejer det sig om Krudtværksalléen 8-10 lige nord for Krudtværkskanalen. Bygningen havde tidligere en længde på 35 meter og blev opført i årene fra 1761 til 1763. Her foregik forberedelsen af krudtfremstillingen. Arbejderne rensede og fremstillede råvarerne til krudtet: salpeter blev sydet, træ blev brændt til kul, og svovl blev stødt

og sigtet, inden krudtmøllerne tog sig af resten. I 1768 opstod der en stor brand, som beskrives således. »En ild udbrød i det dengang værende salpeterlaboratorium, hvilket nu (1792) er kulbrændingshus. Denne ild fortærede alle brandbare materialer, uden at den kunne standses; thi da ilden havde antændt det lutrede (rensed) salpeter ... så var det en umulighed at få det dæmpet eller udslukket. Da der derpå ikke var mere for ilden at fortære, kvaltes den af sig selv og efterlod kun de udbrændte gråstensmure tilbagestående. Lykken føjede det, at ingen blæst indfaldt, thi ellers, med nordlig vind, stod krudtmaskinerne i fare, og med andre vinde de øvrige bygninger. Udi denne bygning, som forinden den afbrændte, havde 50 alens længde ... var tre salpeterlutringskedler, kulbrænding og sigtning, svovlstødning og sigtning ... «. Ingen vidste, hvordan ilden var opstået, men man regnede med, at den stammede fra kulbrændingen. Kun de blotte mure stod tilbage, og den ende, som lå op mod den nuværende Syrevej, blev revet ned. Den bygning, som findes på stedet nu, stammer fra 1840'erne og rummede bl.a. et bødkerværksted, som fremstillede de mange tønder til opbevaring og fragt af det færdige krudt. En forsvunden bygning, som i 1767 lå, hvor Allégade 39-41 befinder sig i dag, rummede møllebyggerværkstedet, livsnerven i værket.

Frederiksværks Bymuseum, Torvet 18-20 har til huse i Arsenalet og Projekttilmagasinet, som er opført omkring 1800 til opbevaring af kanoner og ammunition, så de fleste af de endnu eksisterende bygninger på Frederichs Wærk har fundet god anvendelse i det moderne Frederiksværk.

Kilder: Peter Falster: Nogle Fortællinger betræffende det Frederikværkske Etablissement 1858; C. Nyrop: Johan Frederik Classen 1887; Astrid Paludan-Müller: Generalmajor Classen 1725-1792; Carl Christensen: Frederiksværk, udgivet af Frederiksborg Amts Historiske Samfund 1926; Egon Eriksen: Frederiks-Værk 1756-1906-1956, udgivet af De Forenede Jernstøberier 1956; samme: Krudtværket på Frederiksværk 1758-1958 1958; Industriens Folk i Frederiksværk, udgivet af Frederiksværksegnsens Museum 1999; Lars Hoffmann Barfod og Jens Balling Jensen: Bogen om Krudt 1992; Allan Vendeldorf: Classens værk 2000; Tonny Jensen, B&W Museet; Kristian Jensen, Krudtværksmuseet.

Gravengård Vandmølle

Hovedvejen 44, 6650 Brørup

Vandmølle med 1 strømhjul
Vandføring og stigning er bevaret
Møledammen er åen
Anlagt omkring 1865 som benstamp og kornmølle
Benstampemøllen ophørt omkring 1900
Kornmøllen ophørt 1923
Elproduktion fra 1923 til slutningen af 1920'erne
Restaureret 1987-1993
Anvendelse: Museumsmølle

Møllen i landskabet

Større gårde havde ofte egne møller, og et smukt eksempel på en af arten er Gravengård Vandmølle mellem Brørup og Holsted lidt nord for den gamle landevej fra Kolding til Esbjerg. Åen har sit udspring østpå i Vejen Mose og løber ud i Sneum Å, hvis vand strømmer ud i Vesterhavet. Kommer man en forårsdag til Gravengård Vandmølle, finder man den omgivet af enge og marker, hvor alle de vilde planter og blomster står i fuldt flor, og fuglesangen vil ikke tage nogen ende. Sådan så landskabet ud i forgangne tider. Her er det ikke Danmark med de brede bøge, men Danmark med de vilde svaners rede.

Ikke langt fra Gravengård Vandmølle ligger renæssanceherregården Sønderkov, som er egnsmuseum for Brørup, Holsted og Vejen Kommuner. Herregården blev restaureret i årene 1986-1993 og er indrettet til kulturhistorisk egnsmuseum. Museet har erhvervet en samling af møllebyggerværktøj, og der er indledt et samarbejde med ejeren af Sønderkov Mølle, en vandmølle, der tidligere hørte under herregården, ligesom museet har stået for restaureringen af Gravengård Vandmølle.

Møllens historie

Gravengård Vandmølle blev anlagt som kornmølle og benstampemølle af ejeren af gården Gravengård, som ligger oppe på dalsiden lidt nord for møllen. Ejeren var sønderjyde og hed Niels Østergaard. Han kom til Gravengård kort efter Treårskrigen afslutning, og nu benyttede han sig af frigivelsen af møllenæringen ved Møllenæringsloven af 14. april 1852 med ikrafttrædelse ti år senere. Loven betød, at der blev opført en mængde møller, især vindmøller i de følgende år. Men her udnyttede Niels Østergaard sin ejendoms beliggenhed tæt ved den vandrige å til at anlægge en mølle drevet af vandets kraft.

Hvornår præcis møllen blev opført, ved man ikke, men det omtrentlige årstal 1865 anføres af geografen og vandmølleforskeren Steen B. Böcher som anlæggelsestidspunktet. En brandtaksation

fra 1867 bekræfter hans antagelse. I sogneprotokollen er der opført seksten personer, som driver fri næring, og her nævnes benmølleren på Gravengård. Allerede fra begyndelsen bestod møllens maleværk af en kværn og af en benstamp. Ligesom i Knagemøllen, der ligger lidt sydligere ved Kongeåen ca. 10-15 kilometer mod sydøst, knustes knogler af døde husdyr på stampeværk, hvorefter de knuste ben blev malet til benmel af kværnen. Denne anvendte ejeren også som gruttekværn, idet den producerede foder til gårdens køer og svin, og den har sikkert også fremstillet mel til menneskeføde. Benmelet blev ikke blot anvendt som næring til afgrøderne på markerne på grund af sit høje indhold af kvælstof og fosforsyre, men også som fodertilskud, da det fremmede knogledannelsen hos unge dyr. Desuden forebyggede det stivsyge hos grise og lam. I tidligere tider anvendtes benmel også af mennesker, der i nødsituationer endog måtte fortære deres forfædres ben for at have en chance for at overleve.

Moltesenslægten på Gravengård

Niels Østergaard solgte få år senere Gravengård til sin halvbror gårdejer Peter Moltesen i Råhede i Hviding Sogn syd for den daværende landegrænse. Han vendte selv tilbage til Sønderjylland, idet han flyttede til Skodborg, som dengang også lå syd for grænsen, hvor han købte en anden gård. Årsagen til Peter Moltesens køb af Gravengård var, at han ønskede at give sine børn en dansk skolegang. Blandt andet derfor holdt han huslærer til sine seks børn på gården i Råhede, men da det blev ham forbudt af de tyske myndigheder, fandt han den løsning, at han sendte de yngste, sønnen Laust og en datter, til Gravengård sammen med huslæreren Rosendal, der var uddannet på Jelling Seminarium, men sønderjyde. Laust Moltesen, der var født i 1865 og allerede mistede sin mor i 1873, var en meget begavet dreng, som det nok var værd at ofre en god uddannelse på. Han blev senere kirkehistoriker og udenrigsminister. En god støtte havde han ikke blot i sin lærer, men også i sin ældste bror Klaus, der drev Gravengård som bestyrer indtil 1875, da han, samtidig med at han blev gift, blev ejer af Gravengård. På dette tidspunkt boede Laust dog ikke længere på gården, da lærer Rosendal var død, og han gik nu i skole i Vester Vedsted. Fjorten år gammel blev han sendt i Hans Gregersens Skole i København.

Han blev teologisk kandidat i 1888 og var den første dansker, der arbejdede i Vatikanets arkiver. I 1896 blev han dr. phil. på en afhandling om de avignonske pavers forhold til Danmark. Desuden var han meget politisk engageret, og allerede i 1909 indvalgte han i Folketinget for partiet Ven-

stre. Han blev udenrigsminister i Madsen-Mygdal regeringen fra 1926 til 1929, og det var ham, der tog initiativet til oprettelsen af Udenrigspolitisk Nævn. Hans hustru Eva Hälström stammede fra Finland og udgav bl.a. en dansk-finsk og en finsk-dansk ordbog. Begge var hyppige gæster på Gravengård, hvor den lærde doktor sikkert har fortalt sin kone om den lille bondedrengets oplevelser i benknuseriet.

Også Klaus Moltesen – så langt fra storbyen – havde fremgang i livet, om end han ikke kom til at bestride så høje embeder som lillebroderen. Han var i en årrække sognerådsformand og en højt agtet kreditforeningsrepræsentant.

Møllens skæbne

Omkring år 1900 opgav Klaus Moltesen at drive sin mølle som benstamp, da stampen fik møllehuset til at ryste så meget, at det måtte støttes af jernstivere. Desuden var benmelsproduktionen ikke nødvendig længere, da kunstgødning var ved at blive den almindelige form for gødning, og gården havde mere brug for en kornmølle.

I 1916 døde Karen Moltesen, og året efter afhændende Klaus Moltesen sin gård med mølle til sønnen Johannes. Med sin nye kone flyttede han ind på en mindre ejendom i nærheden, hvor han døde i 1926. Det blev så sønnens problem at finde ud af, hvad der skulle ske med den lille gårdmølle. Grovkværnen fungerede i møllehuset indtil 1923, da den blev flyttet op på gården – men det var stadig vandet, der var drivkraften, idet der blev installeret en jævnstrømsdynamo i møllehuset, som forsynede gården med elektricitet.

Strømforsyningen var imidlertid ret ustabil, især om vinteren, når vandet frøs til is, og da der fra Brørup og Omegns Elektricitetsværk blev ført ledninger ud til gårdene allerede i 1919, opgav man at være selvforsynende på Gravengård, sandsynligvis omkring 1930. Vandhjulet stod så stille et par år, indtil Præstkær Ferskvandsfiskeri i 1932 købte møllen og installerede en maskine til at skære fiskefoder med. Da kom vandhjulet atter i gang, men i 1940, samme år, som Johannes Moltesen solgte Gravengård, ophørte også denne produktion, og vandhjulet havde ikke længere nogen funktion. Ligesom tidligere Niels Østergaard flyttede Johannes Moltesen til Skodborg, der nu havde været dansk i tyve år. Her døde han i 1946, men hans tilknytning til Gravengård var så stor, at han blev begravet på Brørup gamle kirkegård, ikke langt fra møllen.

Den nedlagte mølle

Stemmeværket (stigbordet) var stadig intakt ligesom vandhjulet, og i 1950'erne var der endnu

rester af foderskæringsmaskinen tilbage. Men da møllehuset i 1970'erne blev indrettet til spejderhus, fjernede spejderne alt mølleinventar, en stor kværnsten sænkede de endog ned i åen foran stemmeværket. Det oprindelige var nu blevet erstattet af et hydraulisk stigbord, der skulle regulere tilløbet til fiskeriets hovedkanal, som løb bag møllehuset.

Der var ikke meget, der kunne fortælle omverdenen, at den lille stråttækte og hvidkalkede bygning på 5,5 gange 4,5 meter ved åen var en tidligere endog ganske usædvanlig vandmølle – og dog. Der var et vandhjul, ganske vist stærkt brøstfældigt, og mølleakslen af egetræ hvilede på en lige så brøstfældig lejebuk. Dette vandhjul var trods sin tilstand en stor sjældenhed i Danmark på dette tidspunkt, da det var et strømhjul, og møllen dermed den eneste endnu eksisterende af strømhjulstypen. Derfor var der ingen tvivl om, at vandmøllen burde bevares, og i 1987 tog Museet på Sønderkov initiativ til, at der blev lavet en restaureringsplan for den lille mølle. Vigtigheden af at sikre bygningens fortsatte eksistens understregedes yderligere af dens fortid som benstampemølle. Hvis der var nogen, der havde været i tvivl om, at møllen havde haft denne funktion, blev de overbevist om rigtigheden heraf, da der under restaureringen blev fundet en mængde knogler i gulvfylde.

Strømhjulet

Denne vandhjulstype er nært beslægtet med underfaldshjulet, men er mere simpelt, da det hverken kræver mølledam eller opstemning. Typen kan føres tilbage til 1100-tallet og er muligvis endnu ældre. Ifølge ingeniør Anders Jespersen, der i en årrække var leder af Nationalmuseets Møllelaboratorium, var Gravengårds hjul specielt, idet det er lille med en diameter på 3,40 meter, men forholdsvis tungt.

I modsætning til de fleste andre bevarede vandhjul var det forsynet med en ekstra 8-kantet krans, hvorfra 24 arme bar den yderste runde hjulkrans. Det mindede meget om engvandingshjulene, der var almindelige i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet, hvor strømhjul blev brugt til at hæve vandet i forbindelse med kunstvanding.

Det må dog anføres, at der ved de egentlige strømhjul normalt ikke er nogen opstemning overhovedet. Det er der hér, da Holsted Å er opstemmet ved møllen, og 'mølledammen' er selve åen, ligesom det er tilfældet ved Knagemøllen. Dog er faldet ved Gravengård Vandmølle kun på 30 centimeter, og hjulet drives af det strømmende vand.

Strømhjulet ved Gravengård Vandmølle

Restaureringen påbegyndes

I årene 1988 til 1989 forsøgte museet at skaffe midler til en bevaring af møllehuset. Lokale pengeinstitutter og erhvervsdrivende sponsorerede arbejdet, så det hullede stråtag kunne blive fornyet. De mest nødvendige reparationer af murværket blev udført af museets møllegruppe bestående af nogle mølleinteresserede privatpersoner. Der blev tinglyst en frivillig bevaringsdeklaration på møllen, hvilket giver museet varig brugsret og ansvar for mølleanlægget.

Herefter fortsatte arbejdet med at skaffe penge til en fornyelse af vandhjulet, mølleaksel og lejebukken. Det økonomiske grundlag udgjordes af en særbevilling fra Statens Bygningsfredningsfond, men der kom også bidrag fra Bygningsbevaringsfonden af 1975, og ligesom tidligere støttede flere lokale sponsorer projektet. Møllebygger Jens Jørgensen fra Fakse Ladeplads stod for renoveringen af mølledelene, mens møllegruppen tog sig af selve møllehuset og bl.a. understøbte soklen mod åen.

Møllehjulet kører igen

Det var en stor dag, den junidag i 1993, da stibordet blev trukket og det nye hjul satte i gang, selv om det ikke drev noget mølteri. Museumstekniker Søren Moses fra Museet på Sønderkov var en af de mest ivrige for at få møllen renoveret, og han har beskrevet det i nedennævnte to artikler. Nu arbejder han på Tadre Mølle (se bind 1) under Roskilde Museum.

Møllens fremtid

Da hjulet gik i gang, var det med i overvejelserne, at både grøvkværnen og benstampen skulle retableres i løbet af de to følgende år, men det er endnu ikke sket. Det vil være meget bekosteligt og prioriteres heller ikke så højt af museet. Alligevel er det en stor oplevelse at besøge den lille mølle, som siden oprettelsen af de nu nedlagte fiskedamme ligger på et lille næs med åen på den ene side og fødekanalen til dammene på den anden side. Efter sin beliggenhed i Præstkær og virksomheden Præstkær Ferskvandsfiskeri kaldtes møllen en tid Præstkær Vandmølle. Navnet Præstkær knytter sig også til den vej, der fører til venstre fra den gamle hovedvej lidt længere mod vest. Følger man den, kommer man frem til en af egnens andre seværdigheder: Tirslundstenen, den næststørste vandreblok i Danmark.

Museumsmøllerne

Tidligere lå der en stubmølle i Tuesbøl, en landsby, som ligger lidt nordøst for Tirslundstenen. Denne mølle stod oprindeligt ved Frøstrup Hovedgård i

Muldbjerg Mølle

Lunde Sogn nord for Varde, hvor den blev opført i 1792 for at blive flyttet til Varde syv år senere, hvorefter den kom til Tuesbøl i 1866. Møllen kan man dog ikke se her, for i 1930 blev den flyttet endnu engang – til Købstadmuseet Den Gamle By i Århus, hvor den blev genopstillet i 1931. En anden af museets møller er interessant i forbindelse med Gravengård Vandmølle. Det er Svanninge Stampemølle, som blev flyttet til Århus i 1952. I modsætning til Gravengård Vandmølle har den fået sit stampeværk, der stampepe vadmel, rekonstrueret, og det gælder også kværnene. Et bevaret benstampværk kan ses i den tidligere benstampemølle Muldbjerg Mølle, Muldbjergvej i Muldbjerg ved Hover Å, nordvest for Spjald i Ringkøbing Kommune. Her har Ringkøbing Amt installeret det restaurerede værk fra den i 1989 nedrevne Haubjerg Mølle, der også lå ved Hover Å. Benstampen fungerer desværre ikke, da møllen har mistet sin vandføring, men den høje hvidkalkede mølle ligger smukt i den østlige udkant af landsbyen.

Andre møller i området

Den sidste ejer af Tuesbøl Mølle var Anders P.S. Nørgaard, der overtog den efter sin bedstefar A.P. Termansen. Han var da møller i Hulkær Vandmølle, som ligger lidt længere nede ad åløbet på Drivervejen 3, den gamle drivervej fra Sdr. Omme til Foldingbro. Måske blev den anlagt samtidig med Hulkærgård, der omtales så tidligt som i 1492, men møllen nævnes først i begyndelsen af 1600-tallet. I Modelbogen til Matriklen 1683 kaldes den en græsmølle, som ikke altid kan male. Om sommeren, når der er stor tørke, står den stille, og ligeledes om vinteren, når der er streng frost. Hjulet var et underfaldshjul, og den havde kun én kværn. Gørding Mølle lå kun en mil (7,5 kilometer) længere nede ad åløbet, og både den og Søn-

derskov Mølle ved Maltbæk, en mil længere mod øst, samt Vejen Mølle ved Vejen Å, en mil længere mod syd, tog søgningen fra den. Efterhånden blev forholdene bedre, men rigtig godt kom det først til at gå, da møllen i 1793 ligesom nabomøllerne fik installeret en skallekværn, eller som det hed i ansøgningen om tilladelsen til at oprette den, 'et grubbeværk'. 1838 omtales Hulkær Vandmølle som en mel- og grynmølle, der i gennemsnit kunne formale ca. 1.000 tønder korn om året.

Ovennævnte A.P. Termansen, en bror til grundtvigianeren, den lærde bonde N.J. Termansen i Læborg, overtog den i 1857, og han drev foruden kornmølleri, et vadmelsstamperi, kro og bageri. Stubmøllen i Tuesbøl beholdt han, da han i 1885 på grund af økonomiske vanskeligheder måtte afhænde vandmøllen. Den nye ejer drev møllen og en tilhørende møllegård til 1904, da han solgte gården til et konsortium, som oprettede et ferskvandsfiskeri. Hulkær Vandmølle nedbrændte i 1910, og der blev igen anlagt en mølle med underfaldshjul, dog kun fordi stemmeretten derved kunne bevares. Vandkraften anvendtes dog i nogle år til fremstilling af elektricitet til ejendommen. Vandhjulet blev fjernet i 1930'erne, men der er stadig vandføring, og stemmeværket er af samme type som Gravengård Vandmøllens. Selv om området er meget præget af de stadig eksisterende fiskedamme, anes dog endnu den smukke natur, der var engang.

Sønderskov Mølle

På grænsen mellem Brørup og Vejen Kommuner mellem Foldingbro og Skodborg, på Sønderskovsgårdsvej 5, ligger Sønderskov Mølle, herregården Sønderskovs gamle vandmølle. Den omtales første gang i år 1600, da den var en stampemølle, men den er sikkert jævn gammel med herregården, som kan føre sin historie tilbage til Middelalderen og nævnes første gang i 1448. I 1660 var egnens gårde ruinerede på grund af Svenskekrigene, og møllen, som nu var en kornmølle, fik nedsat sin mølleskyld på 26 tønder mel til det halve. Den havde som Hulkær Vandmølle problemer med søgningen på grund af de andre nærliggende vandmøller. Senere fik den flere møllegæster, da det blev indføjet i fæstekontrakten for Sønderskovs bønder, at de skulle søge Sønderskov Mølle. Den blev solgt til selveje først i 1800-tallet og havde da to vandhjul og »kan foruden al mel- og grynmaling meget let indrettes til grubbeværk og stampeværk, eftersom der aldrig mangler vand, enten om vinteren i streng frost eller om somme-

ren udtørres, og således bestandig har søgning«, hedder det i annoncen om auktionen. Det var muligvis salgsreklame, men fremad gik det for møllen, for i Hartkornstaksationen 1836 anføres det, at den havde tre kværne, ét grubbe- og ét stampeværk. I 1838 formaledes 3.100 tønder korn og stamperedes 9.000 alen vadmel. Jordtilliggendet var også ret stort: 70 tønder land, men også mølleren her gik det dårligt for, og i 1870'erne kom møllen på tvangsauktion. Sønderskov Mølle kom dog atter i god gænge og arbejdede fra 1883 til 1913 som flormels- og grynmølleri og derefter som almindelig handels- og grynmølle. Der blev installeret en hjælpemotor i 1918, som i 1925 blev erstattet af en 25 hk Deutz dieselmotor.

Sønderskov Mølle fungerede som kornmølle helt op til 1980, men nu står mølleriets stille, og vandhjulet, et overfaldshjul fra 1930'erne med jernskovle, producerer kraft til en generator, som forsyner gården med elektricitet. I 1994 modtog ejeren Frits Ebbesen, hvis far og bedstefar også havde drevet møllen, et særtilskud fra Boligministeriet, som skulle anvendes til en istandsættelse af den historiske bygning, så den ikke faldt sammen. Vandhjulet var stadig brugbart, men kunne godt trænge til udskiftning. Møllen er ikke fredet og ikke medtaget i de eksisterende fredningsplaner.

På grund af møllens oprindelige tilknytning til herregården blev der indledt forhandlinger med Egnsmuseet på Sønderskov. Foruden pengene fra Boligministeriet blev der givet Frits Ebbesen tilsagn om midler fra forskellige sponsorer, men projektet kunne først gå i gang, når et forureningsproblem i den godt 5 ha store mølledam og Maltbæk blev løst.

Ribe Amt har nu bevilget et millionbeløb til oprensning af dammen, mens Vejen Kommune har afsat midler til omlægning af det rensede vand fra Maltbæk.

Istandsættelsen af Sønderskov Mølle er iværksat, men på lidt andre præmisser, da møllen har skiftet ejer. Der er ikke konkrete planer om en mere gennemgribende restaurering, men en akuel sikring og bevaring er i gode hænder.

Kilder: August F. Schmidt: Brørup Sogns Historie 1949; Søren Moses: Museet på Sønderskov, Møllen nov. dec. Nr. 3499 1993; samme: Gravengård Vandmølle, Marsk og Montre, Museerne i Ribe Amt 1994; Købstadsmuseet Den Gamle By, Århus; Svend Aage Knudsen, Museet på Sønderskov.

Grubbe Vandmølle

Møllegården 2, Svanninge, 5600 Fåborg

Vandmølle, tidligere med 2 overfaldshjul, derefter dobbelt-hjul, nu turbine

Vandføring, stigbord og malekarm er bevaret

Mølledammen er bevaret

Anlagt før 1508

Nuværende bygning fra midten af 1700-tallet

Driften ophørt 1960. Funktionsdygtig

Fredet. Anvendelse: Museumsmølle, gårdmølle

Grubbe Vindmølle

Møllegården 2, Svanninge, 5600 Fåborg

Vindmølle af hollandsk type med jordomgang

Hatten er løgformet

Opført 1892

Flyttet fra Nykøbing Sjælland. Opført her 1832

Driften ophørt 1960

Restaureret i 1990'erne. Funktionsdygtig

Restaureret igen efter 2003

Fredet. Anvendelse: Museumsmølle, gårdmølle

Møllerne i landskabet

Ikke langt fra Fåborg ved foden af Svanninge Bakker ligger Grubbe Vand- og Vindmølle. Fåborg-Assens vejen gik tidligere lige forbi det smukke dobbeltanlæg, men nu er der anlagt en omfartsvej øst om mølledammen. Den gamle vej føres via en bro over møllebækken, og kampesten kanter begge vejsider, både mod mølledammen og mod den smukke gamle have, som bl.a. rummer en gammel blodbøg, plantet i 1922. Ved vejens østside ligger der en hestestald, der er opført i gult bindingsværk. Alligevel kan man i den åbning, som mølledammen skaber i den tætte træ- og buskvæks, få et kik op mod bakkerne.

Vindmøllen står på et lille højedrag tæt ved vandmøllen, der ligger ved Horne Mølleå. Faldhøjden er 4 meter fra mølledam til bagvand på dette sted, hvor vandløbet også kaldes Svanningebækken. Den har sit udspring i et væld i Svanninge Bakker og løber ud i Hornekrogen i Det Fynske Øhav. Vandløbet forsynede tidligere flere møller med drivkraft, nu er kun Grubbe Vandmølle tilbage.

Vandmøllens historie

Grubbe Vandmølle er meget ældre end vindmøllen. Den nævnes første gang af biskop Jacob Madsen, som i sin visitatsbog fortæller, at den havde to kværne. Måske er møllen endnu ældre og har fungeret som mølle for en borg, da der sydøst for den ligger et gammelt voldsted, Grubbeholm eller Grubbe Slot, hvor der er gjort fund af munkesten, hvilket tyder på en bebyggelse fra Middelalderen.

Hvad man med sikkerhed ved, er, at kronen oprindeligt ejede jorden omkring Fåborg, og at møllen tilhørte godset Hvedholm, hvis bygninger ligger ved Fåborg-Bøjden vejen. Dette gods blev senere en del af grevskabet Brahesminde, hvorfra Grubbe Mølle solgtes til selveje i 1876 til H. Illum.

Møllens fæstere

Siden 1610 kendes alle fæstere af møllen, og den gik på den ene eller den anden måde i arv. I 1692 fæstede Anders Jørgensen, der var født i Sarup Mølle i Hårby Sogn, Grubbe Mølle efter Poul Poulsen og ægtede hans enke Maren Larsdatter. Da Anders møller døde i 1722, viser skiftet efter ham, at hans to brødre var møllere, Hans i Borreby Mølle i Fangel Sogn syd for Odense og Erik i Puge Mølle i Barløse Sogn nord for Assens. Begge møller eksisterer stadig, ganske vist i nyere bygninger, og er længst ophørt, men Puge Mølle på adressen Barløsevej 2 er en meget køn hvidkalket bindingsværksbygning med røde stolper. Brødrenes mor Anne Olufsdatter boede stadig i Sarup Mølle, som Offer Offeren, der var gift med hendes sønnesdatter, havde i fæste. Grubbe Mølle blev overtaget af Poul Poulsen, Maren Larsdatters søn af første ægteskab. Hun havde endnu en søn ved navn Poul Poulsen, der boede i Fåborg, foruden sønnen Falch Poulsen, som var fæster af Sønder Broby Mølle (se bind 1), og hvor slægten Falch-Møller sad som møllere indtil 1906. Der var altså tale om et helt dynasti af møllere, selv om de kun var fæstere. Og det fortsatte. Poul Poulsen i Grubbe Mølle mistede sin første kone Karen Jacobsdatter i 1742, som døde fra fem små børn. Mølleren giftede sig kort efter med Mette Friedrichsdatter, men han døde allerede i 1750 og efterlod nu yderligere tre børn, det yngste barn, en lille pige, var kun fem uger gammelt. Da der blev skiftet efter ham, havde allerede en ny mand holdt sit indtog i møllen, som tog »enken til ægte«. Han hed Niels Pedersen og var født i Lindevads Mølle i Vester Åby Sogn. Denne mølle ligger i smukke bindingsværksbygninger ved mundingen af en snæver dal ved Hundstrup Å, lidt neden for Gundestrup Mølle. Begge har stadig vandføring.

Mette nåede at føde endnu et barn, inden Niels døde i 1757, og ligesom syv år tidligere måtte hun finde sig i at blive gift med den nye fæster. Han hed Peder Hansen og var også af møllerslægt, da han stammede fra Hattébæk Mølle i Jordløse Sogn, som har adressen Hattébækvej 2 og stadig fungerer, idet dens vandhjul producerer elektricitet til boligen.

Mette Friedrichsdatter døde i 1771 uden af have født flere børn, men skiftet fortæller, at hendes søn af første ægteskab Frederik Poulsen havde

fortsat familietraditionen og var blevet møller i Brangstrup Mølle i Ringe Sogn – den fædrene kunne han jo ikke få. Peder Hansen giftede sig også igen, og da han døde i 1799, efterlod han sin kone Maren Hansdatter, en søn Mads, der var møller i Røde Mølle (nu Regissegård) i Svindinge Sogn ved Kongsholm Å, to døtre og sønnen Niels på elleve, der alle var hjemme i møllen.

Det var nu blevet andre tider, for der kom ikke nogen mand i møllen, som Maren skulle giftes med. I stedet fik hun tilladelse til at sidde i uskiftet bo og overtog fæstet efter sin afdøde mand. I 1814 var hun endda så velhavende, at hun skulle bidrage med 10 rigsdaler til de fattige i sognet, 2 rigsdaler mere end præsten. Kun møllens ejer, greve Preben Bille Brahe på Hvedholm, betalte mere, 25 rigsdaler. I 1817 døde hun, og Niels, der nu var blevet 28 år gammel, overtog møllen. Han giftede sig med Juliane Møller fra Svindinge, og da han døde i 1844, gentog historien sig. Også Juliane kom til at sidde i uskiftet bo og blev fæster af Grubbe Mølle, som hun drev med sønnen Peder Christian Hansen som bestyrer. Folketællingerne viser, at folkeholdet var meget stort i midten af 1800-tallet. Der var to møllersvende, betjente, og helt op til seks tjenestefolk, hvoriblandt var en husjomfru. Den sociale opstigning viser sig også ved, at en datter Caroline var gift med proprietær

Peter Lauritz Mayntz til Klingstrup, senere Ny Klingstrup med mølle i Skårup Sogn, som blev landstingsmand.

Mølleanlægget

Bygningen, som rummer vandmøllen, bærer også præg heraf. Vandmøllen ligger i den sydlige ende af en bygning, der også rummer møllerbolig med en dekorativ kvist, folkerum og garage. Det kønne bygningskompleks, hvor der overalt er højt til loftet, stammer fra omkring midten af 1700-tallet og er gulkalket med tag i naturskifer. De to kværne var blevet øget til tre, men der var stadig kun to vandhjul. I 1802 vurderedes Grubbe Mølle til 1.520 rigsdaler, og på samme tidspunkt bestod den af to vandmøller, idet der på sydsiden af vandløbet lå endnu en mølle med et vandhjul og en grynkværn. Denne mølle har ikke efterladt noget spor i terrænet, men den nævnes atter i brandtaksationen fra den 23. august 1813, og da havde kornmøllen to vandhjul. Taksationen i 1831 omtaler ikke grynmøllen og fortæller, at kornmøllen havde ét vandhjul – de to var muligvis blevet til et dobbelt-hjul – og to kværne. Da der i dag er tre ligesom omkring 1800, kan der være tale om en fejlskriving.

Til møllen hører der en stor avlsgård med et jordtilliggende på 140 tønder land. Alle avlsbyg-

Grubbe Møller. Foto udlånt af N.E. Jervelund

ninger er ligesom folkerummene forholdsvis nye, da de er opført efter en voldsom brand i 1932, folkerummene på den oprindelige syldsten. De eneste avlsbygninger, der blev skånet, var hestestalden ved mølledammen og et fritliggende bindingsværkshus med sandrum og grisestald bag gården.

Vandmøllen moderniseres

Efter møller Illum, den første selvejer, fulgte i 1880 Anders Peder Nielsen Ploug, og efter ham kom sønnen Niels Ploug i 1902. Ingen af dem foretog nogen modernisering af vandmøllen, og de tog sig betalt ved at tolde 1/18 af skæppen, som deres forgængere havde gjort det helt til 1917. Men i 1918 kom en ny mand til.

Det var Viggo Jervelund fra gården Jervelund i Ejby ved Odense som overtog møller og møllegård. Han var driftig både som landmand og som møller. I 1928 lod han det gamle dobbelte overfaldshjul, som også trak smørkærnen i køkkenet, erstatte af en turbine på 22 hk af mærket Mahler, som blev installeret i et turbinehus for enden af mølleriet. Samtidig demonteredes vandhjulet, men rester af det tilhørende gravhjul kan endnu ses i undermøllen. Turbinen blev i 1945 udskiftet med den nuværende på 15 hk af den Smithske type. Foruden at drive kværnene fremstillede den

elektricitet til møllen og boligen. Produktionen blev genoptaget i 1974, da der blev indsat en generator, via hvilken turbinen producerer el til varmelegemer i forbindelse med husets centralvarmeanlæg.

Under Anden Verdenskrig, da de mindre møller fik mere arbejde og der var de strenge isvintre, installeredes der endvidere i møllens kælder, undermøllen, en elmotor, som kunne drive en kværn og en valse. Denne form for drivkraft måtte dog kun benyttes én formiddag om ugen eller om natten, for at det offentlige elektricitetsnet ikke skulle blive overbelastet.

Mølleriet standser

I 1960 overtog Niels Erik Jervelund ejendommen efter sin far, som foruden mølledrift havde haft en stor forretning med salg af korn og foderstoffer. Ved den lejlighed blev mølleriet nedlagt, da tiden var løbet fra Grubbe Møller som fra alle de andre mindre møller i Danmark, endog fra dobeltanlæggene, der engang var i funktion både dag og nat, når der var vand og vind nok.

Vandmøllen arbejdede dog ligesom vindmøllen lejlighedsvis i årene 1960-1990 og formalede korn til gårdens dyr. I 1998 blev hele Grubbe Møllegård bestående af vandmøllen og resten af længerne, der ses fra vejen, fredet tilligemed den tidli-

Grubbe Mølle 1998. Foto udlånt af Otto Rasmussen

gere hestestald, bindingsværkshuset i haven samt det lille fine havehus. Vindmøllen var allerede længst blevet fredet.

Møllehuset

I løbet af forsommeren 1992 blev mølledammen tørlagt, hvorefter den blev oprenset. Dammens vandoverflade blev herved tredoblet, og der opnåedes en dybde på to meter i midten, så der igen kunne blive vand nok til, at turbinen kunne drive mølleriet.

Inventaret i mølleriet er komplet. I undermøllen findes broværker samt meltudene fra de to kværne, havrevalsen og blandingsanlægget, som blandede færdigt foder til høns, svin og kreaturer. Endvidere står der i undermøllen en triør til fransning af bl.a. klintefrø, der tidligere var et stort problem i brødkorn.

De to kværne på kværnloftet fremstillede og kan stadig fremstille rugmel og grutning (dyrefoder). De er begge funktionsdygtige, men sædvanligvis er det – af praktiske grunde – kun kværnen nærmest hejseværket, der er i anvendelse som både mel- og gruttekværn til gårdens eget forbrug.

Når kornet er formalet, bliver melet fra meltudene opsamlet i sække, der, ved hjælp af et hejseværk, sendes tilbage til kværnloftet. Her findes også en funktionsdygtig dobbeltsigte af mærket Reform – den kan sigte 100 kilo mel på én dag – og til fremstilling af godt mel: et svalekar, hvor melet bliver afkølet straks efter formalingen, så det får større bageevne. På kværnloftet står også havrevalsen og blandingsanlægget.

Foruden det velbevarede inventar kan man på kværnloftet finde oplysninger om mål og vægt, se gamle regnskabsbøger, stempler og mærkesedler. Der er udstillet forskellige måleinstrumenter og toldkoppen af kobber med justerstempel, måske det vigtigste 'redskab' for en møller. Til bildning af kværnstenene bruges redskaber, som også kan ses. Tersen blev anvendt, når den øverste kværnsten, løberen, skulle kiles op, så mølleren kunne komme til at bilde både den og den nederste sten, liggeren. Først blev der brugt en krushammer og et retholt, der jævnedes den gamle bildning ud, og derefter blev bildningen (strålerne eller rillerne i stenen) hugget ud med en bildehammer. Med undtagelse af franskstenen på næste loft er alle stenene i Grubbe Mølle nu kunststen med bløde stråler, som er lette at hugge op, da billederen ikke selv skal danne rillerne. Desuden findes der en hel samling af melsække af meget fintvævet hør-lærred. Kundernes korn blev i formalet tilstand fyldt i deres egne sække, og jo større gård, jo større navn på sækkene.

Den øverste etage, overmøllen, er ikke tilgængelig for besøgende, men rummer franskværnen, hvis broværk ses på kværnloftet. Den maler hvede til fint mel, efter at kornet først er blevet valset. Formalingsprocessen deles i to, da vandkraften er begrænset og sigten skal køre med et vist antal omdrejninger. I overmøllen findes også trækket til en skallekværn (grubbe- eller pilleværn), som tidligere lå under loftet i undermøllen. Selv om det skulle sikre møllerne mod ulykker, var det lige ved at gå galt hér, da stenen sprang i 1940'erne, og både møller Jervelund og en af hans sønner kom til skade. Grynbrækkeren eller brækkværnen, her en speciel maskine, der knækker bygkernerne (grynene), er derimod bevaret på det øverste loft, men har ikke været brugt, siden grubben blev ødelagt. Overmøllen rummer også trækket til hejseværket, der bruges, når korn skal føres fra undermøllen op på kværnloftet. Den øvrige del af vandmøllen er åben for gæster, der, inden de træder ind på kværnloftet, vises ind i det gamle møllekontor, der nu er indrettet til en lille butik, hvor der sælges billetter og husflidsarbejder.

Fremtiden

Efter fredningen vil Skov- og Naturstyrelsen yde tilskud til renovering af bygningen, hvilket kan blive dyrt, da både bindingsværket og vinduerne trænger til reparation. Det vil imidlertid betyde, at også Grubbe Møllegård, der repræsenterer stor kulturhistorisk og arkitektonisk værdi, kan bevares for eftertiden. Mølleejereren har oven i købet planer om, at møllen i forbindelse med restaureringen skal have sit vandhjul tilbage, en plan, som Skov- og Naturstyrelsen gerne ser realiseret, men udgifterne hertil vil blive meget store.

Vindmøllens historie

Vindmøllen blev fredet allerede i 1959, mens den stadig formalede korn. Dens 'bygherre' var Anders Peder Nielsen Ploug, der i 1892 købte en tres år gammel hollandsk vindmølle fra Nordgården ved Nykøbing Sjælland. Den blev taget ned, fragtet i mindre stykker den lange vej til Syd-fyn, hvorefter møllebygger Andersen fra Fåborg genopførte møllen tæt ved vandmøllen på en lille vold. Det var en moderniseret mølle med jalousivinger (klapper) og vindrose, som Ploug kunne sætte i gang den 7. maj samme år. Møllen har jordomgang og står på en hvidmalet sokkel af kampesten. Det er en ret stor mølle med et vingefang på 37 alen (godt 23 meter), og dens runde krop er tækket med spåner. På overgangen fra første til andet loft er spånerne malet skiftevis røde og hvide. Møllehatten er løgformet, af nogle betegnet som kuppelformet, og beklædt med tagpap.

Grubbe Vindmølle før orkanen i 1999

Opførelsen af vindmøllen, der får god vind fra vest, satte Grubbemølleren i stand til at male korn, når der var vandmangel om sommeren eller isen bandt vandet om vinteren. Men vinden kan også blive for kraftig, og i 1928 blæste vingerne ned. Ved den lejlighed blev vingefanget ændret, idet de gamle havde hækværk, mens det nye fik gennemgående jalousier. Som en ekstra sikkerhedsforanstaltning og da der på dette tidspunkt virkelig blev formalet meget korn, – der var fire møllere ansat – installerede møller Viggo Jervelund i 1933 en 25 hk Deutz dieselmotor med 1 cylinder. Den blev tilsluttet en kværn, et hejseværk og en kopelevator, så mølleren ikke behøvede at løbe op og ned ad trapper for at udføre arbejdet. Motoren kan stadig starte og trække kværnen, den eneste i møllen med undertræk, ligesom den gjorde, da møllen var i egentlig drift indtil 1960 – bortset fra, at den ikke mere startes ved hjælp af trykluft, men med en traktor.

Restaureringen af vindmøllen

Efter at driften var blevet indstillet, led møllens ydre under vinds og vejs påvirkning, I slutningen

af 1960'erne knækkede den ene vinge af i en storm, og den samme skæbne overgik vindrosen nogle år senere. Da møllen var fredet, trådte Nationalmuseet til, og i 1978 stod møllen atter med et helt vingefang.

Oprindeligt var den, da den blev til Grubbe Vindmølle, som nævnt selvkrøgende med vindrose og selvsvikkende med jalousivinger, men de nye vinger blev de gammeldags til kludesejl, selv om vindrosen foreløbig bevarede. Restaureringen blev imidlertid ikke fulgt op, og forfaldet fik lov til at skride frem, da en istandsættelse ikke var økonomisk overkommelig for Niels Erik Jervelund selv. I 1989 fandt man dog frem til en løsning, der betød, at en renovering kunne gå i gang, idet der blev dannet støtteforeningen *Grubbe Møllens Venner*, som skulle tage sig af både møllens drift og dens vedligeholdelse.

Året efter bevilgede Fredningsstyrelsen et stort beløb til en omfattende restaurering, som til dels blev udført af arbejdsledige og frivillige under tilsyn af møllebygger John Jensen fra Vig. Planstyrelsen overvågede også arbejdet, der kom til at koste én million kroner, og det skred så hurtigt

frem, at den indvendige istandsættelse allerede var færdig i 1991. Udvendig manglede kun mindre ting, og møllen kunne genindvies og åbnes for besøgende i 100-året for flytningen fra Sjælland. Det var en stor dag den 17. maj 1992, hvor fyldte kornsække blev hejst op på kværnloftet og tømt i den store trækasse, skruven (hoven). Her løber kornet ned i skoen, hvorfra det rystes ned i øjet ved hjælp af stokkedrevets bevægelser af skoen, og således føres det ind mellem kværnstenene. Når skoen klapper mod stokkedrevet, er det en lyd, mølleren glæder sig over, og besøgende kan virkelig få oplevelsen af, at formalingen er i gang.

Vindmøllen fungerer

Ligesom møllen ved restaureringen fik opsat sejlførende vinger, fremstillet af firmaet a.g. poul-sens efft., blev den forsynet med et tilsvarende gammeldags manuelt krøjeværk, og siden har møllepassere på kurser bl.a. kunnet lære, hvordan en sejlførende mølle på- og afsejles, samt hvordan håndkrøjningen foregår.

Vindmøllens inventar er stort set intakt, efter at grubben (skallekværnen) blev sat i stand i 1998, også med støtte fra Skov- og Naturstyrelsen.

Når man går ind i møllen, ser man som det første indhugget i indgangens kampestensætning bygherrens initialer APNP. Inde i portrum-

met, den underste etage, hvor hestevognene læsede kornsække af og modtog det formalede korn i sække, ses skallekværnen oppe under loftet. Her er den som nævnt anbragt af sikkerhedsmæssige grunde, da den fyldes fra næste etage, broloftet. En seværdighed i portrummet er en rive, hvorpå man kan rive tækkehalm, også kaldt langhalm. Det forgår ved, at man holder hele rugstrå med aks mod riven. Fra denne proces stammer udtrykket at 'tærsk langhalm'. I portrummet er der også blevet plads til en grynvifte, ligesom der er ophængt plancher, der fortæller om møllens historie og restaurering.

På broloftet findes den kværn, hejseværket og kopelevatoren, der som nævnt trækkes af dieselmotoren. Alle øvrige kværne, valsen, hejseværket samt rugmelssigten fungerer ved vindkraft.

På dette loft er også meltudene til de to kværne på næste loft, kværnloftet, samt valsen og rugmelssigten, som er tilsluttet den ene kværn på kværnloftet ved hjælp af trage og en sneglerende. Til lorrisloftet, hvor det oprindelige hejseværk findes, og til hatloftet er der normalt ikke adgang for besøgende.

Den funktionsdygtige mølle stormskades

I 1998 stod møller Niels Erik Jervelund, der er formand for Grubbe Møllers Venner, med en fuldt

Grubbe Møller. Tegnet af Frode Lund 1939

funktionsdygtig vindmølle, men det varede kun kort, for året efter drog den voldsomste december-orkan i mands minde hærgende hen over landet. Det gik stærkt ud over Grubbe Vindmølle, og fotografier viser, at ødelæggelserne var de samme som i 1928. Niels Erik Jervelund fortæller om den triste begivenhed: »Skaderne skete på et eller andet tidspunkt mellem kl. 20 fredag aften og lørdag morgen. Der var så megen larm på grund af orkanen, at vi ikke hørte det, da vingerne, mølleakslen og hat-hjulet faldt til jorden«. Møllen var ikke forsikret, og det var naturligvis et chok for Niels Erik Jervelund at se sin mølle så ødelagt. Jervelund var alligevel ret fortrøstningsfuld med hensyn til at fremskaffe det beløb på 500.000 kr., som en reparation af møllen anslåelsesvis ville komme til at koste.

Det viste sig imidlertid, at omkostningerne ville blive på omkring 1,4 millioner, og i 2001 modtog Grubbe Vindmølle 700.000 kr. fra Skov- og Naturstyrelsen under forudsætning af, at Jervelund selv fremskaffer samme beløb. I forbindelse med reparationen af møllehatten ønsker Skov- og Naturstyrelsen, at møllen igen bliver selvkrøgende med vindrose og får jalousivingerne tilbage, da de er mere forenelige med løgkuplen. Dette fordyrer også renoveringen, da krøjning med svans og vinger til sejl er en billigere løsning – og derfor blev valgt, da vindmøllen blev restaureret.

Grubbe Møllens Venner står som altid parat til at hjælpe, og der vil også blive søgt fondsmidler til genrejsningen af Grubbe Vindmølle, en genrejsning, der er særlig nødvendig, da der kommer rigtig mange besøgende, som gerne vil have en tur rundt i møllen med mølleejeren som guide.

Grubbe Møller i det nye årtusinde

Der bliver malet korn i kværnen i vandmøllen, så besøgende kan opleve, hvordan det gamle mølleri virker, og se det fine resultat. Når vindmøllen er repareret, vil også den køre, hvis der er vind. Men som møller Jervelund siger, vand kan man samle i

Svanninge Stampemølle. Foto udlånt af N.E. Jervelund

mølle-dammen, men vinden blæser bare væk. Til alt held fungerer dieselmotoren stadig, så vindmøllens ene kværn kan arbejde. Den 20. august 2003 nedtog møllebygger John Jensen, Vig, møllehatten, så restaureringen er gået i gang.

Møllerfamilien er meget aktiv i arbejdet med udbredelse af kendskabet, ikke blot til mølledrift, men også til gamle høstmetoder, hvilket besøgende kan opleve ved den årlige høstfest. Her høstes med le og selvbinder samt tærskes med plejl og gammeldags tærskeværk. Interessen for Grubbe Møller er stor – også i udlandet. Tysk fjernsyn opholdt sig i 1998 en hel dag ved møllerne, hvor der blev optaget en film, som skulle bruges til en udsendelse om øer rundt om i verden, og billeder af Grubbe Vindmølle bruges i USA i reklamefilm.

Stampemøllen

Tidligere hørte der en stampemølle til Grubbe Mølle. Herhen gik Viggo Jervelund om morgenen for at lade det opstemmede vand trække stampeværket, hvorefter han gik tilbage til Grubbe Vandmølle, hvor vandet nu kunne trække kværnen, for Svanninge Stampemølle lå også ved Horne Møllebæk, lige syd for Svanninge Kirke for enden af en blind vej. Den blev opført som korn- og stampe-mølle med to kværne og seks stamper i 1824 som erstatning for en ældre mølle og var i drift til efter Første Verdenskrig. Den blev solgt fra Grubbe Mølle, men fungerede en kort tid omkring 1938 som savmølle. Herefter forfaldt den, men dens sidste ejer tømmer Rasmus Hansen kunne dog ti år senere give ingeniør Anders Jespersen værdifulde oplysninger om møllens indretning, og Stampemøllen eksisterer stadig, om end ikke på sin gamle plads. Hvis man skal se møllen, der er opført i bindingsværk og tækket med strå, skal man besøge Købstadsmuseet Den Gamle By i Århus. I 1952 blev møllen nedtaget for at blive genopført på museet, og i 1965 blev den genindviet med et rekonstrueret stampeværk. En del af tømmeret er heller ikke det oprindelige, men stammer fra Kilde Mølle i Ellinge Sogn på Midtfyn, hvor det smukke møllehus trods sine solide bygninger, blæste ned i vinteren 1963-1964. Kværnene stammer fra den nedlagte Turup Mølle i nærheden af Assens. Vandjulet, et overfaldshjul, eksisterede kun som rudiment og måtte rekonstrueres. Det sidder i en dyb grav, og drivkraften er nu vand fra Ringgaden, som ved hjælp af en returpumpe kan drive kværnene og stampeværket.

Svanninge Stampemølle var det sidste anlæg i Danmark med brugbare rester af stamper. Det var et held, at den blev bevaret, men det havde været bedre, hvis den var blevet liggende i det sydfynske landskab, hvor den hører hjemme. Møllerboli-

Regissegård tidligere Røde Mølle

gen ligger stadig på sin gamle plads, og Svanninges beboere holder fast ved det gamle navn: Stampemøllen.

Flere møller i nærheden

I hele området har der ligget mange flere vind- og vandmøller. Indtil omkring 1869 formalede bl.a. Nørre Mølle i Svanninge Sogn bøndernes korn, hvorefter den indtil 1891 var hovedsæde for baptisterne i Danmark. De døbte deres tilhængere i møllebækken, som stadig løber igennem Nørre Møllens Have Den meget kønne stråttækte og hvidkalkede bindingsværksbygning kan ses på Østerbyvej 54, men intet undtagen bækken vidner om, at der i den ene længe af den nuværende beboelse tidligere fandtes et driftigt kornmølleri. En af møllerne i midten af 1800-tallet bestred endog den betydningsfulde post som sogneforstander.

Endnu eksisterer desuden nordøst for Svanninge Bakker godsvandmøllerne ved Brahetrolleborg og Arreskov, som begge er fredede. Brahetrolleborg Mølle på Rewentlowsvej 2 i Korinth har sikkert aner tilbage i 1200-tallet, da Brahetrolleborg blev anlagt som Holme Kloster af cisterciencermunke. Den forfaldne, tidligere så kønne bygning, der ligger ved Silkeå, stammer fra 1792 og havde engang tre overfaldshjul og syv kværne. I 1943 blev vandhjulene udskiftet med en turbine, der producerede strøm til herregården. Dens fremtid er meget usikker, da ejeren af godset, hvortil møl-

len hører, ønsker at rive møllen ned, hvis staten ikke overtager den. I Silkemaden blev Silkens Hammerværk anlagt i 1785. Det producerede bl.a. gode leer, men værket blev nedlagt i 1858 på grund af vandmangel.

Arreskov Mølle, der har adressen Arreskovvej 27 i Korinth, ligger smukt ved Arreskov Sø i nærheden af det gamle voldsted. Bindingsværksbygningen med stråtag stammer fra 1700-tallet. Her blev vandhjulet allerede i 1918 udskiftet med en turbine, og indtil 1965 producerede den elektricitet. Fra 1844 til 1912 havde vandmøllen som hjælp en stråttækt vindmølle. Den blev taget ned i 1974, da ejeren af Arreskov baron Schaffalitzky de Muckadell forærede den til en rig amerikaner, der var blevet så begejstret for vindmøllen, at han gerne ville købe den for at lade den genopføre blandt alverdens møller i sin møllepark i Florida. Efter at Nationalmuseet havde opmålt og fotograferet møllen, blev den pakket i kasser og sendt til Mr. Ralph Torello, der måtte betale den nette sum af 250.000 kr. i transportomkostninger for at få sit ønske opfyldt. Arreskov Mølle bruges nu til beboelse.

Kilder: Folder om Grubbe Mølle; Pernille Naundrup og Sanne Jervelund: Mølletur omkring Faaborg, 1994; Anders Jespersen: Svanninge Stampemølle 1966; Kirsten og Niels Erik Jervelund, Grubbe Mølle; Otto Rasmussen, Odense.

Gylling Mølle

Østergade 4, Gylling, 8300 Odder

Vindmølle af hollandsk type med galleri

Hatten er løgformet

Første vindmølle 1865, sammenstyrtet 1906, genopbygget

Driften ophørt 1963

Restaureret i 1980'erne og 1990'erne. Funktionsdygtig

Anvendelse: Museumsmølle

Møllen i landskabet

Midt i Gylling ligger byens mølle og vartegn. Selv om den ikke er bygget på en høj, knap nok på en lille hævnning i terrænet, ser man dens vinger, når man nærmer sig landsbyen ad vejen, der fortsætter ud mod Gyllingnæs, som har givet navn til herregården af samme navn. Den renoverede hovedbygning ligger meget naturskønt yderst på næsset.

Inden man når så langt, oplever man et smukt landsbymiljø med den hvidkalkede kirke og hvidkalkede præstegård. Begge bygninger ligger højere end møllen, da de begge er bygget på en lav skrænt, som er skabt af et lille vandløb, der strømmer igennem byen og giver den et næsten sydlandsk præg. Ved bækken neden for kirken har Gyllings beboere rejst en mindesten for missionæren Karen Jeppe, der var datter af læreren i Gyllingskov Skole, og som blev 'Armeniens moder'.

Ved kirkens korvæg ligger begravet en tidligere ejer af Gyllingnæs, ritmester Frederik Grevenkop Castenskjold, der døde i 1924. Han skænkede Gylling en stor sportsplads, og ham har beboerne også sat en mindesten for. Den står ved sportspladsen, som ligger lige vest for møllen, og herfra ses den 13 meter høje mølle tydeligst.

Møllens historie

Som de fleste andre danske vindmøller har Gylling Mølle ingen lang historie, slet ikke når man sammenligner med vandmøllerne, der ofte kan spores tilbage til den tidlige Middelalder.

Det kunne den sidste ejer af vindmøllen tale med om. Han hed Herluf Møller Jensen og var født i Langelund ved Filskov, hvor hans far ejede en vandmølle, der havde været i slægtens eje i tre hundrede år og stammede fra 1400-tallet.

Den første vindmølle i Gylling blev bygget i 1865 og hører til blandt de mange vindmøller, der blev opført i Danmark, da møllenæringen blev givet fri. Grunden, møllen ligger på, blev tilskødet møller Niels Jensen den 11. december 1865, men da var møllen allerede opført. Brandforsikringsprotokollen fortæller, at den var grundmuret og beklædt med asfaltfilt. Møllerboligen, som var 12 alen (ca. 7,50 meter) lang og 10 1/2 alen (godt 6,50

meter) bred, lå 14 alen (knap 9 meter) fra møllen og var opført i bindingsværk med tegltag. Sidst i 1890'erne blev denne møllerbolig erstattet af et grundmuret hus, ligeledes med tegltag, som lå lidt længere væk fra møllen, og der blev opført en stald i tilknytning til boligen nærmest møllen.

Denne udvidelse skete, efter at Rasmus Christensen havde overtaget møllen, og den kom med ham ind i en stabil periode. De forrige møllere skiftede stort set hvert andet år, men Rasmus Christensen ejede møllen fra 1883 til 1919. Det var ikke, fordi mølleriet var problemløst, at han ikke afhændede møllen, for i 1906 blæste møllen omkuld i en storm på grund af manglende vedligeholdelse. Da Rasmus Christensen en morgen stod op, så han til sin forfærdelse, at hans mølle var styrtet sammen helt til grunden. Derefter lå den på jorden i nogen tid, da han ikke selv kunne klare udgifterne til genopførelsen.

Imidlertid var en mølle en livsnødvendighed for sognet, og der blev foranstaltet en indsamling blandt beboerne. Også præsten blev anmodet om at give en skærv, men i første omgang var han ikke indstillet på at yde et bidrag, for som han sagde til indsamleren: »Tror De folk ville samle penge sammen til at bygge mine huse op, hvis jeg lod dem forfalde?« Svaret lød: »Ja, det ved a it, hr. pastor, men saligt er det at give hellere end at tage!« Denne bemærkning kunne præsten ikke stå for, og han fik pengene op af lommen. Indsamlingen indbragte så meget, at møllen hurtigt blev genopført. Det ses af, at en bjælke på kværnloftet bærer en blyantspåtegning: L M Rasmussen (efternavnet er lidt utydeligt) 25.09 1906.

Denne gang blev Gylling Mølle bygget i mursten til hatten, så i anden omgang blev den både en solid og en flot mølle. Den røde undermølle og den runde tjærede overmølle danner en fin kontrast, selv om man kan spørge sig selv om, hvorfor murstenene blev tjæret over. Var det for at gøre murværket stærkere, eller var det, fordi den nye mølle derved kom til at ligne den gamle og de fleste andre hollandske vindmøller, der er stråttekte, tagpapbeklædte eller tækket med spåner?

Den mølle, der står i Gylling i dag, blev bygget med krøjesvans og sejlførende vinger med et vingefang på 28 alen (ca. 17,5 meter) og et sejlareal på 40 m². Foran indgangen til møllen opførtes omkring 1923 et rødmalet porthus med perron, sådan at korn- og melsække ikke skulle bæres så langt. Møllen blev ligeledes forsynet med hejseværk og kopelevator. Et pakhuis fra begyndelsen af 1920'erne og stalden eksisterer ikke mere.

Gylling Mølle en af de store hollandske vindmøller, da den har fem etager: broloftet, hvor kornet modtages og melet hentes, kværnloftet med

Gylling Mølle ved sportspladsen

melkværn og Askaniasigte (en sigte, der er opbygget som en cylinder med fast sigteramme i den ene side), gruttekværn, der maler husdyrfoder, og skallekværn (grubbekværn) i gulvet, stjernehjulsloftet, lorris/hejseloftet samt hatloftet, hvor drejemekanismen til hatten sidder.

Den nuværende mølle i funktion

Fra 1907 fungerede Gylling Mølle som kornmølle og formalede korn for egnens landmænd i op- og nedgangstider, til den indstillede driften i 1963.

Inden den 28-årige og nygifte Herluf Jensen i 1933 overtog møllen med beboelse for 9.500 kr., havde den haft tretten ejere. Tre år forinden var vingerne og galleriet blevet beskadiget ved et lynnedslag, men møllen var atter kommet i funktion. Herluf Jensen og hans kone Signe, der også stammede fra egnen vest for Vejle, gik med stor ildhu i gang med mølledriften. Selv om tiderne var vanskelige for deres kunder, som var ramt af den økonomiske krise i 1930'erne, installerede Herluf

Jensen straks en Kim motor på 16 hk for at gøre møllen mere driftssikker. Arbejdet var indtil da blevet udført ved vindens kraft med hjælp fra en petroleumsmotor.

Mølledriften indstilles, og hvad så?

I tredive år drev ægteparret mølleriet, i den sidste tid kun med elektricitet som drivkraft, men da tiderne blev dårlige for de små møllevirksomheder, blev der slukket for strømmen. Møllerens helbred kunne heller ikke klare det hårde arbejde længere, og Signe, der som møllerkone var vant til at have mange mennesker omkring sig, startede derefter en kiosk. Ligesom møllen blev den i mange år et samlingssted i landsbyen.

Det gik derimod ikke så godt for den forladte mølle. I årene efter nedlæggelsen af mølledriften tog vind og vejr hårdt på de mere forgængelige dele af den. Hatten rådnete, det ene vingepar knækkede af i en storm i 1965, og galleriet faldt ned. De solide mure stod dog, og mølleværket var

intakt. Alligevel blev møllen solgt til nedrivning i 1976, efter at 'Mølle Signe' havde frastykket møl-
lerboligen. Men det blev *Odderegnens Forening for
Bygnings- og Landskabskultur* for meget. Gylling
Mølle var den sidste af de i alt 41 møller, der tidli-
gere havde klaret formalingen af korn i Hads Her-
red, og i 1978 købte foreningen møllen. Møllen
kostede 70.000 kr., en ganske stor sum penge, men
Fredningsstyrelsen bekræftede senere, at prisen
var rimelig.

Det følgende år tog *Den Selvejende Institution
Gylling Mølle* over, og i 1992 blev *Gylling Møllens
Venner*, en støtteforening af Gyllings beboere, dan-
net.

Møllen reddes fra forfald

Efter at den selvejende institution kom til, er der
blevet lagt et enormt arbejde i at restaurere Gyl-
ling Mølle for at bevare den for eftertiden. I løbet
af de første ti år blev det udvendige restaureret, og
i 1992 var det væsentligste, hatten, vingerne,
krøjeværket samt galleriet i orden. Drivkraften i
genopbygningen var lærer Arne Kjeldsen, og
arbejdet blev til dels udført af frivillige. Alligevel
var der på møllens ydre i 1993 brugt 400.000 kr.,
som stammede fra privatpersoner, fonde og for-
skellige virksomheder.

I 1990'erne trådte Odder Kommune hjælpende
til både ved at give et tilskud på 75.000 kr. og ved
at afse folk i et beskæftigelsesprojekt til at reparere
møllen indvendig. I årenes løb var der også sket
skader her, og der trængtes til nye bjælker flere
steder, ligesom der blev opsat nye lofter mellem
etagerne. Væggene, vinduerne, tandhjul og kvær-
ne havde det heller ikke for godt, ja, der var nok at
tage fat på, efter at møllen havde stået ubenyttet i
så mange år.

I 1993 syntes målet, en fuldt funktionsdygtig
mølle, at være i sigte, men der manglede stadig en
del, og først den 21. oktober 1994 kunne Gyllings
beboere se møllevingerne dreje igen – efter at de
havde stået stille i mere end tredive år.

Genindvielsen

Det skulle dog vare endnu fire år, inden Gylling
Mølle kunne stå helt færdig som et levende muse-
um for det gamle håndværk. Endelig, efter at
blandt andet krøjebommen var blevet udskiftet og
den overdækkede perron genopført, kunne Gyl-
ling Mølle genindvies den 13. juni 1998. Det skete
omkring halvfems år efter, at den 'nye' mølle var
blevet taget i brug første gang, og den viste da,
hvad den kunne præstere med sejl på vingerne.
Foruden de oprindelige kværne er Gylling Mølle i
besiddelse af en havrevalse fra Skiffard Mølle på
Djursland, som den fik foræret i år 2000, og den
valser nu korn ved særlige lejligheder. Møllævær-
ket er betroet et hold af særligt uddannede mølle-
passere, så det kan fungere så professionelt som
muligt. Den egentlige mølleruddannelse er for
længst afskaffet.

Den selvejende institution får en 'møllegård'

For den symbolske sum af 98 kr. blev Den Selv-
ejende Institution Gylling Mølle gårdejer den 1.
februar 1998, idet begivenhederne, da møllen stod
for nedrivning tyve år tidligere, næsten gentog
sig. Den gamle avlsgård til Gylling Kirke blev sat
til salg, men der indløb så mange protester mod
salget fra landsbyens beboere, at der kom en han-
del i stand mellem kirken og Gylling Mølle. Avls-
gården består af et trelænget anlæg med stuehus,
staldbygning og lade, hvortil der hører en stor
grund på 8.500 m². Hele ejendommen var vurderet
til 740.000 kr., så avlsgården er en gave til byen og
kan ses som en fin erstatning for den frastykkede
møllerbolig ved siden af møllen. Institutionen
Gylling Mølle har mange planer for gården, men
vil respektere, at den ligger tæt ved kirke og
præstegård.

Kilder: Jens Andersen: Gyllingbogen 1 1942; Gylling Mølle,
Historie – Opmåling – Funktion 1981; folder om Gylling
Mølle ved Arne Kjeldsen; Mogens Rasmussen, Den Selv-
ejende Institution Gylling Mølle.

Heltborg (Gamle) Mølle

Landevejen 50, Heltborg, 7760 Hurup

Vindmølle af hollandsk type med jordomgang

Hatten er løgformet

Opført 1875

Driften ophørt 1947

Restaureret 1977-1981, vedligeholdt løbende

Nyt vingefang i 2002

Anvendelse: Museumsmølle

Møllen i landskabet

Heltborg Mølle ses fra landevejen fra Hurup til Thisted, der er ført uden om Heltborg, men tidligere gik lige igennem den. Hvis man vil tage Heltborg Mølle nærmere i øjesyn, skal man dreje ind i Heltborg by. Her er ikke blot møllen, som er opført på en lille jordvold, en seværdighed, men ved den sydlige frakørsel ligger Heltborg Museum, der dels omfatter et kunstmuseum, dels et museum fra Jernalderen. Her afholdes der jernalderdage, da Jernalderen var en betydningsfuld periode i området, bl.a. samledes vikingernes skibe i Skibsted Fjord før togterne til England og længere sydpå. Fra Bronzealderen stammer de mange høje på Ydby Hede syd for afkørslen til Hurup, men forinden passerer man Lundehøj Jættestue med helleristninger, som vidner om vore forfædres liv i disse egne ca. 3000 år før Kristi fødsel. Thy var tidli-

gere et tæt befolket område, frugtbar som jorden var, og havet var fuldt af fisk.

Disse mennesker havde som os brug for møller til at forarbejde markens afgrøde, men de klarede sig med skubbekværne, hvor den nederste sten var større end den øverste, der ved håndkraft blev ført hen over kornet, som herved knustes. Det var den senere stenkværns forløber, hvor liggeren ligger fast, mens den øverste sten, løber, drejer rundt ved vandets eller vindens kraft, og kornet derimellem bliver malet til mel.

Møllens historie

Den 9. juni 1875 påbegyndtes møllebyggeriet i Heltborg. Grunden, hvorpå møllen blev opført, var forud blevet solgt fra gårdejer Kirks ejendom. Det var den kommende møllers far Niels Skaarup Nielsen, som var bygherre, og alt træarbejde blev lavet af møllebygger Niels Worm Nielsen, mens smedearbejdet udførtes af smedemester Jens Nielsen Kirk i Heltborg, der var far til den tidligere ejer af grundstykket. Heltborg Mølle stod færdig til at blive taget i brug i november 1875, så byggeriet tog knap et halvt år Niels Skaarups søn Peder, som blev den første møller i Heltborg, giftede sig samme år med møllebyggerens datter Karen, så i begyndelsen blev det hele i familien. Det varede dog kun kort. Måske svarede indtjeningsmulighederne ved mølledrift ikke rigtigt til Niels Skaarups

Heltborg (Gamle) Mølle

forventninger, for i 1883 solgte han møllen, som gav hans søn føden, til Rasmus Villesen, en møller, som kom fra Hassing og således også var thybo. Heller ikke han beholdt møllen længe; allerede ni år senere afhændede han den til møller Peder Balsby fra Snedsted.

Dårlige og gode år

Møller Balsby drev med en kort afbrydelse Heltborg Mølle i næsten halvtreds år. Starten var vanskelig, for mange møller havde trange tider i disse år, da der blev opført så mange i årene efter mølleprivilegiets endelige ophævelse i 1862.

Peder Balsby tog konsekvensen heraf. Han afhændede Heltborg Mølle efter otte års forløb og købte en ejendom på ca. 20 tønder land ved Hurup.

Det blev efterhånden lettere at være møller, fordi der kom bedre tider i Danmark. Andelsbevægelsen skabte fremgang for landbruget. Der blev oprettet andelsmejerier og andelslagterier, og det stigende husdyrhold på gårdene betød, at der blev mere brug for dyrefoder (grutning); også kornproduktionen steg, og møllernes gruttekværne arbejdede mere. Da Peder Balsby måtte sande det samme, som mange andre møllere: »én gang møller, altid møller«, købte han Heltborg Mølle tilbage et par år senere. og det var, som hans søn Verner Balsby beretter i år 2000, en klog disposition. Møllen gruttede på livet løs til de mange kreaturer og svin rundt på gårdene. Hestene blev heller ikke glemt, og der blev installeret en valse i møllen, som valsede havre til hestefoder. Der var også gang i skallekværnen (grubbe- eller pillekværnen), og der blev produceret masser af byggryn, som blev anvendt til byggrød, en almindelig spise på landet i de første årtier af 1900-tallet. Sigtemel blev der også fremstillet, men hvedekværnen kunne også male hveden til det fineste hvedemel, og desuden fremstilledes såsæd ved tørring og rensning af kornet.

Første Verdenskrig

I mange af Danmarks møller blev de gode tider endnu bedre under Første Verdenskrig, bl.a. fordi møllerne faldt for fristelsen og malede ulovligt. Mel blev rationeret, og samtidig blev det forbudt at formale korn til hjemmebrug. Mange, som enten selv dyrkede korn eller kunne opkøbe lidt korn, fandt derfor vej til møllerne – og ofte bragte de ikke deres korn til den nærmeste mølle! Peder Balsbys yndlingsberetning er historien om, hvordan det var ved at gå helt galt for de implicerede parter en varm sommerdag, da en gårdejer kom til mølle med to sække hvede, som han gerne ville have malet til godt bagemel. Desværre gik der hul

på en af sækkene på vejen op til møllen, og hele to kilo hvede lå spredt på vejen. Balsby lovede den forskrækkede bonde at feje kornet op med det samme, men inden han fik det gjort, ankom politimesteren fra Hurup for at kontrollere, om der skete ulovlig formaling af hvede i Heltborg Mølle. Til alt held fandt han ikke de syv sække hvede, der var gemt godt af vejen inde i møllen, men gode råd var dyre, hvad angik de to kilo, som lå på vejen. I dag, er der kun én vej op til møllen, men dengang kunne man køre ind den ene vej og ud den anden. Politimesteren var kommet nede fra landevejen, hvor møllerboligen lå og stadig ligger, og dén anbefalede mølleren ham også at køre ud af, da den anden udkørsel var i meget dårlig stand. Politimesteren ville gerne skåne hesten og sin fine vogn, så han fulgte møllerens anvisning – derved blev det ulovlige korn ikke opdaget, og både gårdejer og møller reddet.

Nedgangstider

I årene efter Første Verdenskrig blev det vanskeligere at drive mølleri på grund af nedgangen i fremstillingen af hvede- og sigtemel, der efterhånden mest blev produceret på de større dampmøller. Endnu engang kom mølleren i Heltborg Mølle til at bevæge sig på kanten af, hvad der var lovligt. Købmanden Johannes Have i Heltborg, som ikke havde bevilling til at handle med øl og spiritus og havde behov for en ekstra skilling, fik møller Balsby til at opbevare drikkevarerne i sigtemelkværnen og andre vanskeligt tilgængelige steder i møllen. Når de Heltborgborgere så kom med en rekvisition fra købmanden, fik de de våde varer udleveret.

Tiderne blev endnu vanskeligere, da mange af gårdene som andre steder i landet fik installeret små kværne, så de selv kunne fremstille deres grutning. Møller Balsby kunne da, når han hørte om udviklingen hos sine kunder, gå hvileløst frem og tilbage over stuegulvet og sukke; »Ja, nu har han også fået kværn. Hvordan skal det dog gå«. Og ikke nok med det. Landbrugskrisen satte ind i slutningen af 1920'erne og fortsatte ind i det næste årti. Det gik naturligt nok ud over møllerne, når deres kunder manglede penge, for formales korn skulle der trods alt. Der var stadig travlhed fra høsten kom i hus til nytår, da ikke alle selv kunne klare grutningen hjemme, og opfedningen af grisen var nødvendig for at komme igennem endnu en betaling af terminen.

Belysningen i møllen var blot et par flagermuslygter, og der var for den lille møllersøn Verner, født i 1925, noget mystisk og eventyrligt over arbejdet i møllen, samtidig med at han var gammel nok til at forstå de hårde realiteter. Fra 1932

kom det til at gå endnu dårligere. Svineproduktionen var vokset til sådanne højder, at bønderne, når de sendte deres grise til slagtning, skulle medgive et svinekort for hver slagtegris. Det var nødvendigt for at holde produktionen nede, og derfor gik produktionen af foder også ned.

Mølleren giver op

Peder Balsby ansatte sin ældste søn Peter som møllerkarl i 1933, da han blev konfirmeret, og han blev den sidste møllerkarl i Heltborg Mølle, hvor han arbejdede, til faderen i 1939 afhændede sin mølle. Heltborg Mølle led den samme skæbne som alle de andre virksomheder i Heltborg, der nu kun er en sove- og museumsby. I første omgang førte den nye ejer, købmand Chr. E. Nielsen møllen videre, selv om Peder Balsby havde troet, at købmanden havde købt møllen med salg for øje og muligvis ville være bedre til at sælge end han selv. Uheldigt for Balsby var det, at han ikke fik de indtægter med, som den korte opblomstring under Anden Verdenskrig medførte. Det kom købmanden, der jo var forretningsmand, til gode, at der atter kom gang i grutningen og produktionen af byggryn.

Peder Balsby fortsatte som ansat møller med sin yngste søn som hjælper i to år. Balsby var nu højt oppe i årene og meget plaget af gigt, en sygdom, han havde pådraget sig under sit arbejde i den utætte uopvarmede mølle, og derfor måtte købmanden se sig om efter en anden møller. Ham fandt han i husmand Per Larsen på Hurup Mark, der tidligere havde arbejdet som møllersvend i Vang Mølle i Vang, en landsby, der ligger nord for Thisted. Møllen eksisterer på en måde stadig, men er helt ombygget og ganske dekorativ. Per Larsens ansættelse blev dog kun af kort varighed, da hans kone ikke syntes om, at han var så meget hjemme-fra, og hun meddelte kort og knap: »Per kommer ikke mere«. Og sådan blev det. Købmand Chr. E. Nielsen måtte igen se sig om efter en ny møller.

Heltborg Mølle standser

I 1947 var det endeligt forbi. Heltborg Mølle med jordtilliggende og møllerbolig blev solgt til cementstøber Christian Nicolaisen, som forpligtede sig selv og kommende ejere til ikke at drive handel med korn eller foderstoffer i 25 år regnet fra den 1. august 1944. I stedet opførte han to parcelhuse på mølletofte, så Heltborg Mølle kom til at ligge noget indeklemmt, men da den ikke måtte bruges, betød det kun, at udsigten fra og til møllen forringedes.

Efterhånden kom møllen desuden til at se 'raltet' ud, som man sagde på egnen, og mange ønskede, at lynet ville slå ned i den, eller at nogen

ville stikke ild til den, så trist et skue var den. I stedet blev en kreds af borgere i Heltborg enige om at gøre det modsatte. De ville gøre en indsats for at bevare møllen, og efter at *Foreningen Heltborg Gamle Mølle* var blevet dannet den 20. februar 1950, købte foreningen møllen for 500 kr. af Christian Nicolaisen. Bestyrelsen var på fire medlemmer, blandt dem den næstsidsste ejer købmand Chr. E. Nielsen, og den første opgave blev naturligvis at undersøge muligheden for få møllen sat i stand. De fleste på egnen forekom projekt møllerestaure-ring håbløst, og der kom da også til at gå 25 år, inden renoveringen blev iværksat. Resultatet var, at møllen forfaldt mere og mere, og som årene gik, blev der brug for rigtig mange penge for at få en præsentabel mølle stablet på benene. Midlerne skaffedes i løbet af det kvarte århundrede bl.a. ved, at foreningen afholdt loppemarkeder og motionsbanko i Dover Skov. I 1977 arrangeredes en tre dages møllefest i juni måned, hvor Heltborg Stadion var omdannet til en stor festplads med tivoli, tombola, restaurant, et festtelt og en FN udstilling. Der var optræden af forskellig art, og højdepunktet var, da sangeren Henning Hansen sang uddrag af forskellige operetter. Det følgende år stod Foreningen Heltborg Gamle Mølle som alenearrangør; indtægterne stod måske ikke helt mål med anstrengelserne, men det lokale sammenhold blev styrket.

Foreningen Heltborg Gamle Mølle modtog også bidrag fra både private og fra kommunen, selskaber og foreninger, og møllerestaure- ringen spurtes så vidt, at Johannes Worm i Ringsted, der er en slægtning af møllebyggeren, sendte et check på 2.500 kr. Så langt borte som i Californien hørte en gamle Heltborgdreng på 75 år Anders Lyngklip om projektet, og han bidrog med 50 US dollars.

Restaurationen gennemføres

Materialerne til istandsættelsen kom til at koste mere end 100.000 kr., men der blev ikke tale om flere udgifter, da alt arbejde udførtes på frivillig basis uden betaling. I 1980 blev der installeret elektricitet i møllen, da det var nødvendigt at bruge elektrisk værktøj for at gennemføre arbejdet rimeligt hurtigt, og samme år blev den løgformede tagpapbeklædte møllehat taget ned og en ny opsat. Forinden var der blevet opsat et nyt vingefang på 26 alen (knap 16,5 meter), og spåntækningen blevet udskiftet med ca. 10.000 trykimpræg- nerede spåner af gran. Allerede i 1977 var indgan- gen til møllens kampestenssatte kælder blevet støbt om, et smukt stykke arbejde udført af et par af medlemmerne af foreningen, om end det, som de selv siger, blev lidt skævt. Den ottekantede overmølle står på en hvidkalket sokkel i grund-

Stenkranen i Heltborg (Gamle) Mølle

mur, og vingefanget er også blevet malet hvidt. Det er sejlførende og med fuld påsejling fører det ca. 50 m². Heltborg Mølle har aldrig haft motor eller klapvinger (jalousivinger), og fra jordomgangen krøjes den manuelt med svans, så der skete ingen ændring i møllens oprindelige udseende, da hele krøjeværket i lighed med vinger, hat og spåntækning blev fornyet.

Endelig – i weekenden den 19. og 20. september 1981 kunne Heltborg Mølle, som nu blev kaldt Heltborg Gamle Mølle, genindvies. Der blev holdt åbent hus, omkring 300 mennesker lagde vejen forbi møllen, og mølleforeningen kunne konstatere, at alle anstrengelserne ikke havde været forgæves.

Heltborg Mølle som museumsmølle

Møllevingerne kører flot, men det var aldrig mølleforeningens hensigt, at kværnene skulle tilslut-

tes drevene, da den ikke har ønsket at sætte en melproduktion i gang. Det vil dog ikke være særligt arbejdskrævende at gøre møllen fuldt funktionsdygtig på grund af, at inventaret er komplet og i ganske god stand. Det består bl.a. af tre kværne, en Askaniasisigte (en sigte, der er opbygget som en cylinder med fast sigteramme i den ene side), en stenkran, der bruges til at løfte kværnstene, når de skal bildes (rillerne hugges op) og et hejseværk.

I 2002 blev vingefanget udskiftet. De nye vinger af douglasgran, som kostede 125.000 kr. og var fremstillet af tømremester Lars Larsen i Hundborg, blev sat op den 5. september. Hat og vinger vejer tilsammen 7 tons, så selv om de 'kun' hviler på mølleskrog og mølleaksel, (vingeaksel), er der ingen fare for, at der sker ulykker, medmindre møllepasserne skulle glemme at krøje (dreje) vingerne op imod vinden, så de kom til at stå i bagvind. Det sker næppe, da foreningen hæger om sin mølle, hvis restaurering der ikke er ydet statstilskud til, da den ikke er fredet. Mølleforeningen har heller ikke modtaget anden form for offentlig støtte.

Jubilæet

Da Heltborg Mølle i år 2000 fejrede sit 125-års jubilæum, blev der udgivet et smukt lille jubilæumsskrift, som dels beskriver livet i møllen, da den arbejdede på livet løs, dels beretter om dens nye liv og de oplevelser, arbejdet med restaureringen har givet mølleforeningens arbejdshold. Skriftet fortæller også, at der stadig er stor opbakning omkring foreningen, som tæller op mod 150 medlemmer. De og de mange besøgende, der gæster Sydthy, kan glæde sig over et virkelig fint og velholdt bevaret stykke dansk teknik og kultur, et minde fra den tid, hvor landsbyerne var levende samfund og ikke sovebyer.

Kilder: 125 år, Heltborg gamle Mølle, red. af Kaj Emil Nielsen og Verner Balsby 2000; tidligere formand Peder Madsen og nuværende formand Preben Damsgaard, Foreningen Heltborg Gamle Mølle.

Holme Mølle

Nørre Næråvej 81, Nørre Nærå, 5450 Otterup

Vandmølle med brystfaldshjul, tidligere underfaldshjul, en tid både underfalds- og overfaldshjul

Vandføring og stigning er bevaret. Malekarmen retableret Mølleeddammen retableret.

Anlagt før 1419. Nuværende bygninger fra 1847

Driften ophørt 1941

Møllehjulet retableret 1978

Privat. Anvendelse: Elproduktion

Møllen i landskabet

Holme Mølle ligger tæt ved den gamle kystlinje, hvor Ringe Å, der har sit udspring lidt nordøst for Uggerslev, udmundede i Lillebælt. Nu er der langt til vandet på grund af det store inddæmningarbejde, der blev udført i slutningen af 1700-tallet og i 1800-tallet. I den anledning blev der opført flere pumpemøller i området. Den første, som man ser på afstand, hvis man kører fra Bogense østpå mod Holme Mølle langs kanalen og diget, er den restaurerede og fredede Stegø Pumpemølle fra 1871. Den er opført i mur til hatten, og dens runde hvidkalkede krop lyser op i landskabet. Der er bevaret pumpeinventar, men det er ikke i funktion. Lidt længere fremme ses vejen til Langø, og herude står endnu den runde murede krop af en

pumpemølle, ligeledes fra 1871. Godset Gyldensten ejer de inddæmmede arealer her, men det var ejeren af godserne Einsidelsborg (nu igen Egebjerggård) og Kørup, statsmanden Joachim Godske Moltke, som hundrede år tidligere lod bygge sluser og grave kanaler længere østpå. Derved blev efterhånden hele fjorden ved Nørre Nærå, hvor Holme Mølle ligger, inddæmmede. Det var Einsidelsborgs Slusemølle, der i begyndelsen af 1780'erne pumpede 800 tønder land tørt og indvandt i alt 1300 tønder ager og eng. For at sikre udtørringen blev der udført yderligere arbejder fra 1840 til 1845 og fra 1873 til 1874. I forbindelse med den sidste inddæmning lod grev Petersdorff opføre en ny hollandsk vindmølle med rund krop og i mur til hatten som de to forrige.

I 1921 overtog et aktieselskab møllen, som blev nedlagt i slutningen af 1950'erne, hvorefter elektriske pumper tog sig af afvandingen. Efter mange års forfald, hvor Einsidelsborg Slusemølle mistede vingerne, blev den i 1989 købt af Kristian Nielsen, en møllersøn fra Grindstedegnen, og fredet i 1990. Han ombyggede møllen til feriebolig, ændrede dens vinduer og malede den hvid. Fredningen er siden blevet ophævet, og møllen bruges nu til feriebolig. Den ligger ved Nørre Nærå Strand et stykke nord for landevejen på adressen Kørupvej 32 i Kogsbølle.

Holme Møllegård

Stegø Pumpemølle

Inden man når så langt, kommer man til en svag lavning i det flade landskab, hvor dog Grindløse Ås og de tidligere øer Lilleø, Storeø og Mellelø rager op. Her ved Ringe Å finder man Holme Møllegård, en hel oase med den store mølledam og den smukke parklignende have. På den anden side af vejen ligger den hvide hovedbygning og den gamle mølle, der delvis står i hvidkalket bindingsværk med sorte stolper.

Og bedst af alt: når man har passeret anlægget, opdager man, at møllehjulet kører, og man hører den klaprende lyd af det arbejdende vandhjul.

Møllens historie

Den første omtale af en mølle ved Ringe Å findes i et brev »kong Erik af Pommerns vidisse« af 8. august 1419 (Trap 1409), hvori Erik Nielsen Rotfeld til Bratskov i Vendsyssel skødede sit gods i Fyn bl.a. Holmegaard i Nørre Næså Sogn med tilhørende vandmøllested til ridder Predbjørn Podebusk. Adkomsten blev gentaget i 1631, da Christian den Fjerde underskrev brevet i anledning af, at Henrik Podebusk overtog ejendommene. Holmegaard blev lagt ind under Kørup i 1676, men en del af dens hovedbygning stod endnu i 1755 og beboedes af en grevinde Holck. I 1761 overlod Anselm Carl Putbus til Einsidelsborg og Kørup fæstet til Peder Rasmussen Hunderup fra København. Holmegaard kaldes nu 'stedet', men selv om hovedgården forsvandt, blev dens mølle ved med at be-

stå. Den første egentlige beskrivelse af denne findes i Markbogen til Matriklen 1688:

»Herhos ligger en liden vandmølle, som er Kørupgårds Mølle, kaldes Holme Mølle, som hører under gårdens takst. Består af tvende kværne (vandhjul), som af hr. baron Abraham Rudolf von Putbusch vedligeholdes, dog med stor møje og bekostninger formedelst dæmningen på den vestre side tit og ofte bryder, er og til samme mølle en besværlig vej, så den fast ingen søgning af omliggende bønder kan have. Om sommeren udi hede og brunde, mangel af vand. Det vand, som samme mølle driver, kommer ned fra de tvende ovenfor liggende møller (Ringe og Bredstrup), så den har intet vand andetsteds fra. Om vinteren udi megen regn eller fugtighed kan den ikke male for bagflod og megen overflødig vandløb, deslige ment udi frost, som løbet da ofte og gemenligen forstoppes, så vandet forgæves overløber. Når som stranden rejser sig med flod, slår der strandvand og flod op udi møllehjulene, hvorfor den udi maling forhindres, så den fast ingen nytte videre er til bemeldte gårds nødtørfdig maling. Der findes til samme mølle ingen vænge, agerjord, græsning eller noget sådant«.

Det sidste betød, at mølleren udelukkende skulle leve af mølleriet, og det virker, som om det kan have været vanskeligt, da de omkringboende bønder åbenbart syntes, at møllevejen var for besværlig, og hvis de endelig havde forceret den, var møllen måske ikke engang i stand til at fungere.

Beskrivelsen fortæller med al tydelighed, at landskabet ved Holme Mølle så helt anderledes ud dengang end nu, da den lå udsat for oversvømmelser og døjede med problemer, der kan minde om Ventepose Møllens på Tåsinge. I 1831 blev der lavet et indæmningsprojekt for Holme Mølle, men den egentlige inddæmning af Klinte Strand skete først i 1924. Alligevel voksede Holme Mølle og blev en god mølle med et stort jordtilliggende.

Einsidelsborg Slusemølle

Ejerne

Den første ejer af Holme Mølle, som kendes, er ovennævnte Erik Nielsen. Han var af adelslægten Rotfeld og er ikke videre kendt i Danmarkshistorien. Det er derimod hans efterfølgere af slægten Podebusk, oprindeligt Puttbusch, da adelslægten kom til Danmark fra Putbus på Rygen. Den første Podebusk var ovennævnte Predbjørn Podebusk, og det var hans efterkommer af samme navn, der nævnes til Egebjerggård (senere Einsidelsborg) og Kørup i 1473. Dennes sønnesøn Mourids opførte den trefløjede herregård Kørup omkring 1590, ligesom det også var ham, der lod Kørup Kirke bygge tæt ved gården, lige i strandkanten. Kirken var stor og flot, og den kom til at rumme de afdøde Podebusk'ere i sine gravhvelvinger. Desværre tærede vind og vind så meget på bygningen, at den truede med at styrte sammen efter mindre end to hundrede års forløb, så den blev revet ned. Gravhvelvingerne blev ikke rørt, men alligevel ønskede Podebusk'erne, der forlod Kørup i 1781, at føre kisterne med deres afdøde forfædre tilbage til stamsædet på Rygen. Det skete imidlertid først senere, næsten fire hundrede år efter slægtens ankomst til Danmark.

Den nye ejer af Kørup og Einsidelsborg med tilliggende gods var manden, der lod den første inddæmning af området udføre, så herregården kom til at ligge inde i landet, men da hans far A.G. Moltke døde i 1792, overtog han det fædrene gods Bregentved på Sjælland og solgte i 1795 sine fynske ejendomme til den tidligere generalguvernør på de Vestindiske Øer Ulrich Wilhelm de Roepstorff. I denne slægts eje var godserne, til Roepstorffs søstersøn Chr. Alexander v. Petersdorff fik overdraget grevskabet Roepstorff af den ugifte onkel. Slægten Petersdorff ejede godserne til 1919, men kort forinden var Holme Mølle blevet selveje.

Møllefæsterne i de første århundreder

I godsarkivet kan efterspores flere af fæsterne og forpagterne fra slutningen af 1600-tallet, men beskrivelserne af møllen og dens maleværk er sparsomme. Hyppigst nævnes blot, at den nye fæster forpligter sig til at vedligeholde møllen i alle måder. Skifterne er heller ikke særlig meddelsomme, da møllerne ikke selv ejede møllens inventar.

Nørre Nærås kirkebog går helt tilbage til 1600-tallet, og den fortæller, at Hjere Møller i Holme Mølle blev begravet den 11. juli 1689, og hans enke Karen ganske kort efter. En Jens Knudsen boede allerede på stedet i 1695, da hans kone Karen blev begravet dette år, men han, der var fra Gyndstrup, overtog først fæstet den 3. maj 1719 efter den afdøde Hjere Knudsen. Jens Knudsen giftede sig igen,

og da han døde 64 gammel, fortsatte hans enke som fæster. Det havde sikkert været hensigten, at den ugifte søn Knud – der var flere døtre, som blev gift med mænd i omegnen, én kom til Ringe Mølle – skulle have overtaget møllen, men han døde i juni måned 1752, kort før Hans Eriksen, som tidligere havde været fæster på Æbelø, den 31. august kom til Holme Mølle. Han var sandsynligvis søn af fæstebonden Erik Lauridsen eller Laursen i Nørre Højrup og oprindeligt ikke møller. Da Hans Eriksen døde 77 år gammel i 1787, overtog hans elleve år yngre kone Maren Pedersdatter møllefæstet, som hun sad på indtil maj 1790, da hun døde. Skiftet var meget stort, men de to havde også skullet forsørge ti børn, hvoraf flere fik tilknytning til møller på egnen. Således blev den yngste søn Peder, født i 1765, fæster af Kragelund Mølle, en vandmølle i Grindløse Sogn, hvor møllerboligen stadig eksisterer, og her var han til sin død i 1840. Datteren Maren blev gift med møller Niels Nielsen i Holmes nabomølle Bredstrup Mølle, hvor møllegården også er bevaret. Niels Nielsen overtog fæstet i 1774 og havde det til sin død i 1811. Ægteparrets datter Birthe Cathrine Nielsdatter blev gift seks år senere med Jens Jørgensen, og han videreførte møllen, indtil parret efter mormonernes missionsarbejde på egnen udvandrede til Utah.

En bror til Birthe Cathrine, som var opkaldt efter sin morfar møller Hans Eriksen i Holme Mølle, blev vejrmøller i Agernæs Mølle, mens broderen Niels Nielsen blev i sognet, da han ved at gifte sig med møllerens datter Anna Margrethe Pedersdatter kom til Ringe Mølle, hvor han døde i 1819.

Forpagterne

Nogle af møllerne i Holme Mølle kaldtes forpagtere, og det var typisk møllerenken, som beholdt fæstet, mens en søn eller en fremmed bestred hvervet som møller og gårdmand. Peder Hansen omtales således som forpagter, da hans mor døde, og mærkeligt nok overtog han ikke Holme Mølle. Der kom en ny møllerfamilie til stedet en ganske kort tid, for kirkebogen fortæller, at i 1795 døde forpagter Peder Olesens mor 72 år gammel i Holme Mølle, og han havde en søster Cathrine, der blev gift fra møllen i 1796.

Allerede seks år senere var helt andre mennesker flyttet ind. Folketællingen dette år oplyser, at Hans Corneliussen på 29 var husfader, Juliane Fabian (Adler) på 43 hans kone, og der var en lille dreng Christian på 2 og en lille pige Susanna Dorothea på 1 foruden en tjenestekarl og tre tjenestepiger. Hans Corneliussen var søn af fæstebonden i Davinde Kornelius Andersen og hans kone Susanne Persdatter, mens Juliane var søster til sogne-egnen i Skydebjerg-Orte. Fæsteforholdet til møl-

len blev først bragt i orden i 1811, indtil da havde også Hans været forpagter. Ifølge fæstebrevet overtog han møllen på de sædvanlige konditioner: han skulle bl.a. holde maleværket i forsvarlig brugbar stand, og Christian Alexander greve af Peterdorff understøttede, at hvis mølleren eller hans folk skulle komme til at afbrænde møllen, ville Corneliusen have forbrudt sit fæste, og han var desuden forpligtet til at betale erstatning.

Holme Mølle og Møllegård takseres

Denne forholdsregel var nødvendig, da ejeren af Holme Mølle endnu ikke havde sørget for at brandforsikre sin ejendom. I slutningen af 1700-tallet begyndte man ellers at forsikre sine gårde og huse mod ildebrand, og i taksationerne blev de indgående beskrevet. Den første taksation til brandforsikring af Holme Mølle skete så sent som i 1838, og her findes efter omkring 150 år omsider atter en beskrivelse af mølle og møllegård.

Da var den bortfæstet til Hans Corneliusens enke, og stuehuset, der lå i syd, var på 9 fag og var 10 alen (1 alen = 0,63 meter) dybt, af eg, med en tilbygning imod nord. Denne bestod af 2 fag og var 6 alen dyb, ligeledes af eg undertømmer, men med blandet overtømmer. Væggene var dels murede af brændte sten, dels klinende, og taget var tækket med strå. Huset, der var forsynet med to skorste- ne, indeholdt 2 stuer, spisekammer og 3 kamre med bræddegulv samt køkken. Der var lofter overalt, engelske vinduer og hollandske døre. Det hele sammen med et portfag på 2 fag i den østlige ende blev vurderet til 450 rigsdaler. Taksationen af møllehuset, der lå i den vestlige ende af stuehuset, fortæller, at det var på 6 fag, 11¼ alen dybt og opført af samme materiale som stuehuset med fyr overtømmer. Vurderingssummen blev sat til 360 rigsdaler. Mølleværket bestod af to kværne med enkelt gangtøj og blev drevet af udvendige overfaldshjul 3½ alen og 4 tommer (1 tomme = 2,6 centimeter) i diameter, alt til en værdi af 640 rigsdaler. Taksationen fem år senere oplyser, at værket da bestod af to kværne, en rug- og en maltkværn med enkelt gangtøj, som blev drevet af to overfaldshjul på 3½ alen i diameter. Taksationen var nedsat til 600 rigsdaler, og møllehuset var også faldet i værdi, idet det blev sat til 210 rigsdaler.

Til møllegården hørte en længe i vest på 11 fag, 8 alen dyb med ege under- og fyr overtømmer, lævægge og stråtag, som blev brugt til pige- og ølkammer med loft, samt tørvehus og port, vurderet til 280 rigsdaler. I nord var der en længe på 14 fag, 9 alen dyb, i samme materialer som vestlængen. Her var der kornhus og vognport. Værdien af de to længer sattes til 230 rigsdaler. Der var også en østlænge på 18 fag, 8 alen dyb, hvori der var

stald, foderlo og kornhus, mens et bryghus på 4 fag i kvadrat med ovn og skorsten lå syd for stuehuset. Endvidere fandtes der på banken en ladebygning på 12 fag, 8 alen dyb. Disse huse var stort set opført i samme materialer, som de øvrige udbygninger. Forsikringssummen var på i alt 2.820 rigsdaler, hvilket også var slutresultatet i 1845 trods en nedsættelse af mølleriets værdi.

Livet i møllen i 1840'erne

Fra dette årti eksisterer der en grim skildring af livet i møllen, som stammer fra Jens Christensen, der tjente her fra 1840 til 1842. Den afdøde møller, som han kaldte Kornelius, havde været finere end både bønderne og de andre møllere på egnen. Han var blevet møller ved at gifte sig med den tidligere møllers enke, som besad møllefæstet. Man sagde, at hun ikke behandlede sin nye mand godt, og resultatet var, at Kornelius og tjenestepigen fandt sammen, og det kom der en søn ud af. Det huede naturligvis ikke møllerkonen, og da drengen skulle døbes, ville hun slå ham ihjel med et stenkast. Stenen ramte dog hans mors arm, og dåbsceremonien kunne gå sin gang. Selv om det aldrig lykkedes for den jaloux møllerkone at tage livet ham, der ved dåben fik navnet Christian, måtte han hele sit liv leve som invalid, da hun senere vred låret på hans venstre ben af led, så tåen kom til at stikke ud til siden. Juliane Fabian døde i 1827, og Kornelius i 1836. Da Jens Christensen kom til møllen, blev den passet af Christian, mens hans mor, der blev kaldt 'madammen', var den, der stod for styret. Hun var ikke noget rart menneske, ondsindet og rapkæftet, og så drak hun sig fuld hver eftermiddag.

Jens fik 10 kr. – og et får på kost – i løn for det halvandet år, han var i møllegården. Det var ikke meget, og han havde aldrig rigtig fri, for om aftenen blev der lavet træsko eller plukket fjer, hvoraf den 'bløde' del kom i dyner, mens strålen blev brugt til børster. Forplejningen var desuden simpel. Den bestod om morgenen af melgrød, lavet af rug fra en tilfældig sæk mel i møllen, hvorpå der blev hældt øl, så maden kom til at ligne griseføde. Flæsk var der til middag hver dag, og der stegtes til en hel uge ad gangen. Aftensmaden bestod af kartofler eller melgrød som om morgenen, dog uden øl. Det hjalp lidt, hvis karlene stod sig godt med pigerne, så kunne de få andel i de brød, som det lykkedes pigerne at tage fra efter bagningen.

Denne beretning skal nok tages med et gran salt, men Hans Corneliusen giftede sig året efter Juliane Fabians død med (Anne) Margrethe Eriksdatter, en husmandsdatter fra Svanninge, som på det tidspunkt var 43 år, og sønnen Erik Christian, som døde i 1846, 28 år gammel og ugift, er uden tvivl den omtalte Christian.

Nybyggeri ved Holme Møllegård

Forholdene i møllen ændredes både inde og ude efter Erik Christians død, da forpagter Wilhelm Ludvig Kjølasing på Kørup fik Holmegård med mølle på livstid. Han var søn af forvalter Hans Martin Kjølasing og Ane Marie Tyrk, der først var knyttet til Østergård Hovedgård i Munkebo Sogn, men da Wilhelm blev født, var faderen blevet godsforvalter på Einsiedelsborg. Med den baggrund kunne den nye fæster ikke være tilfreds med Holme Møllegårds gamle bygninger. Han lod flere af dem rive ned og opføre på ny. Derfor blev der i 1847 igen foretaget en taksation til brandforsikring. Det er næsten det nuværende møllehus, som beskrives. Møllebygningen var nu kommet til at ligge tværs for den søndre gavlf af møllens østre længe. 7 fag, 12 alen dyb, af eg undertømmer og fyr overtømmer. Væggene var opmuret af brændte sten, og huset forsynet med stråtag. Vurderingen lød på 1.050 rigsdaler – uden det nu forsvundne inventar, som blev sat til 4.500 rigsdaler. Inventaret var blevet udvidet til tre kværne, hvoraf de to blev drevet med dobbelt og én med enkelt gangtøj – et underfaldshjul på 9 alen (5,65 meter) og et overfaldshjul på 3 alen (1,88 meter) i diameter. Samtidig var både den østlige og den nordlige længe blev gjort meget større og var nu på henholdsvis 26 og 31 fag. De takseredes til en værdi af 2.150 rigsdaler.

Efter al sandsynlighed skete der således i 1847 en flytning af vandmøllen fra vestenden af stuehuset til stedet øst for det, da størrelsen af det nuværende stuehus er lig med størrelsen af vandmølle og stuehus i takseringerne fra 1838 og 1845. Kjølasing fik dog kun kort glæde af de fine nye bygninger. I 1850 boede kun møller Ole Sørensen og et par tjenestefolk i møllen, men Kjølasing må være flyttet dertil, da han ved sin død 54 år gammel i 1856 kaldtes møller i Holme Mølle

Vindmøllen opføres

Samtidig med ombygningen af mølle og møllegård fik Kjølasing også opført en 'vejrmølle', som takseredes den 19. november 1847 ligesom de andre bygninger.

Vindmøllen beskrives som en mølle opført på grundmur af brændte sten. Ellers bestod den med undtagelse af hatten, hvis tømmer var i eg, af fyrretømmer. Tækningen var af strå med undtagelse af de nederste 3 alen fra grunden, som var brædebeklædt. Den ottekantede mølle var 'af hollandsk facon' med kælder under og holdt fra flade til flade følgende dimensioner udvendigt målt:

Kælderen var 11 alen, grubbeloftet 10 alen, kværnloftet 8 alen, og hatloftet målte 6½ alen. Vingefanget var på 29 alen (godt 18 meter), og

Holme Vindmølle. Foto udlånt af Søren Peter Jensen

maleværket bestod af en skallekværn (grubbe- eller pillekværn) og en sigtekværn med tilbehør. Denne mølle vurderedes til 2.300 rigsdaler af branddirektøren samt de to taksationsmænd tømrermester Augustinus og møllebygger Søren Hansen, begge fra Odense.

Dannebrogsmand som møller

Efter sin mands død beholdt hans kone Gyde Marie Mikkelsdatter fra Nyborg livstidsfæstet. I begyndelsen fortsatte hun selv driften både af gård og mølle, men den 31. marts 1865 bortforpagtede hun hele ejendommen til sin tidligere møllersvend Otto Andersen. Til gengæld skulle han have hende på aftægt. Samme dato som Otto Andersen overtog møllen, købte han en gård i Nørre Nærå. Det virker, som om han var ret velstående, men hvordan han er kommet til penge, er ret uklart. I hvert fald var der tale om en betydelig social opstigning. Otto Andersen var på dette tidspunkt 43 år gammel, havde allerede været i møllen i et par år, men kom fra en stilling som avlsforvalter. Han var gift og havde tre små børn, ét mere kom

til, men forinden havde han haft et noget omtumlet liv. Han var født i Flødstrup Sogn lidt nord for Nyborg den 28. juli 1822 som søn af Anders Andreasen, der var kusk på det lille gods Rørbæk, mens moderen Maren Andersdatter var datter af en fæstegårdmand i landsbyen. Ved folketællingen i 1834 boede familien i Mullerup i samme sogn, og faderen kaldtes da husmand og daglejer. Otto var det tredjeældste af fire børn og kom ud at tjene, mens hans ældste bror blev skrædder. I 1840 var hans far død, men hans mor var husfæster og levede af sin jordlod på stedet Kildemarkshus under Rørbæk. Selv arbejdede han på gården Hannesborg i samme sogn. Næste gang, han omtales i sognets folketælling, var han ikke hjemme, da han var indkaldt til krigstjeneste. Året var 1850, og den krig, han deltog i, var Treårskrigen. Han var med i hele krigen – »fra krigens begyndelse til dens ende« skrev han i sin ansøgning om minde-medaljen, som tildeltes de soldater, som havde kæmpet i de to Slesvigske Krige. I slaget ved Mysunde blev han taget til fange påskedag, men kom hjem, da de stridende parter indgik en aftale om våbenstilstand. Krigen brød imidlertid ud igen, og han fortsatte som soldat. Han deltog både i slaget ved Kolding den 23. april 1849 og i udfaldet fra Fredericia den 6. juni 1849. Ligesom i det civile liv steg han også her i graderne, da han begyndte som menig, blev forfremmet til underkorporal af Infanteriet og endte som sergeant. Fordi han havde været en god soldat og gået forrest i skyttekæden samt havde vist sit mandskab et godt eksempel, blev han udnævnt til dannebrogsmænd den 8. september 1849. Efter sin hjemsendelse kan han have haft svært ved at finde sig til rette, for som 'tjenende' i Holme Mølle fik han i 1858 et barn uden for ægteskab med den 24-årige gårdmændsdatter Abelone Jørgensdatter fra det nærliggende Norup Sogn, måske ikke ligefrem en opførelse, der sømmede sig for en dannebrogsmænd. Abelone var af bedre familie, datter af gårdmand og sognefoged Jeppe Larsen og Birthe Kirstine Hansdatter, og de to havde nok tiltænkt hende en anden ægtemand. Det endte dog med ægteskab. Den 11. april 1862 blev de viet i Norup Kirke, og da var Otto ikke længere tjenestekarl eller møllerkarl, men som nævnt avlsforvalter, endda på herregården Hofmangsgave, hvor man stadig kan se de flotte avlsbygninger, hvor Otto havde sin gang.

Alt lykkedes også for ham og Abelone i Holme Møllegård, som de flyttede ind i, efter at de var blevet gift. Kun fem år efter overtagelsen af forpagtningen viser folketællingen, hvor godt det gik familien. Der var elleve tjenestefolk, heriblandt to møllerkarle, ti år senere var der kun ti tjenestefolk, men Otto Andersen holdt lærerinde til sine to døt-

re, drengene var allerede taget hjemmefra. Det varede endnu elleve år, så forlod familien møllen, og gården i Nørre Nærrå blev solgt den 1. april 1891. Senere på året, den 4. november, blev den næstyoungste datter Bertha Marie gift med faderens tidligere møllerkarl Hans Larsen, og sammen med Otto Andersen og Abelone flyttede ægteparret til Bogense. Først boede de i Adelgade, men den 29. december 1892 fik Hans Larsen, som nu kaldtes konditor, skøde på den restauration på Torvet, der senere er blevet til Røde Kro. I denne ejendom på det store, men idylliske torv med de små lave huse og de høje træer endte både Otto Andersen og Abelone deres liv, han to år efter hende i 1897. Begge blev begravet på Bogense Kirkegård, ikke langt fra deres sidste hjem.

En forpagtningskontrakt fra 1899

Mølleanlægget, som det så ud omkring halvtreds år efter taksationen i 1847, er detaljeret beskrevet i en fæste- eller forpagtningskontrakt fra 1899. Det er med nogle ændringer for udbygningernes vedkommende det samme kompleks, man den dag i dag ser ligge ved den store mølledam, der er opstået ved opstemningen af Ringe Å.

Kontrakten var en fornyelse af kontrakten med den hidtidige forpagter Johannes Pedersen, der afløste Otto Andersen. Dokumentet, som i en genpart findes i Holme Mølle, blev underskrevet på Einsidelsborg den 26. april 1899 af ejeren Christian Alexander greve af Petersdorff med to vittighedsvidner og af Johannes Pedersen, der bekræftede, at han gik ind på kontraktens vilkår.

Kontrakten gav ham rådighed over Holme Møllens bygninger med tilhørende vand- og vejr-mølle og disses 'inventarium' samt over jordtilliggendet af ager, eng og mose, der var skyldsat for 8 tønder, 5 skæpper, 1 fjerdingkar og 2 album, et areal på »92 tønder land geometrisk mål«, som det hedder med kontraktens ord.

Reparationen af bygningerne og af møllen var lensbesidderens opgave. Derimod påhvilede det forpagteren at vedligeholde »de til møllen hørende vandhjul, malekarm, bro, sluser og mølledamsdæmning og til alle tider have (dem) i god ordentlig stand, ligesom han også er forpligtet til at holde åen oprenset til den foreskrevne dybde og bredde samt til nøje at rette sig efter de givne bestemmelser med hensyn til flodemål (mærke, der viser, hvor højt vandet må stemmes i mølledammen)«.

Forpagtningsafgiften var på 400 kr., der skulle betales hvert år den 1. november. Ligeledes hvert år den 1. maj skulle der falde en betaling, der svarede til 80 tønder byg, hvilket i 1899 var 754,40 kr. Desuden skulle forpagteren stille en sikkerhed på

300 kr. for forpagtningsafgiftens 'prompte' betaling. Lensherren gav bestemt ikke ved dørene. Ydelsen var mange penge dengang, hvor en landsbylærers årsløn var omtrent det samme – og så skulle forpagteren endda betale udgifterne i forbindelse med udfærdigelsen af kontrakten.

Møllegården i 1898

Det bevarede dokument giver herefter en beskrivelse af Holme Mølle med tilhørende bygninger, vand- og vejrmølle m.m., som blev udfærdiget den 2. maj året før.

Stuehuset, som er det, der stadig ligger i vevsvinget nord for mølledammen, var på ca. 335 m² og bestod af 30 fag i grundmur med 3 fag gennemkørsel iberegnet. Det var forsynet med stråtag og havde 27 karme vinduer foruden døre og porte. Skorstenenes antal var 4, og der var loft over hele bygningen, dels forskallet, dels gipset. Fjellegulv havde 20 fag, mens der var murstensgulv i resten. Der var kælder under 4 fag med kampestensgulv, og i gavlen mod vest fandtes et værelse.

Det konstateres, at bygningen ikke havde væsentlige mangler. Taget mod syd trængte dog til omlægning – og også den udgift påtog Johannes Pedersen sig. Det skete sikkert under, hvad man kunne kalde, frivillig tvang.

Næste bygning var den vestre længe, der stadig bestod af 18 fag egebindingsværk med stråtag. Længen var forsynet med en skorsten, da den var indrettet til bryggers og pigekammer foruden vognport, hugge- og hønsehus. Også her trængte en del af taget til omlægning.

Derpå følger beskrivelsen af nord- og østlængen, som stort set er identisk med beskrivelsen til takseringen i 1847. Den nordre længe bestod af 31 fag af samme materialer som den vestre. Den var indrettet til kostald, 2 hestestalde, foderlo og karlekammer. 'Koladen's ene ende trængte til at blive rettet op og afstivet, men ellers havde bygningen ingen væsentlige mangler.

Længen mod øst udgjordes af 20 fag i samme materiale som de to andre længer og indeholdt tærskelo, korngulv og vognport. Som den eneste af møllegårdens bygninger havde den ingen mangler. Både denne længe og den nordre længe var forsynet med tilbygninger på henholdsvis 18 og 12 fag, hvoraf den første var opført i grundmur, men begge tage var tækket med strå. Bygningen i grundmur anvendtes til tærskelo og korngulv, den anden var indrettet til 5 svinestier med trætrug og gulv af brændte sten.

Nord for gården fandtes endnu en bindingsværksbygning med stråtag, som brugtes til oplagsrum. Denne bygning betegnes som simpel, og den manglede til dels tag.

Vandmøllen

Vandmøllen var ikke alene sammenbygget med østlængen, men også ved en gennemkørselsport med stuehuset. Bygningen på 7 fag var næsten uforandret siden 1847 og er identisk med den, som eksisterer den dag i dag, opført som den er i egebindingsværk med østgavlen i grundmur med cementafpuddning. Dog havde vandmøllen dengang stråtag ligesom stuehuset og avlsbygningerne. Den var forsynet med 4 vinduer, havde fjellegulv, bræddeloft, de fornødne døre og naturligvis mølleinventar. Dette bestod af en gruttekværn, en franskkværn med sigte, en grynkværn og en havrekværn, »alt i meget god og fuldstændig brugbar stand«. Desuden var de fornødne hjul og drev også i »god orden«. Det var en god bygning uden mangler, og en fordel for forpagteren var det, at malekarmen af beton samt det store vandhjul var blevet opført »af nyt« for nogle år siden og var særdeles gode.

Bagslusen derimod betegnes som 'ældgamme'. Den var af planker og i så simpel en tilstand, at den ikke kunne holde ordentligt på vandet. Slusen skulle omsættes og derefter overleveres forpagteren til fremtidig vedligeholdelse.

Vindmøllen

Vest for gården lå stadig vindmøllen, om end i lidt forandret skikkelse. Da den brændte i 1921, angiveligt ved en påsat brand, der var en afskediget møllersvends hævnakt, er beskrivelsen af den meget interessant. Nok eksisterer der fotografier af møllen, der viser, at den havde bådformet hat, vinger til kludesejl og var forsynet med et moderne amerikansk krøjeværk, hvor vingerne blev drejet op mod vinden ved hjælp af et udvendigt krøjehjul og en kædekonstruktion, men inventaret kendes ikke fra billeder. Møllen var, som der står, »af såkaldt hollandsk konstruktion opført af grundmur 1½ alen (knap 1 meter) over jorden derefter af tømmer beklædt med brædder, den øverste del heraf og hatten tækket med strå«. Højden var på 14 alen (knap 9 meter) og vingefanget på 22 alen (14 meter). I 1899 havde den nye vinger med fire sejl i god stand. Indvendig var der to lofter og en kælder. Her fandtes en ny bygsigte, en rugkværn og en skallekværn med tilbehør af hjul og drev. Alt var her ligesom i vandmøllen vel vedligeholdt og i fuldstændig god og brugbar stand. Selve møllebygningen var også god, men et stort minus var det, at mølleakslen (vingeakslen) burde fornyes – helst med et jernhoved.

Bageriet

En tid var der bageri tilknyttet Holme Mølle, og gamle mennesker huskede i midten af 1900-tallet, at det lå øst for mølledammen. Der er sikkert tale

om den bygning, der omtales som bryghus ved de to første brandtaksationer. Lidt øst herfor lå sandsynligvis også den lade, der kendes fra de samme brandtaksationer, for den nuværende ejer Søren Peter Larsen fortæller, at der stadig dukker store brændte sten op, efter al sandsynlighed munkesten, når jorden på bakken pløjes.

Den sidste fæster

Naturligt nok voksede de ansattes antal meget i disse år, men Johannes Pedersen klarede sig ifølge folketællingen umiddelbart efter overtagelsen af fæstet med færre end de ti, som var beskæftiget i møllen i 1880. Han kom til møllen som forpagter omkring ti år senere som 25-årig med sin jævnaldrende kone Dorthe Andersen, begge født i Østrup. De har sikkert været næsten nygifte, da de havde en lille udøbt søn, som var født i Nørre Nærå.

Folketællingen oplyser også, at Johannes Pedersen ikke selv drev møllet, for der opføres en møllebestyrer på 27 år ved navn Hans Christian Pedersen. I møllen var også ansat en nittenårig møllersvend, og selv om folkeholdet ikke var så stort som tidligere, var der to tjenestepiger, en dreng og en røgter.

Den første selvejer

I maj 1905 var der atter kommet ny møller i Holme. Det var den 33-årige Rasmus Christensen Hansen, der var født i Agernæs i Krogsbølle Sogn, men han blev konfirmeret i Nørre Nærå Kirke. Efter at han havde været karl og gårdbestyrer forskellige steder, kom han tilbage til Nørre Nærå, hvor han fæstede Holme Mølle.

De første par år var han ugift, men i 1908 blev han gift med Susanne, altid kaldt Sanne, Petersen Lysholt fra Lysholtgården i Aborg ved Assens. Kort efter købte han ejendommen til selveje, men parret, som havde en lille søn Christian, der senere blev grønthandler i Otterup, måtte sælge møllen, da Sanne blev så hårdt angrebet af den spanske syge, at hun ikke kunne klare arbejdet i møllen længere. Hun kom sig dog, og parret købte en gård i Otterup.

Køberen af Holme Mølle var Peter Jensen fra Fogensegården ved Bogense og hans kone Kristine født Larsen, der overtog møllen den 17. december 1918. Peter Jensen var lige så lidt som Rasmus Hansen uddannet møller, men han klarede både møllet og landbruget i mange år. Dog kunne han naturligvis ikke vende udviklingen til fordel for de mindre møller eller holde på bønderne som kunder, når de anskaffede sig hjemmekværne, så de selv kunne grutte (lave dyrefoder). Alligevel var det gruttekværnen, der fortsatte længst,

måske også fordi Peter Jensen ikke altid kværnede hvedemelet længe nok.

De sidste år som kornmølle

Peter Jensen tog ikke opsvinget under Anden Verdenskrig med, for i 1941 fjernede han det gamle vandhjul, der næsten indtil det sidste var overdækket med et halvtag af strå, og der blev installeret en turbine af den Smithske type fra Ålborg, som ikke blev brugt til at drive kværnen, men til at fremstille elektricitet ved hjælp af en generator. Allerede vandhjulet havde skaffet elektricitet til ejendommen, og indtil 1937 havde vandkraften været den eneste energikilde, som foruden kværnene også havde drevet gårdens tærskværk.

Kornmøllet var nu endegyldigt opgivet, og det var ikke længere nødvendigt at sende bud efter kværnbilderen Jens Møller fra Ringe, som ellers kom til Holme Mølle, når møllestenene var slidt ned og bare klemte kornet i stedet for at knuse det. Straks efter sin ankomst greb han sin store hammer og gik i gang med at hugge rillerne i møllestenen op. »Den skal bare ha' nogle tærsk«, sagde han, og i orden var stenene, når han var færdig med sit arbejde efter en 2-3 dages forløb. Turbinen fremstillede elektricitet og var i funktion til 1949-1950, men så stod også den stille. Vandet løb ubrugt forbi endnu en dansk mølle, og mølleinventaret blev fjernet med undtagelse af de franske kværnsten.

Retableringen af vandhjulet

I Peter Jensens tid skete der andre ændringer med møllegården, portfagene mellem stuehus og møllehus blev fjernet, og alle avlsbygninger blev opbygget i gule teglsten på en ny støbt sokkel i stedet for de gamle kampesten. Ligesom alle de andre bygninger blev de forsynet med fast tag. Stuehuset, møllehuset og det dermed sammenbyggede udhus fik tegltag, mens de øvrige tage kom til at bestå af asbest. I 1967 ophørte Peter Jensen med at drive Holme Møllegård, og sønnen Søren Peter, der netop var blevet gift med Mona Lilly Nykjær fra Frøbjerg, tog over.

Det store underfaldshjul var et af de største i landet med en diameter på ca. 6 meter og bestod af en krans af eg, havde arme af amerikansk træ og skovblade, der efterhånden var af gran. Da hjulet blev fjernet, skar det den dengang femtenårige Søren Peter i hjertet. Han syntes, at møllehusets sjæl forsvandt sammen med det. For at bevare hjulet, han og hans seks søskende havde brugt som pariserhjul – ikke blot som et kært minde i sin erindring – tog han et billede af det lige før, det blev savet af. Og da han havde haft møllegården i ti år, tog han en stor beslutning, der var blevet

modnet af energikrisen i 1973-1974, han måtte have et møllehjul på møllehuset igen.

I 1978 blev et funktionsdygtig vandhjul en realitet, men det havde kostet både sved, penge og, hvad nogle mennesker ville kalde, afsavn. Trods det, at Handelsministeriet havde givet mulighed for, at møller, der udnyttedes til energifremstilling, skulle kunne modtage tilskud fra det offentlige, kom Søren Peter Jensen selv til at afholde de fleste af omkostningerne på 37.800 kr., idet han kun fik 11.340 kr. i tilskud fra Otterup Kommune, og alene fremstillingen af vandhjulet kostede ca. 17.000 kr. Konsulent på arbejdet var ingeniørfirmaet Karl Jørgen Rævdal i Veflinge, og vandhjulet blev fremstillet af bådebygger Niels E. Milling Hansen i Dyreborg ved Fåborg. Han var ikke uddannet møllebygger, men fik råd og vejledning hos pensionerede møllebyggere, som stillede deres ekspertise til rådighed ligesom Nationalmuseets mølleekspert Anders Jespersen og ingeniør Jørgen Krosgaard fra Risø. Milling Hansen leverede sit første hjul til Hattebæk Vandmølle i Jordløse Sogn, som også skulle producere strøm, og senere fremstillede han et vandhjul til kornmøllen Nybjerg Mølle (se bind 1).

Hans hjul nr. 2 var Holme Mølles, og det ankom til møllegården den 13. november 1978. Det var en tung transport, idet det vejede 2,5 tons, men så var mølleakslen også vejlet med. Det meste af det 2,80 meter høje og 1,50 meter brede hjul var

lavet af egetræ, men skovbladene var fremstillet af douglasgran. Dette materiale blev anset for at være velegnet på grund af det store indhold af harpiks. Milling Hansen forsøgte desuden at gøre mølleakslen stærkere ved at lade den bestå af en gennemgående aksel af stål, hvorpå han limede og boltede træakslen. En yderligere udgift var gearkassen, da det er nødvendigt med en stor opgearning, når der skal produceres strøm. Møllehjulet drejer kun omkring en 11-12 gange i minuttet, men med gearkassen kan der opgeares til omkring 1.000 omdrejninger.

Elproduktionen går atter i gang

Så endnu engang blev det muligt at fremstille elektricitet i den gamle kornmølle, hvor der i møllehuset foruden de to kværnsten er bevaret gammelt værktøj fra svundne tider. Når der ikke sker uheld, og når sommeren ikke er for tør, kan der produceres ca. 15.000 kWh ved hjælp af en 5,5 kW generator. Vandhjulet kan således levere strøm til forsyningsnettet.

Faldhøjden er på 2,60 meter, og det nye vandhjul blev et brystfaldshjul omtrent halvt så stort i diameter som det gamle, hvilket betød ændringer inde i møllehuset. For at vandhjulet kunne fungere var det også nødvendigt at uddybe den efterhånden tilgroede mølledam, ligesom malekarmen skulle retableres. Stemmeværket var derimod bevaret.

Det rekonstruerede vandhjul ved Holme Møllegård

Siden er mølledammen blevet gjort endnu større, og bag den, man kan se fra vejen, er endnu en del af den tidligere meget store møllesø blevet udgravet. Hele haveanlægget er meget smukt og tilplantet med mange kønne blomster og træer, og broer fører over åen og bagslusen, der bringer Monets have i Giverny i erindring.

Holme Mølles anden restaurering

Den 1. juli 1996 overtog tredje generation Kim Jensen Holme Møllegård, og næsten samtidig viste det sig, at en ny mølleaksel, der i 1987 havde erstattet den sindrige mølleaksel fra den første restaurering, ikke længere var i god stand, og møllehjulet stod stille på Mølledagen i 1998. Deltagelsen i denne har ellers været en stor succes for Holme Mølle, siden Søren Peter og Mona Jensen første gang åbnede møllen for besøgende i 1993. Da kom der i stedet for de ca. 100, som ægteparret havde forventet, ti gange så mange. De følgende år faldt tallet til omkring 500-600, hvilket betød, at gæsterne bedre kunne nyde turen rundt om møllesøen og i den frodige have.

Da Kim Jensen er lige så glad for møllen som sine forældre, gik han straks i gang med at lave en renoveringsplan. Det blev nødvendigt at få monteret en ny mølleaksel, og tilbuddet fra firmaet A. Borg i Veflinge lød i 2001 på 32.853 + arbejds løn og moms. Mølleakslen kom nu til udelukkende at bestå af stål, og den blev støbt i Veflinge. Vandhjulets skovlblade kunne heller ikke klare arbejdet mere, så de blev alle udskiftet i løbet af 2001 af tømrer Villy Jensen, og igen anvendtes douglasgran. Denne reparation betød, at da møllen var færdigrepareret, var udgifterne for Kim Jensen løbet op på omkring 50.000 kr. og denne gang var der intet tilskud, selv nok så lille, at hente.

Der er da heller ingen planer om at genetablere kornmøllen, så Søren Peter Jensens børnebørn kan ikke komme til at bruge mølleværket som karrusel, en farlig leg, som han og hans søskende i al hemmelighed gav sig af med, ligesom når de lod sig dreje rundt med vandhjulet.

Nabomøllen

Fortsætter man fra Holme Mølle videre mod Otterup, går det stærkt op ad bakke. Efter at man har passeret den romanske kvaderstenskirke i Nørre Næå, drejer man til højre mod Ringe, der deler navn med åen. Her passerer man på bakken det sted, hvor der indtil 1917 stod en vindmølle. Den lille landsby ligger dybt nede i ådalen, og her først i byen og kun 1 kilometer fra Holme Mølle ad 'åvejen', finder man den tidligere omtalte Ringe Mølle. Som de fleste andre steder bæres vejen af mølledæmningen, der på den ene side har den

tørlagte mølledam og på den anden side møllen, som ligger dybt nede under vejens niveau. Der findes her to møllehuse. Den ældste vandmølle befandt sig i den fløj af den gamle hvidkalkede møllegård, der ligger helt ud til vejen på sydsiden af den tidligere vandføring. Opstemningen af vandet var så kraftig, at Ringe Mølle i modsætning til Holme Mølle, hvor faldet er ringere, kunne drive et overfaldshjul. I 1891 opførte møller Knud Hansen Borggaard, der var kommet til møllen 21 år tidligere, et nyt møllehus i bindingsværk med fast tag på den anden side af vandføringen. Møllen afhændedes i 1922 til Jens Rasmussen, der drev mølleriet til 1952. Allerede året efter overtagelsen oprettede han et filehuggeri, som eksisterede indtil 1941. Her havde han 2-3 mand ansat, der i disse år sled i alt seksten slibesten op. Møllens regnskaber er bevaret, og de fortæller, at stenene kom fra forskellige møller i Jylland og på Fyn, heriblandt sten fra de nedlagte Dallund og Hasmark Møller (se bind 1, Lumby Mølle). Filehuggerier i Odense, Næstved og København var blandt møllens kunder, indtil værkstedet lukkede i begyndelsen af Anden Verdenskrig. Jens Rasmussen var ikke uden ressourcer, så han installerede et sigteværk, som arbejdede flittigt under krigen med at fremstille store mængder bygmel – og det siges, at han også 'kom til at' formale hvede. Der var jo ingen, som kunne se, hvad der var i sækkene. Det fortælles dog, at det var lige ved at gå galt for en kunde, da der gik hul på en sæk, så det fine hvedemel kunne spores til hans gård. Heldigvis opdagede han uheldet i tide og fik melet fjernet. For at klare den store produktion lod Jens Rasmussen vandhjulet erstatte af en turbine i 1943, men efter krigen skrumpede kundernes antal ind. Han tog konsekvensen heraf og solgte opstemningsretten. Jorden blev drænet, mølledammen tørlagt, så arealet ved åen kunne udnyttes som landbrugsjord, men nu er der heller ikke mere brug for den.

Anlægget er interessant, da det viser både mølleriets udvikling og tilbagegang.

Kilder: Dokumenter vedrørende adkomster Roepstorff Godsarkiv 1583-1790, Landsarkivet for Fyn; Beskrivelse over agerdyrkningens tilstand i Danmark 1806; Aktstykker for største delen hidtil utrykte til oplysning især af Danmarks indre forhold i ældre tid. Samlede og udgivne af Fyens Stifts litterære selskab ved Caspar Paludan Müller, Chr. H. Kalkar og J.L. Rohman. 1841-45; Træk af nordfynsk landsbyliv, Lokalhistorisk Arkiv, Otterup; Margit Egdal, Lokalhistorisk Arkiv, Otterup; Ann Lindvig, Otterup; Poul Erik Pedersen, Erritsø (møller Otto Andersens tipoldebarn); Jørgen Lysholt, Tørræsø, Otterup (møller Rasmus Hansens barnebarn); Søren Peter Jensen og Mona Jensen, Holme Mølle.

Ladby Overdrevs Andelsmølle

Troldebjergvej, Ladby, 4700 Næstved

Vindmølle af hollandsk type med jordomgang
Hatten er løgformet
Opført 1899
Driften ophørt 1954
Restaureret 1987 og følgende år. Funktionsdygtig
Anvendelse: Museumsmølle

Møllen i landskabet

Den lille mørke mølle med vindfløjen i toppen af kongen, kuglen øverst på møllehatten, der bærer årstallet 1899, ligger lidt vest for vejen fra Ladby til Holløse. Den syner ikke meget i landskabet, men et seværdighedsskilt viser ind på Troldebjergvej, hvor den pludselig ses på den flade mark stående på sin stensatte omgang. Troldebjergvej hentyder til en stor bakke længere henne ad vejen, hvor sagnet siger, at troldene holdt til. Møllen ligger højere, end man skulle tro, da Susåen har sit løb ikke langt mod øst. Den passerer på sin vej Birgitte Gøye og Herluf Trolles gamle herresæde Herlufsholm, som ifølge en fundats fra 1565 huser en skole. Efter Næstved, hvor den gamle vandmølle Maglemølle fra omkring 1135 lå, til den i 1870'erne blev erstattet af en nu nedlagt papirfabrik, opført af De Forenede Papirfabrikker, løber Susåen ud i Karrebæk Fjord som en gravet kanal. Her ligger højt på fjordens vestside endnu en vindmølle, Karrebæk Mølle.

Andelsmøllens historie

I slutningen af 1890'erne gik nogle husstande i Ladby sammen om at opføre en mølle i deres område. Det skete for at undgå den lange kørevej til de to nærmeste møller, Lille Næstved Mølle og Holløse Vandmølle, hvor der ved sidstnævnte oven i købet kunne være problemer med at få kornet formalet under tørre perioder om sommeren. Det var i det hele taget et møllerigt område, og flere af gårdene havde egen mølle; i 1930'erne malede endnu stubmøllen, en gårdmølle tilhørende Tusbjerggård ved Ladby, som stod på en lille vold næsten helt nede ved Susåen.

Kornproduktionen var stigende i sidste halvdel af 1800-tallet, og på grund af det voksende husdyrhold mente nogle mindre landbrugere i Ladby, at det kunne svare sig at have egen mølle. Her ville de også kunne undgå den lange ventetid ved de andre møller, og den blev ofte længere end rimeligt, da de store gårdmænd kunne springe køen af ventende over. Det økonomiske grundlag var et lån, som andelshaverne, der var småkårsfolk, optog hos Herlufsholm Gods.

Møllen blev opført på Ladby Overdrev i løbet af 1898, og den 17. februar det følgende år kunne bygmesteren, smed Hans Peter Madsen i Gudrup, melde de sytten andelshavere, som hæftede ansvarligt for møllen, at Ladby Overdrevs Andelsmølle var parat til brug og en møllersvend kunne ansættes. Hans løn skulle være 5 øre pr. 100 pund plus 20 øre til vedligeholdelse af møllen. De sytten andelshavere var forpligtet til at søge den. Søgte de en anden mølle, når der var vindstille og møllen ikke kunne male, skulle de betale en mulkt på 10 kr. til møllekassen. Vedtægterne drejede sig dog ikke blot om mølledriften, men ifølge dem skulle hver voksen deltager i generalforsamlingen have en bajer og en cigar. Der var også tænkt på børnene, som skulle trakteres med bolsjer.

På den første generalforsamling i januar 1899 opstilledes følgende kontrakt for de kommende møllere: »Den i møllen indleverede sæd formales af den mand, som ved generalforsamlingen, antages dertil. Han må, når møllen går, være ansvarlig for, at den ikke løber løbsk, eller ved anden ufor-sigtighed sker overlast, og han må i lige måde sørge for, at møllen ikke mangler smørelse og holdes så ren som muligt.

Når møllen sejles af, må han tage vindbrædderne af, og hvis bestyrelsen finder det nødvendigt på visse årstider, må han tage sejlene af og lægge ind i møllen.

Sæden, som indleveres på møllen må males så godt som muligt, og hvis der gøres klage, må bestyrelsen efterse det og mægle efter bedste skøn.

Indleveringen af sæden må finde sted tirsdag og fredag fra 9-10 formiddag, og når møllen går. Manden, som maler, må, når han forlader møllen, slå i lås og tage nøglen til sig.

Bestyrelsen forbeholder sig ret til at vælge mellem de 2 laveste bud. Bestyrelsen har ret til at kontrollere møllen, når de vil«.

Det var egentlig hensigten, at mølleren skulle være en af andelshaverne, men der blev ansat en møllersvend udefra. Han, som hed Christoffer Larsen, blev ansat på generalforsamlingen den 14. maj. I 1907 blev han afløst af Peter Jørgensen, hvis løn steg til 6½ øre pr. 100 pund. Senere malede de enkelte andelshavere selv deres korn, så sparede lønnen til svenden, og nogle år kunne møllen endda male gratis.

Møllens opbygning og liv

Den lille mølle står på et fundament af kampesten. Dens krop er sekskantet, mens de fleste andre møller med træskelet er ottekantede. Kroppen er tækket med 4.000 egespånner, og den løgformede hat er beklædt med tagpap. Da møllen nok ikke måtte blive for dyr – den kostede alligevel mere

end en lærers årsløn: 1.078,91 kr. – blev den opført med manuelt krøjeværk og vinger til kludesejl. Dog blev den indvendig forsynet med moderne helstøbte tandhjul, der gik i bronzelejer med fedtkopsmøring, og stod uændret til den dag, den lukkede i 1954. Så længe havde andelshaverne hæget om deres mølle, som var opført meget solidt. Kun vingerne og møllestenene var blevet udskiftet nogle gange. Den har også fået nye sejl; i 1943 under Anden Verdenskrig blev det nødvendigt at købe dem brugte fra Holløse Vindmølle. De seneste år kørte møllen dog kun med én vinge, og da et nyt vingefang ville koste en formue og de fleste andelshavere havde installeret eldrevne kværne hjemme, havde en reparation ingen mening, så andelshaverne blev enige om at standse driften. Den sidste andelshaver, der brugte møllen, var Henning Nielsen, som stadig boede nabo til den de første år i 2000-tallet.

Sådan begynder en møllebevarelse

Efter lukningen gik møllen i forfald, og omkring 1980 kunne beboerne se, at hvis møllen skulle bevares, måtte der ske noget. Ladby Foredragsforening gik i aktion og begyndte at samle penge ind på forskellig vis, fx ved at afholde karnevaler.

I flere år skete der trods disse tiltag ikke noget egentligt i møllesagen, men så skrev redaktør Henning Jessen den 20. juni 1987 i Næstved Tidende en artikel om Ladby Overdrevs Andelsmølle og offentliggjorde billeder af den forfaldne mølle. Heraf fremgik med al tydelighed, hvor galt det stod til. Hatten var rådden og sad skævt på kroppen, så den ville sandsynligvis falde af ved næste storm. Hvis den først lå på jorden, ville møllen være åben for vind og vejr, og al redning ville være umulig.

Efter sommerferien blev der igen skabt opmærksomhed omkring Ladby Overdrevs Mølle. Den 11. august offentliggjordes endnu en artikel, og Ladby Foredragsforening indkaldte til et orienterende møde om en mulig restaurering den 18. i samme måned.

Til dette møde var indbudt Bertil Larsen, Viby, der har arbejdet for danske møllers bevarelse sammen med Anders Jespersen, og han holdt et foredrag om de danske møller ledsaget af en lysbilledserie. Da der ved denne lejlighed viste sig at være stor interesse for at bevare egnens mølle, indkaldte foredragsforeningen til en stiftende generalforsamling med henblik på at danne en ny forening den 23. oktober.

Viljen til at fremme sagen viste sig ved, at allerede dagen efter, at møllelauget var dannet, stod tømmer Frede Bonnesen parat til at hjælpe, og fire dage senere begyndte han at tage de sidste rester

af den forfaldne hat ned. Også støbemester Henning Larsen fra Guderup tilbød straks sin hjælp. Møllen blev hævet så meget, at der kunne støbes en ny sokkel, og han lovede også at hjælpe med at genopbygge kampestensætningen rundt om grunden.

Godt en måned senere gik en anden lokal foretningsmand i gang. Det var vognmand Poul Lund Hansen, som stillede sin kranvogn til rådighed, så alt det intakte maskineri med aksler og tandhjul kunne tages ud. Derefter blev møllekroppen dækket af en presenning, så regnvand ikke kunne trænge ind i dens indre.

Disse tiltag foranledigede endnu en artikel i Næstved Tidende, og på generalforsamlingen i oktober blev *Møllelauget for Ladby Overdrevs Andelsmølle* dannet. Formand blev naturligt nok møllens sidste bruger, der opfattes som stedets møller, Henning Nielsen, Ladby Overdrev. Han havde også været medlem af andelsmøllens sidste bestyrelse, indvalgt i 1959. Blandt laugsmedlemmerne var Vagn Nielsen, Øllerup, på hvis jord den ene halvdel af møllen ligger.

Møllen er speciel ved, at den var andelsmølle i hele sin tid som almindelig fungerende kornmølle i modsætning til de to andre andelsmøller, der er bevaret i Danmark, Vistoft og Lyshøj Møller. Ingen af disse fungerer, selv om Lyshøj Mølle ville kunne gøre det, men møllelauget i Ladby blev enig om at gøre restaureringen helt færdig. Ladby Overdrev skulle igen have en mølle, der var i stand til at formale korn til grutting (dyrefoder).

Der skaffes økonomiske midler

Men frivillig hjælp kunne ikke klare alt. Den gamle spånbeklædning og sidebeklædningen af brædder havde udtjent, og en indsamling af penge med henblik på en fornyelse af tækningen gik i gang. Ladby Foredragsforening, der havde været drivkraften i dannelsen af møllelauget, bidrog straks med 2.000 kr., og flere af møllelaugets medlemmer tegnede livstidskontingenter på samme beløb.

Arbejdet fortsatte resten af oktober og november måned under Frede Bonnesens ledelse. Møllen havde tidligere stået direkte på jorden, hvilket udsatte den for fugt og råd, men nu blev der som nævnt støbt et solidt fundament på 15 centimeter, hvorpå der blev monteret en helt ny egetræsrem, som møllens seks hjørner blev boltet ned i. Man var nu kommet langt hen på året, og den 28. november blev møllen pakket ind for vinteren. Det betød dog ikke, at restaureringen ikke fortsatte. I de første to måneder af 1988 blev der lavet fire nye egetræsvinduer, og tandhjulene blev sandblæst. Smedemester Kjeld Petersen i Ladby fremstillede en ny mølleaksel (vingeaksel) i støbejern,

Ladby Overdrevs Andelsmølle

da det ved sandblæsningen viste sig, at den gamle var meget tæret.

Pengene var nu ved at slippe op, men til alt held modtog møllelauget allerede i 1988 som påskønnelse 25.000 kr. af møllebygger Henry Bjergstrøms Møllefond i Næstved. Bjergstrøm, der var ungkarl, havde testamenteret halvdelen af sin formue til et fond, hvis formål er at give bidrag til bevarelse og vedligeholdelse af sydsjællandske vindmøller.

Møllen genindvies

Nu blev der bestilt ny sidebeklædning hos tømrerfirmaet H. Nielsen og Søn i Grimstrup, der leverede de imprægnerede brædder den 16. maj. Opsætningen gik i gang, og godt en måned senere, den 25. juni, var også de nye vinduer sat i.

Heldet ville, at Næstved Kommune, som ejer Karrebæk Mølle, fik nogle gamle egespånere til overs. Dem forærede kommunen til Ladby Overdrevs Møllelaug, der, efter at spånerne også var blevet imprægneret, gav sig i kast med opsætningen, igen vejledt af Frede Bonnesen. Dette arbejde blev færdigt i august, og da var der endvidere blevet fremstillet to nye døre til møllen.

Frede Bonnesen lavede samtidig tømmerkonstruktionen til møllehatten – alt det gamle tømmer blev udskiftet – så der manglede nu kun hathjulet, den nye mølleaksel og et nystøbt kronhjul (hjulet, der overfører kraften fra hathjulet til den stående aksel). Viggo Petersens Jernstøberi i Næstved udførte dette arbejde, og også i dette tilfælde mødte møllelauget stor velvilje hos virksomheden.

Efter opsætningen af møllehatten manglede nu kun to møllesten med en diameter på 1,05 meter og nye møllevinger. Pengene var endnu ikke fundet, men de kom, og den 3. september 1989 formalede Ladby Overdrevs Andelsmølle ved hjælp af det nye 16 alen (10 meter) lange vingefang igen korn på sin enlige kværn. Kværnstenene var helt nye, for lauget syntes, at når møllen nu var sat så godt i stand, skulle den ikke have et par slidte sten fra en nedlagt mølle. I stedet blev de bestilt hos Møllestensfabrikken Engsko i Randers, som leverede dem frit til halv pris, dvs. 6.000 kr. den 19. august. Vingefanget havde også fået sejl, som var kommet op den 15. juli, sponsoreret af Byggeriets Realkreditfond, som forstod at værdsætte det lille energiske møllelaugs seks arbejdende medlemmer og donerede 10.000 kr. I alt havde restaureringen kostet 100.000 kr. blot i materialer – og mange frivillige arbejdstimer.

Året efter fik møllelauget et diplom af Bevaringsfonden for god restaurering, og i 1992 modtog to møller på egnen Susåprisen, en hæderspris, hvis formål er at påskønne betydningsfulde initia-

tiver i Susålandet. Den ene var Ringsted Bymølle, hvor *Ringsted Vindmøllefond* blev hædret for genskabelsen af møllen, og den anden var Ladby Overdrevs Andelsmølle. Fuldt fortjent hædredes *Ladby Møllelaug* for ved »landsbyens frivillige og opofrende indsats at have genrejst og klargjort den gamle andelsmølle, så den er funktionsdygtig i lange tider fremover og samtidig er et vidnesbyrd om lokalhistorisk interesse og godt sammenhold«.

Ladby Overdrevs Andelsmølle ved årtusindskiftet

Det er dog påkrævet, at nye mennesker tager over, da vedligeholdelse af møllen er nødvendig, fx bliver møllen hver andet år sprøjtet med linolie blandet med 15% terpentin. Økonomiske midler skaffer lauget, som oprindeligt havde 80 medlemmer, ved årtusindskiftet 38, gennem medlemsbidrag (i 2002 beløb det sig til 100 kr.) og på mølledage, hvor der er opstillet boder med salg af æbleskiver, pandekager, kaffe og læskedrikke. Møllen arbejder, og der formales korn, så de ca. hundrede besøgende, som Ladby Mølle har på Mølledagen, har en mulighed for at få nymalet mel med hjem.

Imidlertid er den usædvanlige og velholdte mølle allerede kommet godt ind i sit andet århundrede, og selv om de gamle tider aldrig kommer igen, hvor husmændene kom agende til mølle, vil møllen stå på sin lille bakke og vidne om vore forfædres slidsomme, men mindre stressfyldte tilværelse.

Andre møller i området

Holløse Mølle ligger lidt længere fremme, hvis man fortsætter forbi Ladby Overdrev. Den ligger på adressen Holløse Møllevej, dybt nede ved Susåen mellem Holløse og Skelby, og her har der været mølledrift i hundreder af år helt fra Middelalderen, da møllen omtales i 1370. Møllebygningen er ret ny til dels genopført efter en brand i 1907. Af inventar er kun en turbine, der trækker en elgenerator, bevaret, men den idylliske mølledam eksisterer stadig ligesom vandføring, stigbord og malekarm. Møllen var en stor virksomhed, hvor der omkring midten af 1930'erne arbejdedes døgn rundt i 3-holds drift, og der blev kørt mel ud til grossister på to lastvogne. Formalingen skete ved hjælp af tre turbiner med en samlet ydeevne på 120 hk. Den ene var allerede installeret, da Ladby Overdrevs Andelsmølle blev opført. Holløse Mølle anvendes nu som selskabslokaler og galleri.

Den tidligere omtalte Karrebæk Mølle, hvortil der var alt for langt at køre for Ladbyfolket, knejser højt oppe på plateauet, højere end den hvidkalkede kirke med det sengotiske tårn. Fra den er der en enestående udsigt over marker og skov

mod nord, og i sydlig retning ses Karrebæksminde med de mange lystsejleres hvide sejl. Møllen, der også udnyttede vindens kraft ved hjælp af sejl, blev opført i 1860, har et vingefang på 32 alen (godt 20 meter) og kan krøje manuelt med svans, når krøjeværket bliver sat i stand. I sin tid havde den en hjælpemotor på 20 hk af mærket Deutz. Møllehatten er løgformet og spåntækt ligesom overmøllen. Karrebæk Mølle er en hollandsk vindmølle med jordomgang. Soklen består af hvidkalket grundmur, og kældergennemkørslen

er kampestensat. Ligesom i Holløse Mølle blev der drevet bageri i tilknytning til møllen.

Karrebæk Mølle indstillede driften i 1940 og blev fredet i 1959. Den er delvis restaureret, og dens inventar omfatter bl.a. en skallekværn (grubbe- eller pillekværn).

Kilder: De danske vandløb, Turistårbogen 1966; Søren Winther: Andelsmøllen på Ladby Overdrev, Liv og Levn 2 Næstved Museum 1988; 'Møller' Henning Nielsen, Ladby Overdrev.

Lillemølle

Lillemøllevej 14, Refsvindinge, 5853 Ørbæk

Vandmølle med 2 overfaldshjul
Vandføring, stigbord og malekarm er bevaret
Mølledammen er bevaret
Anlagt ca. 1600. Nuværende bygninger fra 1827
Driften ophørt midt i 1950'erne
Restaureret 1955-1961, 1970'erne, 1981-82, 1999-2002.
Funktionsdygtig
Fredet. Privat. Anvendelse: Museumsmølle
Molinologisk forskningscenter

Møllen i landskabet

Ved Ørbæk Å, der har sit udløb i Nyborg Fjord, ligger Lillemølle i et efter danske forhold vildt landskab med stejle træbevoksede skrænter. Den vandrige å har på sit korte løb på 15 kilometer et fald på 70 meter, og den drev tidligere mange vandmøller på sin vej fra udspringet i søen ved herregården Lykkesholm, bl.a. dennes smukke mølle Ny Mølle med to overfaldshjul, der er genopført på Frilandsmuseet i Brede. Møllen kaldes også Ellested Mølle, da den lå i Ellested Sogn. Før Lillemølle løber åen i en dyb canyonlignende slugt, en tunneldal med stejle skrænter dannet i Istiden, hvilket betyder, at åen har en rigelig tilstrømning af grundvand. Det dramatiske landskab kommer man til, hvis man drejer til højre fra Ørbæk-Nyborg landevejen i udkanten af Refsvindinge ad Lillemøllevej.

Herfra går det ned i dybet ad en smal snoet vej, indtil man når det fine mølleanlæg bestående af et møllehus, der er sammenbygget med stuehuset, og tilhørende avlsbygninger. Med undtagelse af bræddebeklædningen af væggen mod de to vandhjul står længen ud mod vejen i gulkalket bindingsværk med brune stolper. Den østlige del af stalden er også i bindingsværk, mens resten er opført i grundmur, og hele anlægget er tækket med strå. Bygningerne ligger under vejens niveau, da denne bæres af mølledæmningen, der afgrænser mølledammen, som oprindeligt var mere end tre gange så stor som nu.

Efter møllen, der er en af de smukkeste beliggende vandmøller i Danmark, går det atter op ad bakke mod landsbyen Sulkendrup og herregården Holckenhavn.

Møllens historie

Lillemøllens navn var oprindeligt Lunde Mølle, og den lå ved et tilløb til Ørbæk Å ca. 500 meter nordøst for den nuværende Lillemølle. De første skriftlige henvisninger er fra 1611, hvor møllen også bliver betegnet som Ny Mølle. Tilløbet var kun en beskedne bæk, som havde sit udspring ved lands-

byen Refsvindinge, men på sin vej blev den forsynet med rigeligt vand fra de mange kilder i slugtens sider, og stedet var så velegnet til mølledrift, at der senere blev anlagt et lille uldspinderi Rulle Mølle på den gamle kornmøllens plads.

Når Lillemølle kom til at ligge, hvor man finder den i dag, skyldes det de svenske troppers indmarch og hærgen i Danmark i 1658. Møllen blev brændt ned, angiveligt fordi mølleren malede korn til Nyborg Slot, der var stærkt befæstet. I de gamle dokumenter hedder det, at møllerne ved Ørbæk Å »med flid blev ruineret«.

Sandsynligvis blev møllen genopført ret hurtigt, da der nævnes fæsteren Christen Laursen på den i 1672 og den er med i Matriklen 1688. Ved genopførelsen fik den sin nuværende beliggenhed, og det nye sted var måske mere hensigtsmæssigt. Det var lettere tilgængeligt og ligger ved hovedåen, dog blev møllens lille jordtilliggende på 6 ha ikke flyttet med. Det ligger stadig de ca. 500 meter fra møllen.

Lillemølle var i flere århundreder fæstemølle – alle fæstere kendes siden 1672 – under godset Hockenhavn lidt syd for Nyborg. Den kunne male hele året, da den aldrig har manglet vand, men det kneb med antallet af 'møllemand', møllesøgende, og derfor blev der, da der ydermere var »liden grund til møllen«, i 1778 udstedt et specielt fæstebrev på noget ekstra jord i størrelsen 1,3 tønder hartkorn. Mølleren var da Anders Espersen, som havde været fæster siden 1764, og han var desuden forpagter af Refsvindinge Hospitals parttjende.

Lillemølle brænder

I lange tider gik livet sin fredelige gang på stedet, og kornet blev formalet til alles gavn på de to kværne i møllen, der i 1802 kaldtes et mel- og grynværk og vurderedes til 1.124 rigsdaler. I 1814 overtog den 25-årige søn Niels Andersen møllen, men så skete ulykken: møllen brændte i 1826. Den blev hurtigt genopbygget, og de nuværende bygninger stammer til dels fra den gang. Stuehuset siges at være opført af teglsten fra et nærliggende teglværk, hvis sten var mere kogte end brændte, og udhusene var muligvis genbrug, da de synes at være flyttet til møllen andetsteds fra. Peder Nielsen, som blev møller ved sin fars død i 1841 foretog ingen ændringer, men i år 1900 blev det meste af udbygningerne omsat til grundmur, men de 4 fag, som stadig står tilbage, har styrtrumskonstruktion, og det tyder på, at de stammer fra tiden før år 1800. Der findes endvidere nogle meget fine rokokodøre i stuehuset, som også oprindeligt kan have hørt hjemme i en anden bygning.

Tilsyneladende blev møllen ikke genopført på sit gamle fundament, for ved en renovering i 1975 opdagede Nationalmuseets mølleekspert Anders Jespersen, at der langs udhusets bagside lå en ekstra stenrække 0,6 meter længere ude.

Møllen bliver omsider selveje

Omsætningen af murene fandt sted, da Niels Nielsen, oldebarn af Niels Andersen og sønnesøn af Peder Nielsen, som havde været møller fra 1841 til sin død i 1864, købte Lillemølle af Holckenhavn Gods til selveje. Det skete, efter at møllen havde været i hans slægts fæste i mange generationer, lige siden Anders Espersen fæstede Lillemølle. Købekontrakten fortæller, at besidderen af baroniet Holckenhavn, kammerherre, hofjægermester lensbaron Eiler Holck gør vitterligt, at »have solgt og afhændet, ligesom jeg herved i henhold til hos-hæftede købekontrakt af 19. december 1899 sælger og skøder og til fuldkommen ejendom overdrager til møller Niels Nielsen den af hans afdøde forældre møller Chr. Nielsen og hustru hidtil i fæste havde ejendom 'Lillemølle' beliggende på Refsvindinge Mark i Refsvindinge Sogn, Vindinge Herred, Svendborg Amt, med påværende bygninger og tilliggende areal, ager og eng hartkorn 1 tønde, 7 skæpper, 1 fjerdingkar, 1 album, såvel som den del af gårdens besætning, interiør, føde og sæde-

korn samt mølleværk med vandkraft, huse og øvrigt tilbehør, der som tilhørende baroniet, i sin tid er overleveret købers fader«. Købekontrakten er på 10 sider og blev tinglyst den 2. februar 1901. Købsprisen var 15.000 kr. Få dage senere den 5. februar blev Niels Niensens næringsbrev udstedt.

Mølleanlægget

Et ildhus, dvs. bryggers, maltkølle og bageovn, der lå på tværs i den fjerde side af gårdspladsen, blev fjernet samme år, som overtagelsen fandt sted. Bryggerset flyttedes ind i stuehuset, der ellers står som ved opførelsen og fremviser, hvordan et velstående møllerhjem så ud for mere en 175 år siden. Det er et af de fine stuehuse, 25 meter langt, hvor man kan se igennem hele huset, når dørene står åbne. I køkkenet, hvor møllerkonen serverede øl og snaps for de ventende mølle-gæster, findes endnu langbordet, støbejernskomfuret og den store bageovn. Haven er også et smukt anlæg, der i det væsentligste er anlagt efter 1900.

Den offentlige vej gik tidligere direkte ned forbi møllen, og møllehuset ligger helt ud til vejen, hvorfra der fører en trappe op til det øverste loft. Oprindeligt var det intet hejseværk, og først omkring år 1900 blev der lavet en perron, hvor sækkene kunne trilles på en sækkevogn, men møl-

Møllerboligen ved Lillemølle set fra gårdspladsen

leren måtte bære de tunge 100 kilos sække på nakken, oven i købet op ad en trappe til kværnen. Når formalingen var sket, skulle det færdige produkt så bæres yderligere 5-6 trin ned på gårdspladsen, hvor det blev læstet på møllevognen. Så var det de små stærke islandske hestes tur til at fragte de 3.000 kilo op ad bakkerne ved møllen ud til kunderne. Nu siger Arbejdstilsynet, at et løft på 50 kilo er tilladt, og man må ikke bære mere end 25 kilo. Tidligere kunne en møller næppe kalde sig møller, hvis han ikke var i stand til at rejse sig fra liggende stilling med 100 kilo på ryggen. Jo, møllerne var seje. Niels Nielsen døde først i 1953 86 år gammel, og hans søn, den sidste møller i Lillemølle og sjette generation holdt ud, til han var 76.

Vandkraften, der ad en lang sliske ledes hen over vandhjulene, drev ikke blot kværnene, men kom også til at drive en hakkelsesmaskine i hestestalden og et tærskværk i loen via et wiretræk. Maskineriet var hjemmelavet og meget kompliceret, så det var et mirakel, at møllen ikke brændte igen. I 1918 fjernede Niels Nielsen det ene vandhjul med alle tilhørende maskiner, hvilke var to grubbeværne (skalle- eller pillekværne), rugkværnen og valsen. De to sidste blev flyttet over til det andet hjul, som fortsatte med at arbejde, til vandhjulsakslen knækkede i 1955, siden 1949 under sønnen Poul Nielsens ledelse. Han gjorde, hvad han kunne for at holde gang i mølleriet og kørte mølletur hver dag, men kundernes antal gik stadig tilbage. Da så akslen knækkede kort tid efter, at møllen var blevet fredet i 1954, standsedes den kommercielle drift, men Poul Nielsen holdt først endeligt op med kornformalingen i 1967. Alle hjul bortset fra det i 1918 fjernede vandhjul og gravhjulet fandtes stadig på møllen i 1955, da Nationalmuseet iværksatte den første restaurering, og det meste af inventaret blev genanbragt bortset fra grubberne. Et brugt vandhjul kom fra Elleskov Mølle i Hundstrup Sogn og en aksel fra den nyligt nedrevne Klingstrup Mølle i Skårup

Sogn (se bind 1, Vejstrup Mølle). Lillemølle, som er en karakteristisk fynsk vandmølle med galleri i overmøllen, blev således renoveret og kunne indvies den 20. juli 1961 under stor festivitas og til glæde for Poul Nielsen, der havde været en uvurderlig hjælp under restaureringen af sin fædrene mølle. Samtidig rejstes der fredningssag vedrørende det omgivende landskab, og denne fredning blev tinglyst det følgende år.

Anders Jespersen bliver møllejer

Anders Jespersen, der havde beskæftiget sig med møller siden 1931, da han som elleveårig første gang besøgte Lillemølle, var blevet så fascineret af den, at han måtte eje den. Desuden var det en fordel for ham, der ellers boede i Holte, at have en bolig på Fyn i nærheden af det nu nedlagte Nationalmuseets Møllværksted, som lå ved Lumby Mølle (se bind 1) lidt nord for Odense, så han købte møllen af Poul Nielsen, der ikke havde nogen livsarvinger. Købet skete i 1971, et år før Poul Nielsens død.

Anders Jespersen lod møllen renovere totalt: skæreværket (broen, hvorpå kværnen hviler) blev taget ud og restaureret, der blev lagt nye gulve i hele møllen, galleriet, som løber langs alle ydervæggene i overmøllen, sikredes, og vigtigst af alt, grubberne blev retableret. Der er 2-trins opgearing til de tre kværne og 3-trins til grubberne. Endnu engang kunne Lillemøllens restaurering fejres, og det skete tyve år efter den første festdag og ti år efter købet: den 20. juli 1981. Under skæreværket blev anbragt et skjult træk til elværket, så det ene vandhjul kan holdes i gang det meste af året ned til 5-6 minusgrader.

Inventaret er siden da det samme som tidligere. Der findes to grubber (én til byg og én til hvede) en rugmelskværn, en hvedemelskværn, en grynbrækker på stol samt en havrevalse. Denne er af støbejern, hvilket ikke er set i andre møller, og den blev sikkert installeret i Niels Nielsens tid, da den ikke er omtalt i købekontrakten. Alle kværnene er rhinske sten med undtagelse af hvedemelskværnen, der har granit som underligger. Grubberne ligger under gulvet for at forhindre, at mølleren blev ramt af sprængstykker, hvis den hurtigt roterende grubbesten skulle gå i stykker. Endvidere findes der ryste- og viftesold, en triør (en rensemaskine til sædekorn og til korn, der skal formales) og en tromlesigte. Hejseværket er også bevaret.

Anders Jespersen fik i øvrigt grubbeklokken fra Kær Mølle, der nu er nedrevet, til Lillemølle. Han lod den renovere, og den kan indstilles til at give et klokkeklemt på tidspunkter afhængig af kværnens omdrejninger. En klokke af samme type findes bevaret i Aller Mølle (se bind 1), en nabomølle til Kær Mølle.

Anders Jespersen afhænder Lillemølle

Da Anders Jespersen i 1998 på grund af svigtende helbred satte sin mølle til salg for 2,2 millioner kroner, var der først planer om, at en selvejende institution skulle overtage den, bl.a. fordi Anders Jespersens store samling af tegninger, fotografier, driftsregnskaber og andre vigtige dokumenter vedrørende vand- og vindmøller er opmagasineret dér. Det var ønsket af lokale arkiv- og museumsfolk samt af Anders Jespersen selv, at Lillemølle skulle bevares som en helhed som vandmølleanlæg, museum og forskningscenter. Planen måtte dog opgives, selv om Lillemølle i denne form ville være et stort aktiv for egnen. Ørbæk Kommune havde ikke midler til at støtte projektet, og der var endvidere problemer med hensyn til ejerforholdet vedrørende Anders Jespersens 'møllearkiv'.

Resultatet blev, at Lillemølle købtes af direktør Poul Erik Lyregaard og hans kone Eli fra København, og de overtog møllen i november 1999 kort før Anders Jespersens firsårs fødselsdag den 11. januar 2000. De var indstillet på at bevare og restaurere møllen, og Anders Jespersens 'møllearkiv' skulle kunne bruges til fortsat udforskning af de danske møller og deres historie.

Ved overtagelsen trængte begge de to møllehjul, der sidder ubeskyttet uden for møllen, til at

blive fornyet, men så sent som i november måned 1999 kørte det ene hjul, der siden restaureringen i 1981 har produceret strøm med generatoren. Orkanen den 3. december samme år beskadigede hverken møllehus eller øvrige bygninger, da møllen ligger beskyttet af de høje bakker og er i god stand udvendig. Den nye mølleejers kunne derfor koncentrere sig om at få mølledammen rensat op og få fremstillet nye vandhjul og malekarm. Oprensningen af dammen var nødvendig, da den efterhånden var blevet meget tilgroet, så der ikke var vandkraft nok til at drive begge møllehjul. Store gravemaskiner gik i gang med uddybningen, efter at stignbordet (brædderne, der stemmer vandet op) var trukket og dammen derved tørlagt. Resultatet af arbejdet blev, at Lillemølle nu igen har en flot mølledam på 2500 m², næsten en fordobling af den tidligere dam, selv om den er langt mindre end den oprindelige møllesø på knap 7000 m². Det dårligste af vandhjulene nåede lige at blive udskiftet af møllebygger Jens Jørgensen, Fakse Ladeplads, inden Mølledagen i 2001. Efterfølgende er malekarmen samt det andet vandhjul blevet renoveret.

Poul Erik Lyregaard har endnu ikke taget stilling til, om der kan oprettes et museum, da de fredede bygninger hverken må ændres ud- eller indvendig, men han er ikke fremmed over for tanken,

Lillemølle har to vandhjul

og de mange besøgende på Mølle dage viser, som Poul Erik Lyregaard udtrykker det, at »der er et udækket behov for at få noget at vide om vores gamle møller – noget, Lillemølle faktisk kan tilbyde«. Den 24. maj 2003 indviedes som en begyndelse et molinologisk forskningscenter i Lillemølle på basis af Anders Jespersens arkiv.

Andre møller ved Ørbæk Å

På grund af Ørbæk Ås vandrigdom og dens fald lå møllerne engang tæt langs åen, bl.a. den idyllisk beliggende Æble Mølle, hvis kønne bindingsværksstuehus stadig findes. Nu er den eneste funktionsdygtige kornmølle foruden Lillemølle Sulkendrup Mølle, der ligger ca. 1 kilometer længere nede ad åløbet, og den har frem til slutningen af år 2001 som den sidste af de danske vandmøller været i egentlig drift.

Møllen har adressen Sulkendrupvej 1 og ligger meget smukt ved en 7 tønder land stor mølledam for enden af den snoede landsbygade.

Selve møllehuset er en rødstensbygning med tag af cementsten og er en meget nøgtern bygning fra 1920, da den blev genopført efter en brand. Denne mølle var en moderne mølle med turbine, og det betød, at møllen kunne fungere så langt op i tiden. Oprindeligt forsynede den møllen og møllerboligen med elektricitet, men den hårde vinter i 1947 betød, at vandet frøs til is, og der var ikke vandkraft nok til, at der kunne produceres strøm.

Sulkendrup Mølle var ligesom Lillemølle en fæstemølle under Holckenhavn, og Markbogen 1682 fortæller, at også den kunne male hele året. I en periode omkring midten af 1700-tallet var mølleren forpligtet til at male og sigte det mel, som husholdningen på Holckenhavn skulle bruge, uden at måtte tolde derfor.

Den næstsidste aktive mølle var Henry Madsen, som overtog møllen efter sin far, der en tid havde haft Egeskov Mølle (se bind 1) i forpagtning. Han hed Niels Ditlev Madsen og købte Sulkendrup Mølle i 1934. Henry Madsen kom til i 1959 og drev møllen med stor flid og ofte under stort pres, da myndighederne i 1990'erne skabte problemer for mølledriften ved at forlange, at maskerne i gitteret, som skal forhindre, at fiskene i åløbet kommer ind i turbinen, skulle være dobbelt så tætte som tidligere. Henry Madsen fik dispensation med hensyn til at ændre på masketætheden, men på betingelse af, at han kun malede fem timer i dagtimerne. Det var meget vanskeligt for ham at overholde kravet, da han ikke kunne føre fornuftig mølledrift på den måde. Hans mølle var nemlig ikke en museumsmølle, men en arbejdende mølle i gammeldags forstand, hvor han valsede rug og byg til dyrefoder. Dog kunne han ikke leve

af det, og derfor solgte han også færdigblandet foder til husdyr af enhver art. En eventuel ny ejer ville lige så lidt som Henry Madsen kunne leve med myndighedernes krav til turbinen, da de ville betyde, at vandkraften heller ikke kunne bruges til elfremstilling.

Striden var ikke afsluttet, da Henry Madsen averterede sin mølle til salg i *Møllen*, Dansk Møllerforenings blad, i september-oktober 1998. Annoncen havde følgende ordlyd:

»Vandmølle til salg!

På grund af svigtende helbred, må den sidste aktive mølle på Fyn afhænde sin vandmølle i Sulkendrup. Vandmøllen, der er fra begyndelsen af 1800-tallet, er nu til salg. Sigte og kværne er i behold, men til daglig bruges kun slagmøllen (fremstiller grutning ved at slå kornet i stykker – af mærket Præsident). Møllen drives af en nyrenoveret 30 hk Francis turbine hentet fra Holts Mølle ved Rønninge (Holts Møllevej 14 i Ellinge). Sulkendrup Mølle har en hævdunden ret til opstemning, vandmølle og ålefiskeri i Ørbæk Å, men af hensyn til fiskenes frie passage lod Fyns Amt i 1991 bygge en fisketrappe for ørredpassage. Foruden rødstens stuehus og møllebygning, er der 14 tdr. land tilliggende«.

Annoncen viser et billede af møllehuset med trappe op til indgangsdøren. I baggrunden ses det med møllehuset sammenbyggede stuehus.

Henry Madsen var så heldig, at han fik sin mølle solgt. Køberen var skovtekniker Jan Grønbæk Clausen, som overtog Sulkendrup Mølle den 1. marts 1999. Det var hensigten, at han skulle fortsætte mølledriften, men det gik desværre, som Henry Madsen havde frygtet. Turbinen standsede i november 2001, mølleriet blev nedlagt, og salget af korn og foderstoffer til hovedsagelig hobbylandmænd flyttedes til Kullerup. Virksomheden, der nu drives af Per Hansen, kaldes dog Sulkendrup Møllens Eftf. Årsagen til lukningen var, at arbejdet blev alt for hårdt, da møllen ikke er indrettet til moderne salg af grovvarer.

Den øverste mølle ved Ørbæk Å ligger på Magerlundvej 1 tæt ved det store seværdige voldsted fra Middelalderen og Lykkesholm. Det er Gammel Mølle, en gulstensbygning fra slutningen af 1800-tallet, som hører under herregården og stammer fra 1600-tallet. Den ligger i idylliske omgivelser ved den meget store møllesø, hvor der er gode vandremuligheder. Møllen har stadig vandføring, stigbord og malekarm, og der findes en Mahler turbine i møllehuset, som vandet ledes igennem. Selv om lidt mølleinventar, der omfatter en enkelt kværn, er bevaret, har den længe ikke været i funktion, men møllerboligen, der er sammenbygget med møllen har været anvendt til beboelse.

*Ny Mølle eller Ellested Mølle.
Tegnet af Carl Vang Petersen*

En vandresti, som udgår fra samme sted som stien til voldstedet, fører hen til Ny Mølles mølledam, og til trods for, at møllen er fjernet, er en tur i det gamle istidslandskab en stor oplevelse. H.C. Andersen elskede at opholde sig hos familien Lindegaard på Lykkesholm, hvor han havde sine eventyrs landskab lige uden for døren, og hvor han, som han selv skriver, følte sig helt kåd og frigjort blandt ungdommen.

Endnu to møller ligger ved samme å længere nede ad åløbet. Lidt nord for Ørbæk står der ved vejen til Nyborg en stor sten, der bærer påskriften Åsgård. Vejen går stejlt ned til møllen, som i sin tid var fæstemølle under hovedgården Ørbækklunde. Driften blev indstillet for mange år siden, men dens ejer Niels Peder Søndergaard ønskede efter energikrisen først i 1970'erne at genetablere vandmøllen. Ørbæk Kommune gik imod Fyns Amts afgørelse, der gik ud på, at retableringen ville skade vandkvaliteten i Ørbæk Å, og at det ikke var

muligt at anlægge den nødvendige fisketrappe. Men en sådan fandtes dengang heller ikke ved Lillemølle, så det argument var uvæsentligt, mente kommunen. Sagen blev anket til Miljøministeriet – men der blev alligevel ikke nogen mølle ud af de planer.

Mellem Lillemølle og Sulkendrup Mølle ligger Åvang Mølle på adressen Lillemøllevej 12. Møllen var oprindelig et kamgarnsspinderi, og den store mølledam eksisterer stadig. Vandet driver siden 1945 en turbine, der blev renoveret i 1981. Den producerer, som ejeren af Ås Mølle ønskede det, elektricitet til nettet ligesom de mange moderne vindmøller.

Møllerne langs Kongshøj Å

På vejen mellem Tårup og Øksendrup, stadig i et udpræget istidslandskab, passerer man Kongshøj Å, der løber i en af de gamle tunneldale. Vejen fører ad en dæmning over åen, hvor der således er sket en opstemning, som har skabt en smuk langstrakt sø. Denne stammer fra midt i 1800-tallet, da der på stedet blev anlagt en hammermølle, der i 1872 beskæftigede 30 mand. Opstemningen gav en faldhøjde på 7 meter, den største på Fyn. Der lå dengang tre kornmøller længere oppe ad åløbet, bl.a. Lamdrup Mølle på Lamdrup Møllevej 6 i Lamdrup (nedlagt i 1940'erne), og en fjerde mølle

Sulkendrup Mølle ved Ørbæk Å

på dette sted ville ikke kunne genere deres formalingsevne. Åen og dens omgivelser hørte under Glorup i Svindinge Sogn, og i 1851 indgik godsejer Gebhard, greve af Moltke Huitfeld, en aftale med købmand Thomas Jørgen Ahlmann. Han var fra Fredericia, men havde fundet stedet egnet til at anlægge et industriforetagende, og en arvefæste-kontrakt blev underskrevet. Byggeriet gik i gang, og i 1854 stod Kongshøj Hammerværk færdigt med smedeværksted, slibe- og drejeværksted.

Antallet af vandhjul udvidedes i årenes løb, og værket producerede indtil 1909, da det måtte lukke på grund af økonomiske vanskeligheder, redskaber til landbruget og udførte grovsmedearbejde. Vandkraften blev også udnyttet til at drive en kornmølle, der blev opført ved bagslusen. Denne mølle var forsynet med to vandhjul, og i 1862, da mølleprivilegiet blev endeligt ophævet, kunne den gå i gang med at formale de omkringboende bønders korn.

Få år senere blev møllen ombygget til sav- og slibeværksted, mens der opførtes en ny kornmølle med kun ét vandhjul ved et lille vandløb vest for hammerværkets bolig. Efter nedlæggelsen blev anlægget solgt til mølleren i den nærliggende Vormark Mølle, som fortsatte kornmølleri og udvidede anlægget med et bageri. Fra 1919 foregik formalingen af korn udelukkende i det tidligere hammerværk. Her blev der i 1921 installeret en turbine, og der blev indrettet et elværk i den underste etage.

Kornmøllen blev nedlagt i 1958, og selv om nogle af bygningerne er fjernet, er en del af anlægget bevaret og vidner om det tidligere fynske industrisamfund, hvor de syv overfaldshjul drev hamrene, drejebænkene og savene. Ved den tidligere kornmølle ser man et nyere overfaldshjul, men det har næppe nogensinde været anvendt.

Vandføring og malekarm er kun delvis bevaret på grund af en reduktion af en større elfremstilling, der fortsatte til først i 1960'erne. Da prisen til sidst kun var 2 øre for en kilowatt time, kunne det ikke betale sig at fortsætte produktionen. Efter energikrisen i 1973 gik den daværende ejer Peder Larsen i gang med at få vandturbinen af fabrikatet Mahler på 80 hk gjort i stand, så den kunne fremstille alternativ og forureningsfri energi. Denne produktion kunne nu igen betale sig, da elselskabets afregningspris hurtigt steg til 12 øre pr. kilowatt time.

P. Larsen investerede 100.000 kr. i projektet, hvor ingeniør Jørgen Krogsgaard fra Kastrup og ansat på Risø, ligesom på Holme Mølle ved Bogense, Hattebæk Mølle ved Assens og Rugård Mølle ved Morud, stod for det tekniske. Resultatet

blev, at generatoren på 48 kW kunne levere strøm, dels til ejerens eget forbrug, dels til Elsam, i alt omkring 90.000 kWh svarende til en snes parcelhuses årlige forbrug.

Imidlertid gik Fyns Amt i 1998 ind på Dansk Lystfiskerforbunds ønske om at sikre fiskene frie passage i vandløbene, og det betød alvorlige hindringer for udnyttelsen af vandkraften på åen. Det var og er alfa og omega for amtet at fjerne opstemninger eller bruge hovedparten af vandet til stryg – omløb – eller faunapassager. Et omløb er også blevet etableret ved Kongshøj Mølle, og det betyder meget mindre vand til turbinen, da omløbet ikke er blevet anlagt som en regulerbar terrasse-trappe i lighed med trappen ved det gamle elværk i Bindslev i Thy.

Driften med den store turbine ophørte i 1998, men kom i gang igen efter 2002 med en ny og mindre turbine på ca. 15 hk og en generator på ca. 7-10 kW, men elproduktionen er stort set kun til eget forbrug. Ejeren af møllen har opstemningsretten til åen, men det betyder også, at han døgnet rundt skal sørge for, at vandet ikke går over mølledammens bredder. Især om vinteren og foråret efter større tøbrud må han ofte op om natten for at regulere sluseværket.

Kongshøj Mølle, som nu ejes af Peder Larsens søn Niels Peder Larsen, ligger i meget smukke omgivelser på adressen Mikkelenborgvej 2 i Frørup.

Bortset fra den nedlagte Lamdrup Mølle, som er den øverste mølle ved Kongshøj Å, der udspringer sydvest for landsbyen Svindinge, kan på grund af dens smukke beliggenhed nævnes den næste mølle, Lunde Mølle. Den har aner tilbage i 1600-tallet og hører stadig under herregården Ørbæklunde. Overfaldshjulet er fjernet, men en del inventar er bevaret, og vandføring, stigbord og malekarm eksisterer stadig.

Det hvidkalkede møllehus ligger for sig selv, adskilt fra resten af anlægget, der nu står lysende gult og i hele sin udstrækning er indrettet til beboelse. Mølledæmningen er meget høj, men bag den ses en del af mølledammen tydeligt oppe fra vandrestien i skoven, hvorfra der et godt kik ud over det privatejede mølleområde. I den dybe dam druknede den 24. maj 1571 »udi sin første ungdom« Jesper Friis, en søn af Henrik Friis på Ørbæklunde eller, som gården kaldtes dengang, Ørlunde. Det fortæller gravmonumentet over ham, der er afbildet i fuld rustning, i Hesselager Kirke. Hans smukke søster Marie står ved siden af ham i en flammende rød klædning og med en lille rød baret på hovedet. Hun døde den 16. maj samme år. Mon det var af sorg over hende, at han druknede?

Den tredje mølle, Røde Mølle, ved Kongshøj Å er helt forsvundet, men af gården, som den tilhørte, Regissegård, opkaldt efter Regisse, hvis helligkilde findes lidt nord for gården, står hovedbygningen i flot hvidt bindingsværk med sorte stolper, og tæt ved ses møllehusets fundament af kampesten tydeligt i terrænet. En lille smule vand strømmer stadig igennem møllekanalen, selv om den store mølledam er tørlagt. Her blev allerede i 1997 anlagt et mindre fiskestryg, og Kongskilde Å fortsætter lystigt og ubrugt sit løb til Kongshøj Mølle. Planen er, at ørrederne uhindret skal kunne vandre den modsatte vej helt op til Gislev, da der vil blive anlagt stryg ved både Lunde og Lamdrup Møller.

Projektet *Spor i Landskabet* har åbnet *Sporet ved Kongshøj Å*, som udgår fra Ågården ved Nyborg-Svendborg landevejen. Sporet når ikke hen til Kongshøj Mølle, men fra udsigtspunktet kan man se langt ud over landskabet, og mod øst ses i klart vejr Kongshøj Mølledam.

Kilder: Anders Jespersens publikationer: Report on Watermills vol 3 1957, TMS Transactions 1 1964, Transactions 2 1969; Molinologiske Regneregler 1994; Per Grau Møller: Kongshøj Hammerværk, Fynske Årbøger 1990; Landbrugsrådet: Sporet ved Kongskilde Ådal; Poul Erik Lyregaard, Lillemølle; Bent Gercke, Rødovre; Otto Rasmussen, Odense.

Gravmonument i Hesselager Kirke over Jesper Friis af Ørbæklunde

Lunde Mølle ved Ørbæk. I mølledammen druknede Jesper Friis

Lumsås Mølle

Lumsås Møllevej 6, Lumsås,
4500 Nykøbing Sjælland

Hollandsk vindmølle med jordomgang
Hatten er bådformet
Opført 1834 efter en nedbrændt stubmølle
Første mølle fra før 1610
Driften ophørt 1940
Restaureret efter 1959. Funktionsdygtig
Fredet. Anvendelse: Museumsmølle

Møllen i landskabet

Lumsås Mølle er en af de flottest beliggende vindmøller i Danmark, som den står højt over landsbyens huse på den smalle ås, der blev dannet i sidste Istdid for ca. 15.000 år siden. Vejen fra Holbæk til Sjællands Odde er ført uden om byen, og man kan i farten få et glimt af møllen herfra, men en enestående naturoplevelse venter besøgende til møllen. Fra dens omgang er der den fineste tænkelige udsigt ud over det omgivende landskab, hvor Sjællands Odde strækker sig omkring 20 kilometer mod vest for at ende i moræneknuden Gniben. På Odden findes bevaret en mølle, som ganske vist ikke er funktionsdygtig, da den er indrettet til bolig, men alligevel er den værdifuld, da den pynter i landskabet. Det er Yderby Mølle, Yderby Møllevej 4 i Yderby, som stammer fra slutningen af 1800-tallet. Den er tækket med tagpap og har løgformet hat og jordomgang, men mangler vinger og krøjeværk. Nord for Odden ligger Kattegat, og i syd Sejerø Bugten, som ender i Trundholm Mose, fundstedet for Solvogneren fra Bronzealderen. Længere mod syd kan Røsnæs skimtes, og i klart vejr kan man se helt til Asnæs, hvor Asnæsværkets skorstene stræber opad mod himlen ligesom vindmøllerne.

Møllens historie

Den nuværende Lumsås Mølle er en forholdsvist ny bygning på Kirkebakken, hvor der ikke ligger en kirke, men navnet kan hentyde til et middelalderkapel, der har været anvendt som kirke på et tidspunkt, hvor Højby Kirke var lyst i band. Møllen afløste en stubmølle, som stod på stedet til 1833, og man ved, at der har været mølle i Lumsås i hvert fald fra omkring år 1600.

De fleste af bønderne var enten fæstere under kronen eller kirken, og kirken kom til at besidde alt godset, da kongen måtte pantsætte sin del til Roskildebispen.

Ved Reformationen i 1536 overtog kongen kirkens ejendomme, og alle bønderne blev igen kongens fæstere. Også hovedgården Dragsholm blev kongens, og Lumsås kom til at høre under dette

gods. Et ekstraskattemandtal i Dragsholm Lensregnskab fortæller, at der i 1610 var en mølle ved navn Mikkell i Lumsås. Han drev møllen indtil 1642, som derefter overgik til Søren møller, der havde den til 1655, måske længere. Derefter kendes alle møllere op til vor tid, hvad enten de var fæstere eller ejere.

Tiden midt i 1600-tallet var vanskelig for hele den danske befolkning, der led under misvækst på grund af kolde somre og megen regn, især i 1640'erne, og samtidig udkæmpedes Svenskekrigene. Ingen af disse tildragelser gik sporløst hen over Lumsås. Flere gårde lå øde, andre var forarmede, og kun seks af landsbyen tyve gårde var 'ved magt'.

Denne tingenes tilstand måtte uvægerlig også ramme mølleriet, men tilsyneladende havde Søren Smeds hus og vejmølle ikke lidt skade, for ifølge Matriklen 1664 ejede han et hus til en værdi af 20 rigsdaler, og hans vejmølle, der må have været en stubmølle, blev sat til 60 rigsdaler. Det fremgår af matriklen, at mølleren var blevet selvejer og Dragsholm Len afhændet til rentemester Henrik Müller, som kongen, der var den enevældige Frederik den Tredje, havde lånt penge af – ligesom af så mange andre velhavende borgere – for at kunne føre krig.

Møllens ejere

I de følgende år havde stubmøllen, der ifølge Markbogen 1684 til Matriklen 1688 ikke var nogen stor mølle, skiftende ejere, men den kom ind i en mere stabil periode med Anders Madsen, som købte den i 1715. Han drev den til sin død tyve år senere, hvorefter hans enke Kirsten Olesdatter, som skik og brug var, fik en ny mand, møllersvenden Niels Pedersen fra Asnæs, der nu blev selvstændig ved at gifte sig til en mølle. Niels Pedersen var en driftig mand, der også havde en fæstegård i byen, og han var ganske velstående, da han som den eneste i Lumsås betalte ekstraskat i 1743.

Kirsten havde en søn af første ægteskab Mads Andersen, født samme år, som hans far døde. Til ham solgte Niels Pedersen halvparten af møllen i 1757, og i 1764 blev Mads eneejer ved at betale stedfaderen ca. 100 rigsdaler.

I denne slægts ejertid gik det kun frem for mølledriften, da der var skabt gode forhold for landbruget på grund af landbrugsreformerne i slutningen af 1700-tallet, hvilket i Lumsås betød, at ti af landsbyens nu seksten gårde blev udflyttet. Mads Andersen nåede at opleve forandringerne for det erhverv, som al mølledrift er afhængig af, da han først gik på aftægt i 1802. Stubmøllen blev solgt til sønnen Christian for ca. 600 rigsdaler, en ganske stor værdistigning på fyrré år.

Stubmøllen brandforsikres

På dette tidspunkt var det blevet almindeligt at brandforsikre ejendomme, så det er forståeligt, at Christian Madsen straks lod sin kostbare nyhvervelse taksere med henblik på at lade den forsikre. I taksationen finder man den første egentlige beskrivelse af stubmøllen. Kroppen var kasseformet, opført i eg og fyr og stod på en 3 meter høj fod. Fra gulv til loft var kroppen 5,9 meter høj, og der var to lofter, et stenloft (kværnloft) og et broloft, hvert på 16m². Vingefanget var på 15,4 meter, en ret anelig længde i forhold til møllens størrelse. Forsikringssummen blev på 1.500 rigsdaler, endnu en stor værdistigning.

Christian Madsen døde pludselig i juni 1815 og fik således kun tretten år som møller. Skifteforretningen efter ham satte møllen til nogenlunde samme værdi som taksationen, men der havde jo også været Napoleonskrigene og Statsbankerotten i den mellemliggende tid.

Atter giftede møllerenken, der denne gang hed Anne Kirstine Mikkelsdatter, sig straks efter mandens død. Efterfølgeren i seng og mølle var Lars Danielsen fra det nærliggende Ebbeløkke, og han drev møllen i ti år. Da opgav han livet som møller, muligvis fordi møllen blæste om, og han solgte den eller rettere dens levninger til husmand Lars Jensen, som også stammede fra Ebbeløkke. Levningerne kostede ham 546 rigsbankdaler, men han lod stubmøllen genopføre, dog kun for at sælge den i 1831 til Jørgen Kargaard Thomsen, som var søn af mølleren i Havnsø Mølle. Denne mølle på Havnsø Møllevej 1 A i Følleslev Sogn blev opført som kornmølle i 1822. Det er en hollandsk vindmølle af galeritypen med manuelt krøjeværk. Hatten, der ligesom kroppen er tækket med tagpap, er bådformet, og vingerne var sejlførende, men eksisterer ikke mere. Møllen blev i 1973 indrettet til beboelse.

Prisen – 1.600 rigsbankdaler – møllersønnen betalte for den næsten nyopførte stubmølle var næsten tre gange så høj, som Lars Jensen havde betalt for den væltede, men Kargaard Thomsen blev hurtigt træt af at drive møllen – eller også var han en god handelsmand – for efter kun seks måneders forløb solgte han Lumsås Mølle til sin bror Hans for 400 rigsbankdaler mere, end han selv havde givet for den. Fra samme år eksisterer en beskrivelse af Lumsås, hvor der om stubmøllen står, at den »ligger så højt, at man kan se den 5 á 6 mil borte« – og det kan man stadig. Det vestsjællandske landskab er trods vejomlægninger og nybyggeri i vid udstrækning uforandret.

Stubmøllen brænder

Måske havde Jørgen Kargaard Thomsen også en forudelse om den skæbne, som ville blive stub-

møllen til del: natten mellem den 21. og 22. september 1833 brændte den ned, og det eneste, der ikke blev offer for flammerne, var jernsakslerne. De blev senere takseret til 33 rigsbankdaler, og den sum blev trukket fra, da forsikringssummen blev udbetalt. Den beløb sig til 2.433 rigsbankdaler, og Hans Kargaard Thomsen gik straks i gang med at opføre en ny mølle. Tragisk nok kom han aldrig til at se den stå færdig, for han døde, kun 32 år gammel, et par måneder før den blev taget i brug den 27. august 1834.

Den hollandske vindmølle

Lumsås Mølle blev denne gang ikke genopført som den længst forældede stubmølle, hvor hele møllekroppen drejedes, når vingerne skulle stå op mod vinden, men som en mere 'møllervenlig' hollandsk vindmølle, hvor det kun er hatten, der skal drejes for at opnå den samme virkning.

Denne mølle på åsen har overlevet i næsten 175 år. Den er opført med en delvis kampestenssatt jordomgang, og undermøllen er ligeledes opført i kampesten og har gennemkørsel. Overmøllens ottekantede træskelet var oprindeligt tækket med rør, mens den bådformede hat var tækket med spåner. Gamle fotografier af møllen viser, at den tidligere krøjede manuelt med svans og ikke som nu automatisk med den rød-hvide vindrose. Denne sørger for, at vingerne altid står op mod vinden. Vingefanget var på 32 alen (godt 20 meter), og typen er uændret, idet det aldrig har været selvsvikkende med jalousivinger (klapper).

Sidste slægt i møllen

Som de foregående møllerenker fandt også denne, som hed Juliane Christiansdatter, sig en ny mand. Det skete allerede i 1835, og manden ved navn Peder Jensen solgte møllen efter kun to års forløb. Salgsprisen var 3.700 rigsbankdaler, ca. 100 rigsbankdaler mere end forsikringssummen, og dem fik Peder Jensen i lommen uden selv at have bidraget væsentligt til mølledriften.

Med den ny ejer Christian Andersen fra Kelstrup syd for Vig kom Lumsås Mølle atter ind i en stabil periode. I mange år gik mølleriet godt, og selv om mølleprivilegiet blev ophævet i 1862 generede det ikke driften i Lumsås.

Der var kun to andre møller i Højby Sogn, hvortil Lumsås hører, Nygårds Vandmølle, der i øvrigt en kort tid ejedes af rentemester Henrik Müller, og Højby Vejrsmølle, der på det tidspunkt stadig var en stubmølle. Den blev dog i begyndelsen af 1900-tallet afløst af en hollandsk vindmølle udflyttet fra Bispebjerg, som brændte i 1922. En nyopført brændte allerede fire år senere og blev så erstattet af en motormølle.

Opgangstider

I 1854 var fæstegårdene i Lumsås og hele Odsherred blevet solgt til selveje, mens mølleren allerede i 1848 havde købt sin gård, og det gik fremad for dansk landbrug i de følgende år. Husdyrholdene voksede, og det betød også fremgang for mølleriet, da der skulle produceres mere foder på gruttekværnene. Christian Andersen havde således fremgang i sin mølle, men han var desuden interesseret i sognets liv. Populær og respekteret må han også hurtigt være blevet. I perioden 1845 til 1850 sad han i Højby Sogneforstanderskab, indvalgt med det næsthøjeste antal personlige stemmer. Herefter havde han ingen offentlige hverv, men helligede sig mølleriet, som han drev til sin død 73 år gammel i 1877. Det lykkedes hans enke Kirsten Hansdatter at fortsætte med møllen, indtil en svigersøn Lars Jensen i 1883 med skøde af 20. juli købte den for 9.000 kr. For det samme beløb kunne man opføre flere landarbejderhuse, så møllen må have været en indbringende virksomhed. Det bekræftes yderligere af, at Lars Jensen skulle yde endnu mere, idet der blev oprettet en aftægtskontrakt med svigermoderen, ifølge hvilken han skulle give hende »3 køreture årligt af indtil 2 miles længde«, ligesom han var forpligtet til at give hende »en anstændig begravelse efter egnens skik og brug«. Det blev til nogle køreture inden begravelsen, for Kirsten overlevede sin mand i tyve år og døde 81 år gammel. Hun nåede at opleve, at svigersønnen kom i sognerådet, og han sad desuden i Udvalget til Kirkesagens Fremme i Lumsås fra 1894 til 1896, da Lumsås fik sin egen kirke, der blev opført som en romansk kirke i dansk landsbystil.

Lars Jensens sidste år

Et fotografi af Lumsås Mølle fra 1910 viser en spåntækt mølle, der stadig krøjer mauelt, og Lars Jensen stående sammen med sine to møllersvende. Samme år blev bl.a. skallekværnen (grubbe- eller pillekværnen) repareret, og kort efter blev møllen gjort selvkrøjende, og det menes, at den en kort tid var forsynet med hjælpemotor. Men trods det, at Lars Jensen forsøgte at holde trit med udviklingen, blev hans form for mølleri indhentet af den tekniske udvikling. Der blev installeret kværne rundt omkring på gårdene, så bønderne selv kunne grutte kornet, og oprettet store industrimøller. Det medførte, at Lumsås Brugs, som havde et bageri tilknyttet, i 1918 begyndte at sælge mel, så den eneste handel, der blev drevet fra møllen, var med foderstoffer.

Svigersøn efterfølger svigerfar

I 1925 døde Lars Jensen, og hans svigersøn Karl Frederik Nielsen, gift med Kirsten Jensen, fortsatte

driften, selv om bl.a. sigteværket var fjernet, da melproduktionen ikke længere var aktuell. Men udbruddet af Anden Verdenskrig og den deraf følgende rationering gjorde en ende på mølleriet i Lumsås. Omkring 1940 lukkede Karl F. Nielsen sin mølle, efter at den havde gjort et fint stykke arbejde for egnens bønder i godt hundrede år, og efter at der havde været malet korn i Lumsås i mere end fire hundrede år.

Møllen males

I de næste fem år var dog hverken Karl Frederik Nielsen eller hans søn Henrik arbejdsløse, da de i stedet for at male korn gav sig til at male møllen, dvs. de dekorerede den, og resultatet af deres arbejde har gjort et besøg i Lumsås Mølle til en ganske speciel oplevelse. Hele møllen, væggene og inventaret, blev stort set udsmykket med især dyre- og flagmotiver i de klareste farver. Patriotismen under krigen afspejles tydeligt i motiv- og farvevalg. Overalt er der dannebrogsglag, og de rød-hvide farver er fremherskende. Danmarks særlige forhold til Finland og en finnepiges ophold på egnen kommer til udtryk gennem de mange finske flag og de blå-hvide farver.

Interiør fra Lumsås Mølle. Bemærk de blå-hvide farver

»Lykkehjulet« i Lumsås Mølle

Lumsås Bylaug bliver også et møllelaug

Møllegården blev solgt i 1946, og Karl Frederik og Kirsten Nielsen flyttede ind i et nyopført hus i byen neden for møllen. Men Lumsås Møllens eksistens var truet, og da Karl Frederik Nielsen døde i marts 1955, var den så forfalden, at en restaurering var stærkt påkrævet, hvis den skulle bevares. Lumsås Bylaug ville nødtigt miste byens vartegn og bevilgede i 1958 1.000 kr. til møllen, hvis en fredning kunne gennemføres. Under lærer Chr. Hermansens ledelse nedsattes der et udvalg med henblik på at skaffe penge til fredning og restaurering af møllen. Samme år blev to af områdets efterhånden mange sommergæster departementchef Hakon Jespersen og hans svigersøn dr. Johannes Mosbech optaget af møllesagen og gik i gang med at ansøge om penge hos banker og virksomheder, men uden held. På samme tid satte Kirsten Nielsen sin fædrene mølle til salg, da den var for dyr i brandforsikring, og til alt held lykkedes det nu at skaffe 10.000 kr. fra de tre store banker Landmandsbanken, Handelsbanken og Privatbanken. Dagen efter, at de havde givet tilsagn om pengene, købte Lumsås Bylaug ved oldermænd Oskar Quade Christiansen Lumsås Mølle for 4.500 kr. Den første handling, de nye ejere foretog, var at tage vingerne ned af sikkerhedsmæssige grunde.

Restaureringen

Allerede på et tidligt tidspunkt havde Nationalmuseets Mølleudvalg ved ingeniør Anders Jespersen arbejdet sammen med Bylauget om købet og restaureringen, så resten af pengene skulle forvaltes af Nationalmuseet.

Kort efter blev det beløb, der var til rådighed, næsten fordoblet, idet lokale kræfter i Holbæk Amt og Højby Sogneråd donerede 4.500 kr. Et stort held for laugene, der ændrede navn til *Lumsås Mølle- og Bylaug*, var det, at medicinalfirmaet Lundbeck i Valby i 1961 købte det nedlagte mejeri i Lumsås og her oprettede en kemisk fabrik, så meget mere som koncerndirektør Halldor Christensen hos H. Lundbeck var møllersøn. Det betød nemlig, at Lundbeck Fonden også har ydet store bidrag til istandsættelsen, som har beløbet sig til ca. én million kroner.

I 1964 blev Lumsås Mølle fredet, og derefter er der altid offentlige midler til stede, når restaureringsarbejder bliver nødvendige.

Samme år blev der indkøbt og opsat en god brugt vingeksel (mølleaksel) med tilhørende vinger. Det nye vingefang er 2 alen (godt 1 meter) kortere end det gamle, men vingerne er stadig til kludesejl, og møllen kan køre på vindbrædderne alene, når der er stærk blæst.

I gennem 1970'erne og 1980'erne fortsatte reno-
veringen for at være bragt til ende i 1991. Da var
Lumsås Mølle blevet tækket om med tujaspåner
fem år tidligere og havde fået en ny vingeaksel for
til sidst at stå som en fuldt funktionsdygtig mølle,
der producerer forskellige meltyper og dyrefoder.
Den 11. maj 1991 var en festdag i Lumsås, for da
beviste møllen, at den atter kunne fungere. For
første gang i halvtreds år løb der korn ned imel-
lem kværnstenene, og selv om der ikke kom så
meget mel ud af det på grund af mangel på vind,
var det en stor oplevelse for 'møllegæsterne'. Sam-
me år, den 23. september, modtog Lumsås Mølle-
og Bylaug Odsherreds Turistråds turistfad, et tin-
fad, for sit kvalitetsarbejde.

Den funktionsdygtige mølle

I 1990 opmålte folk fra Stenstrup Museum ved
Højby hele møllen. Alle bjælker blev registreret og
tegnet ind på bygningstegninger, som kan ses i
møllen. Undermøllen er indrettet med magasiner
og et rum, hvor den renoverede skallekværn er
anbragt. Derefter følger broloftet med broværket,
hvorpå kværnene på næste loft hviler. Her findes
også tudene fra de to kværne, hvoraf den ene
maler korn til mel, den anden til foder. Endvidere
ses sigten og resterne af et drev til skallekværnen
samt et valseværk, som muligvis engang i fremti-
den bliver sat i funktion. I et hjørne er der blevet
plads til møllerens kontor. Fra broloftet kan man
gå ud på jordomgangen, hvor årstallet 1834 er
anbragt over indgangsdøren. Fortsætter man
videre op gennem møllen, kommer man efter
kværnloftet, hvor også stjernehjulet befinder sig,
til hatloftet med hathjulet. Dette overfører vindens
kraft, der modtages via vinger og vingeaksel, til
krondrevet øverst på den stående aksel, som, når
den drejer, driver stjernehjulet, der igen overfører
kraften til kværnene via kværndrevene. Kværnene
kan betjenes både fra kværnloftet og fra broloftet.

På hatloftet findes også hejseværket, som kan
betjenes fra både broloft og kværnloft, alt efter om
det skal hejse sække med korn op på kværnloftet,
eventuelt allerede formålet korn fra broloftet til-
bage til kværnloftet, eller det skal hejse sække med
mel ned – i gamle dage til de ventende vogne. Den
indvendige del af krøjeværket og persens (brem-
sens) styrestang er også anbragt på hatloftet, der
således indeholder en stor mængde af møllens

inventar. Selve vindrosen, som får hatten til at
krøje, drejer med vinden, mens persen betjenes af
mølleren fra jordomgangen ved hjælp af en kæde
fra persebommen.

Denne beskrivelse af møllens maleværk kunne
gælde mange andre møller, men det syn, som
møder de besøgende, straks de kommer ind i
Lumsås Mølle, er både enestående og fantastisk.
Alt er bemalet. Mest bemærkelsesværdigt er
utvivlsomt stjernehjulet, som har fået påsat
udskårne nummererede heste – her har der været
spillet 'stjerne'hjul.

Lumsås Mølle- og Bylaug, som er en selvejende
institution, kan være stolt af resultatet af det slid-
somme restaureringsarbejde, der fortsætter ind i
det nye årtusinde. Lauget får imidlertid en del
penge ind til de nødvendige reparationer i forbin-
delse med forskellige arrangementer, og i løbet af
1990'erne kunne disse midler betale vedligehol-
delsesudgifter på 250.000 kr. Således blev stensæt-
ningen omkring den lille høj, som møllen står på,
istandsat i 1993, for at der ikke skulle opstå fare
for, at en del af møllens fundament skred sammen.

En del af indtægterne er entréindtægter, da der
kommer mange besøgende til møllen med den
fantastiske beliggenhed og de imponerende male-
rier. Salg af mel er også en indtægtskilde, da Lum-
sås Møllens mel, som fås i flere finhedsgrader, er
meget efterspurgt.

I lighed med andre fungerende møller har lau-
get udgivet et lille hæfte med opskrifter, og man
har fundet frem til en brødsopskrift af den i
1930'erne kendte læge Mikkel Hindhede, der gik
ind for sund ernæring og forbandede det hvide
brød. Hindhede eksperimenterede sig frem til et
hvedebrød fremstillet udelukkende af fuldkorns-
mel. Det mel, han anvendte, var nærmet gruttet
mel, og lauget foreslår de eventuelle brugere af
opskriften, at de på søndagsturen køber en pose
nymalet groft hvedemel i en af de efterhånden
mange fungerende møller, derpå straks tager hjem
og går i gang med bagningen. »Det er noget, der
smager«. Prøv selv.

Kilder: Lumsås Mølle- og Bylaug og Christian Larsen:
Lumsås – træk af møllens og byens historie 2002;
www.lumsaasmølle.dk; Niels Christoffersen, fritidsmøl-
ler, Lumsås Mølle- og Bylaug.

Lyshøj Mølle

Lyshøj Møllevej 16, 8970 Havndal

Vindmølle af hollandsk type med galleri
Hatten er løgformet
Opført 1894
Driften ophørt 1968
Restaureret omkring 1970. Funktionsdygtig
Anvendelse: Museumsmølle med møllemuseum

Møllen i landskabet

Mellem landsbyerne Udbyover og Udbyneder 2 kilometer øst for Havndal, der ligger lidt øst for landevejen Randers-Hadsund, kommer man i et vejsving til Lyshøj Mølle. Den står højt på sin bakke, og man tror næsten, at vejen ender blindt, da det ser ud, som om den offentlige vej fører lige op til vindmøllen. Mange er også de tungtlæssede vogne, der er kørt op ad den stejle vej til møllen med korn for noget senere at køre hjem med fyldte sække. Blandt Lyshøj Møllens kunder taltes ikke blot bønderne fra de mange omkringliggende gårde, men to store herregårde benyttede trods afstanden også Lyshøj Mølle. Det var godset Trudsholm i nabosognet Kastbjerg med aner tilbage i 1300-tallet. Her fødtes biskoppen på Børglum Kloster, Stygge Krumpen, der døde i 1551. Hans far Jørgen Krumpen lod i øvrigt Kastbjerg Vandmølle genopføre før 1496, og Trudsholm benyttede også denne mølle, mens Lyshøj eksisterede. Kastbjerg Mølle endte sine dage som vindmølle, idet vandretten blev solgt i 1912, og der blev derefter opført en vindmotor.

Den anden store kunde var Charlottendal, der opstod i midten af 1800-tallet ved, at flere gårde blev sammenlagt af Marcus von Arenstorff. Han stammede fra den nærliggende 1500-tals hovedgård Overgård, hvor en ny ejer Frederik von Arenstorff i 1807 byggede Overgårds Mølle, der ikke længere eksisterer, men lå for sig selv, kun 500 meter nordvest for Lyshøj Mølle, indtil gården, der nu kaldtes Overgårds Mølle, blev udflyttet fra Udbyover af Karl Erikstrup.

Navnet Lyshøj leder tanken hen på andre oldtidshøje i samme område ved Mariager Fjord, som er besunget af Nis Petersen. I tidens løb blev det oprindelige navn Lushøj ændret til det langt smukkere Lyshøj, og da så den nye vindmølle i Udbyover blev opført på en lang bakke i nærheden af Lushøj/Lyshøj, blev den opkaldt efter gravhøjen.

Møllens historie

Bønderne på egnen fik indtil mølleprivilegiets ophævelse i 1852 med virkning fra 1862 malet på de vandmøller, der var i området. Det var blandt

andre kornmøllen og kalkslemmeriet Å Mølle, hvis bygninger og mølledam stadig eksisterer på adressen Hadsundvej 115, Assens, Kærby Mølle, der var en klostermølle under Gråbrødre Kloster i Randers og Mariager Kloster samt ovennævnte Kastbjerg Mølle. Ikke blot på denne egn, men over hele Danmark kom der rigtig gang i møllebyggeriet, hovedsagelig af hollandske vindmøller, da erhvervet blev frit.

Inspireret af andelsbevægelsen, der især gjorde sig gældende inden for landbruget i sidste halvdel af 1800-tallet og første halvdel af 1900-tallet, opstod der her på egnen den tanke: hvorfor ikke også bygge andelsmøller, når man havde andelsmejerier, andelsbagerier og brugsforeninger?

Så i 1894 besluttede omkring 200 mennesker i og omkring Udbyneder og Udbyover at danne et andelsforetagende for at opføre og drive en mølle. Pengene til byggeriet, i alt 14.000 kr., blev lånt hos en rig gårdejer Niels Pedersen Kragh i Stangerum. Summen skulle forrentes med 4% p.a. og ikke afdrages. Dokumentet, der blev underskrevet af 64 andelshavere, viser, at Niels Kragh til gengæld for lånet fik første prioritet i møllen.

Lyshøj Mølle opføres

For at realisere planerne blev først grunden, hvor møllen skulle opføres, købt. Den kostede 457 kr., og derefter kunne selve byggeriet, der blev udført af en professionel møllebygger, gå i gang. Resultatet blev en smuk mølle med undermølle i grundmur, spåntækt overmølle og hat med tagpap. Mølleteknisk var Lyshøj Mølle så moderne og funktionsduelig som muligt, idet den blev opført med selvkrøjer og selvsvikkende vinger. Vingefanget var på 32 alen (godt 20 meter).

Den lille mølle, vindrosen, gør møllen selvkrøjende, idet den sørger for, at møllehatten automatisk drejes op mod vinden, når vindretningen ændres. Selvsvikkende vinger var også et stort teknisk fremskridt. De har jalousier (klapper) i stedet for kludesejl, hvor mølleren selv gør sejlarealet større eller mindre, hvilket ofte er en farlig opgave. Jalousierne derimod lukkes og øger vingernes areal ved ringe vind, mens de åbnes, når vindtrykket bliver for stort.

En tidligere møllersvend fortæller, at Lyshøj Mølle adskiller sig fra andre møller af samme type. Almindeligvis er det tilstrækkeligt med 2-3 lodder á ca. 5 kg i kæden for at holde tilstrækkelig 'sejl'føring, men i Lyshøj Mølle brugte man en stor kasse fyldt med sten. Reguleringen blev foretaget ved hjælp af en mekanisme og en stålstang gennem vingeaakslen. Bagtil havde denne stang gennem en anordning forbindelse med kæden ned til kassen, hvis vægt holdt jalousierne lukket. Helt

Lyshøj Mølle

enestående er systemet nu ikke. I Årsdale Mølle (se bind 1) på Bornholm bruges stadig en kasse med sten til regulering af jalousierne.

I Lyshøj Mølle er jalousivingerne nu erstattet af de gammeldags vinger til kludesejl, så besøgende, der måtte have set gamle billeder af Lyshøj Mølle, spejder forgæves efter de oprindelige vinger.

Den første forpagter bliver møllestensfabrikant

Det var en møllebygger Larsen fra møllebyggeregionen Randers, der opførte Lyshøj Mølle sammen med sine to svende. J.C. Mikkelsen, den ene af dem, blev Lyshøj Møllens første forpagter. Han havde haft Skansmøllen i Skive i forpagtning i fire år, da han i 1894 kom til Lyshøj Mølle. Her blev han i fem år, indtil han i 1899 startede møllestensfabrikken Engsko i Strømmen ved Randers. Man var på dette tidspunkt begyndt at bruge kunstige møllesten i stedet for natursten, og møller Mikkelsen satte sig ind i produktionsmetoden. Han blev godt kendt med den, og han vovede selv at begynde at fremstille de kunstige sten. De blev så gode, at han allerede på landsudstillingen i 1900 fik anerkendelsen Højeste Udmærkelse for gode kunstige møllesten.

Virksomheden voksede, så den blev den største kunststensfabrik i Danmark med eksport til mange lande. Der opstod flere fabrikker i branchen, men Engsko er den eneste, der stadig fungerer, og den har forsynet mange danske møller med møllesten. I Dansk Møllerforenings blad *Møllen*, kan man stadig se virksomheden, der har adressen Møllestensvej 13, Randers, reklamere på engelsk, tysk og fransk for danske kvalitetsmøllesten. Desuden ses et billede af tre møllesten i forskellig størrelse. I Meyn og Loft: *Danske Møller* (1934) findes en annonce, der omtaler virksomheden som landets største specialfabrik for kunstige møllesten, og den viser foruden en møllesten et fotografi af J.C. Mikkelsen samt fortæller hans og virksomhedens historie.

Andelsselskabet likvideres

De følgende forpagtere var ligesom J.C. Mikkelsen ikke på stedet ret længe – men ikke af samme årsag som han – og i 1920 blev andelsselskabet likvideret. Elektriciteten var kommet til egnen i 1916, og mange af møllens andelshavere købte i de følgende år små kværne til hjemmebrug og benyttede ikke længere møllen.

Lyshøj Mølle blev i 1924 solgt for 12.500 kr., 1.500 kr. under opførelsesprisen tredive år tidligere. Den nye mølle ejer var Einar Madsen, en møllersvend fra Hvirring vest for Horsens. Han havde lært håndværket i Åle Mølle på sin hjemegn og blev senere møllersvend i bl.a. Rækker Mølle (se

bind 1, Bundsbæk Mølle) i Vestjylland. Denne mølles bygninger eksisterer stadig, hvorimod 'hans' andre møller er forsvundet.

Møllevirksomheden udvides

Sidst var han ansat i Terp Mølle ved Bjerregrav, og her blev han gift med møller Henning Christensens datter Agathe. De fik 44 år på Lyshøj Mølle, men det blev med tiden vanskeligt at drive den udelukkende som kornmølle, så Einar Madsen måtte som andre møllere i disse år prøve at finde et andet eksistensgrundlag. Møllen ændrede karakter fra en kundemølle, hvor bønderne kom med korn i sække og kørte hjem med mel eller foder af deres eget korn, til en handelsmølle, som opkøbte korn og videresolgte de formalede produkter. Desuden var det nødvendigt med en økonomisk satsning, for at denne omstilling kunne lykkes. Ind i skrænten syd for møllen lod møller Madsen bygge et gødningslager, og der blev desuden opført et pakhus med en knusemaskine til soyakager og en blandemaskine til kraftfoder. Indtil da var blandingen af foder foregået ved, at møllersvenden foretog blandingen på gulvet. Desuden installerede mølleren en triør, der rensede bl.a. sædekorn. Elevator til gruttekværnen (skråkværnen) kom der også. Elevatoren har øverst en fordelingstud, der gjorde det muligt at skifte over til valse og skallekværn (grubbekværn), hvilket alt sammen betød mindre anstrengende arbejde for svendene. Endelig blev den gamle hjælpemotor udskiftet. Opstarten af den var svendenes skræk, for det var en larmende opretstående råoliemotor med glødehoved, der skulle varmes op med en blæselampe og startes med håndsving. Den var fremstillet hos Ølholm og Hein i Randers og sikkert beregnet til en fiskekutter eller et mindre motorskib. Måske var den god nok i begyndelsen, men den blev efterhånden for svag, da den kun var på 16-18 hk og desuden nedslidt. Så i 1934 udskiftede Einar Madsen den med en 34-40 hk B & W motor, der allerede i 1940 blev fjernet til fordel for en 35-40 hk Alpha-Diesel motor. Den findes stadig i det motorhus, der blev opført i forbindelse med udskiftningen af Hein motoren. Med motorhuset var vindmøllen blevet helt indesluttet af bygninger.

Møllen og Anden Verdenskrig

Hvad mølleren ikke kunne vide, da han installerede den nye motor, var, at det var begrænset nytte, han kunne drage af den i de følgende år. På grund af Anden Verdenskrig kunne han ikke skaffe råolie, og formalingen af kornet måtte derfor ske ved vindkraft. Det betød, at der blev malet på alle tider af døgnet – bare der var vind.

En dag var der for megen vind. I det ellers vindstille vejr kom møllen i bagvind, da det pludselig blæste op og vindrosen ikke kunne nå at dreje møllehatten op mod vinden. Resultatet var, at den ene vinge blev ødelagt, så der måtte anskaffes en ny. Den blev forarbejdet af en 32 alen (godt 20 meter) lang planke af møllebygger Andreasen i Vodskov Mølle og kørt på hestevogn den lange vej til Lyshøj. Da møllevingen endelig nåede frem, blev begge vinger malet rød-hvide!

Besættelsestiden var en særlig vanskelig tid for møllerne, fordi det ikke var tilladt at male andet end det afleveringspligtige korn, som Statens Kornkontrol kontrollerede ved indvejningen. Ingen var særlig interesseret i at aflevere alt korn, da der var rationering, og det korn, som bønderne holdt tilbage, måtte så males om aftenen, når der var vind. Men trods oliemangel og kontrol gik mølleriet alligevel godt under krigen, og Einar Madsen kunne beholde sine to møllersvende, som gav møllerkonen ekstra arbejde, da de var på fuld kost.

Efterkrigstiden

Værre blev det i 1951, da en lokal godsejer gik konkurs, og Einar Madsen mistede ca. 50.000 kr. på høstpantebreve. Resultatet var, at møllersvendene måtte afskediges, og møllerkonen og møller-

sønnen kom til at arbejde som svende. I de følgende år kunne Lyshøj Mølle dog stadig drives som handelsmølle. Familien købte korn op, som blev forarbejdet til færdigblandet foder til svin, høns og kyllinger, men møllen producerede også hvede-rug- og bygmel. Også foder til heste og kreaturer blev der fremstillet. Det gjorde valse, som knuste havre til hestene og rug til kreaturerne. Grynproduktionen var der også gang i, selv om den havde været større under krigen. Skallekværnen afskallede byg, som blev knækket i grynbrækkeren, en beholder, hvori den afskallede byg hældes og efter at have passeret de riflede valsebomme gennem et rør føres til grynsortereren for at blive sorteret i finhedsgrader: halve, kvarte og fine byggryn.

En del af den afskallede byg kom under Anden Verdenskrig ikke i grynbrækkeren, men blev solgt som hele byggryn. De blev anvendt som erstatning for ris og kogt til 'risengrød'.

Andre nye tiltag var handel med kul, koks, briller og cement samt en udvidelse af handelen med kunstgødning, men alligevel, den 15. november 1968, ophørte denne levende virksomhed med at fungere, ikke fordi den ikke kunne, men fordi der ikke længere var brug for den. Den sidste af de tre eneste tilbageværende 'andelsmøller' standsede produktionen. Vistoft Mølle på Mols havde

Å Mølle

indstillet driften fem år tidligere, og alt inventaret blev samtidig fjernet. Den lille Ladby Overdrevs Andelsmølle lukkede allerede i 1954, men er nu fuldt funktionssdygtig, og sammen med den kan den store intakte Lyshøj Mølle skrive møllehistorie.

Nye ejere

Til alt held stod der købere parat til at overtage møllen, ikke fordi de ville drive mølleri, men fordi de ville bo i den smukt beliggende møllerbolig og ønskede at bevare møllebygningen og inventaret.

Køberne var lærerparret Jens Møller Pedersen og hans kone Inger Steensig, der boede i Havndal. De gik straks i gang med at renovere møllen, men allerede den første vinter var uheldet ude. Krøjeværket blæste ned og smadrede i faldet to af møllens sider. De blev repareret, og derefter udskiftede parret selv de ca. 14.000 spåner, som møllen er tækket med. I 1970 blev vingefanget fornyet, så det som nævnt blev sejlførende. Selvkrøjningen beholdt møllen derimod. Da Jens Møller Pedersen døde, kunne hans kone ikke fortsætte restaureringsarbejdet. Nationalmuseets Mølleudvalg blev kontaktet, og det mente ikke, at vingefanget fra 1970, der var af limtræ, kunne bruges. I stedet skulle der fremstilles et nyt af douglasgran fra Rold Skov. Dette vingefang ville allerede dengang have kostet 180.000 kr., en sum penge, det var ganske umuligt at skaffe til veje. Men Lyshøj Mølle blev alligevel færdigrestaureret, da Sparekassen Kronjylland finansierede reparationen af det gamle vingefang, der fik påsat et nyt hækværk, og desuden blev krøjeværket fornyet. Arbejdet blev udført af professionelle møllebyggere fra firmaet Træholt, Træholt & Træholt i Børglum, der tidligere havde restaureret Børglum Mølle.

Møllefonden dannes

Den 25. juni 1982 overdrog Inger Steensig Lyshøj Mølle til en fond, mens hun beholdt møllerboligen. Der blev nedsat en fondsbestyrelse, hvori Sparekassen Kronjylland og Mariager Byråd er repræsenteret, ligesom alle kommende ejere er sikret en plads. Året efter blev vennekredsen *Lyshøj Møllens Venner* oprettet, fordi man ønskede at få lokale kræfter engageret i aktiviteterne omkring møllen, ligesom det er tilfældet ved de fleste andre møller. Møllevennerne deltager i vedligeholdelsesarbejdet, og de forsøger at skaffe penge til den fortsatte drift. Mod en beskeden entré holdes møllen åben for besøgende hele sommeren, og der er af og til omvisninger. Vennerne sælger litteratur om møllen, postkort og telegrammer, og de søger om midler til det fortsatte restaureringsarbejde, som modtager lidt støtte fra kommunen.

Lyshøj Mølle som museums mølle

I september 1982 blev Lyshøj Mølle præmieret af Mariager Kommune for den smukke restaurering, og nu mere end hundrede år efter opførelsen står den som et af de fineste eksempler på dansk håndværk med sine kværne, grynbrækkeren, sortererapparatet og sigten. Ikke mindst motoren er en seværdighed, og man forsøger altid at få den i gang grundlovsdag, der er den store dag for Lyshøj Mølle. I 1983 genoptog møllevennerne en tidligere tradition, og mange mennesker finder denne dag vej til den smukt beliggende mølle for at opleve kendte talere, træffe gamle møllersvende og opleve møllemiljøet.

Ved samme lejlighed kan man stifte bekendtskab med møllens historie, da der i møllens tidligere gødningslager findes en udstilling, hvor man kan se lånedokumentet, regnskabsbøger, optegnelser om og billeder af møllen og møllerfamilierne gennem tiden.

I januar 2000 døde også Inger Steensig, hvis indsats Lyshøj Mølle skylder sin fortsatte eksistens, men det er *Fonden Lyshøj Møllens* håb, at der ikke af den grund vil ske ændringer med hensyn til møllen og afholdelsen af grundlovsmøderne, som altid har bredt sig ud over det areal, fonden råder over. De nye ejere Anita Degn Pedersen og Stanley Angelo Schmücker, der overtog møllerboligen den 1. oktober 2000, ønsker til alt held at fortsætte samarbejdet med møllefonden om udstillinger og arrangementer i den gamle mølle og de tilstødende lokaler.

Lyshøj Mølle som vartegn

I 1994, da Lyshøj Mølle fejrede sin 100-års fødselsdag, udgav Ib Damsgaard, Mariager, en bog om møllen, og han afslutter sin skildring med følgende ord:

»Lyshøj Mølle er ikke blot et arbejdende museum (der dog ikke maler korn til mel), men også en fuldt fungerende arbejdsplads, som udviklingen bare har gjort overflødig. Den skal vi passe godt på!«

Som afslutning citeres følgende digt om Lyshøj Mølle, som landmanden Julius Møller skrev til den første grundlovsfest i nyeste tid, men som kunne gælde alle de gamle møller:

Den æt, der foragter sin fortid, er sølle,
thi det er af roden, fremtiden groer.
Som vartegn om fremdrift står Lyshøj Mølle,
en milepæl ved vejen, hvor slægterne fór.

Kilder: Ib Damsgaard: *Lyshøj Mølle 1894-1994*; Carl Erikstrup Mortensen, *Fonden Lyshøj Mølle*; Henning Madsen, Åbybro, den sidste møllers søn.

Løve Mølle

Knudstrupvej 6A, Løve, 4270 Høng

Hollandsk vindmølle af galleritypen

Hatten er løgformet

Opført 1881 efter en brand. Første mølle 1860

Driften indstillet i slutningen af 1960'erne

Restaureret løbende efter 1961. Funktionsdygtig siden 1994

Fredet
Anvendelse: Museumsmølle, lokalhistorisk museum

Møllen i landskabet

Løve Mølle kaldes Løve Herreds vartegn. Den er også vartegn for landsbyen Løve, der ligger i Gierslev Sogn nordvest for Slagelse i et landskab, der er præget af de mange næs og den store Tissø. Højt på Kappelsbjerg står møllen, som kan ses viden om, også fra Slagelse-Kalundborg vejen, som er ført uden om Løve.

I dag er Løve Mølle omgivet af flere bygninger, men sådan har det ikke altid været. På stedet skal der engang have ligget et kapel, deraf møllebakens navn. Her lå også kongsgården Løvegård i den nordlige ende af landsbyen, og senere en anden Løvegård, som var opstået ved sammenlægningen af fire bøndergårde, hvori der indgik rester af kongsgården. Efter en brand i 1774 flyttedes den til sin nuværende plads lidt sydvest for byen af ejeren, den lærde bonde Hans Jensen Bjerregaard. Han var oprindelig fæstebonde i Gentofte under Bernstorff Gods, blev i 1766 den første udflytter, senere selvejerbonde og medlem af Landhusholdningsselskabet. Tomten af Løvegård blev tillagt Løve Skole, som ganske vist i en ombygget og noget ændret skikkelse ligger på hjørnet af Knudstrupvej og nu som flere andre virksomheder i Løve er nedlagt.

Det gamle Løve Tingsted vest for byen mindes endnu, idet der tæt ved stedet er rejst en bautasten med indskrift. Her findes sammen med ti andre sten rejst over betydningsfulde mænd, der enten er født eller har haft deres virke i Løve Herred, foruden en mindsten for Hans Jensen Bjerregaard også siden 1948 en sten for lærersønnen forfatteren Thorkild Gravlund, hvis fødehjem var Reersø Gamle Skole i Kirke Helsing Sogn. Hvor skolen lå, er der ligeledes opstillet en mindsten.

Møllens historie

Af et smukt smedejernsskilt, som er anbragt på Løve Mølle, fremgår det, at den blev opført i 1880, men den første mølle på stedet stod færdig i 1860, efter at gæstgiver Søren Christensen i Løve sammen med møller Ferdinand Adolph Dedenroth i Høng havde købt grunden. Fra de to første brandtaksationer ved man, hvordan denne mølle så ud.

Det var en ottekantet vindmølle af hollandsk type, bygget af fyrretømmer og tækket med egespånner, og den blev takseret den 25. juni 1860, inden den var 'fuld færdig', til 5.000 rigsdaler. Da den var færdigbygget og forsynet med inventar, blev summen den 26. oktober forhøjet med 2.500 rigsdaler. Undermøllen, der havde gennemkørsel, var på 5 alen (godt 3 meter) og bygget i mur på et fundament af kampesten. Her var der også indrettet et kammer til to sigter og broværk til skallekværnen (grubbe- eller pilleværnen). Fra galleriet til møllehatten, det vil sige overmøllen, var der 14 alen (knap 9 meter), mens hatten havde en højde af 6 alen (knap 4 meter). Møllen havde fire lofter, hvoraf det underste indeholdt gangtøj til to kværne, en skallekværn på 11 kvarter (ca. 1,73) meter). På næste loft stod de to kværne, der begge var 9 kvarter (ca. 1,42 meter). Tredje loft var hejseloftet, mens hatloftet udgjorde det fjerde med liggende og stående aksel.

Fornyset taksation

I 1872 blev der igen afholdt taksation af møllen i anledning af, at der mod syd var blevet opført en grundmuret tilbygning tækket med fyrrespånner, som var indrettet til et kammer. Samtidig oplyses, at antallet af kværne var udvidet, sådan at der på det andet loft nu var tre kværne: en sigtekværn, en grovkværn og en grynkværn. Efter tolv års forløb beskrives møllen som særdeles velholdt og bygningen som så god som ny.

De to første mølleejere

Søren Christensen var en alsidig person, der før sin tid som gæstgiver i Løve havde ernæret sig som væversvend i Kalundborg og herefter som bager i Tjørnelunde i nabosognet Finderup. Det var muligvis den sidste beskæftigelse, der fik ham til at mene, at han ville være i stand til at drive en kro. I hvert fald købte han i 1855 Løve Kro, som blev målet for hans virkelyst, idet han lod opføre en ny statelig hovedbygning. Kroen var foruden gæstgiveri en slags posthus og station, da diligen- cen mellem Slagelse og Kalundborg holdt ind her. Man kan stadig se bygningen med Søren Christensens og hans kone Christine Jentomine Thurøes initialer og årstallet 1857 på nordgavlen. I den nordlige længe indrettede parret et bageri. Her bagtes der grovbrød, mens det finere brød blev bagt i et lille hus over for kroen. Senere blev dette bageri flyttet til naboejendommen mod nord, hvor det eksisterede til op i 1970'erne.

Man ved ikke, hvornår bageriet blev etableret, men Søren Christensen havde brug for mel både i bageriet og i kroen, så det kan muligvis ses i sammenhæng hermed, at han blev interesseret i mølle-

virksomhed og gik sammen med en professionel møller om opførelsen af en mølle i Løve.

Allerede i 1865 med skøde af 13. december 1871 afstod Møller Dedenroth for 3.000 rigsdaler sin halvpart i møllen og overtog Tjørnelunde Møllegård, så nu var Søren Christensen nok i stand til at klare driften selv. Møllen blev i hvert fald en blomstrende virksomhed.

Søren Christensen forlader også møllen

Efter at have været kromand og møller i tyve år måtte Søren Christensen videre med sit liv, selv om man skulle tro, at der var nok at gøre i Løve, for han var ikke blot erhvervsdrivende, men også stærkt optaget af sognets ve og vel, hvilket førte til, at han en tid var sognerådsformand. Også på anden vis var han en god mand for sin egn, idet han var medarrangør af dens grundlovsfester, ligesom han stod for musikaftener, teaterforestillinger og andre lignende arrangementer på kroen. Den nye ejer af møllen, der hed Jørgen Andersen Jørgensen, stammede fra Langeland. Ejendommen, som han overtog, var stor, og købsprisen beløb sig til 100.000 kr., hvilket var mange penge i 1875. Han erhvervede da også både kroen med et jordtilliggende på ca. 52 tønder land, bageriet, et maltgøreri, møllen samt et bolsted på ca. 15. tønder land, der var bortforpagtet. Det samme gjaldt gæstgiveriet og bageriet, så det var mølleriet og kroens landbrug, som Jørgen Andersen skulle beskæftige sig med.

Det kom dog ikke til at vare længe, da han døde efter få års forløb, men hans kone Maren Hansdatter, kaldt Madam Andersen, førte virksomheden videre. Det var en stærk kvinde, som var kommet til roret, og det blev der også brug for, da møllen nedbrændte natten mellem den 20. og 21. januar 1881. Den følgende dag skrev Sorø Amtsavis denne beretning om ulykken:

»Natten mellem torsdag og fredag er Løve Mølle, beliggende ca. 1 mil (7,5 kilometer) nordvest for Slagelse ved Løve Kro nedbrændt. Ilden opstod omtrent kl. 11 (kl. 23) formentlig i hatten, og det formodes, at den er opstået ved persens (bremsens) gnidning mod møllehatten. Dog var møllen allerede afsejlet og standset kl. 7 (kl. 19), og ilden må altså, hvis den stammer fra selvantænding, have ulmet i længere tid. Møllen var nyopført for ikke mange år siden og tilhørte ejerinden af Løve Kro. Fra møllen forplantede ilden sig til et i nogen afstand beliggende lille hus, som ligeledes totalt nedbrændte. I den brændende mølle hængte et dobbeltløbet gevær, der gik af ved varmen, heldigvis dog uden af såre nogen. Kun få mennesker havde bemærket ilden, og der var derfor meget lidt brandmandskab til stede«.

Uden tvivl lå de fleste af Løves beboere længst i deres senge, og kun de få natteravnede opdagede katastrofen. Det var streng frost, og da det frivillige brandværn nåede frem, måtte alle forsøg på at slukke ilden opgives, for vandet frøs til is i slangerne og den lille hånddrevne sprøjte. Det eneste minde om denne mølle er en farvelagt tegning, fremstillet af en slægtning af møllebyggeren, og den er et af Løve Møllens klenodier.

Den nuværende mølle opføres

Så den vindmølle, som man kan besøge i dag, er ikke den oprindelige Løve Mølle, men bygget i 1881, selv om skiltet fortæller, at det var året før. Som den nedbrændte har den en undermølle i grundmur med gennemkørsel, men den er i to etager og firkantet. I gennemkørslen hænger en klokkestreng til en klokke på etagen ovenover. Den kunne bønderne benytte for at få kontakt med mølleren.

Kornsækkene blev så hejst op gennem lemme, der lukkede af sig selv. Når kornet var formalet og kommet i sække, sparedes mølleren også for at bære sækkene ned, idet han hejsede dem ned og lod dem glide ud gennem en sliske i ydermuren. Overmøllen er ottekantet opført i træ og tækket med spåner ligesom den løgformede hat, der dog i en periode inden restaureringen var beklædt med tagpap.

Mølleriet kom meget hurtigt i gang efter branden, hvilket var livsnødvendigt, både for Madam Andersen og for egnens landbrugere. Ligesom første gang blev møllen takseret, inden den var færdig, idet den allerede den 3. april 1881 blev brandforsikret, og den stod færdig i løbet af efter sommeren. Det fortælles, at Søren Peter Jespersen i Mullerup, der muligvis også havde været den første mølles bygmester, havde tømmer liggende parat. Det var beregnet til opførelse af en mølle i Mullerup, lidt vest for Løve, og det brugte han i stedet i Løve.

Kvinde står for styret

Madam Andersen var en ikke helt almindelig kone for sin tid, og hun styrede sine ansatte med fast hånd. Diplomatsk kunne hun også være, som når hun fik venstrefolk, der holdt møde på kroen, til at råbe højt hurra for værtinden i Løve Kro – så kunne højrefolkene, som måtte være i de tilstødende lokaler, tro, at det var kongen, der blev råbt hurra for. De store gårdmænd vidste hun også at tage hensyn til. Det gjaldt ikke altid, at den, der kom først til mølle, fik først malet, især ikke om efteråret efter høsten, hvor der var stor travlhed. Det betød måske ikke så meget, da mange så det som en stor fornøjelse at køre til mølle og få en

Løve Mølle

snak med naboer og andre bekendte – på kroen kunne ventetiden let fordrives med en bid brød og en dram.

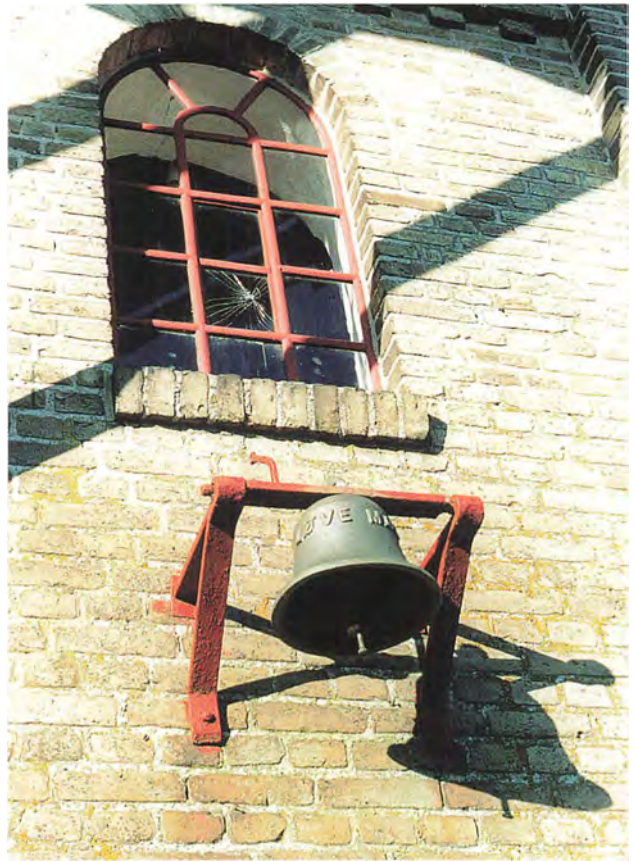
Møllen moderniseres, og kroen nedlægges

Da Madam Andersen døde i 1902, blev Løve Mølle overtaget af hendes søn Oluf Jørgensen, men han var en foretagsom person, der efterhånden havde så mange projekter i gang, at han i 1917 solgte ikke blot kroen, der efter etableringen af jernbanen havde mistet sin betydning, men også møllen til Brugsforeningen for Gierslev Sogn og Omegn. Inden da havde møllen nydt godt af Oluf Jørgensens foretagsomhed, da han i 1910 installerede en petroleumsmotor til hjælp på vindstille dage. Den stod i sit eget, nu fjernede, motorhus, men alligevel tegnede Oluf Jørgensen en forsikring mod eksplosionsfaren, som var forbundet med denne motortype. Af bitter erfaring vidste han jo, hvor farlig en møllebrand kan være. Han moderniserede også møllen på anden vis, idet han i 1913 fjernede det manuelle krøjeværk og opsatte en vindrose, som sørger for, at dreje hatten, så vingerne altid står op mod vinden. Samtidig blev de gamle sejlførende vinger taget ned og erstattet af moderne selvsvikkende vinger med jalousier (klapper), der var 34 alen (knap 21,5 meter) lange.

Efter købet af virksomheden, der også omfattede en brændsels- og købmandshandel, blev krobygningen indrettet til en brugs, som blev nedlagt i 1966, og møllen blev drevet ved hjælp af en forpagter. Den næstsidste hed Jacob A. Bay, som ejede vindmøllen Hallenslev Mølle, Vasevej 2 i Hallenslev Sogn ved Gørlev, fra 1916 til 1918. Da han i 1921 ønskede at fratræde, fik han kun tilladelse af brugsforeningen på betingelse af, at han selv skaffede en ny forpagter, som kunne betale den årlige afgift på 1300 kr. Forpagteren fandt han i Ole P. Petersen, der på det tidspunkt havde arbejde i Kalundborg, og han overtog mølledriften den 1. marts 1921. Ole Petersen blev så glad for Løve Mølle, at han købte den to år senere, efter at brugsforeningens bestyrelse havde vedtaget at sælge møllen. Bay blev ved erhvervet, idet han i 1923 købte og moderniserede vindmøllen Tømmerup Mølle. Den er nu meget forfalden, har mistet hat og vinger, men kroppen står uden inventar tilbage på Holbækvej 76 i Tømmerup ved Kalundborg. I 1934 tilbagekøbte Bay Hallenslev Mølle, som han drev ved hjælp af en forpagter. Denne mølle led samme skæbne som Tømmerup Mølle.

Den sidste møller

Salgsprisen var på 14.000 kr., men Ole Petersen fik også grunden, som møllen ligger på, med i købet, så han kunne bygge en bolig til sig selv og sin

Klokken på Løve Mølle

familie ved siden af sin arbejdsplads. Bygningen blev opført i 1923, som en inskription på en kværnsten indbygget i husets murværk viser, og bestod ifølge brandtaksationen i 1924 af et stuehus med vaske- og tørrehus.

Ole Petersen fortsatte Oluf Jørgensens modernisering af møllen, og i 1927 installerede han to dieselmotorer, en 20 hk Bukh og en 5 hk fra Brødrene Bendix, så møllen nu havde hele tre motorer, da den gamle petroleumsmotor først blev fjernet i 1948. Der blev virkelig brug for hjulpekraft, da lynet slog ned i en vinge den 25. juni 1930 og fulgte vingeakslen (mølleakslen), ind på hatloftet, hvor en stor bjælke blev splintret. Der var jo for længst indlagt elektricitet i møllen, og lynet fortsatte i installationen ned i stuehuset, hvor Ole Petersen og hans familie sov på første sal. Til alt held anrettede lynnedslaget kun materiel skade for 875 kr. Selv om vindkraften for en tid ikke kunne anvendes, malede Ole Petersen videre, og han udvidede virksomheden med et udvendigt savværk. Men det blev vanskeligere og vanskeligere at drive en mindre mølle på grund af gårdenes hjemmefremstilling af foder og konkurrencen fra de store industrimøller.

I 1956 standsedes vingerne, da det var blevet for dyrt at vedligeholde dem, selv om de igen var

sejlførende. Ole Petersen var blevet en ældre mand, og efterhånden skete der næsten ingen formling i møllen, så han ønskede, at den skulle fredes og derved bevares for eftertiden. Først var tanken, at det daværende sogneråd skulle overtage møllen for 10.000 kr., men til sidst blev den, uden møllerboligen, skænket til en forening mod, at den sørgede for fredningen og møllens forsatte bevarelse. Der var stor opbakning omkring møllesagen, selv om mange diskuterede, hvorvidt det var nyttigt at bevare landsbyens vartegn. Beboerne bidrog med penge og afholdelse af møllefester. I slutningen af 1960 var den indsamlede sum på 20.000 kr., Fredningsnævnet for Holbæk Amt lod møllen fredes, og Ole Petersen overdrog sin mølle til *Løve Møllelaug*, som blev stiftet den 9. januar 1961.

Det endelige skøde blev skrevet den 20. juni 1966, og heri findes flere værdifulde oplysninger om møllen, dens inventar og om mølledriften. Foruden selve møllen med jord-, mur- og nagelfast tilbehør fik laugget overdraget et areal på 723 m². Mølleriet bestod af tre skråkværne (gruttekværne) på det øverste kværnloft, der fremstillede dyrefoder, og disse var indbefattet i Ole Petersens gave til laugget. Derimod beholdt han selv en kværn, en motor, et renseri, og et knuseværk (til at knuse sojakager), ligesom hønsehus og hønsegård ikke fulgte med i handlen. At han ville beholde en del af inventaret, kan synes uforståeligt, men noget af det blev senere fjernet fra møllen, sikkert fordi det blev omsat i penge, da han helt ophørte med mølleriet. Dette var stadig i gang, da skødet blev underskrevet, og han forbeholdt sig ret til at bruge møllen med tilbehør og i samme omfang, som han hidtil havde brugt den, til møllevirksomhed.

Skødet påpeger, at *Løve Møllelaug* som modtager af en gave er forpligtet til »for kommende slægter at bevare *Løve Mølle*, så vidt muligt i dens nuværende skikkelse og tilstand, som et minde fra en epoke, som nu er forbi, nemlig vindmøllernes tid«.

Løve Mølle fredes

Drivkraften i bevaringsarbejdet var skoleleder Svend Laursen, der ligesom Ole Petersen og hans kone Hansigne har fået en plade opsat på undermøllens ydermur. Lærer Laursen skrev bønsskrivelser, oven i købet på vers, til legater og stiftelser, og mange ville gerne have ham til formand for møllelaugget. Det blev han også, på trods af at han ikke altid havde været enig med Ole Petersen i møllesagen. Dog var skoleleder Laursen den, der gjorde alt, hvad han kunne for at opfylde Ole Petersens ønske om at få møllen fredet. Det egent-

Skiltet på Løve Mølle med det forkerte årstal

lige fredningsdokument stammer fra den 23. februar 1978, samme år som møllen atter blev spåntækt. Fredningen opfattes som en mønsterfredning af egnens beboere, da der ikke må opsættes reklamer på møllen og forretningsmæssig drift ikke er tilladt. Men allerede i 1961 var *Løve Møllelaug* begyndt at tage kærligt hånd om byens og herredets vartegn, der er oplyst om sommeren og desuden har lys i vinduerne fra december til påske om vinteren.

Møllen vedligeholdes

Det har kostet store summer og meget arbejde at vedligeholde møllen trods dens solide træværk. Drevene er lavet af hvidbøg, hjulene af eg eller lærk, mens der ellers er anvendt pommersk fyr. Som Morten Egemar, et af laugsmedlemmerne, udtrykte det i 1988, da den fjerde nye vinge i laugets tid – den første kom op i 1963 – skulle opsættes, er der »altid et eller andet, som skal gøres, når man bor i et træhus«. Denne vinge var 27,67 meter lang, knap 35 alen, og vejede 1,5 ton, men den kom alligevel på plads den 3. september på gammeldags vis med håndkraft, reb og taljer. Selv om der skulle ca. halvtreds mand til at rejse vingen fra den vandrette stilling på jorden og på plads i møllehatten, forløb alt godt under den lokale tømrermester og møllebygger Jørn Nilssons ledelse. Det var også ham, der havde stået for fremstillingen af vingen, der var kæmmet (sat sammen) af flere stykker.

Vingen er af lærketræ, udtaget af skovrider C. Dalgas og møllelaugget i Enemærket Skov, og efter at træet havde været lagret i ca. 10 år, blev vingen fremstillet på Jørn Nilssons værksted. Han har fået sin uddannelse som professionel møllebygger af møllebygger Falch Christensen, der selv var tredje generation af møllebyggere og medlem af *Løve Møllelaug* fra 1969 til sin død i 1990.

Vingehejsningen

Vingehejsningsdagen var en stor festdag i Løve, og for første gang i tredive år kørte en gammeldags vogn med faste hjul forspændt med et par belgierheste gennem undermøllen med kornsække. Det vakte stor begejstring hos de besøgende, og kusken, Arne Hansen fra Fløjgårdens Landbrugsmuseum ved Reersø, gentog kørslen flere gange med succes. Gamle landbrugsredskaber fra Reersø var udstillet ligesom veteran- og nye biler. Også elever fra Løve og Ørslev Skoler deltog i aktiviteterne, da de havde fremstillet møllebilleder og bagt kager, som de solgte til fordel for møllen.

Mange større sponsorer bidrog til fremstillingen af vingen: SDS, Byggeriets Realkreditfond, Nykredit, Kreditforeningen Danmark, Høng Kommune og Gierslev Sogns Spare- og Lånekasse samt forskellige fonde, og støtten til møllelaugets arbejde fra privatpersoner er ikke hørt op. Sponsorerne får deres navn indgraveret i den samme slags træspåner, som møllen er tækket med, og de bliver hængt op inde i møllen. Der er mange, der viser forståelse for møllelaugets motto formet af lærer Svend Laursen: »Forstå det ny – respekter det gamle«.

Lauget forsætter arbejdet

De mange bidrag har gjort det muligt at forsyne møllen med nye sejl i 1993, og det følgende år blev der installeret en original 30-35 hk Bukh dieselmotor model 1915, der er magen til den oprindelige, men som tidligere stod på Strandvejsmøllen i Slagelse, Møllebakken 9, en hollandsk vindmølle med galleri, der nu står uden vinger, og genopbygget efter en brand i 1870. Da Løve Mølle er fredet, har Skov- og Naturstyrelsen også ydet støtte til restaureringsarbejder i årenes løb, men også kommunen har bidraget. I slutningen af 1990'erne skete der en gennemgribende renovering af bl.a. gulve og kværne. Desuden blev der i 1997 installeret en brugt havrevalse på broloftet, og det følgende år blev der fremstillet en ny sigte af Jørn Nilsson, der sammen med møller Henning Hansen havde gjort mange studier i andre møller. Sigten kom også til at stå på broloftet og kan sortere malegodset fra den vestre kværn i to finheder og klid. En triør til at rense kornet, både såsæd og korn før formaling, har møllelauget ligeledes anskaffet. Den står i undermøllen, hvor dieselmotoren, der trækker motorkværnen, også er anbragt, da motorhuset ikke længere eksisterer. Så disse for mølledrift så vigtige genstande er de første den besøgende møder i Løve Mølle. På næste etage stod der tidligere en valse og en sigte til mel, nu findes en hejs til motorkværnen samt

kværnens kornkasse (hov eller skrue), hvori kornet hældes. Ud for galleriet befinder tredje etage sig. Det er broloftet, hvor møllerens skrivepult stadig står ved vinduet. Her findes også meltudene, som afleverer det mel, som er blevet fremstillet på de to kværne på næste etage: kværnloftet.

Den funktionsdygtige mølle

Løve Mølle var efter den gennemgribende renovering ikke blevet sat i stand, så den kunne male korn, men det første møllelaug havde skabt fundamentet herfor. Efter at Niels Gerner Beck Nielsen, Løve, var blevet formand for lauget i 1993, blev møllen gjort funktionsdygtig, idet den blev forsynet med sejl samme år. Laugets hensigt var, at den skulle åbnes mest muligt for offentligheden. Imidlertid manglede den en møller, der kunne stå for produktionen. Heldigvis boede der en sådan i nærheden. Det var førnævnte Henning Hansen, som i årene 1934 til 1938 havde lært mølleriet i Svinninge Mølle ved Nr. Asminderup, der blev brændt ned engang i 1980'erne, da den var til fare for sine omgivelser. Henning Hansen efterfulgte en ældre bror som lærling, og da han selv var blevet svend, afløstes han af en yngre bror, selv om de gamle hollandske møllers tid var ved at være omme. Det erfarede Henning Hansen også. Han kom først til at virke som møller, da han i 1994, halvtreds år efter at han var kommet i lære, blev ansat som møller i Løve Mølle. Her har han siden oplært fire møllepassere, der nu kan arbejde selvstændigt i møllen, hvor der produceres hvedemel, grahamsmel og klid, ligesom der fremstilles knækkede hvedekærner og valset havre. Alt kornet kommer fra en gård med økologisk landbrug, der driver en gårdbutik, hvorfra produkterne sælges ligesom fra Løve Mølle, og den er altid leve- ringsdygtig, selv om melet 'går som varmt brød'!

I 1997 var hatten ved at blæse af under en storm, da et hjul i krøjeværket var gået i stykker, men det er blevet repareret tilfredsstillende, uden at det blev nødvendigt at anskaffe et helt nyt krøjeværk. Møllen krøjer endnu ved hjælp af en vindrose, mens vingerne er af den gammeldags type til sejl, så kun vindrosen er tilbage fra moderniseringen i 1913. To af kværnene blev gennemgribende renoveret i 1998, og det følgende år blev mølleanlægget igen en helhed, da Løve Kulturforening købte møllerboligen. Den fungerer nu som kultur- og aktivitetscenter samt opholdsrum for besøgende til møllen.

Løve Mølle efter årtusindskiftet

Møllen fungerer både som arbejdende museums- mølle, hvor møllelaugets medlemmer har deres bestemte opgaver, herunder hører også markeds-

føring bl.a. på internettet, og som lokalhistorisk museum for landsbyen og herredet. En plancheudstilling med mange fotografier fortæller om møllens, byens og det gamle Løve Herreds historie. På øverste loft fremviser man ikke uden stolthed et vindue, som kaldes 'Prins Christians Vindue'. Navnet hentyder til den senere kronprins og konge Christian den Tiende, som, når han var på besøg i møllen – og det var han i begyndelsen af 1890'erne, fordi han var officerskammerat med Appedornsønnerne på Løvegård – altid skulle op ad de mange trapper – der dengang ikke var så slidte som nu – for at nyde et kig over til gården og til Fyn. Det kan alle møllegæster gøre i dag, fra Prins Christians Vindue, blot der er god sigt.

Udefra kan de besøgende glæde sig over synet af møllen, sådan som skoleleder Svend Laursen skildrede den:

Du skønne gamle mølle her,
i brædder, spær og planker.
du står her som et vartegn kær,
du er i vore tanker.
Du minder os om tid og tegn,
et pust fra svundne tider.

Løve Møllelaug er opdelt i en teknisk afdeling, der i 2003 ledes af møllebygger Jørn Nilsson, en driftsmæssig afdeling, som forestås af møller Henning Hansen og en PR- og regnskabsafdeling under ledelse af formanden Niels Gerner Beck Nielsen. Desuden er der ca. 25 'møllevenner', der gør et stort frivilligt arbejde som guider, og som holder møllen og dens omgivelser ved lige, ligesom de sørger for traktementet af de mange møllegæster.

Lauget, der har syv medlemmer, arbejder fortsat på at skaffe midler til vedligeholdelse af møllen bl.a. ved at afholde sommer- og julemarkeder. Andre gode tiltag er et samarbejde med veteranbanen, der kører mellem Slagelse og Løve Station, og desuden indgår Løve Mølle i en udflugtspakke, som også omfatter Fløjgården ved Reersø, Reersø Kro og Hotel Postgården på Reersø. En overgang afholdtes der koncerter med populær musik i møllen, hvor akustikken er glimrende, Endvidere har møllen dannet rammen om maleriudstillinger og familiefester. Efter at Løve Mølle er blevet en fuldt funktionsdygtig kornmølle, er der blevet mindre plads til disse aktiviteter, men de finder stadig sted, når de kan indpasses i møllens miljø, og fx er koncerter blevet afholdt på galleriet.

Andre møller i området

Fortsætter man mod Kalundborg, kommer man til Svallerup Lille Mølle eller Svellas Mølle på adres-

Svellas Mølle – Svallerup Lille Mølle før orkanen i 1999

sen Svallerup Landevej 4, Svallerup i Gørlev Kommune. Svallerup Lille Mølle – den store eksisterer ikke længere – har været ude i flere storme, både i bogstavelig og i billedlig betydning, og det er nu tvivlsomt, hvornår den bliver en fungerende mølle igen. Men det er en interessant og smuk lille mølle, en af de mindste i landet, der ud fra et kulturhistorisk og landskabeligt synspunkt bør bevares.

Møllen, som stammer fra 1872, står lige ved landevejen, og dens ottekantede undermølle, som er opført i kampesten med hvidkalket fugning, er ret speciel. Ellers er det en spåntækt hollandsk vindmølle med jordomgang og løgformet har. Møllens vingefang er eller rettere var, da vingefanget siden decemberorkanen 1999 ikke længere eksisterer, på kun 24 alen (godt 15 meter). Efter restaureringen i 1990 havde den sejlførende vinger, men krøjede med vindrose. Denne blev opsat i 1931, da møllen også blev selvsvikkende med jalousivinger.

Møllepasser fra 1990 til 1999 var møller Niels Nøhr, som stadig tager sig af sin egen mølle, den højtliggende nabomølle Ubby Mølle, på Møllevej 16 i Ubby. Der er en fantastisk fin udsigt fra møllen, som har en stensat jordomgang fra 1880. Dens vingefang er på 29 alen (godt 18 meter), og som Svellas har Ubby Mølle vinger til kludesejl. Begge møller har to kværne.

Ejeren af Ubby Mølle er nu Hvidebæk Kommune, mens det er *Selskabet Danske Møllers Venner*,

Ubby Mølle

som ejer Svellas Mølle, og det har hele tiden haft problemer med at istandsætte møllen på grund af økonomiske vanskeligheder. Selskabet kom i besiddelse af møllen, da det arvede den efter den sidste ejer Holger Viggo Hansen, som kom til i 1923 og det følgende år indlagde en 8-10 hk Bukh dieselmotor. Det var også ham, som moderniserede møllen i 1931, men da der ikke længere var brug for den lille mølles og dens møllers arbejdskraft i slutningen af 1960'erne, nedlagdes driften. I 1969 testamenterede Holger Viggo Hansen sin mølle med bolig og en sum penge til Nationalmuseets Mølleudvalg, da han ligesom Ole Petersen i Løve Mølle ønskede, at Svellas Mølle skulle bevares som et minde om svundne tider. Kort tid efter overdrog Nationalmuseet arven til Danske Møllers Venner. Efter Holger Viggo Hansens død i 1970 blev stuehuset lejet ud, mens møllen gik mere og mere i forfald; således måtte vingerne skæres ned i 1984 på grund af råd og fare for nedstyrtning. To år senere blev en redningsaktion sat i værk af Nationalmuseet, Gørlev Kommune og Danske Møllers Venner, efter at Svallerup-Bjerge Beboerforening havde henvendt sig til Danske

Møllers Venner. Det resulterede først i, at møllen fik ny spåntækning, og efter at Danske Møllers Venner fik frigjort penge ved salget af Lumby Mølle (se bind 1) til Odense Kommune, kom der gang i den øvrige restaurering. Flere ting skulle fornyes, fx vindrosen. Det samme gjaldt vingerne, og efter nogen overvejelse blev det de gammeldags vinger til kludesejl, der sattes op. Dette skete både af økonomiske og af sikkerhedsmæssige grunde. Man valgte dog at opsætte en vindrose igen, da de nærmeste møller fremviser to andre krøjetyper. Førnævnte Ubby Mølle krøjer manuelt, og Ulstrup Mølle fra 1894 med galleri og et vingefang på 30 alen (knap 19 meter) på Røsnæsvej 365, Røsnæs, har amerikansk krøjeværk (se bind 1, Kolby Mølle). Denne mølle ligger meget højt og har desuden en høj undermølle med gennemkørsel. Røsnæs Beboerforening ejer den intakte mølle, som er blevet restaureret i flere omgange, bl.a. har den fået installeret inventaret fra ovennævnte Tømmerup Mølle.

Svellas Mølles skæbne

Arbejdet på Svellas Mølle blev udført af møllebygger Jens Jørgensen fra Faxe Ladeplads og deltager i et beskæftigelsesprojekt i Gørlev Kommune, og på genindvielsesdagen mortensaftensdag 1990, gik møllevingerne, så den ene kværn kunne male lidt korn, men så svigtede vinden. Uden vind kører møleværk ikke, og der skal vinger (eller motor) til, for at maskineriet sætter i gang, og Svellas Mølle mistede som nævnt sine vinger i Decemberorkanen 1999. Den var så godt som opgivet, men efter først at have afslået at overtage den kvit og frit fra Danske Møllers Venner er Gørlev Kommune kommet på banen. Den mente først, at møllen skulle gå tilbage til Nationalmuseet, hvis Danske Møllers Venner ikke kunne klare opgaven, således som testator havde bestemt, men nu vil kommunen støtte en restaurering – til glæde for egnens beboere og møllevenner over det ganske land.

Kilder: Løve Møllelaugs publikationer: Løve Mølle – Herredets Vartegn 1988, revideret 2000; Niels E. Jensen: Løve Mølle, Egnens Vartegn u.å.; www.lionmail.dk/loeve/loevemoelle.htm; Løve Møllelaug ved Niels Gerner Beck Nielsen, Niels E. Jensen, Eric Johannesen, møller Henning Hansen.

Odder Vand- og Dampmølle

(Tues Mølle, senere Sandager Mølle)
Møllevej 5, 8300 Odder

Vandmølle

Tidligere med 1 senere 2 overfaldshjul, sidst turbine

Vandføringen er bevaret

Mølledammen er bevaret

Anlagt før 1567

Bygning fra 1883. Stuehuset fra 1844

Driften ophørt 1955

Restaureret efter 1956

Fredet

Anvendelse: Mølle museum og kulturhistorisk museum

Møllen i landskabet

Midt i Odder lidt vest for vejen, der fører til Århus, ligger Odder Dampmølle, som er møllens nuværende officielle navn. Den er anlagt ved Odder Å, som har sit udspring ca. 6 kilometer sydvest for byen og løber ud i Kattegat ved Norsminde gennem Noret. Den store mølledam indgår i et smukt anlæg, hvor man kan spadsere langs dammen på mølledæmningen.

Odder er i de senere år vokset, så den ikke blot er en købstadslignende landsby, men en by, der efter sin størrelse burde være en købstad. Det har

også betydet, at Sandager Mølle, der på gamle billeder og kort ses ligge ude på landet for enden af landsbygaden, nu ligger omgivet af villaer og anden bebyggelse. Men følger man stien fra møllen mod vest, kommer man op i det bakkede skovklædte terræn, som ådalens sider danner. Efter at man har passeret stedet, hvor Skægs Mølle i sin tid lå, fører stien atter ned i dalen ved herregården Rathlousdal, som ligger omgivet af store skove.

Så sent som i 1867 kunne man i Illustreret Tidende læse følgende beskrivelse af Odders beliggenhed: »Odder ligger i et af de besynderlige, halv vilde og halv idylliske østjyske landskaber, hvis lige ikke findes andetsteds. Det rislende vandløb skynder sig rastløst af sted mellem bakkerne, snart gennem mørke bøgeskove, snart gennem torne og krat, og snart lyst og åbent gennem bølgende kornmarker og blomstrende enge«. Nu har bebyggelsen bredt sig i alle retninger, men Rathlousdals beliggenhed vil nok betyde, at den standser, hvor godsets jordtilliggende begynder.

Mod øst har byen også bredt sig, men her begrænses udviklingen muligvis også, da der i området er anlagt Den Økologiske Have, den største besøgshave af sin art i Norden med et areal på 76.000 m². Haven ligger på vejen til Saxild, hvor man også finder Røhrt Mølle på adressen Strand-

Sandagergårds Mølle eller Odder Vand- og Dampmølle

vejen 107, en hollandsk gallerimølle med løgformet hat, som fungerede til 1952. Derefter blev den indrettet til beboelse – med attrapvinger.

Møllens historie

Hvornår møllen, hvis første navn var Thus eller Tues Mølle, oprindeligt blev anlagt, ved man ikke med sikkerhed, men den omtales første gang i 1557, hvor den tilhørte kronen. Ved mageskifte kom den til Rodsteenseje i 1674. Både kronen og godset drev den ved hjælp af fæstere, og alle navne kendes fra begyndelsen af 1600-tallet.

Den første beskrivelse af Tues Mølle findes i Markbogen 1683 til Matriklen 1688. Mølleren hed Knud Jørgensen, og den tilhørte admiral Jens Rodsteen. Oplysningerne til matriklen giver et godt billede af møllens indretning og muligheder for at male: Heri findes én kværn med to sten – løberen 2 alen (126,5 meter) høj og 1 kvarter (15,8 centimeter tyk) med en jerngjorde, ret slidt; liggeren 2 alen høj og 1 kvarter tyk. Træværket er temmelig ved magt, hjulet er 2 alen højt, og det er en overfaldskværn (mølle). Den maler af det samme vand, som kommer fra Fillerup Mølle og kan ikke male om vinteren, når det er langvarende streng frost, om sommeren når det er langvarende tørke og hedebløge. Den har ellers et lidet damsted, som er noget begroet med siv«. Det var således ikke nogen stabil mølledrift, Jens Rodsteen havde her ved »vildbækken, som kom ned af skoven«, men møllen må være kommet nogenlunde til hæfterne efter Svenskekrigene, som var gået hårdt ud over både den og møllerfamilien. Odderpræsten skrev i sin kirkebog, at Jørgen Møllers søn i Tues Mølle blev »ihjelskudt af de svenske« i 1658, og som om denne elendighed ikke var nok, kom det følgende år de polske såkaldte hjælpetropper til Danmark for at forsøge at få svenskerne ud af landet. Men de hærgede ligesom fjenden, og Tues Mølle blev ødelagt og udplyndret. Det eneste, der var tilbage, da polakkerne drog bort, var to bare møllesten; mølløværket var sønderhugget, og jernet røvet.

Livet fortsatte dog i møllen og i familien, for da Kommissionsmatriklen 1662 blev skrevet, hed mølleren endnu Jørgen (Knudsen), og det må være hans søn, som blev 'ihjelskudt'. Den næste møller hed som nævnt Knud Jørgensen, og da søn som regel fulgte far som fæster, havde Jørgen Møller endnu en arvtager. Da mølleskylden blev opgjort i Matriklen 1688, var den trods alt kun omtrent det halve af afgiften i den gamle matrikel: 6 tønder, 3 skæpper og 3 fjerdingkar.

Samme møllerslægt i næsten hundrede år

I den følgende tid findes der i de relevante kilder ikke mange oplysninger om møllen og dens fæste-

re, men fra 1719 til 1847 blev den drevet af samme slægt, kun med den forandring, at møllen, der også kaldtes Odder Øverste Mølle, senere Sandager Mølle, i 1802 blev selveje, som en af de første ejendomme under Rodsteenseje.

Den første møller i Tues Mølle, der nævnes i godsets fæsteprotokol, som begynder samme år, var Mogens Rasmussen. Han fik møllen på den betingelse, at han betalte oberst Frederik Christian Rantzau 18 rigsdaler og maledede alt hans korn. Møllen var nu blevet meget brøstfældig, men fæstebrevet fortæller, at obersten ville hjælpe med at sætte den i stand. Dog skulle den foregående møller Knud Mogensens enke have ophold i møllen, så længe hun levede.

Da Mogens Rasmussen fæstede møllen, havde han i syv år været gift med Kirsten Rasmusdatter, og de havde to børn. Skiftet efter ham i 1735 oplyser, at sønnen Rasmus Mogensen opholdt sig så langt borte som i Amsterdam, og ham hører man ikke om senere, men datteren Maren førte slægten videre i møllen. Det blev på kvindesiden, at møllen gik i arv, idet det var døtrene og deres mænd, som fortsatte mølledriften. Det ses også i andre møller, men ikke i så udpræget grad, kun Kaleko Mølle ved Fåborg (se bind 1) kan fremvise lige så mange møllerdøtre, som bevarede møllen for slægten.

Slægten Begtrup

I 1737 overtog således sognedegnen Lauritz Christensen Begtrup Tue Mølle ved at gifte sig med den 24-årige Maren, og hendes mor afstod sit fæste til »sin velagte og hæderlige svigersøn«. Ægtemandens slægt stammer fra landsbyen Begtrup i Vistoft Sogn på Mols, hvor L.C. Begtrups farfar var herredsfoged. Hans far Christian Lauritzen Begtrup blev først sognedegn i nabosognet Agri, men omkring 1720 kom han til Odder-Tvenstrup menigheder, kaldet af herskabet på Rodsteenseje. L.C. Begtrup var kun sytten år gammel, da han i 1727 fik tilladelse til at blive faderens medhjælper og til senere at overtage embedet, som også betød, at han skulle holde skole for sognets børn. Desuden var det ikke så lidt, han forpligtede sig til i fæstebrevet på møllen: han skulle betale herskabet 26 rigsdaler om året, selv holde husene og mølløværket ved lige og forbedre anlægget om nødvendigt, ligesom han skulle betale alle kongelige skatter. Dog blev godsets bønder sat til at rydde mølledammen, når det var nødvendigt, og Begtrup fik træ til sine gærder kvit og frit.

Begtrup klarede alle sine hverv godt, og han fik gode skudsmål både som degn og som skoleholder i præsternes indberetninger til biskoppen: han var flittig, forstandig og førte et kristeligt liv og

levned, ligesom han var »bekvem til at holde skole«. Da Odder imidlertid var et stort sogn, foreslog man næsten samtidig med, at han overtog Tues Mølle, at han fik en medhjælper, en substitut, der kunne tage sig af ungdommen. Det skete først mange år senere, da Begtrup var ved at være en ældre mand, og da har han uden tvivl været glad for det, for der var nok at tage sig til for ham på møllen, selv om han naturligvis ikke selv arbejdede der. Christen, den eneste søn, som nåede at blive voksen, deltog heller ikke i arbejdet i møllen, da han gik i latinskole og på universitetet – naturligvis, måtte sønnen af en degn helst blive præst, og midlerne var også til stede, når faderen desuden var møller.

Der fødtes i alt syv børn i Begtrup og Maren Mogensdatters ægteskab, den førstefødte døde som ganske lille, men ellers kom alle børnene ligesom Christen godt i vej – med undtagelse af den ugifte datter Øllegaard. Christen i den store Astrup Præstegård var første gang gift med datteren af krigsråd Scheebye til Østrupgård på Fyn, døtrene indgik også standsmæssige ægteskaber, én med en skovrider, en anden med en forvalter på godset Krenkerup på Lolland, der senere blev godsejer, mens Mette Marie i 1772 giftede sig med møllersønnen Jørgen Bisgaard fra Odder Nedermølle, som da var fæster af Ørsted Vejrmølle under Holbækgård ved Randers Fjord. Mette Marie døde hjemme hos sin bror i Astrup Præstegård tre år senere. Enkemanden giftede sig derefter med møllerdatteren Dorothea Sophie Møller fra Udbyneder, og omkring 1790 flyttede familien tilbage til Odder, hvor Jørgen Bisgaard blev fæster af sin fædrene mølle. Odder Nedermølle lå lidt længere nede ad åløbet, hvor der nu er indkørsel fra Nørregade til Åparkeringen, og eksisterede til 1906.

Sandager Mølle

Lauritz Begtrups ældste datter Dorthe Sophie blev i 1779 som fyrrårig gift med den nogle år yngre Niels Sandager, der måske har hørt til hendes bror præstens omgangskreds. Han var også af stand og brugte som Begtrup- og Bisgaardfamilierne ikke patronymikon (familienavn) og kaldte sig først Niels Sohnagger. Hans herkomst er derfor lidt usikker, men uden tvivl er han identisk med den Niels, søn af selvejerbonden Enevold Sørensen i Eriknaur, som blev døbt den 16. marts i Hatting Kirke, for i skiftet efter ham i 1799 omtales en bror Søren Enevoldsen i Eriknaur. Desuden var han ifølge kirkebogen i Odder ved sin død 55 år gammel.

Da Niels Sandager blev gift, kom han fra en stilling som forvalter på Rodsteenseje, men allerede inden da havde han haft store stillinger. I 1770

opholdt han sig i Hvilsted Sogn, hvor han var forvalter på Rantzausgave og forpagter af den nu forsvundne Røjgaard. Mens han arbejdede på Rantzausgave stiftede han bekendtskab med datteren af Hylke sognedegn og kammerjomfru på gården, Drude Mette Mossin, og hende blev han gift med ved et stuebryllup på herregården i oktober 1771 efter at have løst kongebrev. Ægteskabet varede kun knap en måned, for den trediveårige Drude døde i barselsseng efter at have født en lille datter, som kom til at hedde Øllegaard efter hendes frue, og det blev dette barn, som mange år senere kom til at føre møllevirksomheden videre.

Møllerenker og møllerdøtre

Kvinderne dengang var ikke så 'umyndige', som vore dages mennesker måske opfatter dem, for den gamle degneenke afgav ikke sit fæste til Niels Sandager, som man kunne have forventet. Først efter hendes død i december 1787 fæstede han »velædle seigneur Niels Sandager den mølle, hans svigerforældre har haft fæste, men nu er døde«. Niels Sandager selv døde efter kun at have været fæster i tolv år, men hans virke i møllen førte til, at Tues Mølle eller Odder Øverste Mølle kom til at hedde Sandager mølle, men vigtigere dengang var, at han lod møllen sætte i god stand – hvilket Lauritz Begtrup ikke havde gjort. Resultatet var, at han efterlod en mølle, som, da den blev takseret for at blive forsikret mod brand i år 1800, blev beskrevet som godt vedligeholdt, og forsikringssummen blev følgelig 2.000 rigsdaler.

Dorthe og Niels Sandager fik ingen børn, og Dorthe førte mølleriets videre som sin mor før hende, men kun et par år, for da Sandager Mølle blev solgt til selveje i 1802 af Mette Sophie Sehested, Rodsteenseje, ses Dorthes steddatter anført som fæster. Købekontrakten blev udstedt den 12. december, og på Øllegaards vegne indestod den 35-årige Niels Hansen for købsprisen på 2.500 rigsdaler. Han havde været medhjælper i mølleriets i mange år, og det følgende år blev Øllegård gift med ham.

Ny ejer, ny mølle

Selv om Niels Hansen straks søgte om tilladelse til at udvide sit mølleri, fik han i første omgang intet ud af sin ansøgning, da han ikke kunne opnå enighed med myndighederne om afgiften af en ombygget mølle. Sagen gik først i orden i 1815, men allerede i 1810 ombyggede og udvidede Niels Hansen den gamle mølle, som kan have været den, der er beskrevet i Matriklen 1688, dvs. en 1-trins mølle med ét overfaldshjul, som drev én kværn, der kun kunne male kornet groft. Mølleren i Sandager Mølle var da heller ikke den mest vel-

havende møller i området. I 1735 blev boet efter Mogens Rasmussen kun opgjort til 75 rigsdaler – dog var mange almindelige fæstebønderes formue oftest langt mindre eller negativ. Niels Sandager havde dog en formue på 300 rigsdaler og en årlig indtægt på 50 rigsdaler ifølge en ekstraskatteliste fra 1789. På samme tid var der ansat fem tjenestefolk, tre mandlige og to kvindelige, og til bygningsskatten i 1802 blev møllen som i brandforsikringen vurderet til 2.000 rigsdaler. Det var en halv til en hel gang mere end de øvrige møller i Hads Herred, og Odder Stampemølle sattes kun til 660 rigsdaler.

Niels Hansens ombyggede mølle var i én etage med stråtag, godt 6 meter bred og ca. 8,5 meter lang. Brandtaksationsbeskrivelsen er meget detaljeret: »Møllehuset ligger med enderne i øster og vester. Der er 7 fag. 10 al. vidt, 14 al. langt, 4 al. højt. Ege under- og fyr overtømmer, murede vægge og tækket med strå. Der er 3 kværne, en rugkværn, en pillekværn (skalle- eller grubbekværn) og en brækkværn, desuden er der tvende vandhjul«. Møllehuset var tidligere vurderet til 400 rigsdaler, men den nye vurdering lød på 3.200 rigsdaler, otte gange mere. Ombygningen var nødvendig for at følge med udviklingen og tage kampen op med vindmøllerne, idet der i første halvdel af 1800-tallet blev givet tilladelse til

opførelse af flere nu forsvundne vindmøller på egnen. Konkurrencen kom også fra de andre vandmøller ved Odder Å, men Sandager Mølle var den, som klarede sig bedst, og var den, som overlevede længst.

I 1827 overdrog Niels Hansen møllen og møllegården med et landbrug på 26 tønder land til sin svigersøn Ole Nielsen Lund, som året før var blevet gift med Niels Hansen og Øllegård Sandagers datter Dorthea Elisabeth. Han var hendes anden mand, for hun var enke efter en Morten Mortensen, som hun havde været gift med som tyveårig i ét år fra 1824 til 1825. Ægteskabet passede ikke hendes forældre, for Morten Mortensen var blot hendes fars møllersvend, men i de tider var det trods alt bedre med et 'ægtefødt' barnebarn.

Ole Nielsen Lund var et godt parti, da han var gårdmandssøn fra Hoved Nedergård i Ørridslev Sogn. Mølleriet gik fint for ægteparret, og der holdtes syv tjenestefolk bl.a. to betjente ved møllen. Velstanden øgedes, og det viste sig blandt andet ved, at parret lod møllens gamle stuehus rive ned og i stedet opførte en langt mere præsenteabel bolig. Denne eksisterer stadig, da det er den hvidkalkede stråtækte bindingsværksbygning med sorte stolper, hvor en del af Odder Museum har til huse. Huset stod færdigt i 1844, men samme år mistede Dorthea Elisabeth sin mand. Folketæl-

Stuehuset ved Odder Vand- og Dampmølle

lingen i 1845 viser, at også hun førte møllen videre det første år, men hun havde ansat en ekstra møllebetjent. Der var ni hjemmeboende børn, hvoraf den ældste var tyve, den yngste tre, og ligesom på flere andre møller havde børnene på Sandager Mølle deres egen lærerinde. Dorthea Elisabeth var i det hele taget godt hjulpen, for til husstanden hørte også tre tjenestepiger og tre tjenestekarle. Yderligere hjælp fik hun, da hun den 3. juli 1846 giftede sig tredje gang med den fjorten år yngre Søren Poulsen, der som hendes første mand var tjenestekarl i møllen. Ægteskabet varede kun kort, da Dorthea Elisabeth døde fire måneder senere, kun 41 år gammel. Begge hendes forældre havde været aftægtsfolk i møllen, siden Ole Nielsen Lund kom til, og den gamle Niels Hansen levede endnu nogle måneder efter datterens død – hans gravsten findes i hans gamle hjem, museet – men han nåede at få solgt Sandager Mølle forinden. Den 21. december 1846 blev møllen og møllegården solgt på auktion til proprietær Th. Bay, ejeren af Ludvigsholm i Harlev Sogn, for 16.630 rigsbankdaler.

Tilknytningen til Begtrupslægten og Sandager-slægten eksisterede ikke mere, og der kom nye, men ikke altid gode tider for mølleriet.

Ny møllerslægt i Sandager Mølle

Den nye ejer beholdt imidlertid ikke møllen, men overdrog den til sin egen mølleforpagter den 32-årige Niels Hansen. Folketællingen 1845 fortæller, at Niels Hansen var ugift, og at hans ligeledes ugifte søster Ane Mette opholdt sig hos ham i møllen, som tilhørte Ludvigsholm. Det var navnet på en stor gård fra Middelalderen, som oprindeligt hed Harlev Mølle, og den fik sit gamle navn tilbage i 1957. De flotte bindingsværksbygninger med tegltag, hvoraf også møllehuset er bevaret, ligger ved Århus Å ud til vejen fra Tåstrup til Gl. Harlev på Harlev Møllevej 7.

Søskendeparrets fædrene møllegård ligesom deres morforældres møllegård ved Borum Møllebæk eksisterer også endnu, med en idyllisk beliggenhed langt fra alfarvej. De stammede fra Borum, hvor deres far Hans Pedersen var møller. Deres mor hed Nicoline Tinning og kom fra Terp Mølle, en vandmølle, i Skivholme Sogn. Her var hendes far Niels Tinning, en tidligere lakaj, og hendes mor Ane Johanne Wachter møllerfolk. Borum Mølle var en stor vandmøllegård med mange folk ansat. Inden de to flyttede hjemmefra bestod husstanden af fjorten personer, hvoraf de syv var tjenestefolk, fire mandlige og tre kvindelige, alle voksne. Niels kaldes Møller ligesom sine søskende, og han har uden tvivl lært mølleriet i sin fars mølle og arbejdet dér, inden han fik ansæt-

telse i Ludvigsholm Mølle. Husstanden her var lille, kun en møllersvend og en pilledreng samt en helt ung tjenestepige arbejdede for søskendeparret, men i Sandager Mølle fik Niels Hansen det samme liv i huset som hjemme, da den store og gode mølle krævede mange ansatte. Der var to betjente ved møllen, to tjenestepiger og tre tjenestekarle. På det personlige plan væltede ulykkerne imidlertid ind over ham. Alt tegnede lyst, da han flyttede ind i møllen med sin kone og lille datter Nicoline. Der kom endnu et barn i ægteskabet, men så døde både konen og det ene barn, og selv om han giftede sig igen kort efter med Ane Bull Pedersdatter fra Odder Bisgård, bragte det muligvis ikke nogen lykke, da udviklingen også gik ham imod. Således blev det, kun få år efter at han var blevet selvstændig møller, i 1852 bestemt, at møllenæringen skulle være fri fra 1. januar 1862. Samtidig fik alle møllere dog tilladelse til uden ansøgning at anvende nye kraftkilder, ligesom de måtte indlægge flere kværne.

Niels Hansen forsøgte at tage kampen op ved at ombygge møllehuset fra 1810. I november 1853 kunne møllegæsterne se det færdige resultat, og de havde svært ved at genkende deres mølle. Bygningen var stadig godt 6 meter bred, men den var forlænget med 2,5 meter, så den nu målte 10,5 meter. Stråtaget var fjernet, og der var påbygget en ekstra etage med tegltag. De to vandhjul på 2,5 meter i diameter var blevet udskiftet med et par en halv meter større. Som noget nyt var hjulene anbragt under et halvtag for at beskytte dem mod vejrliget. Indvendig var der også sket ændringer, da maleværket var forøget med en kværn til fremstilling af mel. Megen glæde førte det dog ikke til for mølleren selv. Han døde den 29. august 1862, 47 år gammel, og der var kun hans enke til at tage over. Hun giftede sig allerede året efter med sin møllersvend Hans Sejersen, og efter hendes død i 1870 kom møllen i 1873 atter på nye hænder.

Odder Dampmølle opstår

Rasmus Nielsen, som den nye møller hed, stammede fra landsbyen Ondrup i nærheden af Odder, hvor hans forældre Niels Hansen og Ingeborg Mortensdatter var gårdfolk. Han var omkring fyre år gammel, da han blev møller og var en udviklingsmand. Sikkert i forventning til betydningen af, at der i 1884 ville blive åbnet en jernbaneforbindelse mellem Århus og Hov, lod han i 1883 det gamle møllehus nedrive og flyttede møllen til den anden side af åen. Rasmus Nielsen udvidede også møllegårdens jordtilliggende, i spekulationsøjemed, skulle man mene, da han på auktion i 1895 udbød 60 tønder ager og eng i parceller foruden 9 byggepladser. Jorden lå tæt ved byen, som

på dette tidspunkt var inde i en voldsom udvikling. Grundene blev hurtigt solgt, men Rasmus Nielsen kom ikke til at opleve, at hans gode landbrugsjord blev bebygget, for han døde i 1898.

Skiftende ejere og bestyrere

Sandager Mølle blev herefter købt af mennesker, som drev den ved forpagtere eller bestyrere, som også Rasmus Nielsen gjorde i de sidste år. Ole Laursen var forpagter under skiftende ejere i årene fra 1894 til 1908. Så sent som på dette tidspunkt holdtes der kro i møllen. Den havde en fin beliggenhed for tilrejsende, selv om vejen fra Snærild til Odder ikke som før 1850 førte lige igennem møllegården, mellem gavlen af stuehuset og møllen. Møllerens kone havde fuldt op at gøre med at beværte bøndernes koner og døtre, når de var taget med til staden.

Dramatiske begivenheder skete der også på denne tid. Ifølge Ejner Laursen, Ole Laursens søn, var det vist i 1899, at den store stråtekte lade, som lå nord for omløbsåen omtrent over for stuehuset, nedbrændte. Selv om Odder Brandvæsen straks kom til stede, lykkedes det ikke at redde bygningen, og den blev ikke genopført. Ejner Laursens far drev ellers et helt godt landbrug på dette tidspunkt.

Et andet farligt element var vandet i mølledammen, når det gik over sine bredder og oversvøm-

mede folks haver og trængte ind i deres kældre. En vinter var det særlig galt, da det pludselig begyndte at tø, efter at der havde været frost i halvandet døgn. Det gik blandt andre gode Odderborgere ud over herredsfogden, som med sine naboer gik i samlet trop ned i møllen og forlangte, at mølleren skulle idømmes lovens strengeste straf, da han ikke havde holdt omløbsslusen ordentligt. Ole Laursen var en besindig mand, og det lykkedes ham at berolige alle andre end herredsfogden. Der blev senere afgivet erklæring fra en vandvæsenskommission om, at sluserne var i orden og endda en tomme under det tilladte flodemål (den tilladte vandstandshøjde).

Den sidste møller

Inden nedrivningen af avlsbygningerne i 1920 var forpagtningen af jorden i de sidste år adskilt fra forpagtningen af møllen, og Jens Andersen Jeppesen, der kom til i 1911, forpagtede kun møllen. Han var søn af mølleren i Hagens Mølle ved Skive og gift med Ane Kathrine Damgaard, datter af møller C.Th. Damgaard i Skive Mølle. Parret havde lært hinanden at kende, fordi Jens A. Jeppesen var ansat hos hende far, som medgav ham følgende anbefaling, da han forlod tjenesten i 1908: »Møllersvend J. Jeppesen har tjent hos mig to gange første gang et halvt år før indkaldelsen til militærtjeneste anden gang et helt år, og jeg kan med

Harlev Mølle (Ludvigsholm Mølle)

glæde give ham min bedste anbefaling som et flink tro og påpasselig menneske, samt ædruelig og akkurat«.

Det var Georg Nielsen, en af de store købmænd i Odder, som på dette tidspunkt ejede møllen, sammen med konditor Christian Petersen, og de var begge gode kunder. I Jeppesens forpagtningskontrakt hedder det, at købmanden »lader sit korn male eller valse hos mølleforpagteren, og at han skal betjenes, som de bedste kunder bliver det«.

Sandager Mølle hed nu Odder Vand- og Dampmølle, et navn, den fik, da der blev installeret en sugegasmotor i et nyopført motorhus bag møllen i 1910. Den har aldrig kørt ved hjælp af dampmaskine, men ejerne forsøgte i disse år at gøre møllen til en stor handelsmølle i lighed med møllerne i Århus, Vejle og Fredericia. Det lykkedes imidlertid ikke helt, Odder Dampmølle blev stort set ved med at være en kundemølle, selv om møller Jeppesen fx i 1912 lancerede Stærkodder Byggryn, hele valsede byggryn, og fik registreret varemærket med Stærkodder-figuren, næsten i den norske tegner Louis Moes udformning.

Forpagtningen ophørte i 1917, da Jens Andersen Jeppesen selv blev ejer af møllen, og ved overtagelsen moderniserede han den, idet han samme år udskiftede det store vandhjul med en turbine med 23 hk fra firmaet T.H. Mahler i Vejle. Virksomheden må være gået ganske godt i disse år, for i 1920 blev sugegasmotoren erstattet af en 40 hk råoliemotor, og i 1925 tilbyggede møller Jeppesen en stor kontor- og lagerbygning ud mod Møllevej. Den sidste ændring skete, da råoliemotoren omkring 1943 blev fjernet, efter at en elmotor var installeret i 1936.

Selv om møllen kun blev drevet med 1-2 ansatte, kunne den i 1935 beskrives således i værket Dansk Handel og Industri: »Den drives som kunde- og handelsmølle. I møllen, der har både vand- og motorkraft, formales flormel, rugmel og gryn, der sælges såvel en gros som en detail i Jylland«.

Efterkrigstiden

Som over hele landet gik det efterhånden tilbage for de mindre møller – selv om ejerne af Odder Dampmølle havde forsøgt at gøre den større og følge med tiden. De store dampmøller tog sig af mel- og gryn fremstillingen, og bønder gruttede selv kornet til dyrefoder. En af de sidste møllersvende, der arbejdede i Odder Dampmølle, var Karl Jensen. I 1945 rejste han efter tretten års ansættelse til Mallings Dampmølle, men i 1986 huskede han stadig, hvordan det var at være møllersvend i Odder. Han og Jeppesens søn arbejdede sammen, altid iført det hvide møllertøj, og deres arbejdsdag gik fra 8 om morgenen til 6 om aftenen

med en times middagspause. Én gang om måneden skulle gruttekværnen bildes (skærpes), så måtte de fortsætte til ud på lørdag aften, og nogle gange også søndag formiddag. Det gav lidt ekstra i løn. Fremstilling af grutning var en stor del af møllens arbejde. Bønderne kom med kornet, som de så kunne hente næste dag, eller når det passede dem, og det var altid deres eget formalede korn, de fik med tilbage.

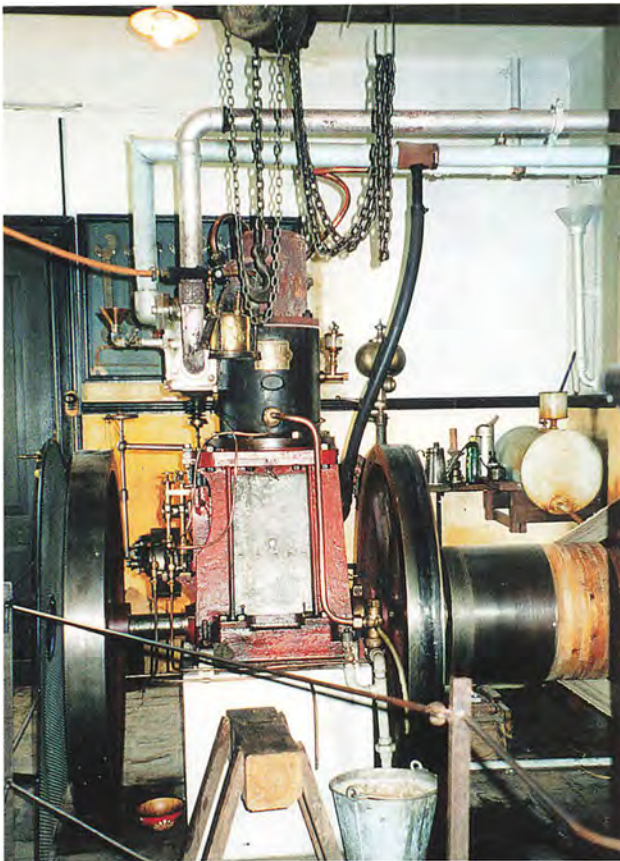
En anden produktion, som han huskede, var fremstillingen af byggryn – bønderne byttede her byg for byggryn, og de fik halvt så mange kilo gryn, som det afleverede korn vejede. Byggryn blev også leveret til kolonialfirmaer, og under Anden Verdenskrig købte mejeriet Ålholm i Odder hele byggryn, som blev kogt med kærnemælk til en vælling, der blev solgt ud af huset. Det var en delikatesse, hvis man havde nok sukker til et drys.

Bønderne fik også malet hvede og valset havre på møllen, og her kunne de også købe både korn og foderstoffer. Mange kunder havde møllen blandt de mennesker, der holdt høns, men de fleste var små hold, så der blev kun solgt 5-10 kilo ad gangen, men det blev til mange ekspeditioner!

Odder Vand- og Dampmølle som museum

Da Jens Andersen Jeppesen drejede nøglen om i 1955, blev møllen overtaget af Odder Kommune. Efter forhandlinger med Odder Museums bestyrelse i løbet af 1956 enedes man om at flytte museet til Odder Vand- og Dampmølle, hvor der opbygges et fint kulturhistorisk museum, som åbnede dørene den 20. januar 1957. I dag findes der i forhallen en spændende vandmobile, hvor besøgende kan eksperimentere med vandkraftens udnyttelse af både vandhjul og turbiner, men desuden er så godt som hele mølleriets bevaret, som det stod, da møllen lukkede. Elmotoren var dog fjernet, men i 1983 installeredes en 10 hk petroleumsmotor, som havde været anvendt i Odder Stampemølle. Den er fremstillet af Aktieselskabet C. Mollerups Makinifabrik København Esbjerg. Turbinen var meget speciel, da den på grund af manglen på støbejern under Første Verdenskrig fik sit hus støbt i beton. Også turbinen er borte, men huset, der er lidt medtaget, eksisterer stadig. Maleværket kan forarbejde de fire danske kornsorter og repræsenterer overgangen fra det gamle mølleri med stenkværne til det mere avancerede valsemølleri.

En gennemgang af møllen er meget instruktiv, da hele maleværkets funktion er meget grundigt beskrevet. I møllen arrangeres desuden vekslende udstillinger af både lokale og udefra kommende kunstnere, og de indgår på smukkeste vis i et samspil med det gamle mølleinventar.

Odder Vand- og Dampmølle. Petroleumsmotoren fra Odder Stampemølle

Møllerens statelige bolig er som nævnt også bevaret, og her kan man opleve egnens historie gennem hundreder af år. I middelalderrummet findes museets klenodie, Nordens ældste brændevinstøj, ikke brugt af en møller, der skulle beværte sine kunder, men på borgen Bjørnkær ved Hou, hvor det blev fundet i en brønd ved ruinerne af borgen. På museumsarealet ses også et hvidkalket og stråttækt bindingsværkshus med en vippebrønd, og i en moderne bygning findes en interessant udstilling om jagt og jagtvåben, ligesom der også her er skiftende udstillinger.

Anlægget blev fredet i 1971, og i 1989 tog museet initiativ til udarbejdelse af et omfattende undervisningsmateriale om mølleri i almindelighed og Sandager Mølle i særdeleshed, et materiale, som med stort udbytte kan anvendes af alle mølleinteresserede.

Andre møller ved Odder Å

Odder Vand- og Dampmølle er den eneste af i alt seks møller, der fik deres vand fra Odder Å, som endnu er intakt med undtagelse af turbinen, men længere oppe ad åløbet findes rester af to møller, som tidligere tilhørte Rathlousdal: Fillerup Overmølle og Fillerup Nedermølle, begge meget gamle

møller. Den første brændte i 1890 og blev aldrig til mølle igen, men der oprettedes et savværk på stedet, og mølledammen anes. Den anden Fillerupmølle, der har adressen Kongshusvej 151, ca. 5 kilometer vest for Odder, fungerede endnu op i 1950'erne, men endte som grovvarerhandel. Mølleriet i et møllehus fra omkring 1900 blev de senere år drevet med turbine. Bevaret er et meget smukt stuehus opført i bindingsværk med stråtag samt mølledammen, dog ikke i den udstrækning, som den havde, da mølledriften var i gang. Vandmøllerne på Oddereggen er specielle, måske ikke så meget på grund af deres form for mølledrift, men fordi møllerfolkene havde tilknytning til så betydningsfulde slægter som Begtrup, Brøndsted, Molbech og Worsøe. Ved et mærkeligt sammentræf var vindmølleforskeren Poul la Cours (se bind 1, De moderne Vindmøller) farfader i øvrigt degn i Odder ligesom Lauritz Begtrup i Sandager Mølle.

Endnu en bevaret mølle i Odder Kommune

Lidt nord for byen finder man endnu en vandmølle, Odder Stampemølle, der i sin tid valkede klæde. Den ligger dybt nede ved Stampemøllebækken, som har sit udspring i Torrild Mose og udmunder i Odder Å.

Denne mølle hørte som Sandager Mølle under Rodsteenseje. Den første fæster, der nævnes i godsets fæsteprotokol er Laurs Nicolajsen Ry. Hans far var feldbereder, garver, og boede i et af Rodsteensejes huse, som stadig ligger i Odder på hjørnet af Bisgårdsvej og Østergade. Da hans kone døde, flyttede han sin virksomhed til sønnens mølle. Navnet Rye stammer fra feldberederens kone, Helle Laursdatter Rye, og hendes forældre nød også aftægt hos parret i Stampemøllen. Hendes far hed Laurs Nielsen Rye, og alle feldberederens børn døbttes med dette navn. Laurs Nicolajsen Rye, som fæstede Stampemøllen, fødtes i Garverhuset i 1722 og var 31, da han drog ind i møllen. Han var en begavet mand, der både kunne føre regnskab og spille på orgel. Herskabet ansatte ham derfor som organist i Odder Kirke omkring 1767, da den hidtidige organist Knud Engelbreth, som var møller i Fillerup Overmølle, døde. Laurs Nicolajsen Ryes efterfølger som stampemøller og som organist blev hans søn Malthe Laursen Rye. Denne bestred det første embede fra 1783, men trådte først til som organist, da faderen døde i år 1800. Tre år senere købte Malthe møllen til selveje af Mette Sophie Sehested for 1.000 rigsdaler. Det var hensigten, at sønnen Laurs Rye Malthesen skulle overtage både Stampemøllen og organistembedet, men sådan gik det ikke. Organist blev han, men han blev møller i Nedermøllen ved at gifte sig med enken dér. Forinden havde han

været soldat under Napoleonskrigen (1807-1814) og kæmpet i slaget ved Sehested i 1813.

Imidlertid blev møllen i familien, da Laurs' datter Johanne og hendes mand Jens Pedersen, der var møllersvend i Skægs Mølle, overtog den. Der var stadig brug for en stampemølles arbejde, da der rundt omkring på gårdene eller af de lokale vævere blev fremstillede stof, som trængte til at blive stampet eller valket for at blive mere holdbart, blødt og krympfrit.

Næste generation ved Rasmus Jensen tog over i 1855, og i hans tid skete der store ændringer i form af den tiltagende industrialisering, der betød, at fabrikkerne overtog produktionen af stof, og desuden øgedes importen af udenlandske stoffer. Det varede dog mange år, inden 'Ras Stampmøller', som også fremstillede benmel, mærkede den negative udvikling, men i 1876 var det kommet så vidt, at han måtte se sig om efter en anden form for mølledrift. Selv om antallet af møller i området var stort, udbyggede han møllen til en kornmølle, og han gav sig til at grutte for folk. Han var ikke længere 'Ras Stampmøller', men 'Grutras', og det blev han ved med at være, til han bortforpagtede møllen til sønnen Maltha Rasmussen i nogle år, inden den i 1893, efter omkring 150 år i samme slægt, kom på fremmede hænder. Ingen af Rasmus' mange børn ønskede at fortsætte det ikke længere så lønsomme arbejde.

Skiftende ejere drev nu virksomheden, og der knyttedes et savskæreri til kornmøllen, men det gik denne mølle som stort set alle andre: den blev nedlagt i 1956, mens det tilhørende landbrug blev drevet i endnu nogle år. Møllens tilstand var efterhånden blevet meget dårlig, da den i 1941 havde været udsat for et stort jordskred under et tøbrud. Vandet i bækken havde udhulet den høje lerskrænt, hvor der stod nogle store bøgetræer. De blev revet løs, og om natten styrtede de ned og havde nær knust huset. Odder Kommune overtog Stampemøllen i 1980 og indrettede møllerens smukke bolig til aktivitetshus. En del mølleinventar er bevaret, og møllen blev forsynet med et overfaldshjul i 1988. Der er støbejernsgangtøj til kværnene med undertræk og overtræk til grubben. Det kønne anlæg, der til dels er opført i bindingsværk med stråtag, ligger på Stampemøllevej og er også et besøg værd.

Kilder: Thorvald Madsen: Skægs Mølle, Østjydske Hjemstavn 1955; samme: Sandagers Mølle og Ejner Laursen: Spredte Minder fra Sandagers Mølle, Østjydske Hjemstavn 1960; Thorvald Madsen: Odder Nedermølle, Østjydske Hjemstavn 1961; samme: Odder Stampemølle, Østjydske Hjemstavn 1962; Anders Linde-Laursen: Sandager Mølle, Mølleriets Historie, Mølleren, Møllen 1989; Anders Jespersen: Sandager Mølle, Den Danske Mølle 1 januar 1993; folde om Odder Museum; Ove Sørensen, Odder Museum.

Odder Stampemølle

Ramløse Mølle

Møllelodden 4, Ramløse, 3200 Helsingør

Vindmølle af hollandsk type med galleri

Hatten er løgformet

Opført 1908-9 efter en nedbrændt hollandsk mølle fra 1882

Driften ophørt 1937

Restaureret 1973-1974 og 1982-1984. Funktionsdygtig

Anvendelse: Museumsmølle

Møllen i landskabet

Midt i landsbyen Ramløse, der ligger lidt vest for Helsingør, ses en hollandsk vindmølle tæt ved bygaden på Møllebjerget. I sin tid stod den i byens nordlige udkant – i ensom majestæt og kun omgivet af marker – men nu har bebyggelsen arbejdet sig op til og forbi møllen. Den ligger højt, langt højere end den hvidkalkede middelalderkirke, hvorfra der er en enestående udsigt over Arresø, det tidligere sandflugtsområde Tisvilde Hegn og Ellemosen med rester af en oldtidsvej. Fra møllen hindres udsynet derimod af de omkringliggende huse. Ligesom møllen er kirken en seværdighed, og i våbenhuset findes digteren Ludvig Holsteins gravsten. Han var grevesøn og stammede fra Langebækgård på Sydsjælland. Selv var han tilfreds med at eje den jord, som hans såler bar, og i sine mange digte og sange skildrede han det danske landskab og den danske natur.

Møllens historie

Den mand, som i 1882 opførte den første kendte mølle i Ramløse, ejede mere jord end sin samtidige Ludvig Holstein, og som bonde var han på praktisk vis knyttet til naturen, som han ikke omfattede med nogen mystik, hvilket digteren gjorde, i hvert fald i sine yngre år. Nej, ejeren af Møllebjerggård Lars Jensen forstod, at der på grund af det voksende husdyrhold rundt om på egnens gårde ligesom i det øvrige land var brug for en mølle, som kunne producere skrå (grutning, dyrefoder). Møllebjerggård var en af de få Ramløsegårde, der ikke var blevet udflyttet. Nu er den nedlagt, men ligger stadig i en noget ændret skikkelse i bygaden og har adressen Frederiksværkvej 112. Lidt øst herfor kom Lars Jensens mølle til at stå, på hans egen mark. Det var en hollandsk vindmølle med jordomgang, der muligvis har afløst en ældre mølle, da gårdens og andre ejendommers navne kunne tyde på, at der tidligere stod en mølle i Ramløse.

Den første mølle

Ved opførelsen var Ramløse Mølle med den spåntækte krop allerede ved at være forældet, da den løgformede hat krøjede manuelt ved hjælp af en

krøjesvans, ligesom den var forsynet med sejlførende vinger. Det var da heller ikke Lars Jensen selv, der skulle slå med det besværlige krøjeværk og de ofte regnvåde og isbelagte sejl, som gjorde møllerens arbejde meget tungt og besværligt. Han drev møllen ved hjælp af ansatte, og i 1888 kom den 21-årige Niels Pedersen til Ramløse Mølle, og det skulle blive hans livsopgave at drive møllen, lige til den måtte lukkes.

I 1892 blev Niels Pedersen gift med Juliane Sofie Rasmussen, og den 15. december 1894 overtog Niels Pedersen sin arbejdsplads og blev således møllejer i en alder af 27 år. To år senere blev han også ejer af det jordstykke, som møllen står på, da det blev udstykket fra Møllebjerggård. Han var ikke blot en dygtig møller, men også på anden måde en driftig mand. I 1902 udvidede han kornmølleriet med et savværk, hvor han også brugte vindens kraft til at udskære både store træstykker og finere brædder. Det var også nødvendigt at tænke i nye baner, da familien voksede støt, så den til sidst foruden Niels og hans kone, der blev kaldt Julie, bestod af otte børn.

Møllen brænder

Forskånet for ulykker blev familien ikke, da møllen allerede inden anlæggelsen af savværket gik op i luer. Det skete den 3. august 1908, midt i høsttiden, og som ved så mange andre vindmøller forårsagedes branden af, at en mølleaksel løb varm. Flammerne var så høje, at de kunne ses helt til Kullen i Skåne.

Der findes en øjenvidneberetning skrevet i 1973 af den 74-årige Dagny Galler, som hin augustdag blev sendt til købmanden i Ramløse af sin mor, gårdmandskonen på Kongensgave, 3 kilometer nord for Ramløse. Den lille pige var på vej i retning af byen med sin spånkurv på armen, og da hun nærmede sig Ramløse, hørte hun pludselig en mærkelig knitren. Som en af de første så hun høje flammer stige op mod himlen fra møllen. Hun husker, at den i løbet af ganske få sekunder var et kæmpebål, som hun de mange år senere sammenlignede med Oluf Høsts malerier af brændende gårde. »Højt og vidt omkring det kæmpemæssige bål fløj glødende ildflager som ildflunkende fugle«, fortæller hun.

Midt i virvaret lykkedes det hende dog at blive ekspederet hos købmanden, og hun skyndte sig hjem med varerne, som hun vidste, at hendes mor stod og manglede. Men det havde jo været spændende at blive i byen!

Mindre spændende var det for møllerfamilien, men deres bolig, der lå ganske tæt ved møllen, blev skånet ligesom savværket. Det var heldigt, fordi det kunne drives videre ved hjælp af en

Ramløse Mølle

anden kraftkilde. Det blev en dampmaskine, som Niels Pedersen købte af sin fætter Jens Olesen Christensen, kaldt 'Kulfanden', der ejede Kagerup Savværk.

Samtidig gik arbejdet med at genopføre møllen i gang, og nu fik Niels Pedersen en større og helt moderne mølle med høj undermølle og omgang i form af et galleri. Den blev opført på den gamle mølles plads, men forinden blev jordvolden jævnet, og der blev støbt et nyt fundament og kælder af Niels Pedersen og hans familie, mens det var møllebygger Jensen fra Fredensborg, som byggede selve møllen. En vindrose klarede krøjningen automatisk, og det knap 20 meter lange vingefang blev forsynet med klapper (jalousier), så mølleren slap for arbejdet med at på- og afsejle vingerne og ændre på sejlaarealet efter vindens styrke. Vingerne klapper blev selvsvikkende, idet de kunne åbnes og lukkes automatisk ved hjælp af trækstænger og vægte, som indstilledes til at give efter for stærke vindstød, for derefter at gå tilbage til deres oprindelige stilling. Da vindmøllen stod færdig i 1909, kunne Niels Pedersen også benytte

dampmaskinen til formaling af korn på vindstille dage, ligesom han igen kunne anvende vindkraften til at drive savværket, når der var tilstrækkelig med vind. Dampmaskinen blev allerede omkring 1920 afløst af en dieselmotor af mærket Deutz med 18-20 hk, som stod inde i møllen.

Det betød fremgang for begge virksomheder, så i sidste instans var branden ikke så stort et onde, som den havde kunnet forekomme i øjeblikket.

Den fremsynede Niels Pedersen havde omkring Første Verdenskrigs udbrud planer om at ændre sin mølle til også at omfatte et elektricitetsværk, som skulle forsyne hele Ramløse med el, så vidt muligt udelukkende ved hjælp af vindkraft, men ideen blev aldrig ført ud i livet, for først i 1920'erne oprettedes et lokalt elektricitetsselskab for Strø og Holbo Herreder. Niels Pedersen lod dog møllevingerne fremstille elektricitet til privat forbrug i flere år fra omkring 1925 til 1939.

Forskellige tiltag

Kort efter at den nye mølle var færdig, blev der opført et bageriudsalg i tilknytning til Ramløse Mølle. Her kunne man hos Julie købe rigtig bagerbrød, som kom én gang om ugen fra 'Krydder-Niels' Ehrbahn i Frederiksværk. Dagny Galler fortæller også om sine indkøb i møllen, og det var ikke nok at medbringe spånkurven, når hun skulle hente de store otte punds rugbrød. Så drog hun op til 'Julie og Nes Pesen' med en lille kraftig hvid sæk, som hun var nødt til at tage på nakken, når hun bar de tunge brød hjem. Det huede hende ikke rigtigt, for hun havde fået fortalt af sin farmor på Møllebjerggård, at de fattige i gamle dage gik med sække. Selv om møllerfolkene var utrolig venlige og livlige mennesker, håbede hun hver uge på, at brødene, som blev bragt til døren én gang om ugen fra Tofte Mølle og Bageri, ikke slap op. Bageriet ved Tofte Mølle, der lå i den vestlige udkant af Helsingø ved Frederiksværkvej, eksisterede helt til omkring 1960, mens den sidste rest af møllen, dens fundament, forsvandt nogle år forinden.

Julie i møllen var også centralbestyrer, for den 20. april 1912 blev Ramløse Telefoncentral installeret i et hjørne af privatboligen, og her var den, indtil den i 1938 blev flyttet ned i byen, men den blev i familien i tres år, da en søn bestyrede centralen, til den blev automatiseret i 1972.

Møllen lukkes

Indkørslen til møllen flankeredes før i tiden af to hvide træstolper med et rødt skilt imellem. På skiltet stod der »Ramløse Mølle og Savværk Niels Pedersen«. Savværket gik godt i alle årene, og

Niels Pedersen havde foruden de hjemmeværende børn flere ansatte. I 1935 installeredes en dieselmotor fra Samsø Elværk på 39 hk til at drive savskæreri, og den var så stor, at den måtte stå i et skur ved siden af møllen. Samme år blev de to heste, som Niels Pedersen brugte til skovkørsel, erstattet af en lastbils hestekræfter. Mølleriet fik derimod trange tider ligesom overalt i Danmark, da bønderne fik hjemmekværne, der kunne fremstille foder til deres husdyr. Først blev disse kværne her på egnen drevet af petroleumsmotorer, senere af elektromotorer.

Det resulterede i, at Niels Pedersen opgav mølleriet, som kørte for sidste gang i 1937, men selv om Niels Pedersen nu var halvfjerds år gammel, gav han ikke op, og der var stadig hjemmeboende børn at tænke på. Han solgte møllens inventar, kværne og valseværk, og i stedet installerede han maskiner til fremstilling af emballage. I begyndelsen skete det med dieselmotoren som kraftkilde, men også dens tid udløb, og fra 1940 anvendtes udelukkende elektricitet. To år senere, den 8. februar 1942, døde den energiske møller, og hans arvinger solgte den 20. maj 1942 ejendommen til C.F. Berntzen, Frederiksværk Trælasthandel, for 63.500 kr.

Livet i møllerboligen

Et langt liv med møller var slut, men et barnebarn af Niels og Julie Pedersen, Holger Søeborg Petersen, fortalte i 1985 om, hvordan livet levedes i møllerfamilien, da hans far var barn. Al mad var hjemmelavet, – ja, næsten 'hjemmeavlet'. Bedstemor Julie var ekspert i at lave finker, sylte og blodpølser, og råmaterialerne kom fra møllens egne husdyr. Foruden hestene var der nemlig fem til seks grise og høns.

Husdyrene befandt sig i 'sidehuset', hvor der nu er museer for fire gamle håndværk: bødker-, skomager-, kobbersmede- og urmagerhåndværket samt køkken og toiletter. Opgangen til loftet eksisterede allerede dengang og førte op til værelser for de ansatte.

Der blev slagtet én til to grise om måneden. Men når hvert af de børn, der var flyttet hjemfra, skulle have en kurv med hjemmelavede produkter, gik der hurtigt svind i en slagtet gris.

Det var ikke blot familien, der nød godt af den ferme møllerkones arbejde og venlighed. Hos Julie i Ramløse kunne alle 'vejfarende' få god forplejning. Som regel kom de til middag, hvor de så fik et måltid varm mad, og når de skulle videre, fik de altid to par hjemmestrikkede strømper og en god madpakke med. Sommetider overnattede de farende folk også – i et rum tæt ved dampmaskinen, hvor det var dejlig varmt.

Havde Ramløse Mølle en fremtid?

Alt egentlig liv forsvandt fra Ramløse Mølle med familien Pedersen, og møllen blev ikke anvendt af sin nye ejer, som dog holdt møllen ved lige. Igenem alle årene blev vingerne sat i kors om søndagen og på helligdage, og ved juletid blev der sat et juletræ på møllens top. En tid projektørbelyste man også møllen, men opgav det, da specielt omegnens beboere hellere ville opleve den i silhuet.

Imidlertid lider alle møller skade, når de ikke bliver brugt, og i efteråret 1972 rev vinden halvdelen af vingefanget af, og resten måtte så tages ned. Først da gik det op for Ramløses indbyggere, at byen var ved at miste sit vartegn. Uheldet blev møllens lykke, for Ramløse Borgerforening nedsatte den 22. august 1973 et udvalg med firmaet Berntzens direktør S.B. Sunesen på Ramløse Savværk og Tømmerhandel som formand og Søeborg Petersen som et af de menige medlemmer. Mølleudvalget skulle sørge for at indsamle det beløb, som var nødvendigt for at restaurere møllehatten og vingerne. Ejeren havde ikke økonomisk mulighed for at påtage sig denne opgave, og Nationalmuseet ville ikke bidrage til restaureringen, da dets mølleudvalg ikke anså møllen for bevarelsesværdig på grund af dens unge alder. Men Borgerforeningen fik de økonomiske midler fremskaffet ved henvendelse til kommunen, pengeinstitutter og private, bl.a. ved udstedelse af anpartsbeviser, ligesom der blev afholdt forskellige arrangementer. Til alt held var der stor interesse blandt Ramløses borgere for at bevare møllen, og vingerne var allerede blevet bestilt i april måned til opsætning i september. Det skete dog ikke, da det blev nødvendigt at afmontere den godt 6,5 tons tunge hat den 5. oktober 1973 for at give den en hårdt tiltrængt restaurering. Ombygningen skete for en stor dels vedkommende på møllepladsen. Tømremester Torben Larsens folk og tømrer Sigurd Andersen udførte arbejdet, hvortil de fik hjælp af firsårige Lauritz Petersen, som ganske vist ikke var møllebygger, men havde været med til at lave flere møller. De gamle vinger stammede fra 1933 og var af dansk lærketræ, mens de nye vingearme blev fremstillet på Øresø Spærfabrik i Kalundborg af lamellimet douglasgran, som man dengang regnede med var meget holdbart. Vingerne blev så tildannet på stedet, hvorefter de blev monteret med jalousier og trækstænger for at blive afprøvet. Derpå demonteredes begge dele, og Sigurd Andersen satte så vingearmene op på møllen sammen med Erik Clausen. Jalousier og trækstænger blev genmonteret. Både hat og vinger blev hejst på plads i april 1974.

Nu havde Ramløse atter sit vartegn, som det havde måttet undvære i halvandet år. Der udestod

dog flere andre reparationer, men udvendig manglede kun opsætningen af vindrosen og påsætningen af vingeklapperne, som fulgte hurtigt efter. Udgifterne blev på omkring 65.000 kr., og i 1979 overtog Helsing Kommune møllen med tilhørende bygninger og jordareal, så dens fremtid er sikret.

Ny restaurering

I stormen den 24. november 1981 gik det atter ud over Ramløse Mølle, som denne gang mistede både hat og vinger. Til alt held var møllen nu forsikret, og forsikringssummen sammen med midler fra Helsing Kommune gjorde det muligt at få møllen gennemrestaureret. Denne gang stod møllebygger John Jensen fra Vig for arbejdet, og den 21. februar 1983 blev først hatten, derefter vingefanget hejst på plads af en kran fra firmaet BMS. Hele processen tog nøjagtig 31 minutter, hvorefter borgmester Thor Pedersen trak i en line, som foldede et splitflag ud. Flaget var en gave fra John Jensen, som selv havde fået det foræret som tak for restaureringsarbejdet, han havde udført på Dybbøl Mølle (se bind 1). Efter at møllekroppen havde fået ny spåntækning af cedertræ fandt genindvielsen sted den 11. august det følgende år. Flot så Ramløse Mølle ud, som den stod dér med sin nye spåntækning af cedertræ, og den var nu oven i købet blevet funktionsdygtig, da den var forsynet med mølleinventar fra forskellige nedlagte møller. Helsing Kommunes Museer kunne være stolt af sin nyerhvervelse.

Ramløse Mølleforening

Allerede i 1973 stillede mange frivillige deres arbejdskraft til rådighed, da den første restaurering gik i gang, og den 10. april 1984 dannedes *Ramløse Mølleforening*, som har det formål »at fremme bestræbelserne for at bevare og levendegøre Ramløse Mølle«. Foreningen lever smukt op til sin målsætning og gør en stor indsats for at vedligeholde mølleanlægget, ligesom foreningen står for udstillinger og arrangementer, der bidrager til at skabe interesse omkring gammeldags mølledrift. Desuden indsamler og udstiller foreningen genstande og arkivalier i Holbo Herreds Kulturhistoriske Centres regi og deltager i arrangementer, som oplyser om møllens og lokalområdets historie. Mølleforeningen står for den daglige drift af møllen og gæstgiveriet i den tidligere møllerbolig. Der skrives kontrakt med kommunen hvert år.

Ramløse Mølle er stadig fuldt funktionsdygtig. Dens inventar består af en stenkværn, og en havrevalse samt andet mølleinventar som for eksempel en tromlesigte. Flere gange om året maler møllen korn til glæde for sine mange gæster. Særlige mølledage er Ramløsedagen den 10. august, høstmølle, efterårsmølle og julemøllestue. Den største dag er dog Håndværkets Dag, som afholdes i juli måned, og da er der på møllens område opstillet telte med arbejdende stande for de gamle håndværk. Der skættes og spindes på livet løs, og børstenbindere, knivmagere, trædrejere, pottemagere og bolsjekogere og mange andre er i fuld funktion. Antallet af gæster kan på en sådan dag komme helt op på 700.

På mølledagene sælges der rug- og hvedemel, og i gæstgiveriet kaffe og mølleboller. Høstmølledagen står der også æbleskiver på menuen, og når der er julemølle serveres desuden gløgg – intet under, at det årlige besøgstal er på ca. 4.000.

Der var også mange gæster søndag den 28. september 2003, vejret var godt møllevejr, så Ramløse Mølle malede flittigt – med det resultat, at det halve vingefang knækkede af. Møllelauget vidste godt, at det gamle vingefang var ved at være udtjent, og et nyt i lærketræ var bestilt. Nu håber man på at få møllen gjort køreklar til sæsonen 2004.

Holbo Herreds Kulturhistoriske Centre

Den smukke Ramløse Mølle med sin gulkalkede undermølle, den spåntækte overmølle og ligeledes spåntækte løgformede hat er af stor kulturhistorisk værdi for Helsing Kommune ligesom kommunens anden mølle, den gamle stubmølle Pibe Mølle, som ligger lidt syd for Helsing (se bind 1), men ejerskabet påfører også kommunen store udgifter, selv om der er lokal opbakning omkring begge møller i form af henholdsvis mølleforening og møllelaug. Imidlertid er det også turistmæssigt et aktiv for kommunen, da det er ganske usædvanligt med to så interessante møller i samme område.

Kilder: Frederiksborg Amts Avis, flere årgange; Ramløse Mølle – en introduktion, Helsing Kommunes Lokalhistoriske Arkiv og Museer; Ramløse Mølleforening; Holbo Herreds Kulturhistoriske Centre; Ramløse Mølleforenings formand Jørgen Larsen; Holger Sæborg Petersen, møller Niels Pedersens barnebarn.

Ringsted Bymølle

Køgevej 37, 4000 Ringsted

Vindmølle af hollandsk type med galleri

Hatten er løgformet

Opført 1872 efter en brand. Første mølle 1805

Driften ophørt 1966

Restaureret 1983-1985. Funktionsdygtig

Anvendelse: Museumsmølle i drift, møllemuseum

Møllen i landskabet

Ringsted Mølle lå oprindeligt vest for den nuværende placering, da den tilhørte Have Vandmølle ved Ringsted Å. Imidlertid blev den flyttet op på plateauet og kom til at ligge, om ikke midt i byen, så dog i dens udkant.

Man kommer forbi møllen, når man kører syd om Ringsted, men den virker trods sin størrelse ikke dominerende i landskabet på grund af, at Ringsted by er vokset. Byens vartegn er Skt. Bendts Kirke med de mange kongegrave.

Have Mølleri

Da Ringsteds første hollandske vindmølle blev bygget i 1805, så landskabet helt anderledes ud end nu. Møllen blev opført på et ret øde sted, som man kan se på billeder af Have Vandmølle fra

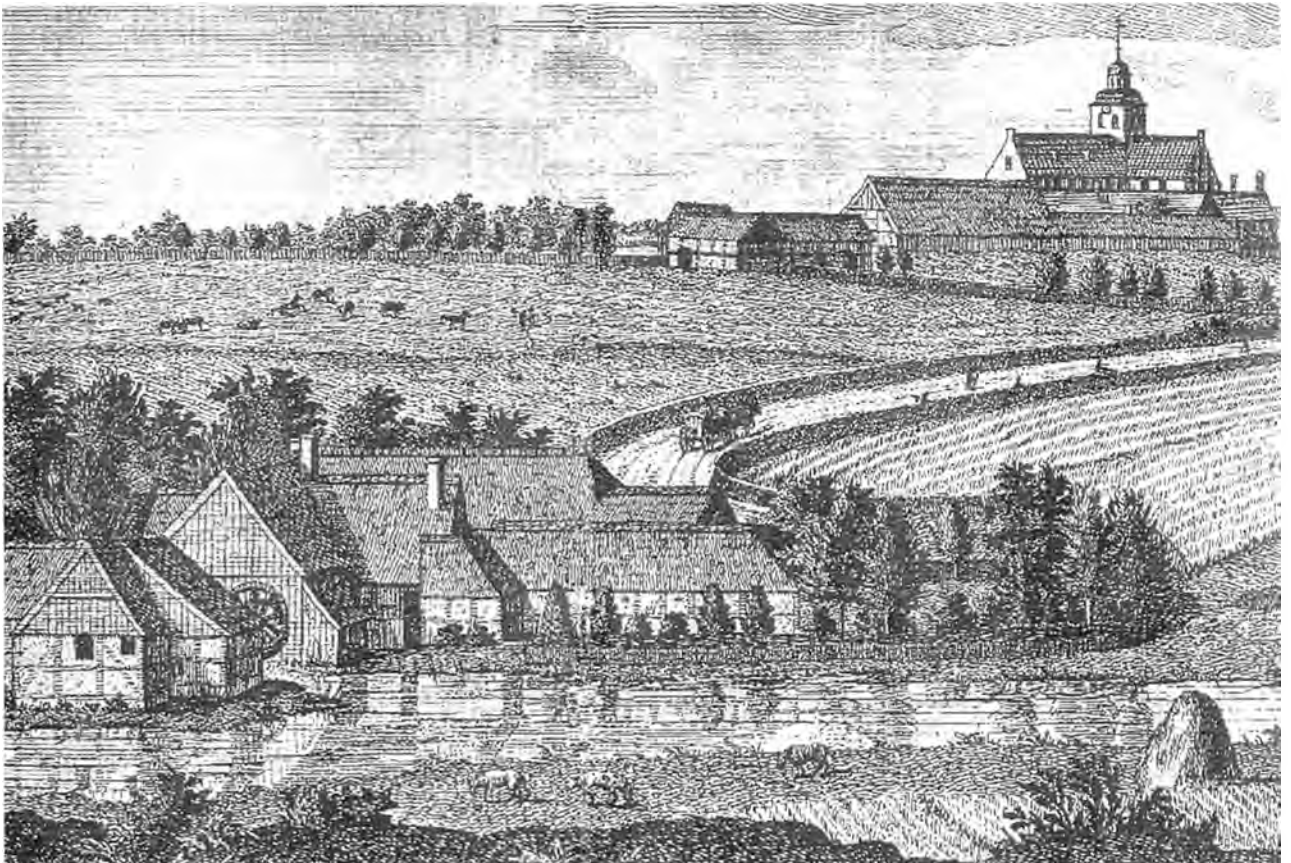
tiden, lige før vindmøllen blev opført. Have Vandmølle var en meget gammel vandmølle, der havde sit navn fra beliggenheden ved den nu forsvundne Munkehave Skov, der omgav det meste af Ringsted Kloster og dele af byen. Det var munke fra det store kloster, der anlagde vandmøllen ved Ringsted Å.

Den nævnes i et gavebrev fra Svend Grathe til Ringsted Kloster i 1148 og havde kongeligt privilegium fra 1150. Efter 750 år var Have Møllens tid imidlertid omme. Den blev nedlagt i 1901 og eksisterer ikke mere. Kun en firkantet stenpæl minder om den gamle vandmølle. Pælen rager ca. 1,25 meter op over jorden ved vejen, der fører fra Ringsted til Torpet.

Øverst på stenen er indhugget bogstaverne F: FM., og tværs over pælen findes to streger, der er indhugget med ca. 35 centimeters mellemrum, hvilket er det gamle flodemål (mål for, hvor højt vandet måtte stemmes i mølledammen).

Vindmøllen

De første hollandske vindmøller blev bygget i Danmark i slutningen af 1700-tallet, så Ringsted Vindmølle er en ret tidlig mølle af den type i landet. Årstallet fremgår af en tavle, der sidder i den nuværende mølles mur.

Udsnit af J.J. Bruuns prospekt 1761 over Have Vandmølle

Ringsted Bymølle

Den første vindmøllers navn står også på tavlen. Han hed C.H. Müller, og indskriften oplyser, at han havde ønsket at bygge møllen længere mod vest, men det blev ham nægtet:

ANNO 1805 BYGGEDE C=H=MÜLLER
DENNE MØLLE
HAN ØNSKEDE DEN LÆNGERE MOD VEST
MEN DETTE BLEV HAM NÆGTET
AF NÆSTEN

Det var nemlig, så længe mølleprivilegiet bestod, vanskeligt at få tilladelse til at opføre møller. Gode argumenter var nødvendige, fx at ansøgeren ville anvende en moderne metode til behandling af kornet. Reglen var, at der skulle være 1 mil (7,5

kilometer) mellem møllerne, men Rentekammeret, den tids finans- og skatteministerium, kunne afslå en ansøgning, hvis befolkningsgrundlaget var for tyndt. Desuden kunne nabomøllerne komme med indsigelser, hvis de mente, at en ny mølle ville true deres eksistens. Denne indvending kunne virkelig gøre indtryk på Rentekammerets embedsmænd, for så var det ikke muligt at inddrive så høje skatter som før hos de møllere, der allerede fandtes i området.

I slutningen af 1700-tallet modtog Rentekammeret flere ansøgninger om tilladelse til at opføre en hollandsk vindmølle i Ringsted, men resultatet var afslag på afslag. Først da ejeren af Have Vandmølle solgte sin mølle til Christian Heinrich Mül-

ler og på dennes vegne søgte om tilladelse til at supplere vandkraft med vindkraft, blev tilladelsen givet. Det skete den 24. august 1804.

Da møllen skulle opføres på møllegårdens jord, var tilladelsen imidlertid ikke meget bevendt, for møllens jordtilliggende lå lige ved vandmøllen, alt for lavt og i læ af en bakke. Men Müller havde ikke anden jord, og møllebyggeriet gik hurtigt i gang.

Brandtaksationen viser, at møllen blev en pæn stor mølle, omtrent på størrelse med den nuværende. Den var opført i ottekantet grundmur, den havde fire lofter og et vingefang på 34 alen (knap 21,5 meter). Udvendig var lofterne beklædt med rør, mens hatten var tækket med strå.

C.H. Müller fra Kongskilde Mølle

Trods det tysskklingende navn var Christian Heinrich Müller søn af møller Anders Christiansen på Kongskilde Mølle (se bind 1) ved Sorø. Kongskildemølleren var fæstemøller, men havde købt en selvejergård, Nygård, senere Frederikskilde, så han var ganske velbeslået og hjalp også sønnen i en vis udstrækning.

C.H. Müller havde imidlertid ikke for let ved at klare dagen og vejen, for selv om møllen blev bygget på det højeste sted på grunden, var den ikke særlig effektiv. Der var store udgifter til Rentekammeret, og renter og afdrag på vandmøllen var også store. Desuden var der den hage ved Müllers bevilling, at han kun måtte male korn for Ringsted bys indbyggere, og af dem var der dengang kun 800. Problemer for søgningen skabte det også, at møllen lå i et sumpet område, der var vanskeligt tilgængeligt, især om vinteren.

Mølleriet var for stort i betragtning af den uheldige beliggenhed, og det førte til, at Müller fæstede noget jord ved Køgevejen, og hertil flyttede han i 1814 vindmøllen i en noget ændret skikkelse. Alt så nu lyst ud, men da møllen stod færdig, opgav Müller og solgte over hals og hoved til Eiler Gemynthe, der også var af gammel møllerslægt. Han var født i Suserup Mølle – en vandmølle i Lyngesogn – som søn af Christian Ludvig Gemynthe og Kirstine Hansdatter. Faderen blev senere vejmøller i Herstedvester.

En ny møllerslægt flytter ind

Eiler Gemynthe, der var gift med Marie Thorn fra Kanehøj Mølle ved Skælskør, holdt ud i godt 36 år på Ringsted Bymølle, og det var til sin søn Mads Lauritz, han solgte i 1852. Selv om tiderne blev vanskelige for mølledriften, da møllenæringen blev givet fri i 1862, klarede Mads sig godt, bl.a. fordi han i lighed med mange andre møllere gav sig til at handle med korn og foderstoffer. Han

blev dog ikke skånet for ulykker, for i 1871 brændte både mølle og møllegård. Til alt held var hele ejendommen godt forsikret, så en ny møllegård og en ny vindmølle blev hurtigt opført.

Den anden vindmølle bygges

Vindmøllen er den mølle, som stadig eksisterer med den grundmurede undermølle og den spåntækte overmølle og hat. Nederste etage er – i modsætning til de to tidligere møllers – firkantet, hvilket giver bedre plads, og først fra første sal dannes den almindeligt kendte ottekantede møllekrop. Den ny mølle blev udstyret med to ekstra kværne, så der var fem i alt. I det store rum forneden blev der installeret en kærnesorterer og et knuseværk, der blev brugt til knækning af kærnerne. Gemynthe glemte ikke den første vindmølle og satte Müllers plade op ved døren.

I 1892 kunne heller ikke Mads Gemynthe klare sig længere. Efter fyrre års forløb måtte han forlade møllen og flytte til København, hvor han blev vurderingsmand af heste. Hans skæbne lignede næsten den første vindmøllers. C.H. Müller endte som møllebygger i en lejebolig i Ringsted.

Også en søster blev ved familiens læst, for hun, som var gift Bierring, ernærede sig højt op i årene som mel- og grynhandlerske samt rugbrødsbager i Rosenborggade i København.

Skiftende ejere

I de følgende år skiftede møllen hyppigt ejer og blev drevet ved hjælp af bestyrere. Møllegården blev skilt fra i 1911, og i 1912 var møllen lige ved at brænde ned igen. Denne gang var det selve mølledriften, der var årsagen, idet gnidningen mellem hathjulet og persen (bremsen) forårsagede så høj en varmeudvikling, at der gik ild i hathjulet. Ilden blev heldigvis standset, inden den nåede hatten. Mølledriften blev ikke indstillet i den tid, det tog at udbedre skaden, da en motor, der var blevet installeret nogen tid forinden, klarede formalingen af kornet.

Familiebedriften

De sidste ejere af møllen var to svogre, Hans Marius Andersen og Carl August Hansen, der selv drev den i hele 35 år frem til 1966. I 1934 oplyste de til Meyn og Lofts bog om Danske Møller, at møllen havde installeret en Bukh dieselmotor på 30-35 hk. Andre husker en 30 hk Deutz dieselmotor, men disse motorer eksisterer ikke mere.

Motoren fungerede som hjælpemotor, når der ikke var vind nok til at dreje vingerne. Men det kunne også blæse for meget, og i 1936 brækkede en vinge på grund af et vindstød og ramte en anden vinge. Da vingerne kom op igen, fik de

klapper (jalousier), så de blev selvsvikkende, og ved samme lejlighed blev møllen gjort selvkrøgende, idet den blev udstyret med en vindrose, der medførte, at hatten automatisk blev drejet, så vingerne stod op mod vinden. Bagvind var møllernes skræk og har forårsaget mange alvorlige ulykker, da hatten kun er forbundet med møllekroppen ved sin egen vægt – hjulpet af vingeres vægt og vindpreset.

Trods nedgangen i søgningen, fordi hjemme-grutningen (fremstilling af dyrefoder) tog rigtig fart på dette tidspunkt, var moderniseringen af møllen ikke forgæves. Bønderne kunne ikke selv fremstille foderkager, og det blev Ringsted Mølle og andre vindmøllers redningsplanke. Men trods flid og arbejdsomhed gik det ikke i længden. Det var dyrt at vedligeholde møllen, og i 1966 standse- de vingerne.

Driften indstilles

Der blev solgt ud af mølleinventaret, men flere foreninger gik i gang med at forsøge at bevare Ringsted Bymølle. De var imidlertid ikke i stand til at rejse pengemidler, så forskellige virksomheder kom til at eje møllen, og den forfaldt mere og mere. Efter denne omskiftelige tilværelse, hvor møllen også mistede galleriet og blev skæmmet af opførelsen af en stor grim bygning, købtes den i 1983 af PBI-Holding, der ejes af fabrikant Bjarne Jensen. Han er vokset op i kvarteret ved møllen og har altid været en beundrer af den. Det blev Ringsted Bymøllens redning.

Møllen får nyt liv

Bjarne Jensen kontaktede møllebygger John Jensen, som straks gik i gang med det store restaure- ringsarbejde af møllens ydre. Allerede året efter havde møllen fået nye vinger og var fra første sal til hatten blevet beklædt med 22.000 tujaspåner, som er sømmet på med håndhammer.

Indvendig blev det inventar, der var tilbage, suppleret med originalt inventar fra andre møller, bl.a. kom en fransk kværn fra Årsdale Mølle (se bind 1) på Bornholm, så i 1985 stod Ringsted Bymølle færdig som en fuldt funktionsdygtig mølle med en 15 hk elmotor installeret. Denne er dog kun tilsluttet sigteriet. En hidtil tom tavle til

højre for indgangsdøren fik med rette følgende indskrift:

ANNO 1985 GENSTARTEDE
FABRIKANT BJARNE JENSEN
DENNE MØLLE.HAN ØNSKEDE
DEN BEVARET FOR DE KOMMENDE
SLÆGTER. DETTE BLEV OS
FORUNDT AF FORSYNET

I 1988 overtog *Fonden Ringsted Vindmølle* den smukt restaurerede mølle, som fire år senere sammen med Ladby Overdrevs Andelsmølle modtog Susåprisen, en hæderspris, hvis formål er at påskønne betydningsfulde initiativer i Susålandet. Ringsted Vindmøllefond blev hædret for genskab-elsen af Ringsted Bymølle, som i dag arbejder sammen med Ringsted Museum. Den rummer en permanent udstilling om kornavl og mølleri for- uden en by- og egnshistorisk udstilling.

Møllen arbejder

Der er ansat en møller ved Ringsted Bymølle, og når der er vind nok, er møllen i drift og maler økologisk korn. Den er således en af de få igangværende vind- møller i Nordeuropa. Der fremstilles hvede- rug- og grahamsmel, knækkede kærner og klid samt valset havre til hestefoder. Besøgende er velkomne, og de kan købe møllens produkter på stedet.

Mølleren Morten Sørensen er udlært tømrer og møllebygger, så han tager sig også af møllens ved- ligeholdelse. Han har et ganske særligt forhold til sin arbejdsplads, idet han var med til at istandsæt- te Ringsted Bymølle udvendig som svend hos John Jensen. Efter sin læretid var han ansat på Havnemøllen i Køge, som havde brug for en tøm- rer til at vedligeholde møllen. Møllen blev siden nedlagt, men det er fra sin tid dér, at han fik sin store interesse for møller, som resulterede i, at han, efter at han havde arbejdet på Ringsted Bymøllens udvendige restaurering, blev ansat af PBI Holding for at bygge møllen op indvendig og samtidig bli- ve møllepasser.

Kilder: Have Vandmølle, Aarbog for Historisk Samfund for Sorø Amt 1949/1950 XXXVII; Kjeld Heltoft: Ringsted Vindmølle 1988; Morten Sørensen, møller i Ringsted Bymølle.

Rørvig Mølle

Søndervangsvej 7, Rørvig,
4500 Nykøbing Sjælland

Vindmølle af hollandsk type med jordomgang
Hatten er bådformet
Opført 1842
Driften ophørt 1924
Restaureret 1928-29, 1952, 1976-77, 1982, i 1990'erne og ind
i 2000-tallet
Fredet. Anvendelse: Museumsmølle

Møllen i landskabet

Lidt syd for Rørvig med havn og badestrand står Rørvigs eneste tilbageværende mølle i et gammelt kulturlandskab, som især var præget af gravhøje, men mange er blevet fjernet eller overpløjet i tidens løb. Arkæologiske fund viser, at der i mere end 10.000 år, lige siden isen smeltede, har færdes mennesker på denne egn. Fra den sidste del af Stenalderen viser fundet af en kværnsten og en løber, at formalingen af korn allerede var begyndt på dette tidspunkt, og en randsten i en stenrøse fra Bronzealderen (fra ca. 1750 f.Kr. til ca. 500 f.Kr.) kan man se har fungeret som kværnsten. Det er en meget stor ligger, som også er forsynet med en helleristning, et skåltegn med en diameter på 4,5 centimeter og en dybde på 0,75 centimeter. Her har vore forfædre sikkert anbragt korn som offergaver til deres guder i forbindelse med, at de malede deres korn til mel. I alt er der fundet fem liggere og syv løbere i to røser foruden knusesten. Boplads fra Bronzealderen er endnu ikke påvist i området ved Rørvig, men i en af højene fandt man en bronzesegl, der har kunnet fastgøres i et træskaft, som har været anvendt til høstning af korn.

Møllens historie

Der skulle gå flere hundrede år, næsten tusind, inden Rørvig fik rigtige møller, men i 1600-tallet viser matriklerne og forarbejderne til dem, at der var forholdsvis mange vindmøller i Odsherred. Der fandtes vandmøller, men de var ikke lette at drive, da egnens vandløb er få og korte, og i det hele taget havde mølleriet vanskelige kår i dette århundrede på grund af krige, misvækst og pest.

Ifølge Matriklen 1664 stod der på det tidspunkt en vindmølle i Rørvig, som ejedes af Peder Sørensen, og den blev vurderet til 65 rigsdaler. Peder Sørensen boede i Rørvig, men Højby Mølle var også hans, og den var højt vurderet, sat til 110 rigsdaler. Matriklen 1688 fortæller, at der stadig var en mølle i Rørvig – sikkert den samme som Peter Sørensens – men ejeren var nu Oluf Christensen, som boede i et gadehus under Dragsholm Gods. Kort efter må der være opført endnu to møller i

Rørvig, da de nævnes i Ekstraskattemandtallet 1717. En selvejermølle var i Christian Hendrichsens besiddelse, og han og hans kone var indsidere. De to andre møller blev drevet af fæstere, der på dette tidspunkt hørte under kronen.

Alle vindmøller i Danmark med undtagelse af enkelte i København var på dette tidspunkt stubmøller, den mølletype, hvor hele møllekroppen med hat og vingefang drejes omkring stubben, hvorimod det ved den hollandske mølle kun er hatten, der drejer eller krøjer vingefanget op mod vinden. Men allerede i slutningen af 1600-tallet opstod der i Odsherred en anden mølletype, som var en mellemting mellem stubmøllen med den enlige kværn og den nye hollandske mølle: en lille hatmølle med én kværn. De var desuden specielle ved, at den nederste del var lerklinet, og man har derfor kaldt dem lermøller. Typen eksisterer ikke mere, men der findes et par små møller på Sjælland og Falster med kun én kværn, dog er møllekroppen i træ i Ladby Andelsmølle, Trollebjergrvej i Ladby og i Sundvedgårds Mølle, Sundbyvej 11 i Sundby.

I amtmændenes indberetning angående vand- og vejmøller i Danmark, som de i 1761 indsendte til Rentekammeret (den tids skatte- og finansministerium) ses, at de store hollandske møller med stjernehjul på den stående aksel, som betyder, at møllen kan køre med flere kværne, endnu ikke fandtes i Odsherred, selv om man var begyndt at opføre dem uden for København, især i det sønderjyske område.

Rørvigs Lermøller

Alle Rørvigs møller var i 1700-tallet lermøller, hvis nederste del var lerklinet ligesom de almindelige huse i Rørvig. De to mindste af møllerne, fæstemøllerne, lå over for hinanden på hver sin side af vejen fra Nykøbing, lige før en sidevej fører til Rørvig Kirke, og tjente som sømærke, mens den tredje og lidt større lå syd for byen på den nuværende mølles plads. Møllerne var ottekantede som de fleste hollandske møller, og kroppen af fyrretræ var beklædt med brædder ligesom hatten, der på den sydlige mølle havde et godt 11 meter langt vingefang. Det var til kludesejl, men var i hvert fald i 1832 dobbelt, hvilket vil sige, at hækværket sad på begge sider af vingearmene, og herover skete så påsejlingen. Krøjeværket adskilte sig fra det almindelige manuelle, som anvendtes på dette tidspunkt med krøjebom, krøjestivere og krøjebjelker, ved kun at bestå af én bjælke 'en vejrsvinger', der kunne minde som stubmøllernes svans. Ifølge museumsinspektør Lise Andersen og møllebygger John Jensen, som har undersøgt disse møllers konstruktion, drejede de modsat andre

Rørvig Mølle

møller – eller som møllerne på Lolland-Falster – venstre om, og det betød, at de kunne anvende møllesten, der var bildet højre om ligesom vandmøllernes og de hollandske vindmøllers.

Kværnene i de tre Rørvigmøller var ret små, den største var på 126 centimeter i diameter, og der var intet sigteværk. Allerede i 1761 omtalte amtmandene deres tilstand som meget dårlig.

Og i 1832 betegnes de som 'antikviteter' – hvilket de jo også var. De var dog ikke de eneste af typen, som stadig fandtes på det Kongelige Ods-herredske Gods, da de to på Odden også var »lire eller liremøller«. I øvrigt fandtes der i det vandfattede område kun én vandmølle, Nygårds Mølle, oprettet i 1673 af rentemester Henrik Müller til Nygård, og den havde stampeværk.

Den nuværende mølle opføres

Siden omkring 1787 hed mølleren i den sydlige lermølle Peder Madsen, der allerede i folketællingen dette år 22 år gammel omtales som møller med sine forældre som indsiddere. Ifølge Folketællingen 1801 var Peder Madsen da 37 år, ugift og møller med sine gamle forældre Mads Rasmussen på 78 og den tre år yngre Thyre Kirstine Pedersdatter på aftægt. Peder Madsen passede foruden sin mølle et par husmandslodder og en fjerdedel

af præstegårdsjorden, som han havde i forpagtning. Han blev gift sent, med den næsten 25 år yngre Maren Hansdatter, som var datter af Hans Nicolajsen, en såkaldt kalvekusk på herregården Anneberg, og mejersken Ane Sophie Larsdatter samme sted, som i folkemunde kaldtes 'Jyskemoder'. Ifølge sit oldebarn, Marie Thomsen, var hun berømt for sine fine oste og sit udmærkede smør. Parret fik en gård i fæste i Rørvig, og Hans Nicolajsen blev 'bymand', hvilket betød, at han kaldte til bystævne i Rørvig ved hjælp af byhornet.

Da Peder Madsens eneste barn, sønnen Niels, blev gammel nok, var det hans tur til at drive mølleri. Det førte til, at den gamle mølle blev revet ned og i 1842 erstattet af den nuværende hollandske vindmølle. Niels Pedersen ønskede ligesom de fleste af de andre møllere i Odsherred et nyt og moderne mølleri, som kunne drive flere kværne og en skallekværn (grubbe- eller pillekværn) ved hjælp af opgearing. Dette var der ikke plads til i den lille lermølle, så at bygge nyt var den eneste løsning.

Niels Pedersen var på dette tidspunkt 28, hans far 77, mens moderen kun var 53. Intet under at den gamle far ønskede at blive afløst, og Niels blev formelt ejer af Rørvig Mølle den 1. maj 1842 med skøde af den 13. samme måned ved at betale

sin far 100 rigsdaler, en fjerdedel af vurderingssummen. Et par måneder før var han gået i gang med at undersøge mulighederne for at få tilladelse til at opføre en ny mølle på den gamles sted ifølge forordningen af 3. juni 1825. Brevet til kongen, som havde været igennem flere lokale instanser lyder således: »Til Kongen! Da jeg af min fader Peder Madsen er overdraget den ham tilhørende ved Rørvig beliggende mølle, og jeg agter i overensstemmelse med forordningen af 3. juni 1825 § 4, på det sted, hvor denne mølle står at opføre en anden af hollandsk bygning, således at derpå kan males enhver kornsort, såvel som til sigte- som grovmaling, så vover jeg herpå allerunderdanigst at ansøge om tilladelse hertil, således at jeg i forbindelse dermed må indlægge grynværk til grubbe og perlegryns samt anden sådan gryns maling, mod at svare den i forbemeldte forordnings § 4 fastsatte afgift af 10 rigsbankdaler sølv årlig til den kongelige kasse. Allerunderdanigst Niels Pedersen«.

Rentekammeret gik grundigt til værks og returnerede ansøgningen gennem de forskellige lokale instanser til Niels Pedersen, idet der blev forespurgt om, hvor mange skallekværne han ønskede at indlægge, og den 14. april 1842 sendte han selv et svar tilbage, hvori han oplyste, at han kun ville installerede én skallekværn og en brækkværn (til at brække eller knække byg). Og endelig den 11. juni forelå bevillingen udstedt af Christian den Ottende, ifølge hvilken Niels Pedersen i overensstemmelse med Forordningen af 3. juni 1825 og Resolution af 19. marts 1828 fik tilladelse til at opføre en vejmølle i stedet for stubmøllen og deri indlægge en »skalkværn og en knækkværn« mod, at stubmøllen nedlægges, når vejmøllen var sat i gang. Af skallekværnen skulle der seks måneder efter installeringen betales en årlig afgift til »Vor kasse« på 10 rigsbankdaler sølv. Tilladelsen blev først konfirmeret af kongens efterfølger sønnen Frederik den Syvende den 27. november 1849, og da stod den hollandske mølle længst på sin plads.

Niels Pedersens datter Marie gift med friskolelærer Thomsen i Ubberup, beretter i sine erindringer *Farmor fortæller*, at faderen i lighed med andre møllere drog udenlands for at købe tømmeret til møllen, og i dette tilfælde var det i Halmstad i Sverige, at indkøbet blev gjort. Familien opbevarer også tegningerne til møllen, og af brandtaksationen fremgår, at møllebyggeren må have været Peder Kjeldsen fra Unnerud i Egebjerg Sogn, der på det tidspunkt var 64 år gammel. Foruden at være møllebygger var han gårdmand og tømmermand, og han har uden tvivl opført mange hollandske møller, inden han gik i gang med Rørvigs nye mølle, som blev en jordhollænder, opført på

en kampestenssat vold. Den står på en sokkel bestående af kampesten og brændte sten, og ifølge taksationen den 6. oktober 1842 var den da rejst, og på skroget, dels af fyr, dels af eg og beklædt med brædder, var håndværkerne (i alt ni mand var beskæftiget ved møllebyggeriet) begyndt at sømme tagpap på den bådformede hat. Mølleinventaret var endnu ikke færdigt, men den 22. december begyndte Rørvig Mølle at arbejde med sit vingefang på 29½ alen (18,5 meter), som krøjedes ved hjælp af en drejevogn (en kapstan fra drejevognen ligger endnu inde i møllen, som aldrig fik tandhjulsspil). Da blev den endeligt takseret til en sum af 3.730 rigsdaler sølv. Inventaret var temmelig omfattende, idet det bl.a. bestod af skallekværn, melkværn med nye rhinske sten 1,42 meter i diameter, brækkværn, tromlesigte og hejseværk. Den nuværende brækkværn er ikke den oprindelige, de to sidstnævnte eksisterer stadig, men akslerne til skallekværnen er fjernet. Det samme gælder en gryntromle og en grynbleser, der tog sig af at fjerne avnerne.

Vurderingen af Rørvig Mølle i 1855 fortæller, at den allerede da var beskadiget af vind og vejr, men i 1860, da den var atten år gammel, betegnes den som værende uden mangler.

Selv om Niels Pedersen ser ud til at have haft mægtigt mod på byggeriet, var det sikkert ikke så let for ham at klare dagen og vejen. Møllen skulle vedligeholdes, der var yderligere to møller på stedet, og han havde lånt i alt 2.435 rigsdaler af fem forskellige personer på egnen. Det kan have været grunden til, at han den 1. januar 1845 overtog alle rettigheder og privilegier til den ene af lermøllerne. Den blev nedbrudt, men dens kværne indgik muligvis i Niels Pedersens lermølle, som han solgte til genopførelse på Hesselø. Den anden lermølle i Rørvig fungerede i endnu omkring 25 år og blev endda istandsat i 1850'erne.

Gode tider

Der var således kun én mølle i Rørvig i sidste fjerdedel af 1800-tallet, og det betød, at den fik et godt kundeunderlag. Flere af kunderne var langvejs fra og kom sejlene til mølle. Helt fra Lynæs på den anden side af Isefjorden kom de, husker Marie. Kornet blev bragt ind til toldboden i Rørvig om morgenen, og dér hentede hendes far det for at køre det i formalet tilstand tilbage om aftenen. Møllegæsterne, også dem fra Lynæs, blev ofte beværtet, mens de ventede, og der var fyldt med mennesker i møllerboligen

Den var på 10 fag opført i stråtækt bindingsværk og for størstedelen lerklinet. Mod øst var yderligere 6 fag hus af bindingsværk med lerklinede tavl og stråtag indrettet til lade og fæhus.

Rørvig Mølle. Tegnet af Vilhelm Theodor Fischer (1857-1928) i 1906. Privateje. Trods det lovbefalede stakit omkring møllen kom den fireårige Hans Nikolaj for tæt på og blev ramt i ansigtet af en vinge.

Ejendommen var bygget af Niels Pedersens far i 1811. Husstanden bestod i begyndelsen af Niels Pedersen, hans kone Sidse Kirstine (Stine) Jensdatter og begge hans forældre. Efterhånden kom der fire børn til, og folkeholdet voksede. I 1850 nævnes børnene Jens Peter på ni, Maren Sophie på syv, Marie på fem og Hans Nikolaj på fire. Bodil Pedersdatter, en slægtning, der havde opholdt sig i familien som plejedatter, siden hun var barn, var nu 25 år gammel. Den gamle møllerkone var død, men Peder Madsen levede til 1853 og har måske stadig kunnet hjælpe til. Bodil arbejdede som tjenestepige i møllen foruden den ligeledes 25-årige Sophie Hansdatter.

Til at passe landbruget havde mølleren en tjenestekarl på kun sytten år, mens de to møllersvende Jens Hansen fra Vig og Peter Nielsen fra Jernløse var i tyverne. Der var mange hænder til at udføre arbejdet i møllen, på gården og i huset, men der var også mange munde at mætte. Familien beklagede sig dog ikke, selv om pladsen i huset kunne blive trang.

Den unge møllerkone døde samme år som folketællingen, efter at hun havde født en lille pige, hvilket datteren Marie beretter om. Selv til sidst var Stine så optaget af, at Marie skulle få lært at læse, at en slægtning bebrejdende sagde til hende: »Herregud Stine, anstrenger du dig med at lære hende at læse, hun får såmænd nok lært at læse alligevel«. Lille femårige Marie løb glad ud for at lege, og da moderen døde, fik hun ret hurtigt en god stedmor, en ældre gårdmandsdatter Ane Pedersdatter. Hun erindrer med begejstring brylluppet, hvor der var stor fest med musikanter, der blæste i klarinet og horn, mens brudedefølget gik op til kirken, og de tog imod det hjemme efter vielsen – jo, trods sygdom og død kunne man more sig, og der var råd til det.

Arbejdsskader

Den ene af møllersvendene var undertiden erstattet af en møllerdreng, og her trådte også mølleren sønner til. Søsteren fortæller om, at den ældste bror Jens Peter ligesom de andre drenge blev sat til

at passe skallekværnen, hvor byggen blev afskallet. Det støvede så meget, at Jens Peter blev syg og spyttede blod op. Derfor kom han ud at sejle, men det kunne han heller ikke tåle, han var søsyg hele tiden. Vel hjemme blev han igen ansat i møllen, men blev fritaget for at arbejde ved skallekværnen. Det lykkedes ham at blive udlært som møller, og han arbejdede for sin far, indtil han giftede sig og blev gårdmand i Nakke i Rørvig Sogn.

Driften udvides

Niels Pedersen var en foretagsom og idérig mand, der i stedet for selv at oprette et bageri, leverede rugmel til en bager i Nykøbing Sjælland, som betalte for melet med brød. Dette solgte Niels Pedersens Ane og hendes piger til husmændene, der ikke selv havde ovne ligesom gårdmændene. Møllen udvikledes sig så småt til at være en handelsmølle, idet Ane også stod for salget af bygryn, bygmel og boghvedegryn, fremstillet af boghvede dyrket på egen jord. Landbruget omfattede også handel med kreaturer og svin, som mølleren opfede med affaldet efter formalingen af kornet. En anden salgsartikel var de såkaldte bankgryn, gryn, som var afskallet, men ikke knækket af hensyn til holdbarheden. Dem eksporterede Niels Pedersen til Island via havnen i Rørvig, der dengang ikke blot havde betydning som færgehavn som nu, men desuden var både handelshavn og fiskerihavn.

Efterhånden blev Niels Pedersen, som man vil kunne forstå, en holden mand, og han investerede nogle af sine penge i skibe. *Ida* var navnet på en skonnert, hvori han havde part, og han havde også part i en jagt ved navn *Abel*. Den sejlede ligesom to andre jagter på Frederiksværk Her lå det store værk, som bestod af både krudtmølle og kanonstøberi, Frederiksværk, oprettet i 1757. Den ene jagt, fortæller Marie, var i Frederiksværk, hvor den blev lastet, mens den anden lossede i København, og den tredje var altid på rejse.

Den driftige møller blev ikke ganske skånet for ulykker: den første kones død, den ældste søns dårlige helbred, og før den tid var den yngste søn Hans Nikolaj lige ved at komme helt galt af sted, da han til trods for det efter lov af 1807 opstillede rækværk fik næsen ramt af møllevingerne. Børnene vidste jo godt, at de ikke måtte komme i nærheden af de drejende vinger, men det er så let at lade sig friste, når man er bare fire år. Senere gik det ud over selve møllen. Den 19. maj 1870 ved 5-6 tiden om morgenen opdagede møllersvenden Hendrik Hansen, at det brændte oppe i møllehatten. Der var opstået en mindre brand, da møllen havde kørt, selv om den var bremsset. Hendrik Hansen hindrede egenhændigt, at branden bredte sig, ved

at kaste en spand vand på ilden, og Niels Hansen konstaterede over for brandtaksationsfolkene, at det kun var grundet svendens snarrådighed, at han ikke stod med en nedbrændt mølle. Møllen skulle have en ny perse (bremse), men de gamle jerndelev kunne genanvendes. Ellers var det udelukkende mindre skader på hathjulet, det drejede sig om, og det udbetalte forsikringsbeløb kom kun til at lyde på 51 rigsdaler. Den største ulempe var, at møllen måtte stå stille i omkring tre uger, for reparationsarbejdet blev først meldt færdigt den 11. juni.

Privat var Niels Pedersen en mand, der elskede at holde fest, og der blev afholdt tøndeslagning i møllen hver fastelavn – der var tomme tjæretønder nok, da han lod sin mølle tjære hvert år. Blandt gæsterne i møllen var der skippere og læreren foruden præsten, som Niels Pedersen sad i sognerådet med. Mølleren var også skolepatron, så han deltog i den årlige eksamination af skolebørnene. Han var grundtvigianer og sendte Marie og Hans Nikolaj på Vallekilde Højskole, i hvis indvielse møllerfamilien deltog.

Landmanden Niels Pedersen og hans søn

Niels Pedersens far fik i 1848 arvefæsteskøde på den ejendom, han havde haft i fæste i mange år (Møllegården, Vestergade 46), som ligger 260 alen (godt 150 meter) fra møllen. Dette skøde overtog Niels Pedersen straks efter, og allerede inden da havde han ladet opføre nye længer i øst og vest, selv om jordtilliggendet var lille, kun 1 fjerdingkar og 1/2 album foruden halvdelen af præstegårdsjorden. Som det øvrige statsejede gods i Rørvig blev ejendommen købt til selveje i 1855, og Niels Pedersen købte desuden jordlodden, som møllen stod på samt mølledodden ved landevejen, hvor den nedbrudte lermølle havde ligget. Dette køb lod Niels Pedersen sig ikke nøje med, for han overtog en forfalden frikøbt gård, som lå midt i Rørvig (Vestergade 12) på 1 tønne, 7 skæpper, 3 fjerdingkar og 1/2 album. I stedet for at flytte ind på denne gård udvidede han bygningerne ved møllerboligen med en stald, der kom til at ligge på endnu noget tilkøbt jord. Disse tiltag, som kan ses i lyset af, at Niels Pedersen vidste, at mølleprivilegiet ville blive endeligt afskaffet få år senere, kom til at betyde, at Niels Pedersens søn, den uforsigtige Hans Nikolaj, kunne få sit gode levebrød i mange år, efter at han havde overtaget ejendommen i 1876 med sin far og hans anden kone på aftægt. Den driftige Niels Pedersen døde allerede året efter, og i 1879 solgte enken al øvrig ejendom til stedsønnen for 26.696 kr.

Samtidig måtte Hans Nikolaj se, at mere moderne vindmøller, både selvsvikkende med klapvinger (jalousivinger) og selvkrøjende med

vindrose, blev opført på egnen, men det førte ikke til, at han ændrede på sin mølle. Rørvig Mølle fik heller aldrig motor som for eksempel Hønsinge Mølle på adressen Nykøbing-Slagelsevej 24 i Hønsinge. Denne spåntækte mølle med jordomgang og tagpapbeklædt løgformet hat er smukt restaureret og indrettet til en velfungerende bolig, der indtil 1999, da gearkassen gik i stykker, blev forsynet med varmt vand produceret af en dynamo, som var koblet til møllevingerne. Endnu eksisterer stjernehjulet, der tidligere trak tre kværne, som en smuk dekoration i soveværelset. Rørvig Mølle moderniseredes måske ikke, fordi Hans Nikolaj var mere landmand end møller, eller måske opgav han bare kampen. I hvert fald viser folketællingerne, at de ansattes antal gik ned, indtil der i begyndelsen af 1900-tallet kun var ham selv tilbage til at køre møllen.

Møllen forpagtes ud og lukker

Hans Nikolaj forpagtede omkring 1910 møllen ud til Jens Laurits Petersen, som skulle leve af den sammen med kone og fem børn, mens mølleren udelukkende blev landmand, eller gårdmand, som folketællingen i 1911 fortæller. Kort efter overtog sønnen Jørgen, der ellers havde været sømand, mølle og møllegård ved skøde af 14. februar 1913. Elleve år senere standsede han vingerne på den ikke engang hundredårige mølle, da der ikke længere var brug for dens arbejde med at fremstille grutning (dyrefoder), gryn og mel. De små gruttekværne rundt om på gårdene og de store industrimøller havde også overflødiggjort Rørvig Mølle, som i den sidste tid udelukkende havde fremstillet foder. Samtidig med indstillingen af mølleriet skete sikkert fjernelsen af det allerede nævnte inventar.

Forfald og redning

Allerede inden driftens ophør var møllen ved at forfalde, og efter lukningen skred forfaldet frem. Blandt andet med det formål at redde Rørvig Mølle for eftertiden dannede en kreds af lokale og de efterhånden mange landliggere *Rørvig Naturfredningsforening* den 30. juli 1926 med førstelærer Tandrup som formand. Der gik godt et år, inden foreningen overtog møllen med den grund, som den står på, den 16. september 1927 mod at betale Jørgen Nielsen, der var barnebarn af Niels Pedersen, møllens bygherre, med et jordstykke og 550 kr. Derpå gik foreningen i gang med at skaffe penge ikke blot til købet og en foreløbig istandsættelse, men også til en fond, som skulle sørge for vedligeholdelsen fremover.

Der indkom så stort et beløb fra foreningens medlemmer, at købet blev muligt, og at der blev

penge til en restaurering af møllehatten. Det endelige skøde blev underskrevet den 17. november 1928, og her er anført, at møllen tilhører *Foreningen til værn om Rørvig Sogns naturskønhed* og ikke må nedrives, beskadiges eller forandres.

Det følgende år afholdt foreningen en stor fest med sang, taler, folkedans, oplæsning og stort bal for at skaffe midler til yderligere restaureringsarbejder, og sommergæster som kunstmaler Emil Jürs og forhenværende balletmester Uhlendorf stod for udsmykningen af festpladsen. Mellem 2.500 og 3.000 mennesker deltog i festlighederne, og der indkom så stort et beløb, at restaureringen kunne gøres færdig. Møllekroppen fik ny beklædning af egespånér – dens oprindelige tagpapbeklædning var allerede i 1907 blevet udskiftet med fyrrespånér – vinduer og døre blev delvis fornyet, kampestensoklen og den stensatte omgang blev afdækket, frilagt og repareret. 3.000 kr. kostede denne sidste del af arbejdet, som blev forestået af Danmark Naturfredningsforenings arkitekt N.P.P. Gundestrup.

Men en restaurering varer ofte ikke mere end 20-30 år, og Rørvig Naturfredningsforening måtte i gang med en ny i 1952. Møllebygger Holger Christensen, Fredensborg, stod for en gennemgribende reparation samt opsætning af et nyt krøjeværk, et arbejde, der kostede 5.700 kr., hvoraf halvdelen af beløbet var tipsmidler. Rørvig Mølle blev fredet i 1964, og det betød økonomisk hjælp fra staten, da en større og endnu mere kostbar renovering blev nødvendig i årene fra 1976 til 1977. Denne gang var Nationalmuseets Møllelaboratorium med dets leder Anders Jespersen og møllebygger Dahl involveret. Der blev ved den lejlighed opsat en vingeksel (mølleaksel) fra en nedlagt mølle og et nyt vingefang, efter at møllen havde stået uden vinger et par år. Udgifterne beløb sig til 40.000 kr. I 1982 blev krøjeværket atter udskiftet, og nu var prisen mere end 35.000 kr. Værket er dog ikke helt intakt, da gangspillet ikke længere eksisterer.

Rørvig Mølle omkring årtusindskiftet

Møllehatten klarede sig helt frem til 1999, da også den blev udskiftet og samtidig tækket med egespånér. Hvis ikke Skov- og Naturstyrelsen og flere fonde, hvoraf foreningen fremhæver Augustinus Fonden, Højgaard Fonden samt Bygningsbevaringsfonden af 1975, ikke var trådt til, kunne den ikke have betalt den halve million kroner, som regningen lød på. Både Skov- og Naturstyrelsen og Augustinus Fonden støttede det næste projekt møllerestaurering i Rørvig, da de i år 2000 bidrog med henholdsvis 106.000 kr. og 66.000 kr. til anskaffelsen af en ny mølleaksel. Dette var nød-

Akvareltegning 1896 af badebroen ud for »Hotel Rørvig«. Signeret Gustav Bauditz. Privateje.

vendigt, da den brugte, som blev sat op i 1976-1977-restaureringen, ikke passede særlig godt. Den oprindelige ligger stadig på grunden ved møllen, men selv om der i årenes løb er gået råd i den, kunne den dog stadig bruges til at tage mål efter. Akksen er 6,5 meter lang, og den nye blev skåret ud af ét stykke tømmer. Det er møllebygger John Jensen, Vig, der har stået for de seneste restaureringsarbejder. Mølleakksen blev installeret i 2002, men også vingerne trænger til udskiftning.

Rørvig Mølle har i årenes løb holdt åbent hus flere gange, og gæster ved generalforsamlingen var både møller Niels Pedersens oldebarn Ove Nielsen, Rørvig, og den sidste møllersvends dattersøn Erik Christoffersen fra Holbæk. 1995 var et stort år for møllen, da den havde 400 besøgende, så der er al mulig grund til at fortsætte med at vedligeholde den.

Rørvigs Møllens omgivelser

For at bevare landskabet omkring Rørvig Mølle uændret købte den aktive naturfredningsforening i 1997 Søndervangsvej 7-9, et areal på i alt 3,56 ha. Det kan nok være nødvendigt at være fremsynet, da der i dette område omkring år 2000 blev opført flere villaer på den modsatte side af Søndervangsvej.

Naturbevaringsplaner for denne smukke egn er absolut nødvendige, en egn, som mange kunstnere, både digtere og malere, igennem årene har beskrevet i ord og billeder. Filosofen og naturforskeren Henrik Steffens, som inspirerede Adam Oehlenschläger til at skrive digtet *Guldhornene* og selv skrev sagnet om *Bruden fra Rørvig*, havde også tilknytning til egnen. Hans mor blev ligesom søsteren, Grundtvigs mor, født på Annebjerggård,

og han selv var en tid huslærer i Odsherred. Så kendte forfattere som Meir Aron Goldschmidt, Vilhelm Bergsøe og Sophus Bauditz har skrevet romantiske og dramatiske historier herfra, fulde af lokalkolorit, mens en endnu mere kendt forfatter Henrik Pontoppidan, som i flere somre opholdt sig et par uger i Rørvig, kun indirekte nævner stedet. I romanen *Det forjættede Land* finder den læser, som kender Rørvig, dog træk herfra i beskrivelsen af natur og mennesker i Sandinge Leje. Henrik Pontoppidan, der døde i 1943, ligger begravet på Rørvig Kirkegård. I Svinninge Mølle i Nørre Asminderup Sogn fødtes litteraturkritikeren Clemens Petersen i 1834, og her i møllerhjemmet kom flere af tidens digtere, bl.a. Bjørnstjerne Bjørnson, som under et besøg skrev en del af *Synnøve Solbakken*. Det minder en plade, som er opsat på det fredede stuehus, stadig om.

Landskabsmalere som Th. Philipsen og N.P. Mols, der opholdt sig meget i Rørvig, malede ikke landskabet ved Rørvig Mølle, men fra 1896 kendes en fin akvarel af Sophus Bauditz' søn kunstmaleren Gustav Bauditz, som viser landskabet med badebroen ud for Hotel Rørvig og Rørvig Mølle. Maleren Vilhelm Fischer, der egentlig var dyremaler, tegnede møllen i 1906, og her kan man se rækværket omkring møllen. Også tækningen med tagpap ses tydeligt.

Kilder: J.H. Larsen: Holbek Amt 1723-1832 1832; Marie Thomsen: Farmor fortæller 1919 Lokalhistorisk Arkiv, Nykøbing Sj.; Odsherred, Gads små egnsbøger 1959; Det gamle Rørvig udgivet af Bevaringsforeningen for Rørvig Sogn 1985; Politiken 18. nov. 2000; Lise Andersen: Rørvigs Møller og Bo Bræstrup: Kampen om Rørvig, Mellem Kattegat og Isefjord udgivet af Bevaringsforeningen for Rørvig Sogn 2002; Bo Bræstrup, Rørvig Naturfredningsforening.

Sillerup Mølle

Sillerup Møllevej 35, 6100 Haderslev

Vindmølle af hollandsk type med galleri

Hatten er bådformet

Opført 1859

Driften ophørt 1964

Restaureret 1984-1994. Funktionsdygtig

Fredet. Museumsmølle, lokalhistorisk museum

Møllen i landskabet

Den hvidkalkede Sillerup Mølle ses viden om, når man kører igennem det sønderjyske landskab. Den er mere end 20 meter høj og knejser oppe på den vindrige skrænt, hvor Sillerup Bæk løber dybt nede i dalen lidt syd for Fjelstrup. Gennem Sillerup går landevejen Haderslev-Kolding over Hejlsminde, hvor man passerer grænsen mellem Nørrejylland og Sønderjylland, som var landegrænse fra 1864 til 1920.

En meget idyllisk vej, kranset af levende hegn, fører fra Fjelstrup ned over bækkens snoede løb og op til møllen. Hvis man kører langs med bækken, når man til Avnø Vig, som er en gren af Lillebælt. Ved vejen står et mindesmærke for nogle Royal Air Force flyvere, som blev skudt ned under Anden Verdenskrig, mens der i Fjelstrup Kirke findes tre marmorplader til minde om de nitten unge mænd fra sognet, der døde i tysk krigstjeneste under Første Verdenskrig.

Møllens historie

Den smukke ottekantede gallerihollænder, der er rund indvendig og i modsætning til de fleste andre vindmøller, som blev bygget på egnen, muret op i mursten fra bunden helt op til hatten, stammer fra 1859 og opførtes således mellem de to Slesvigske Krige. Den lå på dansk jord, da den blev bygget som kornmølle med et stort boghvedemølleri af møllebygger Niels Kjær fra Nr. Bjert ved Kolding, mens murermester G.T. Dücker udførte alt murerarbejdet ved mølleanlægget med tilhørende bygninger. Bygherren var Laue Enevoldsen fra Haderslev, som i 1858 købte retten til at etablere en kornvejrmølle i Sillerup Distrikt af møllejer H.I. Staal i Torning Mølle, nabomøllen til Aller Mølle (se bind 1) i det nordligere beliggende Aller Sogn.

Mølleprivilegiet var endnu ikke ophævet, og Staal, en af danskhedens forkæmpere, overdrog den tilladelse, han havde fået af Det Kongelige Ministerium for Hertugdømmet Slesvig, til Enevoldsen.

I løbet af sommeren 1859 blev mølleanlægget opført, og møllen begyndte at formale korn den 1. november. Undervejs blev byggeplanerne imidler-

tid ændret, sandsynligvis af økonomiske grunde, og en tilbygget magasinbygning, der blev gjort lidt større end planlagt, kom til at fungere som møllerbolig. Alligevel lød den samlede regning på 16.442 rigsdaler, hvilket naturligvis var for stor en sum at forrente, når den første årsomsætning kun var på 3.800 rigsdaler.

Laue Enevoldsen opgav da også efter ét års forløb og overdrog sin koncession til Christian Gottlieb Nielsen fra Kværn den 10. november 1860. Han klarede sig heller ikke, og den 11. marts 1863 overtog Heinrich Wilhelm Freese, født i Landwehr, Gettorf Sogn ved Ejderen, Sillerup Mølle. Som 22-årig blev han i 1823 udlært som tømrer i Preetz – hans svendebrev findes stadig hos hans efterkommere – senere blev han møller, og det var fra møllen i Nortorf i Holsten, han som 61-årig kom til Sillerup.

Selv om landsdelen blev tysk kort efter, skulle livet gå videre. Som før blev kornet sået og høstet, og de Sillerupbønder skulle have kornet malet. Den store mølle med de fem lofter malede fortsat, og i ovnhuset (bagehuset), der byggedes samtidig med møllen, blev melet bagt til brød som før adskillelsen fra Kongeriget.

Stabile forhold mellem krigene

Heinrich Wilhelm Freese klarede sig godt i Sillerup Mølle, og da han døde i 1885, overtog hans to sønner August og Christian møllen. Efter kort tids forløb købte Christian sin bror ud og var enejer af Sillerup Mølle til sin død i 1917. Sønnen Heinrich Wilhelm var da i tysk krigstjeneste. Han var blevet indkaldt i 1915, skønt han var 32 år gammel og møller.

Da han vendte hjem på orlov i 1918 efter at have kæmpet i Saloniki, i Italien og Kosovo, fandt han Sillerup Mølle lukket – der var ikke mandskab nok til at klare arbejdet. Wilhelm foregav, at han var på forlænget orlov, blev hjemme og genåbne- de møllen!

Efter Genforeningen fortsatte familien Freese driften, og i flere år var der mange folk i møllen, Wilhelm Freese havde foruden sin bror August to møllersvende og en læredreng til hjælp. Svendene sov i samme seng i et rum ved siden af kostalden, mens lærlingen sov i møllekammeret lige under trappen. Der var ansat en tjenestepige, men husmoderen forestod også bagningen af rugbrød. Kun til jul blev der bagt sigtebrød og hvedekage. Rugbrødet blev aftaget af bønderne på gårdene i omegnen, og de fik kun bagt hver fjerde uge, så de har ikke været forvænt med frisk brød.

I 1927 kom vindmøllen til at nyde godt af den tekniske udvikling, da Wilhelm Freese fik installeret en brugt hjælpemotor 25-30 hk Deutz diesel

årgang 1914. Flere af de tidligere kunder havde købt dieselmotorer, så de selv kunne male deres korn, så mølleren kunne ikke stå tilbage for dem. Der var dog mange husmænd, der ikke havde råd til at anskaffe motorer, og dem malede møller Freese stadig for. Som ved andre møller trådte hjælpemotoren til, når der var så lidt vind, at de lange vinger ikke kunne dreje rundt.

Der var knyttet et lille landbrug til møllen, der også drev handel med korn og foderstoffer, men trods motoren kunne Sillerup Mølle i det lange løb ikke klare sig i konkurrencen med de møller, der virkelig havde forstået at følge med udviklingen – som fx Aller Mølle, der oprindeligt var en vandmølle.

Driften indstilles

Den egentlige mølledrift blev indstillet i 1964, og man tog vingerne ned, da de var blevet meget skrøbelige. Ellers var møllen intakt med fire kværne, en skallekværn (grubbekværn), der af sikkerhedsgrunde er anbragt i gulvet, en boghvedekværn og det oprindelige ovnhus. Også det oprindelige krøjeværk med krøjebjælken var bevaret. Mølleren havde betjent krøjeværket fra galleriet, idet han med håndkraft kunne rette vingerne ind efter vinden ved hjælp af et spil efter at have hængt kæder i ringe, som sad i galleriets gulv.

Restaureringen begynder

20 år senere besluttede en kreds af interesserede, at Sillerup Mølle skulle restaureres, og den sidste ejer Thomas Freese, Wilhelm Freeses søn, opnåede netop inden sin død i 1983, at der blev enighed om møllelaugets overtagelse af den gamle slægtsmølle.

Lauget begyndte straks at restaurere møllen og forsynede den med et nyt galleri. Senere blev alt murværket – inde som ude – rensat af, repareret og kalket, så møllen kunne stå lysende hvid.

Møllebygger John Jensen fra Vig stod for det egentlige restaureringsarbejde, der desuden krævede mange frivillige arbejdstimer og fremskaffelsen af trekvart million kroner, da ikke blot krøjeværket, men også møllehatten skulle fornyes. Den bådformede hat består af træ beklædt med tagpap, og allerede i 1988 var denne del af restaureringsarbejdet gjort færdig samtidig med, at bageovnene var blevet genopbygget. Men møllen stod derefter vingeløs i fem år.

Genindvielsen

I 1994 fandt indvielsen af *Den Selvejende Institution Sillerup Mølle* sted. Da havde møllen også fået nye sejlførende vinger. De er 22 meter lange, og den ene af vingerne er lavet af en 117-år gammel lærk, der blev fældet i Sdr. Stenderup Skovene ved Kol-

ding til samme brug. Vingernes sejl med et samlet areal på 47 m² er leveret af sejlmager a.g. poulsens efterfølger i Valby.

Også kværndrevene var blevet istandsat til indvielsen. Den lokale hjulmager havde fremstillet både nye tænder og stokke, således at værket fungerede uden mislyde.

Genindvielsen af møllen blev foretaget af den tidligere møllemedhjælper Adolph Vladimir Zielke. Som tolvårig kom han til Sønderjylland fra Volhynien i Ukraine, hvor der, da Første Verdenskrig brød ud, var en stor tysk koloni. Han arbejdede først på en tysk domænegård, men blev i 1921 ansat som landbrugsmedhjælper hos familien Freese i Sillerup Mølle.

Senere kom han i lære som møllersvend, men fik ikke svendebrev, da han kun havde gået halvandet år i skole. Ikke desto mindre var han en god medhjælper i de tre år, han arbejdede i møllen, ligesom han, da restaureringsarbejdet begyndte tres år senere, blev en dygtig vejleder for de uerfarne begyndere i møllerfaget.

Vinteren efter den højtidelige genindvielse, hvor møllelauget kunne høste frugten af mange års virke, overtog Den Selvejende Institution også møllerboligen, laden og en del af marken, hvilket giver bedre muligheder for institutionens mange aktiviteter.

Sillerup Mølle fremstår nu som en af de hundrede bedst bevarede danske møller, og blandt kendere betegnes den som en stærk og velfungerende mølle. Den kom da også med i den store møllefredning i 1998.

Den nuværende mølle, museumsmøllen

Sillerup Mølle er den eneste bevarede vindmølle på Haderslevvegnen og er nu et arbejdende museum, hvor man kan se mølleriet, som det foregik for hundrede år siden. Ved et besøg får man et fint indtryk af, hvor slidsomt og hårdt møllerearbejdet var i gamle dage, og hvor opmærksomme møllerne skulle være på vind- og vejrforhold for at få det hele til at fungere.

Når der er vind nok, udnyttes dens kraft af de lange vinger; ellers må hjælpemotoren som tidligere i funktion, så mølleriet kan fungere. Der er 'franskeren' med sin sigte, som maler mel til brød, tre bygværne, som maler byg til svinefoder, og skallekværnen, som afskaller byg.

Boghvedekværnen med tilhørende sigter er under restaurering. Kun to boghvedeanlæg findes bevaret i Danmark, foruden Sillerup Møllens er der Damgård Møllens ved Røde Kro, som er funktionsdygtigt. Dengang da Sillerup Mølle blev drevet som en forretning, var det i øvrigt en fordel, at der var ovnhus i forbindelse med møllen, da ovnen,

ikke blot kunne bruges til brødbagning, men også til tørring af boghveden før formaling.

På mølledagen i 1998 blev der malet hvedemel for første gang siden mølleriets nedlæggelse, og det følgende år maledes der rug på 'franskeren' – for første gang siden Anden Verdenskrig – og det var den god til. Ved årtusindskiftet formaledes der i alt 100 kg rugmel og 500 kg hvedemel om året.

Det gamle møllemiljø er bevaret, og ved møllebesøg kan gæsterne deltage i selve møllearbejdet,

når det er roligt vejr. De kan også være med til brødbagningen, som foregår i ovnhuset en dag om ugen i højsæsonen. Tilfældige forbigående kan let lokkes ind på møllens område af den liflige duft af friskbagt brød, der strømmer ud fra bagehuset, der ikke er sammenbygget med møllen, men er en lille separat bygning på møllens toft.

Kilder: Vagn Rasmussen: Sillerup 2001; Klaus Eggertsen, Den Selvejende Institution Sillerup Mølle.

Bagehuset ved Sillerup Mølle

Skenkelsø Mølle

Maglehøjvej 42, Skenkelsø, 3650 Ølstykke

Vindmølle af hollandsk type med galleri

Hatten er løgformet

Opført 1891

Driften ophørt 1973

Restaureret i 1970'erne, 1980'erne og 1990'erne

Funktionsdygtig

Anvendelse: Museumsmølle og egnhistorisk museum

Møllen i landskabet

Kommer man kørende ad landevejen nordfra ned mod Ølstykke, kan man møde et fantastisk syn: drejende møllevinger med sejl dukker pludselig frem. Når man så kommer helt op til Skenkelsø Mølle, for det hedder denne vindmølle efter bebyggelsen Skenkelsø, kan man opleve at se møllen i fuld funktion, således som alle Danmarks vindmøller arbejdede, før verden gik af lave i perioden omkring Anden Verdenskrig.

På Ølstykke-egnen blev der tidligt anlagt en lang række vind- og vandmøller. Landskabet er velegnet til begge dele, bakket og gennemstrømmet af vandløb, som det har været siden Istiden.

Der ligger i den vestlige del af området flere mose- og engdrag, som er rester af søer, eksempelvis Skenkelsø Sø, mens der øst for israndslinjen fra Slangerup til Skenkelsø findes højedrag med toppe på mere end 50 meter.

Vandmøller ved Værebros Å

Nord for Ølstykke i Jyllinge Sogn eksisterede der allerede i den tidlige Middelalder en mølle, Nedre

Værebros Mølle, for man ved, at Københavns grundlægger biskop Absalon i 1175 skænkede den til Æbelholt Kloster, der lå i det nuværende Frederiksborg Slotsogn. Området ved Værebros var i hele Middelalderen et meget befærdet sted. Netop ved færdselsårer byggedes møllerne ofte, og her mødtes fjendtlige hære. Ved Værebros udkæmpedes også et slag i den tidlige Middelalder, slaget mellem kong Niels og Erik Emune i 1133. Rester af den gamle vejdamning, der fører ud over engen, eksisterer endnu og er fredet.

I Gundsømagle Sogn fandtes i 1377 Øvre Værebros Mølle, og ifølge jordebogen fra det år hørte den og Nedre Værebros Mølle under Roskilde-bispen. Begge møller blev som alle andre møller, der tilhørte den katolske kirke, overtaget af kongen ved Reformationen. Her drejede det sig om 29 andre vandmøller og 9 vejmøller, den almindelige betegnelse for vindmøller i ældre tid.

Vindmøllerne ved Øvre Værebros Vandmølle

På Ølstykke-egnen blev den første vindmølle, en stubmølle, opført i 1625 af møllebygger Claus Langkow som erstatning for Øvre Værebros Mølle, der lå øde, sandsynligvis som følge af, at de omkringboende bønder havde ødelagt den, fordi det opstemmede vand oversvømmede deres enge. Møllen gik imidlertid i stykker tre år senere, og i 1634 blev mølleskroget overført til København. Her fungerede møllen som barkmølle og garvede huder for skomagerlavet. Barkmøllen eller Lille Blegdams Mølle lå på Nørrebro i Møllegade, lige over for Mosaik Kirkegård, hvor den var i drift til midten af 1800-tallet.

*Indkørsel til
Nedre Værebros Mølle*

Da det var nødvendigt for egnen at have en mølle, blev vandmøllen genopført i 1638. Imidlertid fortsatte problemerne, da bønderne ikke opgav kampen. I 1675 mødte de op i samlet trop og ødelagde mølledæmningen. Senere fik de ved samme metode gennemtruffet, at Øvre Værebros Mølle i 1718 blev en græsmølle, hvilket i dette tilfælde betød, at den ikke malede fra maj til sankthans. I 1739 ødelagde bønderne atter mølledæmningen. De skyldige fik strenge straffe, men vandmøllen blev nedlagt. Den sidste gang, stigningene blev trukket, var den 3. april 1740, men mølleren blev holdt skadesløs, da de oprørske bønder skulle betale ham 1.200 rigsdaler i erstatning og kongen give ham materialer til opførelse af en vindmølle på Gundsømagle Mark. Allerede i 1728 havde mølleren ladet opføre en stubmølle på Svedstrup Mark, for bønderne skulle jo trods alt have formålet deres korn i græsmølleperioden. Denne mølle holdt ud helt til 1879, selv om der efter lukningen af vandmøllen blev opført en hollandsk vindmølle og en hestemølle. Da møllen blev en græsmølle, fik mølleren til gengæld tilladelse til krohold, fordi den lå ved den alfare vej. Et århundrede senere udvidedes tilladelsen til også at drive landhandel, og i slutningen af 1800-tallet havde møllen desuden maltgøreri og bageri.

Det var en stor virksomhed i årene efter midten af 1800-tallet, men også vindmøllen lukkede. Den blev taget ned i 1911. På Roskildevej 43 i Jyllinge kan møllestubbene endnu ses, ligesom der er rester af vandmølleindretningen ved de nuværende bygninger.

Øvre Værebros Vandmøllens historie

Vandmøllen i Øvre Værebro var oprindelig en af de største vandmøller i Nordsjælland. Ligesom andre møller blev denne givet i forlening til mænd, der havde tjent kongen. En af dem var Jens Fuchs, der var kongelig enspænder, det vil sige kurér. Hans forleningsbrev på møllen stammer fra 1564, og han fik senere også brev på en af kronens ålekister i sognet, hvor han boede på Gundsømaglegård. En sten ved landevejen i Gundsømagle by bærer inskriptionen: »G.A.D.E. IENS FOX. MDLXXII«, der, selv om stenen bærer årstallet 1572, uden tvivl hentyder til hans klage i 1581 over, at lensmanden havde tilladt, at noget af almindingen og gaden var taget ind til haver.

Fra 1697 kendes en beskrivelse af vandmøllen i Øvre Værebro. Den havde da fire vandhjul, hvoraf ét blev brugt til at drive stampemøllen, mens de tre andre overførte vandkraften til to kværne, som formalede korn til mel, og til én, der fremstillede gryn og malt. Intet under, at møllefæsterne blev holdne mænd ligesom Jens Jensen, der, da han

døde i 1701, kunne få en begravelse inde i Gundsømagle Kirke sammen med sin kone Maren Hansdatter, der døde seksten år tidligere. Stenen er nu opsat i kapellet.

En senere mølle var vejmølle Carl Friedrich Boserup, som døde i 1799. Han var selvejer og stammede fra Jonstrup Mølle, som ejedes af hans mor Kirsten Rasmusdatter og hendes mand Hans Larsen, den tidligere ladefoged på Edelgave i Smørum Sogn, der tilhørte hendes svoger. Carl Friederichs far var student Erik Spliid, huslæreren på Edelgave. Denne døde imidlertid inden brylluppet med Kirsten Rasmusdatter, som fik bevilling til at måtte kaldes enke og hendes barn ægtefødt mod, at hun gav et bidrag til det nærmeste hospital. Navnet Boserup stammer fra Carl Friederichs to hustruer, døtre af en birkeskriver i Bistrup. Ane Kirstine døde i 1783, og derefter giftede han sig med hendes søster Johanne, og sammen med dem ligger han begravet i Ølstykke Kirke under en blåsort kalksten. Så selv om vandmøllen var ophørt næsten tres år tidligere og Kirsten Rasmusdatter skød penge i sønnens foretagende, må der have været gang i mølleriet – ellers ville møllerfamilien næppe have fået så fin en gravplads.

Nedre Værebros Mølle

Nedre Værebros Mølle var som Øvre Værebros Mølle anlagt som kornmølle, og den blev ligeledes senere udvidet med maltgøreri og bageri. Vandmøllen, som ligger på Værebrovej 31 i Jyllinge indstillede driften i 1862, da ejeren Jørgen Nielsen ifølge sin møllersvend Hans Peder Simonsens optegnelser solgte opstemningsretten for 20.000 rigsdaler til bønderne i Veksø, der var utilfredse med, at deres jorder blev oversvømmet, når han stemmede vandet. Mølledammen udtørredes derefter, men eksisterede som en fordybning i jordsmonnet i mere end hundrede år, indtil den blev fyldt op. Tidligere gik vejen til Roskilde, der nu er ført uden om møllegården, igennem gårdens nordre port lige ved vandmøllebygningen. Den fortsatte tværs over gårdspladsen og ud gennem den sydlige port, så hvis mølleren lukkede sine porte, lukkede han også for landevejstrafikken. Endnu råber rester af belægning, at her gik der engang en vej, og det er umuligt, at dyrke jorden på stedet. Da den nuværende ejer Kim Jensens forældre købte møllegården i 1967, eksisterede det forfaldne århundredgamle vandhjul stadig, ligesom der var bevaret rester af drevene. Møllehuset udgjorde den ene ende af det lange stråttækte bindingsværksstuehus, så inventaret blev fjernet, og bygningen, der var ved at falde sammen, sat i stand. Anlægget er meget smukt og faldt i sin tid godt ind i det omgivende landskab, der nu er helt

Skenkelsø Mølle

præget af, at byen er flyttet på landet i de sidste årtier af 1900-tallet. Det ses tydeligt, når man står i vejkrydset, hvor Jørgen Nielsen og hans kone, møllerenkne Ane Cathrine Iversdatter, i 1832 lod opføre en hollandsk vindmølle som hjælpemølle for vandmøllen. Den var i gang til 1950, men den oprindelig svanskrøgende mølle har siden da mistet både hat og overmølle. Kun den ottekantede undermølle, der er opført i grundmur, står tilbage, men lokalerne er i brug. Man kan finde møllen lige syd for vandmøllen på adressen Værebrovej 33.

I umiddelbar nærhed ligger stadig bygninger, der indeholdt nogle af de virksomheder, som Jørgen Nielsen, der blev en holden mand, oprettede. Han gav sig af med maltgøreri, bryggeri, købmandshandel, bageri foruden landbrug. Han opførte også møller både i Gundsømagle og i Stenløse.

Den sidste var en københavnsk mølle, Nybroe Mølle, som blev taget ned fra sin plads på Vesterbro ved Enghavevej og stod genopført i landsbyen i 1861. Det var en moderne hollandsk vindmølle fra 1847, som i København havde erstattet en gammel stubmølle. Den flyttede mølle var især moderne, fordi hattens drejemekanisme ikke hvilede på træklodser, men jernruller, hvilket betød, at den drejede hurtigt og let. Det hjalp den dog ikke til fortsat virke i København, men den vurderedes omkring 1850 til 20.000 rigsdaler, og muligvis blev erstatningssummen for nedlæggelsen af vandmøllen derfor sat til dette beløb. Jørgen Nielsen afhændede dog den tidligere Nybroe Mølle næsten med det samme, måske fordi han fik den billigt og derfor kunne sælge den med fortjeneste – her er de officielle dokumenter tavse ligesom Hans Peder Simonsen.

Men økonomiske problemer havde Jørgen Nielsen og hans nye kone, Gertrud Albrechtsdatter, ikke. Det fortælles, at mølleren kørte i landauer med firspand og kusk på bukken, og han kunne uden varsel skaffe bønder til kørsel, hvis der var kommet fragt til ham med skib, der lå ved kaj i Frederikssund. Hans Peder Simonsen fortæller også, at vandmøllen ved nedlæggelsen var en stor mølle med fire kværne og en skallekværn (grubbe- eller pillekværn) samt andre redskaber til at lave mel og gryn. Arbejdet i møllen blev udført af fire svende, hvoraf den ene stort set altid var beskæftiget med at bilde, dvs. ophugge rillerne i kværnstenene. Arbejdsdagene var lange, for det meste 15-16 timer. Kunderne ville som regel gerne straks have deres formalede korn med hjem, og det betød, at den store gårdsplads var fyldt op med køretøjer, undertiden til hen imod midnat. Underligt må det have været, da lyden af vandets brusen forstummede, møllens kværne stod stille,

og bønders og karles snak ikke længere gav genlyd i den firlængede gård.

Skenkelsø Møllens historie

Ligesom andre steder i landet betød møllenæringsens frigivelse i 1862 også her på egnen, at der byggedes flere hollandske vindmøller. I Ølstykke blev der i tilknytning til et bageri i 1865 opført 'Den Lille Mølle'. Bageriet lukkede, da bager og møller Lind døde i 1891, men møllen malede helt til 1930, hvorefter den blev revet ned. Et minde om bageriet er en stor kobberbageform, der findes i museet på Skenkelsø Mølle.

På samme tid, som brugeren af bageformen døde, lod ejeren af Tungegård, Peder Pedersen, en af de store jordbesiddere på egnen, Skenkelsø Mølle opføre i Jørlunde Sogn, som er kendt fra Morten Pontoppidans højskole. Morten Pontoppidan var bror til forfatteren Henrik Pontoppidan og ledede selv højskolen fra 1880 og netop til 1891, samme år, som møllen blev opført og taget i brug omkring den 1. oktober. Peder Pedersen drev sin spåntækte mølle med den løgformede hat ved hjælp af bestyrere indtil 1905, da han solgte den til Lars Hansen, som var født i Viby Sj. i 1868 og kom fra en stilling som møllersvend på Øvre Værebro Mølle. Hans kone blev en pige fra egnen, Anna Marie Lind, som var datter af møller Lind på 'Den Lille Mølle'. I deres tid blev Skenkelsø Mølle moderniseret, så driften også kunne foregå i vindstille vejr. Det skete i 1913, da der i undermøllen blev indlagt en 14 hk Dan petroleumsmotor, som kunne drive både kværne og hejseværk. Denne motor var i brug til 1941, da den blev erstattet af en 15 hk elmotor, som kasseredes i 1973. Motoren eksisterer stadig, men er ikke funktionsdygtig. Skenkelsø Mølle ligger ellers i et tætbebygget område med træer, som dæmper vinden, så møllen kunne nok have brug for motorkraft, hvis den skulle drives kommercielt.

Den sidste møller

I 1941 solgtes Skenkelsø Mølle til møller Karl Eriksen. Han drev møllen de følgende 31 år, indtil Ølstykke Kommune købte den. Heller ikke her på stedet kunne den tekniske udvikling standses, selv om møller Eriksen gjorde, hvad han kunne for at fortsætte mølledriften med en produktion af halvsigtemel som speciale. Efter en kort opblomstring under Besættelsen, hvor møllerne fik statslager af korn og blev autoriseret under statens kontrol, kom der færre og færre kunder. Der var allerede da mange møller, som var bukket under i konkurrencen med de store industrimøller og landbrugets egne gruttekværne (grutning/dyrefoder), der blandt andet blev drevet af vindmotorer.

De gamle møller blev overflødige, og efterhånden var der kun én vindmølle, Skenkelsø Mølle, tilbage på egnen.

Møllejorden blev udstykket i 1970, og allerede året efter tænkte møller Eriksen på at afhænde sin mølle. Han ville nødtigt have, at den skulle forfalde som så mange af de andre vindmøller, der mistede vingerne og fik huller i beklædningen. Ofte gik hatten også til, og hvis møllerne ikke endte med helt at forsvinde, stod de, og enkelte står der stadig, uden at have deres oprindelige funktion. Kun i det ydre og knap nok dér ligner de rigtige møller. Indvendig er de helt lavet om og indrettet til andre formål. Den skæbne ønskede Eriksen ikke skulle overgå hans mølle, den skulle bevares som en mølle med en alsidig produktion af mel og gryn samt foder.

Da Skenkelsø Mølle på dette tidspunkt kun var firs år gammel, ønskede Nationalmuseet ikke at frede den, men Ølstykke Kommune forstod, at møllen var bevaringsværdig, og efter købet af den i 1972 afholdt kommunen udgifterne til en restaurering.

Mølledriften indstilles

Salget af møllen var betinget af, at møller Eriksen kunne fortsætte sit arbejde som forpagter i fem år og lejerne blive boende i stuehuset. Imidlertid indstillede han driften allerede året efter og bistod derefter ved restaureringsarbejdet på møllen, der trængte til et nyt galleri og til reparation af vognporten.

Op gennem 1970'erne fortsatte istandsættelsen, og krøjbjælken, persen og svansen blev udskiftet. Møllehatten fik ny spånbeklædning, og vingernes hækværk blev forlænget. Det var derimod ikke nødvendigt at føre møllen tilbage til dens oprindelige skikkelse, som det har været tilfældet med så mange andre møller, for Skenkelsø Mølle var aldrig blevet selvkrøgende med vindrose eller blevet selvsvikkende med jalousivinger (klapper). Det kan måske undre, at en så sent opført mølle ikke var udstyret med klapvinger og vindrose fra starten, men Skenkelsø Mølle var muligvis genbrug.

Egnshistorisk Museum

Alt så ud til, at møller Eriksens ønske om en arbejdende mølle kunne føres ud i livet, men da der skulle skabes et rigtigt møllemiljø, standsede arbejdet i nogle år.

Allerede i 1973 fik Lokalhistorisk Forening, der var gået aktivt ind i møllebevaringsprojektet, lov til at bruge en del af møllebygningerne til lokalhistorisk museum med blandt andet gamle land-

brugsredskaber, og året efter blev der offentlig adgang. I 1978 skete det uheldige for renoveringsarbejdet, at møllens stuehus udbrændte ved en lynbrand, men det lykkedes at få huset genetableret i løbet af de næste to år. Naturens kræfter ramte atter møllen i 1981, da det ene vingepar knækkede i en storm, men allerede i 1984 havde møllen nye vinger, så den stod intakt. Der kom nu nye folk til med interesse i at få møllen til at blive en arbejdende museumsmølle, samtidig med at Ølstykke Egnsmuseum blev opbygget. I udbygningerne er der ikke længere melsække og husdyr, men landbrugsmaskiner, husgeråd og værktøj. Der er endvidere indrettet skomagerværksted, bødkerværksted og hattemagerværksted. Mølleboligen er udstyret med møbler og billeder fra omkring år 1900, og livet på Skenkelsø Mølle er beskrevet i tekst og billeder.

Først i 1995 kom de fuldt påsejlede vinger i gang, efter at de havde stået stille, siden møller Eriksen standsede dem i 1973. Det var et møjsommeligt arbejde at komme så langt, men nu er Skenkelsø Mølle et flot eksempel på en funktionsdygtig træmølle med en mængde bevaret mølleinventar bl.a. elmotor, triøre (rensemaskine), spidser (afskallemaskine), suger (skiller avnerne fra kernerne), kværne og en dobbelt Askaniasigte (cylinderformet sigte med fast sigteramme i den ene side). Den lokale opbakning omkring møllen og museet er stor. I 1994 blev møllen overdraget til et møllelaug, der sørger for møllens vedligeholdelse, og der er uddannet et par møllepassere. Driften af møllen og museet foregår i samarbejde med Ølstykke Historiske Forening.

I 2002 blev der indgået en samdriftsaftale med det statsanerkendte museum Færggården i Jægerspris Kommune. Det vil give Skenkelsø Mølle en bedre økonomi, da den vil få gavn af Færggårdens statstilskud. Ølstykke Kommune har dog altid været velvillig stemt over for møllelaugets arbejde og har netop givet det en bevilling til fornyelse af møllevingernes sejl.

Det er festdage, når vingerne påsejles og kværnene går i gang. Der foregår salg af møllemel, møllebrød og møllekager, og det dufter af kaffe, nybagt brød og æbleskiver overalt.

Kilder: Arne Sundbo: Øvre Værebro Mølle, Frederiksborg Amts Årbog 1949; Middelalderens Ølstykke; Rundt om Skenkelsø Mølle, Lokalhistorisk Forening i Ølstykke 1991; Anders Jesper Nielsen: Københavns møller og volde 1997; Niels Erik Andersen: Historien om Stenløse Mølle, Stenløse Historiske Forening 2003; Fam. Jensen, Nedre Værebro Mølle; Ølstykke Egnshistoriske Museum; Knud Brandt, Skenkelsø Møllelaug.

Sønderho Mølle

Vester Land 44, 6720 Sønderho, Fanø

Hollandsk vindmølle af galleritypen

Hatten er løgformet

Opført 1895. Erstattede en nedbrændt stubmølle fra 1770

Driften ophørt 1923

Restaureret 1928-30, 1943, 1960'erne, 1983, 1995 og 2002-03

Funktionsdygtig siden 1995

Fredet. Anvendelse: Museumsmølle

Møllen i landskabet

Tidligere havde Fanø flere vindmøller, og det første man så, når man nærmede sig øen fra Esbjerg, var møllerne i Nordby. I dag skal man bevæge sig ad landevejen de ca. 12 kilometer til øens sydende for at opleve en mølle. Det er Sønderho Mølle, som man kommer til i den nordlige udkant af landsbyen. Her står den på en bakke vest for vejen for enden af en stejl opkørsel. Tidligere gik møllevejen igennem møllegården, men blev senere ført syd om denne. Gården, en typisk Fanøgård fra 1760, er siden 1940 i privateje.

Fra møllen er der et fint udsyn ud over klit- og hedelandskabet mod vest og nord, hvor der er enkelte dyrkede jorder. Sydøst for møllen ligger Sønderho med de karakteristiske gamle Fanøhuse. Her boede tidligere de mange søfolk på øen, der sammen med møllens kunder skaffede sønderhoningerne brød på bordet. For de søfolk, der blev derude, finder man lige over for møllen på den nye kirkegård et smukt monument med en fanøkone og to små piger, der spejder ud over havet, mens natursten bærer navnene på de omkomne sønner, mænd og fædre her fra Sønderho, som tidligere var 'enkernes by'.

Møllens historie

Sønderho Møllens historie er kort, da den blev opført i 1895, men der har været mølle i Sønderho langt tidligere, og selv om landbruget bl.a. på grund af sandflugt havde trange kår på øen, var der korn at formale i flere hundrede år forinden. I begyndelsen måtte bønderne tage den lange vej til Ribe, da de alle var kongens bønder, idet Fanø var krongods.

I Ribe lå Kongens Mølle eller Overmøllen, en vandmølle, som omtales første gang i 1255. Pligtige til at være møllegæster her var alle fæstere under Ladegården, og det var fanøboerne netop. Fæsterne i Nordby hørte også under Ladegården, men allerede omkring 1614 stod der i Nordby en lille vindmølle, som klarede det meste af formalingen, især om vinteren, når der ikke kunne sejles over til Ribe. Kongens Mølle led ofte skade, når der var stormflod, så Ribes borgmester fik tilladel-

se til at lade en vindmølle opføre i 1602. Men den måtte kun bruges, når det var umuligt at få malet i byen, så foreløbig klarede Ribe sig med Kongens Mølle og de to andre vandmøller, Ribe Ydermølle og Midtmøllen, der begge stammer fra 1500-tallet ligesom Ribe Stampemølle ved Stampemøllestrømmen, Holmevej 2. Kun sidstnævnte er i funktion som en privat elproducerende mølle med en 80 hk turbine, som forsyner 16 husstande i Skovgade. Midtmøllen, Mellemdammen 22, hvor selve møllehuset er fjernet, er indrettet til boliger, mens Ydermøllen, Nederdammen 11, rummer boliger og forretninger. Her eksisterer møllens overfaldshjul, et såkaldt Ponceletsk hjul (se Frederiksværk Krudtmølle) imidlertid stadig.

Kongens Mølle var ofte i så ringe stand, at det blev besluttet at sælge den i 1684, men der var ingen købere. Stiftamtmanden foreslog derfor, at den skulle nedbrydes og materialerne sælges, men planen blev ikke realiseret, selv om møllen var til fare for sine omgivelser. Men hvad mennesker ikke kunne effektuere, kunne naturen. Møllen blev helt ødelagt ved en stormflod i januar 1696, og dens møllegæster måtte søge til andre møller, i byen eller på landet, og der var rift om at få dem som møllepligtige kunder.

Sønderho får sin første privilegerede mølle

Allerede før 1696 stod der en mølle i Sønderho, hvis ejermand var Jens Jensen, men den blæste ned i en storm dette år, måske blev den offer for den samme storm, som gik ud over Kongens Mølle Uden tvivl som et resultat af, at hverken Kongens Mølle eller den lokale mølle kunne benyttes af sønderhoningerne, ansøgte 44 fiskere i Sønderho den 30. maj 1701 om tilladelse for deres sognepræst til at opsætte en vejmølle i Sønderho:

»Såsom vi fattige fiskere så hjertelig ønsker her i Sønderho Sogn en vejmølle at opsættes, efterdi de fleste af os ingen heste og vogne har og derfor med stor bry eller godvillighed må forskafe os korn til vor fattige underhold ved at henage til Nordby Mølle, hvortil er 1½ mil, og tit når vi dér enten med vogne eller både henkommer, møllen ikke kan kværne, og vi så må lade kornet blive umalet, når vi mest trænger derfor, og vi ej for vort fiskeri kan få tid med vore store både at rejse længere vej hen, og om vintertid mangan gang ingen både derhen kan komme, så den fattige mange vintre derover har været i stort betryk for deres og deres små børns daglige brød«, og de fortsætter med at love, at de vil søge denne mølle, dersom tilladelsen bliver givet.

Svaret kom allerede den 14. juni, og stiftsbefalingsmand Hans Schack i Ribe videregav hans kongelige majestæts tilladelse. Den blev givet på

Sønnerho Mølle

den betingelse, at der skulle betales landgilde til hans kongelige majestæts jordebogs forbedring efter advinant imod den vejrmølle, som stod i Nordby, og desuden skulle beboerne være forpligtet, når de kørte deres korn til Ribe, at lade male i den mølle næst uden for Ribe bys Nørreport (Ydermøllen).

Præsten i Sønnerho Christian Engelstoff fandt så et højt sted 'et bjerg' tæt ved præstegården, hvor vindmøllen blev opført. Han kone kom til at stå som ejer, måske fordi han ikke syntes, at det var passende for en præst at drive mølleri. Fæstebrevet, der også blev udstedt til konen, Anna Nielsdatter Struchs, gjaldt bjerget med vejrmølle og omliggende kørselsplads, som skal »bruges og beholdes af hæderlige matrone Anna Nielsdatter i hendes livstid«, hvis hun overholdt sine forpligtelser.

Problemer med møllepligten

I 1737 forsøgte kronen at sælge mølleprivilegiet til Kongens Mølle på en auktion, men der var ingen, der bød på den. Året efter gentoges auktionen med et utilfredsstillende resultat, møller Johan Hansens bud lød kun på 44 rigsdaler, men han fik alligevel skøde på den; dog først efter forhandlinger i 1740-1741 opnåedes der enighed om salgsbe-

tingelserne. Privilegiet skulle bruges til en vindmølle, som kom til at hedde Ribe Vejrmølle. Den eksisterer ikke længere, men den blev opført uden for Nørreport på Ladegårdsmarken. Møllegæster skulle være de bønder, som havde hørt til Kongens Mølle. Bestemmelsen kom dog ikke til at gælde sønderhoningerne, der jo længst havde fået deres egen mølle. De mente i øvrigt, at hverken de eller deres forfædre havde været »forbunden til at være visse møllegæster til nogen mølle«, men at de havde malet en del af deres korn på håndkværne og ellers havde ladet male i Ribe, Tjæreborg, Jedsted, Gørding, Bramminge, Ålbæk, Nordby, Spangsberg og i andre møller, hvor det var bekvemt for dem at komme. Dog var både Ydermøllens ejer og senere ejeren af vindmøllen utilfredse med at miste dem som møllegæster. Ejeren af vindmøllen endte da også med at få en lille kompensation på to gange 4 rigsdaler fra de to møller på Fanø.

Sønderhoningerne var dog ingenlunde tilfredse med Christian Egelstoffs mølledrift og var således presset fra flere sider. En del foretrak stadig at få deres korn formalet i møller på fastlandet eller at tage turen til Nordby og kørte lige forbi både møllen og præstegården på deres vej nordpå. Hvorfor de ikke ønskede at gæste den pligtige

mølle, ved man ikke – måske var præsten dem bare for foretagsom og stejl – men der opstod mange stridigheder mellem møllerpræsten og hans sognebørn, selv om de selv havde ønsket, at han skulle opføre møllen.

Brinch og Sonnichsen som mølleejere

I 1742 døde pastor Engelstoft og hans to døtre, der begge var gift, kom til at eje møllen sammen med deres mænd. Ganske kort tid efter overdrog de deres arv til Sonnich Jensen, der på sønderhoningernes vegne var til stede ved frikøbet af Sønderho og Nordby Sogne i 1741. Sønderhoningerne betalte Christian den Sjette 1.698 rigsdaler, Nordby Sogn købtes for 6.524 rigsdaler, men så var fanøboerne ikke blot herrer i eget hus, men havde også både jagt- og strandret. Det sidste havde øboerne ikke regnet med at få på auktionen, som efter traditionen ikke gik helt hæderligt til, da fanøboerne havde fået rådstuebetjenten til at stille rådhusuret en time frem, så den var afsluttet, da deres konkurrent herremanden på Trøjborg nåede frem.

Rugmøllen og Pillemøllen i Nordby

Efter nogle års forløb solgte Sonnich Jensen halvdelen af møllen til den foretagsomme kroer Søren Pedersen Brinch i Sønderho Kro, som var søn af møllebestyrer Peder Hansen Brinch i Nordby, hvis to brødre var møllere i Varde og i Alslev. Selv lod han i 1775 opføre en stubmølle i Nordby, hvori der efter bevilget ansøgning blev indlagt en skallekværn (grubbe- eller pillekværn), og derfor i modsætning til den gamle Nordby Mølle, Rugmøllen, blev kaldt Pillemøllen.

Søren Brinch beholdt sin part i Sønderho Mølle, da Sonnich Jensen døde i 1760. Denne efterlod sig bl.a. en smedje og part i flere fartøjer. Parten i Sønderho Mølle arvedes af sønnen Thomas Sonnichsen, der var gift med Anna Pedersdatter Brinch, Søren Brinchs søster. På overtagelsestidspunktet var Thomas Sonnichsen 47 år gammel og havde været skipper i tretten år.

Men Thomas Sonnichsen gik alligevel op i mølledriften, og straks efter overtagelsen af Sønderho Mølle, der stadig var den gamle stubmølle og i en elendig forfatning, ansøgte han om tilladelse til at opføre den »et par tusinde skridt nærmere byen«. Stedet, han havde valgt, var, hvor Sønderho Mølle står i dag, så man forstår, at tilladelsen blev givet. Dog skulle han bekendtgøre flytningen for de søførende, da møllen også fungerede som sømærke.

Den anden stubmølle opføres

Samtidig med at den nye mølle blev opført – sandsynligvis med anvendelse af materialer fra den

gamle – byggede Thomas Sonnichsen den nuværende møllegård ved foden af møllebakken. Den oprindelige, der bestod af et hus på 6 fag og et på 3 fag, eksisterede til 1906, da den gik op i luer.

Den samme skæbne overgik også stubmøllen allerede ti år efter opførelsen. Den nedbrændte den 10. marts 1770, men blev straks genopført. Denne tredje og sidste stubmølle havde to lofter, hvert var 6½ alen (ca. 4 meter) højt, og arealet var på 52 kvadratalen (20,50 m²). Kroppen var beklædt med træspåner, mens hatten var tækket med strå. På Sønderho Sognearkiv findes et fotografi af møllen, som viser, at den havde sejlførende vinger.

Fire år efter opførelsen blev der installeret en skallekværn, men det skete, uden at de to ejere havde søgt kongen om tilladelse til at gøre det. Det gik ikke helt ustraffet hen, da forseelsen blev opdaget i 1793. Ejerne fik pålagt at betale en afgift på 40 rigsdaler, hvilket vel var rimeligt i betragtning af de mange år, de havde ladet fremstille byggryn uden at have bevilling. Det var ikke mølleren, som kom til at bøde for fejlen, da han blot var bestyrer. Ved folketællingen i 1787 var det den 28-årige Hans Clausen, der var vejrmøller. Han var gift med Maren Hansdatter, og de havde en lille datter på ét år. Møllen drev han ved hjælp af den 18-årige møllersvend Thomas Hansen. En ugift faster på 54 var der også plads til i hjemmet. Hun hed Johanne Jensdatter Brinch, og det betyder, at Hans Clausen, var søn af Claus Jensen, der ejede en part i Rugmøllen. En anden søn af ham ved navn Jens Clausen var i 1801 bestyrer af den, og han blev senere ejer af vejrmøllen i Ribe.

Søn efterfølger far

Thomas Sonnichsens døde i 1790, og hans kærlighed til Sønderho Mølle og mølleri kan ses på hans gravsten, der nu ligger i Sønderho Kirke ligesom hele Møllerslægten. På stenen kaldes han Thomas Sonnichsen Møller, og der findes afbildet en stubmølle, hvis vinger drejes rundt af en engel, mens en anden engel drejer møllen op mod vinden. Denne udsmykning fik Thomas Sonnichsen ideen til fra sin fars gravsten, hvor Sonnich Jensen også kaldes Møller, selv om heller ikke han drev møllen selv.

Arvingen til Thomas Sonnichsens halvpart var atter en søn, Peder Thomsen, der allerede da havde part i Rugmøllen i Nordby og i Hennegård med mølle, men desuden var han skibsfører og reder. Søren P. Brinch sad nu i meget fattige kår og havde også problemer med at klare sit mølleri i Nordby. Derfor kunne han ikke betale halvdelen af afgiften, og det blev så pålagt Peder Thomsen, der var meget formuende, at betale hele summen. Samtidig købte han Brinch ud.

Frederik Lauritsens slægt

Da Peder Thomsen, der også var strandingskommissær, døde i 1816, ejede han ikke hele møllen, men hans fire børnebørn, der var børn af skipper og eksamineret styrmand Sonnich Pedersen Møller, død i 1807, overtog hans part. Den daværende møllebestyrer Frederik Lauritsen, der var kommet til omkring 1795 ved at gifte sig med sin forgængerens enke, havde efter få års forløb erhvervet en part i møllen, og i 1829, da han døde, ejede han halvparten. Atter kom en søn, der var skibsfører ind i billedet. Han, der hed Laurits Frederiksen og var født i 1798, arvede faderens halve part, og i 1838 fik han skøde på denne og den anden halvpart, som tilhørte skibsfører Jes Jensen Sonnichsen yngre, der havde været gift med Sonnich Pedersens datter, og Karen Nielsdatter, enke efter skibsfører Peder Thomsen Sonnichsen, ovennævnte Sonnich Pedersens søn. Ejendommen bestod da foruden stalden på 7 fag og det dermed sammenbyggede salshus på 5 (i alt 12 fag) og et 11 fags ladehus, der i 1829 var vurderet til 2.735 rigsdaler.

Både hus og lade blev udvidet i Laurits Frederiksens tid, og til mølleriet blev knyttet en maltkølle, hvor den spirede byg (grønmalten) blev tørret inden ølbrygningen. Folketællingen 1845 fortæller, at Laurits Frederiksen havde en stor husstand. Foruden mølleren, hans kone Ane Pedersdatter og deres fem børn var der møllersvenden Hans Jensen Clausen, dennes kone og tre børn. Tilknyttet møllen som ansatte var desuden møllerdrengen Hans Jørgen Hansen og tjenestefolkene Hans Christian Pedersen fra Tjæreborg og Mette Nielsdatter.

Tre år senere slog lynet det i stubmøllen. Det anrettede skader for 1.230 rigsdaler, men møllen brændte til alt held ikke – denne gang.

I 1871 med skøde det følgende år afstod Laurits Frederiksen Sønderho Mølle med møllegård til sin svigersøn, der var søn af ovennævnte Jes J. Sonnichsen, og gift med Anna Lauritsdatter. Han var også skibsfører og hed Peder Thomsen Jessen. Da han døde to år efter sin svigerfar i 1888, kom en ny skibsfører til. Det var Anders M. Knudsen, hvis mor var søster til Peder Thomsen Jessen. Allerede i 1891, efter sin kones død, solgte han møllen for 4.725 kr. til møllerne J. Mortensen og Ditlev Blangsted Thyssen fra Nordby.

Møllerne i Nordby forsvinder

Møllerne i Nordby led en krank skæbne. Mortensens mølle nedbrændte i 1865, men blev genopført for i 1923 at blive nedtaget og genopført i Måre på Fyn. Nu står den i Marokko. D.B. Thyssen var søn af Hans Peter Thyssen og præstedatteren Mathilde Rosine Pontoppidan, hvorfra slægten Pontoppidan-Thyssen stammer. Hans Peter Thyssen var adoptivsøn af Anders Johansen fra Brede, som ejede Pille møllen og Rugmøllen fra omkring 1800, (Folketællingen 1801 kalder ham mel- og grynmøller) til sin død i 1854. Adoptiv sønnen arvede begge møller, og i 1863 solgte han den mindste af møllerne til nedbrydning, hvorefter den blev flyttet til Horne. Den store mølle, Pille møllen, blev også nedbrudt, og en hollandsk vindmølle opført i stedet. Denne brændte ved højlys dag og i klart vejr den 16. september 1886, og det berettes, at der, lige før møllen brød i brand, lød et højt knald. En

*Maleri af N.P. Mols
»Æ Hjøwerplads, Nordby«
Fanø Kunstmuseums
samling.
Nordbys møller i
baggrunden*

mere moderne hollandsk vindmølle med vindrose og klapvinger (jalousivinger) erstattede den. Uheldet var imidlertid atter ude efter møllen, og den nedbrændte den 18. marts 1917, men da var den ophørt som mølle og fungerede som træuldsfabrik. Den blev ikke genopført.

Den hollandske mølle i Sønderho

Inden den onde lykke også ramte Sønderho Mølle, havde den fået ny ejer, styrmand Julius Svarrer. Om aftenen den 29. september 1894 var den gamle stubmøllens tid omme. Af ukendte årsager gik der ild i møllen, som i løbet af natten helt udbrændte. Ved branden blev kun møllegården skånet, da den lå og stadig ligger i nogen afstand af møllen neden for den klittop, hvor møllen stod.

Det blev styrmandens opgave at opføre en ny og tidssvarende vindmølle på den gamle mølles sted. Stubmøllen var til alt held forsikret, og både mølleren og møllens kunder fik erstatning. Der findes bevaret en opgørelse af skaderne efter branden, og den viser, at både en del korn og sække var gået tabt.

Det følgende år stod den nye hollandske vindmølle færdig, en mølle med muret undermølle og en ottekantet overmølle med tre lofter: kværnloft, stjernehjulsløft og hatloft. Møllens træskelet er tækket med tagpap (oprindelig filtpap) ligesom den løgformede hat. Fra kværnloftet er der udgang til galleriet, hvorfra reguleringen af det 28 alen (17,5 meter) store vingefang, der var forsynet med klapper (jalousier), foregik. Møllen var således oprindelig selvsvikkende, men der blev, vist som noget ret usædvanligt, bundet sejl på, når mølleriet skulle fungere. Tilsvarende var den selvkrøgende – hvilket den stadig er – med en vindrose, der automatisk drejer vingerne op mod vinden.

Hatten fra Sønderho Mølle Sommeren 2003. Foto udlånt af Hanne Clausen

Den sidste møller

Selv om Jens Svarrer stod med en god nyopført mølle efter branden, afhændede han den allerede i 1896 for 7.600 kr. til den 51-årige Niels Sørensen fra Gammelby ved Esbjerg gift med den ti år yngre Ane Botilde Sørensen. Han skulle blive den sidste møller i Sønderho. Det var dog ikke hans skyld, at mølleriet efterhånden ikke kunne betale sig, og i sommeren 1923, da han var 78 år gammel og seks år inden sin død, standsede han møllevingerne.

Efter mølledriftens ophør

Samme år blev møllegårdens lade revet ned af Andreas M. Knudsen, som ved salget i 1891 havde beholdt denne sammen med den halve gårdsplads, den halve mødding og ret til at bruge pumpen. I 1928 solgte Niels Sørensen, der flyttede til København, møllen og møllegården til journalisten Niels Th. Jerne og kunstmaleren Heinrich Dohm, en af Fanøs fine malere, der er repræsenteret på Fanø Kunstmuseum. Der var planer fremme om, at møllen skulle rives ned, men *Fonden Gamle Sønderho* blev dannet med henblik på at bevare den for eftertiden. Selv om møllen ikke var mere en 33 år gammel, var den allerede i meget dårlig stand, så en reovering ville betyde store udgifter. Det lykkedes dog for fonden at skaffe midlerne, og i 1930 blev møllen genindviet Et fotografi fra den lejlighed viser, at den da stod uden galleri og klapper på vingerne. Efter flere genvordigheder overtog fonden møllen, mens de to ejere beholdt møllegården. Her var der ingen fond, der trådte til for at standse forfaldet, og i en storm i 1935 væltede østenden af stuehuset, fordi alle skillevægge og stolper i den oprindelige stald, hvis 7 fag var sammenbygget med stuehuset, var blevet fjernet. To år senere overtog fonden dog også gården, da den ønskede at bevare den for om muligt at indrette den til museum. Det var imidlertid ikke overkommeligt for fonden, og i 1940 solgtes gården igen fra. De nye ejere blev forældrene til den nuværende, arkitekt Jørgen Lind fra Ribe, som overtog gården i 1976 og siden 1980 har anvendt den til helårsbolig. Den er nu på 11 fag, og Jørgen Lind har genopsat murankrene L F (Laurits Frederiksen) og A P B (Ane Pedersdatter Brinch) på østgavlen.

Istandsættelsen fortsætter, inventaret fjernes

Tre år senere på Sønderhodagen blev et nyt galleri indviet. Det skete desværre på bekostning af møllens inventar, da en del af omkostningerne ved opsætningen blev dækket ved at sælge krondrevet, den stående aksel og stjernehjulet, der alle var fremstillet af støbejern. Her, under Anden Ver-

denskrig, hvor jern var en mangelvare, indbragte salget 691 kroner.

Fonden var således oprindeligt indstillet på kun at bevare Sønderho Mølle som et vartegn, hvormed der dog også var forbundet mange udgifter, bl.a. blev vindrosen repareret i 1960'erne. Den økonomiske situation bedredes dog, da farmer Hedeman Sørensen i USA, den sidste møllers søn, i 1973 testamenterede 100.000 kroner til fonden. Pengene skulle bruges til vedligeholdelse af den fædrene mølle, og i 1983 blev galleriet rekonstrueret, så det kom til at ligne det oprindelige. Også krøjeværket blev istandsat, og møllen kunne atter krøje efter tres års forløb.

Atter funktionsdygtig

Mølledagen den 18. juni 1995 blev en stor dag for Fanø, for da fejrede Sønderho Mølle sin 100-års dag, ikke blot som en velbevaret og udvendigt intakt mølle, men efter mere end halvfjerds års forløb var den atter i stand til at male korn til mel. Allerede i 1990 var de manglende aksler og drev fra Frichs Fabrikker i Århus ved møllebygger Jens Jørgensens hjælp blevet anskaffet fra den ophørte Nørhøngård Mølle ved Gjerlev på Hobroegnen, en selvkrøjende og selvsvikkende mølle fra 1881. Da Sønderho Møllens kværne og sigter var intakte, manglede fonden kun de nødvendige penge, for at dens mølle igen ville være funktionsdygtig. Formanden Niels Brink Jensen havde håbet på en genindvielse det følgende år, da Fanø kunne fejre sit 250-års jubilæum som fri ejendom, men det kom til at vare fem år, inden vindkraften atter kunne udnyttes.

Umiddelbart efter den første restaurering skrev præsten Thordur Thomassen, forfatteren af det kendte digt »Tvende gange skudt i grus« til Dybbøl Mølle (se bind 1), som i 25 år holdt sommerferie på Fanø, et digt til Sønderho Mølle, hvor der står, at den nok aldrig kom til at male det gyldne korn til mel. Denne udtalelse blev gjort til skamme på mølledagen 65 år senere, hvor der ingen problemer var med at få kværnen til at male kornet, da der blæste en frisk vind, som fik godt fat i sejlene på møllevingerne. De var nu tillempet til at være sejlførende, selv om enkelte klapper fra de gamle vinger endnu lå i møllen i 1995. Sognepræst Bent Friis hældte den første sæk hvede i kværnen, som måske pastor Christian Engelstoft havde gjort det dengang i 1701, da hans stubmølle blev sat i gang. Melet kom fra møllen i Guldager, en foderstofforretning, som efterfulgte en vandmølle, der blev nedrevet i 1940, og en vindmølle, revet ned før 1920. I 2002 ophørte også foderstofforretningen. Til fortsat vedligeholdelse af Sønderho Mølle blev der doneret flere pengebeløb, bl.a. fra den

lokale sparekasse og Bryggeriet Tuborg, hvis bidrag skulle gå til opstilling af udstillingsmontrer og skabe i møllen.

Sønderho Mølle fredes

I 1998 blev møllen fredet, og det betød bedre økonomiske forhold, da den som andre fredede bygninger så at sige var kommet på finansloven. Fonden kan ansøge Skov- og Naturstyrelsen, nu Kulturarvsstyrelsen, om støtte, og det var allerede aktuelt i 1998, da møllehatten trængte til udskiftning. En ny møllehat koster 200.000 til 300.000 kr., og det blev først i sommeren 2002, at den gamle hat blev taget ned. En ny blev sat op sammen med vingefanget den 4. september året efter under møllebygger John Jensens ledelse. Arkitekt var Jørgen Overbys Tegnastue A/S i Gram, og de lokale håndværkere Niels Brink Jensen og malermester Kerry Harm Nielsen medvirkede også. Vingefanget blev også istandsat, idet den ene vinge, som var omkring tredive år gammel, blev helt fornyet, mens den anden på omkring femten år blev repareret. Samtidig blev vingerne ændret fra de oprindelige til rigtig sejlførende vinger, hvilket betød, at der skulle laves det dobbelte antal hækskeder til den gamle vinge. Støtten fra det offentlige omfattede også Fanø Kommune, men flere andre både lokale og udenbys fonde bidrog, blandt dem Frk. Constance Fuhrs Fond, der også viste sin interesse for møller, da bogen *Vindmøller og Vandmøller i Danmark* blev udgivet i 2001.

Den 11. oktober 2003 blev møllen genindviet, og efter denne omfattende restaurering vil Sønderho Mølle kunne arbejde – hvilket den gør ved særlige lejligheder – mange år frem i tiden uden andre udgifter end dem, som almindelig vedligeholdelse kræver. Det vil løbe op til omkring 25.000 kr. om året, men efter fredningen har Fonden Gamle Sønderho og Kulturarvsstyrelsen sammen lagt en tidsplan for de nødvendige vedligeholdelses- og renoveringsarbejder.

Der er planer om med tiden at skabe flere aktiviteter omkring Sønderho Mølle og dens historie, men allerede nu afholdes der ved møllen den årlige Sønderhodag, hvor besøgende kan opleve øens musik, og hvor fanøboerne danser i deres traditionelle drager.

Kilder: Niels Kromann: *Fanøs Historie* 1933; Otte Smith, Victor Hermansen: *Ribe Bys Historie 1730-1820* 1936; Andreas Sonnichsen: *Slægten Sonnichsen* 1972; Jørgen Lind, Sønderho-Arkivet: *En mølle bliver 100 år*, Mark og Montre, udg. af Jørgen Engel og Torben Mahler i *Museerne i Ribe Amt* 1994; Niels Brink Jensen, formand for Fonden Gamle Sønderho 1982-1998; Jørgen Lind, Sønderho-Arkivet og Møllegården, Sønderho.

Uggerslev Mølle

Pedersmindevej 12, Uggerslev, 5450 Otterup

Vindmølle af hollandsk type med jordomgang
Hatten er løgformet
Opført 1899 efter en nedbrændt mølle fra 1880
Driften ophørt 1967, 1990
Restaureret 1997-2002
Privat. Anvendelse: Museumsmølle

Møllen i landskabet

Lidt uden for landsbyen Uggerslev på Nordfyn ca. 5 kilometer nordvest for Otterup ligger Uggerslev Mølle. Selv om den hører til en af Danmarks yngste møller, er den interessant at besøge, da den sammen med den bevarede møllerbolig og den tidligere staldbygning giver et godt indtryk af, hvordan møllerliv foregik i gamle dage, når hestevognene og senere de små traktorer kom til mølle med bondens korn for at få det malet til foder til dyrene og mel til menneskeføde. Indkørslen til møllen er ret smal, da den går lige imellem de to fornævnte bygninger, men i det ret flade landskab rager den kønne mølle op, som den står med sin spåntækte krop og løgformede hat. Selv om den ligger lidt fra alfarvej, ses den tydeligt fra vejen, som fører til Otterup.

Møllens historie

Det var et chok for det lille samfund, da der under et tordenvejr i 1899 udbrød brand i Uggerslev Mølle, men der var ikke andet at gøre for Christen Jensen, hvis svigerfar gårdejer Rasmus Pedersen havde ladet den første mølle i Uggerslev opføre i 1880, end straks at gå i gang med at bygge en stedfortræder, som kom til at ligne den nedbrændte mølle. Den nye stod færdig i 1900 og blev også en hollandsk vindmølle med jordomgang, den løgformede hat blev igen tækket med tagpap og møllekroppen med spåner. Den underste del af kroppen var dengang beklædt med kraftige lodrette brædder, som var malet røde. Da de blev gamle og utætte, blev de beklædt med rødt tagpap, men de er nu udskiftet med klinkbyggede brædder. Hele bygningen, som inderst er et træskelet, står på et fundament af grundmur fra den første mølle.

Den nye mølle blev imidlertid opført som en tidssvarende mølle, da den blev selvkrøgende med vindrose, så mølleren eller hans svende ikke længere behøvede at stå på jordomgangen for ved hjælp af et kæde-træk at bringe det amerikanske krørehjul til at dreje vingerne op mod vinden. Ej heller skulle de kravle rundt på vingerne for at sætte sejl, for de sejlførende vinger var erstattet af vinger med klapper (jalousier), der åbnedes og

lukkedes manuelt fra jordomgangen. Vindrosen sørgede for, at vingerne altid stod i den rette stilling.

Kommer man til Uggerslev, vil man se, at møllen den dag i dag fungerer på samme måde.

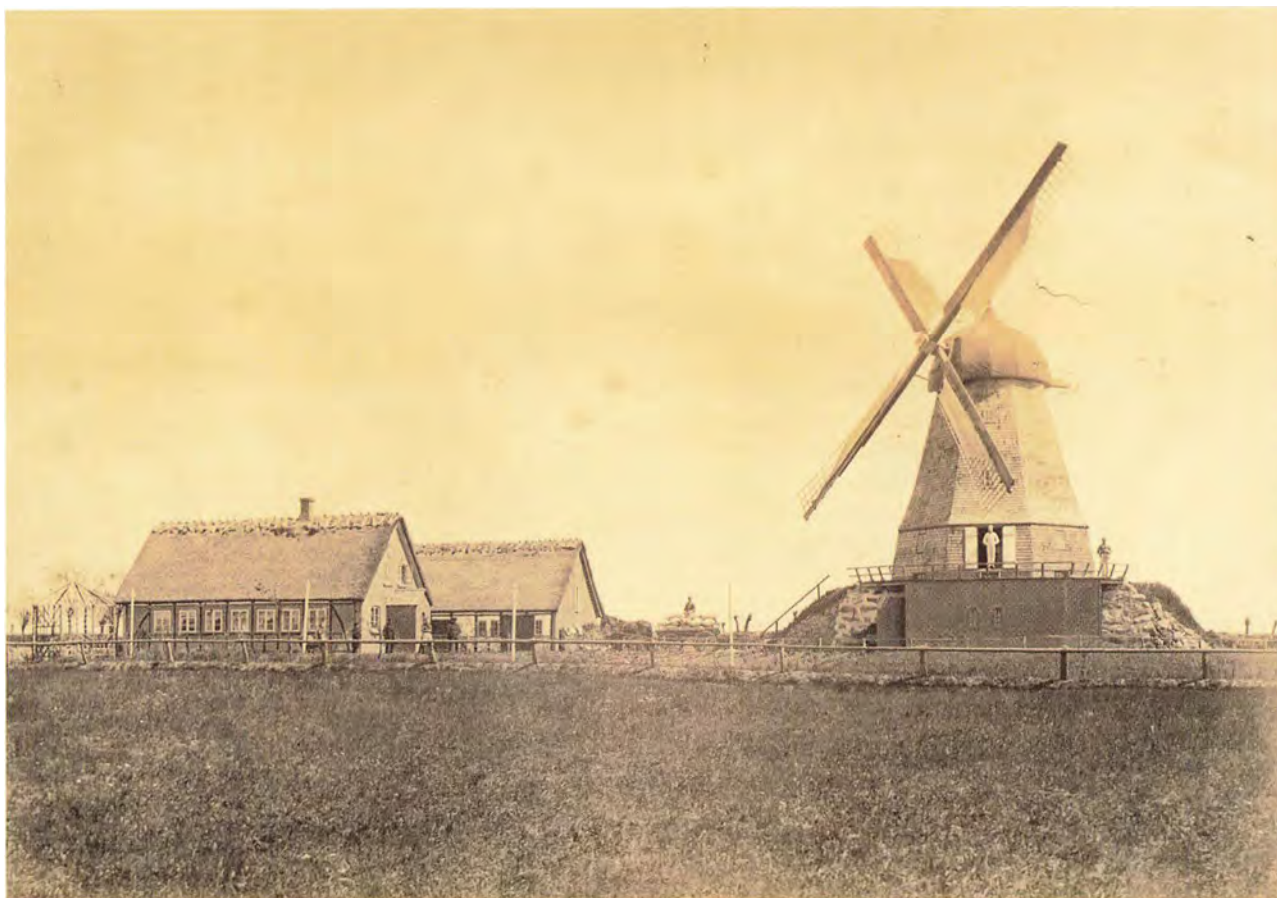
Møllerslægten

Rasmus Pedersen (1828-1914), Uggerslev Møllens grundlægger, var gårdejer i Langager i Melby Sogn vest for Uggerslev og ikke møllerlært, og derfor ansatte han straks, da møllen stod færdig, en bestyrer. Denne stammede fra Brandsby ved Otterup, var 27 år gammel og hed Christen Jensen. Før han kom til Uggerslev, havde han lært mølleri på Neder Mølle, som tidligere hørte under godset Harritslevgård lidt syd for Bogense, men blev frasolgt i 1825 og tilhørte Brandtslægten i flere generationer. Den har adressen Harritslevvej 2 og ligger smukt ved Bybækken neden for dæmningen, som fører vejen ind til herregården. En ganske lille idyllisk mølledam eksisterer stadig. Senere arbejdede Christen Jensen som mestersvend på Næsbyhoved Mølle i nærheden af Odense. Han var således en vellært møller, og det faldt sig så heldigt, at han og Rasmus Pedersens datter Ane Kirstine kom til at synes om hinanden. De blev gift den 10. december 1880, og Christen Jensen overtog møllen den 21. i samme måned.

Ikke blot møllerhåndværket kunne han til fingerspidserne, han havde stor faglig indsigt, og desuden en »ret enestående snilde til at arbejde i træ«, som der stod i en artikel i Fyns Stiftstidende i anledning af hans 50-års jubilæum i 1930. Han ikke alene kunne reparere alt, der gik i stykker, men kunne også selv fremstille nyt til mølleværket. Selv fortalte han, at det havde været hårdt at være møller. Det eneste tidspunkt, hvor en møllersvend ikke arbejdede, var, når det var stille vejr – ellers gik møllen dag og nat. Undertiden slap arbejdet op, når det havde blæst meget, og alt kornet var malet. Men møllen fik ikke lov til at stå stille af den grund, for så kunne folk jo tænke, at den ikke havde søgning nok. Så »malede man abekat-te«, dvs. man malede med tomme kværne.

I Christen Jensens tid nedbrændte savværket. Det skete i 1923, og selv om det lå lige op til vindmøllen, blev den ikke flammernes bytte. Savværket blev hurtigt genopbygget, og møllen arbejdede uændret videre, indtil Christen Jensen i 1931 installerede en 30 hk Bukh dieselmotor til erstatning for en dampmaskine. September samme år afhændede han sin virksomhed til sønnen Johannes Jensen. Han havde i en årrække været medarbejder i firmaet, var nu 25 år gammel og et par år forinden blevet gift med Anna Mary Nielsen fra Rostrup i nabosognet Skamby.

Den første Uggerslev Mølle. Foto udlånt af Lars Jensen

Selv om Uggerslev Mølle blev udsat for de samme problemer, som alle andre af Danmarks møller i forbindelse med den tekniske udvikling, der betød fremstilling af grutning (dyrefoder) rundt om på gårdenes små elektriske kværne og mel på de store industrimøller, klarede Johannes Jensen sig igennem både Landbrugskrisen i 1930'erne, Anden Verdenskrig og de første årtier derefter. Grunden hertil var delvis det store savskæreri, der havde eksisteret fra starten i 1880. Det blev drevet ved både vind- og motorkraft, og Uggerslev Mølle leverede blandt andet drittelstave til de nordfynske mejerier, hvis bødkere samlede dem til smørdritler. Den lokale befolkning blev også trofast ved med at støtte egnens kornmølle i omkring hundrede år.

Møllen istandsættes

Den gamle Bukh dieselmotor blev da også udskiftet med en større Holeby dieselmotor, der ydede 60 hk, og i 1956 iværksatte Johannes Jensen en større reparation af Uggerslev Mølle, hvor hele spånbeklædningen af fyr blev taget ned. I stedet opsatte møllebygger Holger Hansen og hans søn Egon Hansen 28.000 egespånere, som var blevet skåret på møllens eget savværk.

Fjerde generation tager over

I 1965 opførte Johannes Jensen den høje silo, men allerede den 1. juli 1967 blev møllen overtaget af hans søn Christen, der er par år forinden var blevet gift med Birgit Kristensen fra Møn. Christen var lige så aktiv som sin navnefælle, den nuværende mølles bygherre, og foretog store ændringer i produktionen og dermed også ændringer med hensyn til møllens inventar. Produktionen på franskkværnen af rugmel, som blev afsat til de fynske bagere, var allerede ophørt i 1965, og nu påbegyndtes en produktion af foderpiller på moderne maskiner. I forbindelse med installationen af disse blev det gamle inventar fjernet bortset fra den ene af de tre kværne. Noget kom på Nationalmuseets foranledning til Mølleudvalgets værksted i Lumby Mølle (se bind 1) lidt nord for Odense og en del til Blåbæk Vandmølle (se bind 1) ved Fakse, bl.a. franskkværnen.

Uggerslev Mølle kunne fejre sit 100-års jubilæum den 1. juli 1980 i fuld funktion og udvendig med det udseende, som den havde haft, inden den blev en moderne fabriksvirksomhed. Begivenheden nød stor bevågenhed fra både den faste kundekreds, den øvrige lokalbefolkning og turister, da den efterhånden var den eneste eksisterende vindmølle i området.

Produktionen ophører

Fire år senere blev møllen lejet ud til FAF (Fyns Andels Foderstofforretning), som ansatte Christen Jensen som bestyrer, og han fortsatte med pilleproduktionen til 1990. Tillige drev han et lille landbrug, da møllen havde et jordtilliggende på 5 tønder land, som stadig drives af familien.

I 1994 lukkede FAF sin afdeling i Uggerslev, og derefter blev møllen lejet ud til KFK (Korn- og Foderstofkompagniet), hvor Christen Jensens søn Lars Johannes var fuldmægtig i firmaets Odense-afdeling. KFK drev forretning med korn og foderstoffer fra Uggerslev Mølle, ligesom Christen Jensen og FAF tidligere havde gjort, men KFK's lejemaal ophørte den 31. december 1999. Korn- og Foderstofkompagniet ophørte helt i 2002.

Møllen som vartegn

Selv om Uggerslev Mølle ikke længere brugte vindkraft, blev vindbjørnen (egebjælken, hvor mølleakslen eller vingeakslen hviler) udskiftet i august 1985, men der måtte yderligere reparationer til.

Allerede i 1991 havde Lars Johannes Jensen overtaget møllen, og selv om mølleriet var ophørt, kørte møllevingerne af og til. Det skete dog kun, for at maskineriet ikke skulle lide skade, fordi det stod stille, men til sidst kunne vingerne ikke mere. Klapperne var i 1996 kommet i så dårlig en forfatning, at der ikke var så meget for vinden at tage fat i, at vingerne var i stand til at dreje rundt. Efter et års forløb kom de imidlertid atter i gang, da møllebygger Jens Jørgensen fra Fakse Ladeplads i 1997 opsatte 76 nye klapper af hvidmalet krydsfiner. Klapperne var fremstillet af den pensionerede karetmager Johannes Jørgensen fra Skamby, og hele udskiftningen beløb sig til 100.000 kr. Møllen kunne nu igen yde 35 hk, når vinden blæste kraftigt.

Det var kun tredje gang i 97 år, at klapperne blev udskiftet. Man regnede med, at klapperens levetid ville være omkring tredive år som tidligere, men så længe klarede vingerne sig ikke. En endnu større restaurering blev nødvendig. I første omgang planlagde man kun at udskifte den ene vinge, der aldrig tidligere var blevet fornyet og nu var så rådden, at den faldt af, men restaureringen endte med også at omfatte den anden, som Johannes Jensen i 1934 havde købt i Sønderjylland. Ved den lejlighed blev vingerne gjort to klapper kortere, hvilket Christen Jensen allerede havde gjort ved det gamle 36 alen (22,5 meter) lange vingefang, dels fordi vingerne var så lange, at de næsten rørte ved jordvolden, dels for at gøre dem lettere. Desuden blev hatten gennemgribende restaureret, hvilket var en meget stor mundfuld i betragtning

af, at møllens ejer ligesom tidligere selv måtte afholde alle udgifterne, da møllen ikke er fredet.

Møllebygger Jens Jørgensen fra Fakse Ladeplads stod atter for restaureringsarbejdet, som blev udført i samarbejde med forskellige lokale håndværkere. De nye vinger består af douglasgran, som Karsholte Savværk på Sjælland har leveret materiale til. Efter to års forløb, den 20. november 2001, var man så langt, at både hatten med vindrose og vingerne kunne sættes op. Hatten og den nye vindrose var fremstillet af tømmer Ole Andersen i Lunde og tækket med grønt tagpap af Nr. Lyndelse Tagdækning ApS. Den ene vinge blev monteret på hatten nede på jorden, og den og den anden vinge blev løftet på plads af en stor BMS kran.

Uggerslev Mølle fungerer igen

Herefter fungerede hatten, det næsten 36 alen store vingefang og stjernehjulet atter, og på Mølledagen den 16. juni 2002 kunne vinden trække vingerne. Forinden var den nederste del af møllekroppen blevet klinkbygget i sibirisk lærketræ, da man ikke vovede at brænde nyt tagpap på de gamle brædder. Også dette arbejde blev udført af Ole Andersen. Endnu mangler en del af gangtøjet, og gulvene er ikke i bedste stand, men Lars Jensen

Den genopførte Uggerslev Mølle. Foto udlånt af Lars Jensen

håber på, at fonde og sponsorer vil få øje på den maleriske mølle og yde støtte til det fortsatte arbejde. Det er hans hensigt, at alle de moderne maskiner skal fjernes, og at der skal fremstilles mel på den gammeldags måde – med vindkraft.

Bygningen, hvor savskæret arbejdede indtil 1967, eksisterer ikke længere. Orkanen den 3. december 1999 gik hårdt ud over den, og derfor lod Lars Jensen den fjerne. Men vindmøllen står i det nye årtusinde på sin jordvold og ligner næsten sig selv fra år 1900, skønt den er omgivet af bebyggelse på de tre sider. Forhåbentlig finder Lars Jensen erstatning for det manglende inventar, så den også indvendig kan blive sig selv igen.

Men fra efteråret 2002 drives der igen forretning fra Uggerslev Mølle, idet Lars Jensen med støtte af sin kone Inger Tange Jensen åbnede en brændselsforretning, hvorfra han bl.a. sælger træpiller, træbriketter og knuste olivensten til at fyre med i bl.a. stokerfyr. Det blev en succes, og han fortsætter med at udbygge virksomheden. Herved følger han de gamle mølles tradition, da de også undertiden handlede med brændsel.

Kilder: Uggerslev Mølle 100 år 1880 – 1980; møller Christen Jensen, Jersore, tidligere Uggerslev Mølle; Lars Johannes Jensen, Uggerslev mølle.

Indkørsel til Uggerslev Mølle

Uhre Mølle

Tarpvej 27, Uhre, 7330 Brande

Vindmølle af hollandsk type med jordomgang
Hatten er bådformet
Opført 1844
Driften ophørt 1953
Restaureret 1994-2003. Funktionsdygtig
Fredet. Anvendelse: Museumsmølle, egnsmuseum

Møllen i landskabet

Brande-Sdr. Omme vejen fører syd om Uhre Mølle, som man når til ved at dreje til højre ad Tarpvej lidt uden for Brande. Det går pludselig op ad bakke, og lige efter det højeste punkt dukker den stråttækte mølle op. Den ligger straks efter den hvidkalkede møllegård, hvis stuehus er bygget parallelt med vejen. Mellem gård og mølle findes et pakhús, som bærer inskriptionen: Uhre Mølle 1843. Men bortset fra disse naboer står møllen åben for alle vinde. Her i den vestlige del af Brande Sogn findes man bakkeøer i et landskab, der ellers er mest præget af opdyrkede hedesletter og ådale, især Karstoft Ådal. Egnens højeste punkt Pasbjerg på 76 meter findes lidt syd for Uhre Mølle, hvorfra den vide udsigt kun bliver brudt af tre store moderne vindmøller. Møllen kan også nås ved at forlade landevejen på toppen af Brandlund bakke og køre igennem Uhre, der har en seværdig kirke, som blev indviet i 1920.

Møllens historie

Uhre Møllens historie begynder ikke i Uhre, men i Store Langkjær, der også ligger i Brande Sogn. Her fødtes i 1779 Kjeld Thomsen, der i 1818, ti år efter at han giftede sig med Ane Marie Jensdatter fra Lilholm, købte en matrikel i Brande by, som blev udstykket fra den gamle Østergård. På den udflyttede ejendom oprettede Kjeld Thomsen Langkjær et hammerværk, hvor der ved hjælp af vandkraft blev smedet høleer og andre landbrugsredskaber. Han anlagde også en stampemølle med farveri, og hans virksomhed blev den første form for industri i Brande. Den blev forløberen for den kendte Martensens Fabrik, som i nogle år også blev drevet fra Arvad Mølle. En brandforsikringstaksation fra 1827 kan fortælle, hvordan Kjeld Langkjær virksomhed så ud. Den var sammenbygget med det 11 fag lange stuehus, der var opført i brændt mur og tækket med strå. De tre af fagene var indrettet til stampemøllehus og smedeværksted med 1 esse og 1 ambolt, samt 1 stampetrug med 4 køller. Værket blev drevet af ét vandhjul. Kjeld Langkjær må hurtigt være blevet en holden mand, for i Brande Kirkes våbenhus findes en ligsten over Ane Marie Jensdatter, der døde i 1842 i Stampen. En brand-

taksation fra samme år viser da også, at virksomheden var vokset betydeligt i de forløbne år. Stampen blev nedlagt i 1910 og omdannet til fiskedamme.

Et par måneder før Ane Maries død havde Kjeld Langkjær Thomsen, også kaldt Kjeld Stampen, søgt om at få tilladelse til at opføre en vindmølle i sognet. Dette var nødvendigt, da mølleprivilegiet stadig eksisterede, og sogneforstanderskabet, den tids 'sogneråd', syntes ikke om planen. Det hedder i en erklæring fra den 12. januar 1842 til Vejle Amtsråd »at en sådan mølle må anses for at være uforment og ubilligt mod den nuværende mølle (Arvad Vandmølle, som ejedes af Søren Pedersen, i øvrigt medlem af sogneforstanderskabet), hvis værk er i god stand og udvidet i de senere år – ligesom der ville være for ringe næring til to møller i sognet«.

Kjeld Langkjær tog dog ikke nej for et svar, og det lykkedes ham at få en kongelig bevilling til at opføre en vindmølle. Det fortælles, at han fandt frem til møllens beliggenhed, der skulle være en mils vej fra Arvad Vandmølle og på et højdedrag, ved at måle vejlængden ud på følgende måde. Han bandt en halmvisk om et hjul på en kassevogn, talte hjulets omdrejninger og gangede dem med hjulets omkreds. Stedet, han fandt frem til, var efter al sandsynlighed Kilhøj, 70 meter o. h. Her lå der en gravhøj, hvis top blev fladet ud, før møllebyggeriet gik i gang, og højen syner ikke af meget i dag, men kan ses lidt nordøst for den nuværende mølle. Den første mølle i Uhre, der var en stubmølle, eksisterede i ganske kort tid, for ved skøde af 16. november 1843 solgte Kjeld Langkjær den med tilhørende privilegier til Christian Hegtemann Rauff. Stubmøller var allerede fra omkring begyndelsen af 1800-tallet i stort tal blevet erstattet af hollandske vindmøller, hvor ikke hele møllekroppen, men kun hatten, drejes for at få vingerne til at stå op mod vinden. En sådan moderne mølle ville Rauff, der i øvrigt havde fået afslag på at opføre en mølle i Uhre samtidig med Kjeld Langkjær, også have, og han lod straks stubmøllen rive ned og opførte den stadig eksisterende hollandske mølle.

Den 14. oktober 1844 blev Uhre Vejrømølle takseret af bl.a. møller Lars Sørensen i Skovdallund Mølle ved Jelling i anledning af, at den gamle mølle, der var takseret til 600 rigsbankdaler, var blevet ombygget og flyttet. Den beskrives således: en hollandsk vejrømølle i ottekant, 3 etager, foruden hat og pillekælder, 11³/₄ alen høj fra hatten til jorden, 11 alen dyb ved foden, 4 alen på første loft, 7¹/₄ alen på andet loft og 6¹/₂ alen ved hatten, bestående af fyrretømmer forneden og egetømmer ved hatten tækket med strå. I samme fandtes en 8

kvarters rugkværn, en 6 kvarters maltkværn og en 8 kvarters pillekværn (grubbe eller skallekværn) med 4 rhinske og en sandsten, der drives af en aksel med vinger af 29 alens vingefang og tilhørende knaghjul (hathjul) stjernehjul og drev, hvilket takseres i forbindelse med et omkring møllen værende fyrrerækværk og et til møllen hørende krøjeværk med støbt jernhjul, for 3.200 rigsbankdaler. (1 alen = 4 kvarter = 0,63 meter).

Rauffslægten fra Hastrup Mølle

Chr. H. Rauff var både møller og landmand. Han stammede fra Hastrup Mølle, en stor vandmølle i Thyregod Sogn, hvis statelige bygninger stadig ligger ved Skjern Å i en meget smuk natur. Møllen, der oprindeligt var fæstegods under Hastrupgård, er meget gammel og nævnes første gang i de skriftlige kilder i 1635, men den er næppe så gammel som sagnet fortæller. Ifølge det skulle Thyra Danebod have ejet møllen, og hun skulle endvidere have opført endnu en mølle en mils vej længere mod vest, og det kunne passe på Arvad Mølle, øst for Brande, der indstillede driften i 1916. Senere blev opstemningsretten solgt til Midtjyllands Elektricitetsværk, der kom til at forsyne gårdene med elektricitet, så de kunne drive deres hjemmekværne – vandkraften kom dem til gode igen, som da Arvad Mølle malede korn.

Chr. H. Rauff var født i 1815, og hans far var møller Ole Jensen Rauff. En fem år ældre bror Ole blev møller i Smedebæk Vandmølle nord for Ejstrupholm, men selv blev Chr. H. Rauff i første omgang landmand, idet han i 1840 efter sit giftermål med Marie Mathiasdatter fra Hindskov i Thyregod Sogn købte en stor gård i Uhre. Det var på dens jord, han lod den nye mølle bygge. Fin har den set ud, da den lige var blevet opført, som den stod der med den ottekantede møllekrop klædt i lysende gult strå fra toppen af hatten helt ned til det lave fundament af sten og egetømmer.

Nogle år efter fik Rauff en forpagter til at drive mølleriet, og byggeriet øst for møllen stammer fra 1851, da der skete en taksering af en 'bolig til forpagteren'. Denne bestod af et 5 fags hus i grundmur af sten og med en overdel af fyr, tækket med strå og lyng. Med skorsten og 1 bageovn blev huset takseret til 150 rigsbankdaler. Endvidere var der opført et udhus vest for boligen på 6 fag i samme materialer, som skulle anvendes til svinesti og fæstald, men dette takseredes kun til 50 rigsbankdaler. Møllen blev uforandret sat til 3.200 rigsbankdaler, og det bemærkes, at alt var forsvarligt sikret mod ildsfare.

Chr. H. Rauff blev en anset mand på egnen og var medlem både af sogneforstanderskabet og af Vejle Amtsråd. I 1863, da han var 48 år, ophørte

Uhre Mølle sommeren 2003. Uhre Mølle fik nye vinger den 21. oktober 2003

han med mølledriften og forlod også sin gård i Uhre. Med kone og ni børn flyttede han gården ud i Uhre Kær, hvor noget af gårdens jordtilliggende lå, og han blev udelukkende landmand igen. Gården, som han byggede, kaldte han Kærbygård, og det var den første gård i Kærby. Ægteparrets gravsten i marmor og granit kan stadig ses på Brande Kirkegård.

Skiftende ejere

Det var sandsynligvis ophævelsen af mølleprivilegiet i 1862, der fik Rauff til at afhænde Uhre Mølle, og det gik heller ikke hans efterfølgere ret godt. Hedeopdyrkningen havde ikke rigtig taget fart endnu, og kornavlens ringe, så den ene ejer afløste den anden. I de følgende nitten år var der seks møllere, der forsøgte sig med Uhre Mølle. Samtidig blev det meste af det jordtilliggende, der endnu tilhørte møllen, solgt fra, men det kunne kun kortvarigt afbøde de økonomiske vanskeligheder, som møllens ejere kæmpede med.

To driftige møllere

Men i 1882 fik møllen en ny ejer, der ligesom Rauff havde god forstand på møller. Det var en uddannet møller Anton Christian Pedersen fra et husmandshjem i Sindbjerg nord for Vejle, hvor han blev født i 1849. Uhre Mølle var blevet misrøgtet af de foregående ejere, og da han købte den, var den meget forsømt. Året efter overtagelsen blev mølleakslen (vingeakslen) vredet i stykker under et stormvejr, så i de første år var der nok at se til for Anton møller, når han både skulle istandsætte sin mølle og formale bøndernes korn. Selv om han selv kunne udføre reparationerne, kostede de penge – og dem havde han ingen af, for han havde betalt 6.000 kr. for møllen. Da det var af stor betydning for hans kunder, at møllen var fuldt funktionsdygtig, lånte en af bønderne ham 500 kr., og for denne sum blev møllen gjort helt i stand.

Møllegæsterne kom fra de tre af verdens hjørner, fra den vestlige og sydlige del af Brande Sogn, fra Give Sogn i syd, fra Skarrild Sogn i vest, og helt oppe fra Arnborg Sogn i nord kom de med deres små sække fyldt med rug og boghvede. Mens de ventede, så de ind til møllerkonen Dorthea Rasmussen, der var østfra, født i Addit i Bryrup Sogn i 1854. Hendes farfar Rasmus Rasmussen ejede herregården Klingstrup i Skårup Sogn på Fyn, hvor hendes far var født. Men på grund af bl.a. familiemæssige forhold var han endt som landmand og træskomand. Datteren tog imidlertid kampen med tilværelsen op, sled på markerne og beværtede bønderne og deres karle med en bid brød og en dram samtidig med, at de diskuterede begivenhederne på egnen.

Uhre Mølle. Ukendt kunstner

Travlhed var der tit i møllen, fortæller en af Anton og Dortheas sønner, Peter Aksel Bentholm, der blev landbrugskandidat og bestyrer af Grønborg, en af statens domænegårde i Sønderjylland. Travlheden var særlig stor ved juletid, når der skulle bages til højtiden. Så blev der malet både dag og nat, hvis der blot var vind.

Mens de foregående møllere havde haft så svært ved at drive mølleri, fik Anton, der nu kaldte sig Møller, gjort Uhre Mølle til en succes, ligesom det lykkedes familien at opdyrke de ca. 20 tønder hedejord, der hørte til ejendommen. Også han havde lyst til at blive rigtig gårdejer, så i år 1900 solgte han møllen til Rasmus Nielsen fra Gadbjerg og købte gården Engholm på Gejlbjergvej 11. Han havde tjent så godt på sin mølledrift, at det nu var ham, der kunne låne penge ud, og det benyttede naboer og venner sig af.

Rasmus Nielsen var 36 år gammel, og han var som sin forgænger også uddannet i faget, efter at han havde arbejdet ved landbruget i nogle år. I 1882 kom han i lære på Engholm mølle ved Tørring, hvorefter han drev købmandshandel samtidig med, at han var postbud i Harresø nord for Jelling. Inden købet af Uhre Mølle havde han i en årrække drevet Givskud Mølle. Det kom ham til gode i Uhre Mølle, og han blev desuden uddeler i den

lokale foderstofforening, Uhrekilde Lokalforening. Det øgede omsætningen i møllen, og pakhuset er hans værk. Hermed var sammenbygget en lille stald, som nu er fjernet, hvor bønderne kunne opstalde deres heste, mens de ventede på, at deres korn blev formalet. Det var også Rasmus Nielsen, der 'moderniserede' møllen, så den i nogle år fra ca. 1910 til 1928 havde en løgformet hat, som var beklædt med tagpap. I 1928 fik Uhre Mølle sit gamle udseende tilbage samtidig med, at pakhuset blev ombygget, så det kunne rumme en kværn og en nu fjernet petroleumsmotor, der skulle fungere, når der ikke var tilstrækkelig vind til, at møllevingerne kunne dreje rundt.

Den sidste møller

Anton Møller havde forsørget kone og syv børn, hvoraf de to døde som små, i Uhre Mølle, og Rasmus Nielsen og hans kone Marie klarede otte børn, og han havde så gode indtægter ved sit mølteri, at han i 1908 kunne købe en gård syd for møllen, hvorpå han i 1933 opførte nye bygninger. Ejendommen ligger på Tarpvej 15 og hedder Møllegården.

I 1930 afhændende Rasmus Nielsen Uhre Mølle med stuehus, der var blevet fornyet i 1913, udbygninger og 10 tønder land til sønnen Niels Ebbesen Nielsen, der var født i 1895. Også i hans ægteskab kom der otte børn, så der var mange munde at mætte, men også mange hænder, der kunne hjælpe til. Der blev dog mindre og mindre korn at formale i Uhre Mølle ligesom i Danmarks øvrige mindre møller. Elektriciteten kom til egnen og satte bønderne i stand til selv at fremstille grutning (dyrefoder) på hjemmekværne. Kun under Anden Verdenskrig fik Uhre Mølle en ny storhedstid – den arbejdede næsten i døgndrift og malede både mel og gryn – i lighed med mange andre møller, og desuden havde Niels E. Nielsen overtaget uddelerhvervet efter sin far i 1940.

Krøjeværkets kædetræk på Uhre Mølle

Niels E. Nielsen fortsatte mølletiet nogle år endnu, men møllens tilstand blev ringere og ringere. Storme rev i den, og vingefanget led skade. I den sidste tid inden den endelige indstilling af driften kørte den med kun én vinge, og i 1953 var det hele forbi. Uhre Mølle stod stille – troede man – for altid. Niels E. Nielsen havde ikke længere nogen økonomisk interesse i at vedligeholde møllen, der forfaldt mere og mere, selv om der blev foretaget nogle reparationer i 1968. Niels E. Nielsen ville dog gerne gøre det muligt at bevare den for eftertiden. Derfor lod han i 1970 møllen udstykke fra ejendommen, og i papirerne står Selskabet til Danske Møllers Bevarelse som ejer. Der blev dog aldrig skrevet skøde, så da Niels E. Nielsen døde i 1974, var situationen ikke afklaret.

Restaureringen påbegyndes

Selv om der allerede i 1960'erne lokalt var blevet indsamlet penge med henblik på en istandsættelse af den ret usædvanlige mølle, der var den eneste bevarede i området, skulle der gå mange år, inden arbejdet kom i gang. Møllen var stadig privat ejet, og ejeren, Helle Jensen, der i 1990 købte ejendommen af Niels E. Nielsens enke, kunne af økonomiske grunde ikke standse møllens forfald, hvilket hun var forpligtet til, da den var blevet fredet i 1981. I 1991 tog Uhre Udviklingsråd initiativ til at overtage møllen, hvis inventar var i forbavsende god stand, med henblik på at restaurere den på grund af dens store lokale og turistmæssige værdi. Samme år havde Skov- og Naturstyrelsen undersøgt møllen og lovet af støtte projektet, ligesom der blev lavet et overslag over, hvad en restaurering ville komme til at koste, samt en plan for denne. To år senere kom Lokal- og Slægtshistorisk Forening i Brande med i arbejdet sammen med Brande Kommune, og der er i 2003 ni medlemmer i Uhre Møllens bestyrelse. Derefter blev *Foreningen Uhre Mølle* dannet i 1994 med henblik på at »erhverve, istandsætte og drive« den 150-årige mølle. Møllen med 329 m² jord blev købt, og den første af de fire etaper, som restaureringen til en anslået pris af 1,1 millioner kroner var blevet indledt i, kunne iværksættes.

Møllekroppen blev tækket med strå af Kurt og Kim Andersen, fjerde og femte generation af tækemænd fra Herning, og møllens tømmerkonstruktioner blev sat i stand og sikret. Det gjaldt døre og vinduer samt de indvendige trapper mellem møllens fire lofter. Etappen blev afsluttet i 1995, og udgifterne beløb sig til 180.000 kr.

Anden etape betød en fuldstændig istandsættelse af møllehatten og en fornyelse af mølleakslen. Den ny aksel blev fremstillet af en kraftig egestamme. Møllehatten, der blev løftet ned den 12.

december 1996, fik ny tækning, igen ved firmaet i Herning, og lemmene blev fornyet. Denne istandsættelse, som blev færdig i 1997, blev så dyr, at millionen allerede var ved at være nået.

I mellemtiden var gården ved møllen blevet sat til salg, og da det oprindeligt tilkøbte areal rundt om møllen var så lille, at der knap var plads til, at vingerne kunne dreje rundt, købte Foreningen Uhre Mølle i 1997 gården for 640.000 kr., fraskilte et jordstykke på 1 tønde land og solgte gården uden tab. Foreningen kom derved i besiddelse af pakhuset, og den havde fået et areal, der kunne bruges til parkeringsplads.

Renoveringen fortsætter

Renoveringsarbejdet blev gjort muligt ved, at Skov- og Naturstyrelsen betalte halvdelen af udgifterne, da Uhre Mølle er fredet, og derudover kom der bidrag fra lokale virksomheder. Fra de forskellige sider er der vist interesse for Uhre Mølle, for eksempel fik Foreningen Uhre Mølle i 1996 foræret 900 postkort med et motiv af møllen, som blev solgt for 10.00 kr. stykket, og indtægterne gik ubeskåret til møllens restaurering. Kortene viser Uhre Mølle, som den stod uden vinger i 1995.

Kunstneren var lærer Frida Hansen, Kolding, en datter af den tidligere inspektør ved Uhre Skole. Det viser, hvor meget møller har betydet for en egnens beboere, selv om de ikke har været direkte afhængige af møllens arbejde. Men trods den brede opbakning var der alligevel ikke penge nok, og 1998 blev et stille år for Uhre Mølle, da den tredje etape af restaureringen ville komme til at koste 700.000 kr., 120.000 kr. mere end oprindeligt anslået. Indvendig manglede stadig reparationerne af to af møllens fire lofter samt kværnsten, og udvendig manglede krøjeværket og vingerne. Det fik møllens venner til at kontakte banker og større virksomheder i Brande Kommune, hvorunder Uhre Mølle hører, og desuden søgte de fondsmidler. Indsamlingsresultatet var så godt, at der i foråret 1999 kun manglede 100.000 kr. Et uventet bidrag kom, da Uhre Mølle modtog Herning Folkeblads Fonds Kulturpris, hvormed der fulgte et legat på 25.000 kr. Pengene blev tildelt foreningen med følgende begrundelse: »Den stråtækte mølle i Uhre sætter sit præg på egnen og byen, hvor den har stået som et markant bygningsværk siden 1843 (egentlig stubmøllen). En entusiastisk forening er i gang med en kostbar restaurering af møllen og møder bred opbakning, lokalt som i muse-

umskredse, hvor man anser det for vigtigt, at møllen som fredet monument bevares for eftertiden«, og tredje etape blev iværksat. De endelige omkostninger blev på knap 1 million kroner, så uden vinger beløb restaureringen sig foreløbig til nær ved 2 millioner kroner.

Uhre Mølle bliver funktionsdygtig

Herning Folkeblads Kulturpris blev straks brugt til at renovere pakhuset for. Bygningen blev isoleret, der blev sat nyt loft op og installeret el og vand samt toiletter. Derved er pakhuset blevet et godt udstillings- og mødelokale, som allerede i 1998 rummede en udstilling med fotografier af egnens gårde. Fire år senere var pakhuset blevet indrettet til et lille museum, som gennem en plancheudstilling fortæller om Uhre og omegn i gamle dage. Bygningen er også blevet møbleret, så den kan bruges af møllegæster og til lokale arrangementer. Med tiden vil besøgende også kunne glæde sig over smukke omgivelser, da der er blevet anlagt en have med borde og bænke ved møllen.

Fjerde etape fuldendte værket med opsætningen af de nye vinger fremstillet af tømremester Erik Andreasen, Vodskov Mølle, til en værdi af mellem 500.000 og 600.000 kr. den 21. oktober 2003, og nu er Uhre Mølle, Brande Kommunes eneste fredede bygning, fuldt funktionsdygtig efter at have stået stille i mere end halvtreds år.

Mølleinventaret er omfattende. Der findes både en skallekværn og en skråkværn (gruttekværn) samt en havrevalse og en kagebrækker med dobbelt formaling, hvoraf de to sidste drives på en meget usædvanlig måde. Melkværnen med tromlesigte maler nu både rug og hvede, og produkterne kan købes i møllen og i den Gamle Købmandsgård i Uhre.

Den fuldstændige restaurering ville aldrig have været muligt, hvis det ikke havde været for den flittige forening, Brande Kommune og Ringkøbing Amt samt alle de små og store sponsorer i lokalområdet, bl.a. Bonus Møllen, der har støttet sin på én gang forfader og lillebror.

Kilder: T. Bundgaard Lassen og Lars Nielsen: Brande Sogns Historie 1942; Brande Sogns Gårdhistorie, Hans Andersen og Hans Nørregaard: Hæfte nr. 12 1992, Hans Andersen: Hæfte nr. 10 1993; Hans Nørregaard: Brande Jul 1994; Hans Nørregaard: Uhre Ejerlaugs historie gennem 250 år, Hæfte 2 1999; Robert Rauff Mikkelsen, Hvidbjerg; Hans Nørregaard, Uhre; Arne Danielsen Foreningen Uhre Mølle; www.uhreonline.dk_mølle.htm

Uldum Mølle

Skolegade 25, 7171 Uldum

Vindmølle af hollandsk type med galleri
Hatten er løgformet
Opført 1895
Driften ophørt 1952
Restaureret 1982-1991. Funktionsdygtig
Anvendelse: Museumsmølle i drift

Møllen i landskabet

Når man kommer kørende sydpå ad hovedvej 13 ca. 13 kilometer fra Vejle, passerer man lige før Lindved den udefra meget forsømte Låge Mølle fra 1915. Tidligere var det en ret stor virksomhed, hvortil der også var knyttet et bageri. Den har ingen vinger og syner derfor ikke meget i landskabet i modsætning til Uldum Mølle, den anden og smukt restaurerede vindmølle i Tørring-Uldum Kommune. Denne mølles lange vinger dukker op til venstre for omfartsvejen, der fører fra Lindved til Skanderborg.

Kommer man nordfra er møllen mere synlig, men for at besøge den, må man følge den gamle vej ind i Uldum. Her ligger Uldum Kirke, hvor digteren Poul Martin Møllers far, den senere biskop Rasmus Møller i Maribo, var præst. Ved kirken og præstegården er der opsat en mindesten for digteren, som blev født her i 1794. Navnet Møller bærer slægten ikke tilfældigt, da den stammer fra Brøndsted og Børkop Møller i Gauerlund Sogn mellem Vejle og Fredericia. En anden seværdighed i Uldum er højskolen, som blev grundlagt den 8. januar 1849. Det er en af de ældste højskoler i Danmark, og den har præget egnen i grundtvigsk retning.

Den ret stejle bygade fører ned til en lille å, som løber mod vest ud i Gudenåen. På sin ven gennemstrømmer den det udstrakte naturområde Uldum Kær, hvor man i forsommeren kan opleve nattergalens sang og se de mange vadefugle, der befolker de gamle tørvegrave.

Møllens historie

Da Poul Martin Møller blev født, var kirken stadig den gamle romanske bygning, og præstegårdens folk måtte køre langt til mølle, for da stod der ingen vindmølle på den lave åskrænt i byens vestlige udkant. Nej, dengang måtte præstens korn køres ud på Hesselballe Mark, et par kilometer vest for Uldum, hvor man stadig kan se møllegårdens bygninger på adressen Hesselballevej 16. Gården blev skånet, da vindmøllen gik op i luer i 1895.

Flytningen til Uldum

Den nye mølle, som ejeren Ole Knudsen lod opføre inde ved landsbyen, fik kun et lille jordtil-

liggende på 1½ tønde land, men selve møllen var stor og flot, hele 18 meter høj. Der blev plads til fem lofter: broloftet, kværnloftet, stjernehjulsløftet, hejse- eller lorryloftet, hvor sækkehejsen er placeret, og endelig hatloftet. Det er en hollandsk vindmølle med en undermølle i røde mursten, mens den ottekantede overmølle og hatten er opført i træ. Den har galleri og 21,8 meter lange vinger. Tækningen består for møllekroppens vedkommende af spåner, mens hatten er beklædt med tagpap. Mølléværket var stort – der var to rhinsk-kværne, pillekværn (grubbe- eller skallekværn) og fransk kværn med sætteri (sortererværk) og valsestole. Vingefanget er det største i Danmark på en mølle, der er forsynet med dobbeltklapper (jalousier). Den nye mølle blev i det hele en tidssvarende mølle, idet den ikke blot var selvsvikkende, men også selvkrøgende, idet den blev opført med en vindrose, der sørgede for, at vingerne altid stod op mod vinden. Nogle møllefolk kalder vindrosens små vinger, der bestemmer, for konevinger, mens de store kaldes mandsvinger, og som møllepasser Niels Søndergaard siger: »Det er det samme som hjemme«.

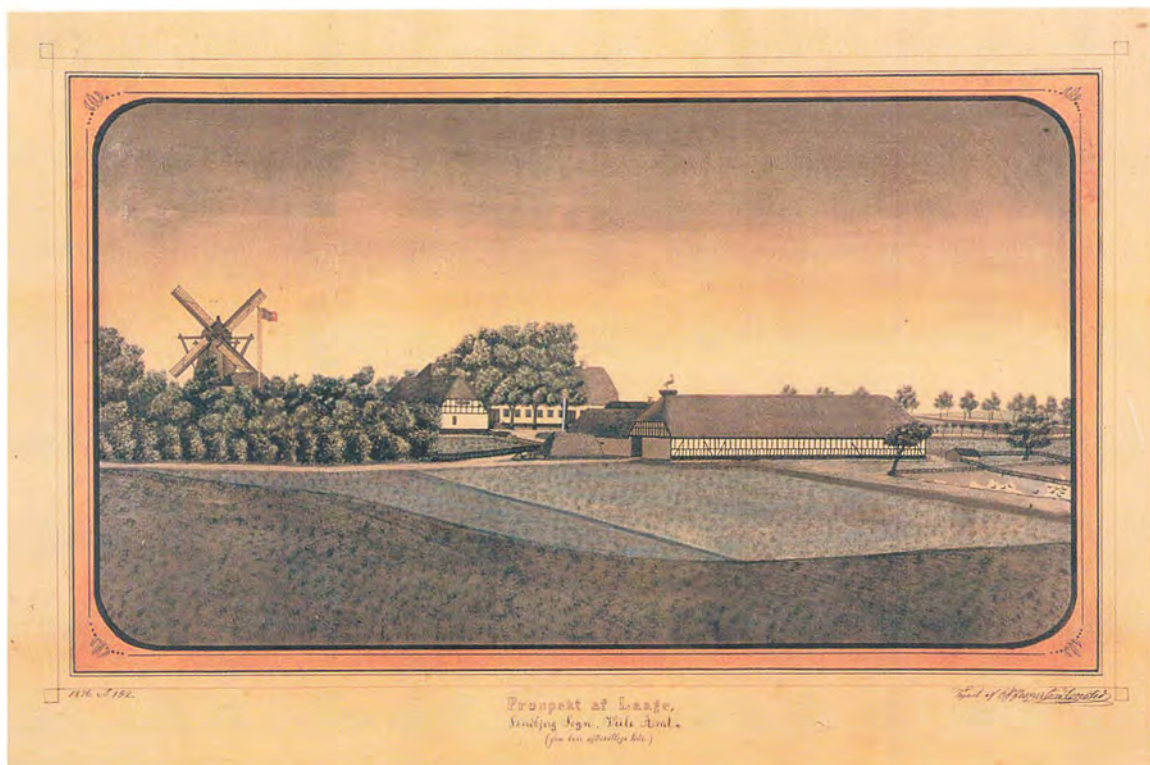
Ændringer i tidens løb

Allerede i 1907 installerede møller Knudsen en 12 hk motor, som af ejeren siden 1909 Iver Jensen blev erstattet af en Deutz med 1 cylinder årgang 1920. Den blev installeret den 20. oktober 1930 og kom til at stå i et nyopført motorhus. (Meyn og Lofts Danske Møller fra 1934 omtaler en 30 hk Miras). Endnu en hjælpemotor kom til, en Bukh årgang 1938 med 2 cylindre.

Mølledriften indstilles

Iver Jensen drev Uldum Mølle i mange år, helt til 1942, så han gjorde opgangstiden for de mindre møller med både under Første og under noget af Anden Verdenskrig. Hans eftermand Peter Fenger havde derimod kun møllen i ét år, hvorefter Ove Schurmann, en møllersøn fra den nu forsvundne nabomølle i Lindved, kom til. Selv om han oparbejdede en god forretning, især med korn og foderstoffer, blev det ham, der fulgte møllen til dørs og standsede vinger og motor i 1952. I 1979 blev møllen købt af Midtjysk Korn, der ligesom Schurmann drev handel med korn og foderstoffer. Forskellen var, at mens Schurmann havde ejet møllen, var den blevet holdt nogenlunde i stand, men nu forfaldt den mere og mere. Det kunne mange Uldumborgere ikke tåle at se, og i 1982 overtog de den af vind og vejr – udvendig – meget medtagne mølle. Inventaret var for en dels vedkommende nærmest spredt for alle vinde. Hathjul og andre drivhjul fandt man til alt held hos en

skrothandler i nærheden, og andre dele skaffedes til veje af de mølleinteresserede. Den stående aksel lå i to stykker i indkørslen til møllen, men efterhånden dukkede der meget inventar op, som var i fin stand. Ligesom flere andre af de ophørte danske møller var Uldum Mølle tæt ved ikke at kunne reddes, men ved et ihærdigt detektivarbejde opstod muligheden.

Restaureringen påbegyndes

Det var et stort arbejde, der forestod. Det omfattende restaureringsarbejde kom til at vare i ti år, og møller Schurmann, der døde i 1990, nåede ikke at opleve sin gamle mølle blive funktionsdygtig igen. Året efter blev de nye vinger sat op, men først den 23. maj 1992 kunne medlemmerne af møllelauget indvie deres og møllebyggernes værk. John Jensen havde været konsulent på restaureringsarbejdet, der var blevet udført som et beskæftigelsesprojekt. Møllens sider var blevet tækket med 15.000 spåner af lærketræ, og den 8 tons tunge møllehat havde fået sin beklædning af tagpap fornyet. Galleriet på 150 m² var også nyt, men vigtigst af alt var de nye vinger, der vejede 5-6 tons.

Inden Uldum Mølle atter skulle i gang med at formale korn til mel, aflagde lauget et besøg i Børkop Vandmølle. Denne mølle var god at gæste, da møller Viggo Therkelsen netop havde fået sat de gamle stenkværne i stand og var ved at oparbejde en produktion af forskellige meltyper.

Møllen i funktion

I Uldum trækker vingerne og Bukh dieselmotoren nu på skift kværnene, hvoraf de to på hver 52 tommer (132 centimeter) er i stadig brug. Afpudsningen foregår med rensespidsmaskine, der kører ved hjælp af Deutz dieselmotoren. Når der ikke er tilstrækkelig vind, kører hele mølleriet ved hjælp af motorerne.

Mølledriften blev heller ikke i Uldum Mølle uproblematisk, både naturen og slitage samt myndighedernes indblanding påvirker den. Allerede samme år, som møllen var blevet genindviet, måtte der på grund af den tørre sommer udskiftes 168 trækamme i stjernehjulet. Det blev gjort i løbet af kort tid, da Uldum Mølle hurtigt var blevet en stor turistattraktion. Senere er den blevet malet hvert andet år, bl.a. af unge i jobtilbud og bestyrelsen.

Det største reparationsarbejde efter restaureringen og dermed den største udgift, 80.000 kr., var, da Bjarne Frølich Petersen fra møllebygger John Jensens værksted i Vig sammen med et par lokale tømrere opsatte en ny vejrbjørn med sølesten (lejet, hvorpå vingeakslen/mølleakslen hviler) i efteråret 1998. Det var blevet nødvendigt, da den gamle, som aldrig var blevet udskiftet, var gået til, så møllevingerne ikke kunne dreje, og hvad er en vindmølle, hvor vingerne står stille?

Den nye bjørn (bjælken, hvorpå mølleakslen hviler), der vejede mere end 500 kilo, blev tildannet af en stor egeblok på 40 gange 300 centimeter med rundsav og stemmejern, og den passede

nøjagtigt, da den blev hejst de 15 meter op for at blive sat på plads. Uheldigvis opstod der en voldsom storm den 23. oktober, inden møllehatten var helt færdigrepareret, og da den var fastlåst i en stilling, så vingerne fik vinden ind bagfra, dvs. den stod i bagvind, blev nogle af vingeklapperne revet af. Da klapperne er af træ, mellem en halv og en hel meter lange og en halv meter brede, kunne de let være kommet til at skade forbipasserende, men det skete ikke, måske fordi møllepasser John Pedersen hurtigt fik sat advarselsskilte op.

Da møllen bruges meget, trængte dens nye krøjeværk allerede til reparation i 1999. Nogle af galleriets brædder blev desuden udskiftet, da de ikke var lavet af nye materialer, ligesom flere af klapperne blev fornyet.

Uldum Mølle omkring år 2000

Den Selvejende Institution Uldum Mølle, som nu har omkring 400 medlemmer, kalder sig selv en arbejdende demonstrationsmølle, og i forårs- og sommermånederne besøges den af flere tusinde mennesker – i år 2000 var det 4.000 – som kan færdes på alle lofter og i alle rum. Møllens mel, som fremstilles på de gamle stenkværne, er meget efterspurgt og kan købes i den flotte butik, der er indrettet i et af de oprindelige lagerlokaler.

Kornet, der bruges ved formalingen, er avlet af økologiske planteavlere, og specielle kornsorter og gryn fremskaffes fra Drabæks Mølle, Kornkammerets mølle, i Lunderskov. Ikke blot fint hvedemel, men også de grovere meltyper som rug-, sigte- og grahamsmel fremstilles, og da det har været dyrt for møllen at blive godkendt af Levnedsmiddelkontrollen som producent af økologisk mel, søger den Selvejende Institution at sikre sig, at det gode mel får den bedste behandling af kunderne ved at udgive hæfter med spændende opskrifter.

Den Selvejende Institution er meget opsat på, at møllen skal holdes i gang og vingerne skal dreje, da det medfører mange flere besøgende og dermed kunder i butikken, som sælger ca. 13 tons formalet korn om året. Der males ca. 900 kilo korn om måneden, og formalingen må på grund af produktionens størrelse delvis ske med motorkraft. Det tiltagende byggeri omkring møllen har også betydet, at vinden er blevet mindre stabil end før byggeriet og derfor vanskeligere at bruge.

Der er så megen aktivitet omkring Uldum Mølle, at arbejdet ikke alene kan udføres af en ansat møllepasser, men omkring tyve andre personer er på en eller anden måde tilknyttet møllen for både at passe og vedligeholde den. Rundvisningen i weekenderne og i helligdage forestås af frivillige.

Møllen er medlem af gårdbutikker i Vejle Amt, og møllens produkter præsenteres ved arrange-

menter som Grøn Messe, på markeder og dyrskuer. Den afholder selv forskellige arrangementer som bagekonkurrencer, efterårsmarkeder og julemesser. Hvert år festligholdes Mølle dagen den tredje søndag i juni.

Møllens åbningssæson går fra den første lørdag i maj til medio oktober, men der er åbent for salg af mel et par gange om ugen hele året rundt.

Det egnhistoriske museum

Foruden en udstilling i det forreste lagerrum om Uldum Mølle, som omfatter en fin model af den og billeder af de forsvundne møller på egnen, er der i et tilstødende lagerrum indrettet et lille museum for tørvegravningen i Uldum Kær. Udstoppe eksemplarer af de mange fugle, der lever i kærrets søer, der skyldes gravningen, som nåede sit højdepunkt under Anden Verdenskrig, kan også ses i lagerrummet. Et tredje lagerrum er blevet til et mødelokale, der rummer en udstilling af billeder af møllens restaurering, mens de velholdte dieselmotorer står skinnende blanke i motorrummet.

Egnen uden møller

Uldum Mølle ligger nu i et meget møllefattigt område, men tidligere fandtes der hollandske vindmøller i alle de omkringliggende landsbyer. Der lå også flere vandmøller på egnen, hvilket bl.a. navnet på landsbyen Rask Mølle 10 kilometer nord for Uldum er et minde om.

Hvis man i stedet for at køre nordpå, når man forlader Uldum Mølle, og fra Lindved kører mod Vejle, passerer man Hornstrup Mølleby. Landsbyen er opkaldt efter sin vindmølle, men den leder man forgæves efter. Hornstrup Mølle var en hollandsk vindmølle med jalousivinger og galleri, der i sin sidste skikkelse stammede fra omkring 1918, da den blev genopført efter en brand. Ligesom mange andre møller havde Hornstrup Mølle en tid eget bageri. Møller Jens Holbæk drev møllen fra 1918 til 1964, da en foderstofforretning overtog den, ligesom det var tilfældet i Uldum. Til sidst havde denne heller ikke brug for møllen, som blev revet ned i 1972 til stor sorg for landsbyens beboere. Møllerens hus og den nedlagte bagerforretning fortæller stadig, at der i nærheden engang lå en mølle, som var landsbyens hjerte. Møllehatten overlevede i endnu nogle år som lysthus i haven ved den nu nedlagte Højen Kro syd for Vejle.

Kilder: Folder om møllen; møllepasser til 1. august 2002 John Petersen; <http://www.uldummolle.dk>; <http://www.gaardbutikker.com>

Ventepose Mølle

Pilekrogen 26, Nyby, 5700 Svendborg

Vandmølle med overfaldshjul
Vandføring, stigbord og malekarm er bevaret
Møledammen er bevaret
Anlagt før 1725. Nuværende bygning antagelig fra før 1750
Driften ophørt 1934
Restaureret 1989-1990. Funktionsdygtig
Fredet. Privat. Anvendelse: Museumsmølle

Møllen i landskabet

Ventepose Mølle på Tåsinge ligger ret utilgængeligt fra landsiden. Efter at man er kommet over Svendborgsundbroen, drejer man mod Troense og derefter til venstre op ad Pilekrogen. Herfra må man gå et par kilometer gennem skoven, eller man kan vælge at tage turen langs vandet, da Ventepose Mølle ligger langt fra alfarvej i Bregninge Skov. Den er bygget lige i strandkanten, og de fleste af dens kunder kom derfor ikke som vore dages møllegæster gennem skoven, men til møllens anløbsbro fra søsiden over vand fra Thurø, efter at de 450 meter var blevet tilbagelagt i båd.

Da møllen ligger så tæt ved vandet, generes den meget af havvandet, både af tidevandet og af store bølger, når det stormer fra nordøst. Så sendes vandet fra Storebælt direkte ind i Svendborg og Thurø Sund.

Møllens historie

Ventepose Mølle har en nabomølle Røde Mølle, Pilekrogen 24, som i flere år i første halvdel af 1800-tallet ejedes af en møller, skibsejer og skibsbygger ved navn Lars Andersen Schmidt. Den blev senere skovfogedbolig og er nu privatbolig. Ligesom Ventepose Mølle var den fæstemølle under Valdemars Slot og hører som Ventepose stadig under godset.

Tidligere lå møllen med det besynderlige navn sandsynligvis lige syd for den nuværende, og vandhjulet sad på nordgavlen af møllehuset i stedet for på sydsiden som nu. Møllens alder kendes ikke, men før midten af 1600-tallet omtales der en Bregninge Skovmølle. Den blev som så mange andre møller i landet ruineret under de svenske troppers besættelse i 1659, da Lars møller drev den.

Den første anvendelse af navnet Ventepose Mølle er langt yngre og stammer fra 1726, hvor der omtales et vandmøllehjul på stedet. Det følgende år nævnes »Bregninge Skovmølle, en mølle liggende i Bregninge Skov, Ventepose Mølle kaldet«. Det var ikke nogen stor mølle, for en angivelse fra 1753 af, hvor meget møllerne på Tåsinge malede, fortæller, at Ventepose havde den næst-

mindste produktion på 0,22 % af den samlede formaling på øen. Kun Troense Vandmølle malede mindre: 0,16 %.

Ventepose Mølle og Bregninge Mølle

Fra første halvdel af 1700-tallet kendes alle fæstere af Ventepose Mølle, og den første i rækken var Niels Hansen, som den 10. august 1711 fæstede en mølle på Bregninge Højmark, forgængeren for den nuværende Bregninge Mølle. Denne dato underskrev Elisabeth Knuth, salig Niels Juels (den berømte søhelt fra slaget ved Køge Bugt, der bl.a. ejede Blåbæk Vandmølle ved Fakse, se bind 1), et fæstebrev, som gav førnævnte Niels Hansen ret til i sin livstid at bruge og bebo møllen på Bregninge Højmark med tilhørende hus mod at betale 20 rigsdaler årlig til herskabet. Fæstebrevet omtaler ikke nogen indfæstningsafgift, men Elisabeth Knuth pålagde Niels Hansen at »forsvarligen omgå mine bønder og andre, som han maler for, så de ej har årsag til nogen klage«. Niels Hansen omtales allerede i fæstebrevet som Niels Hansen Møller, og det kunne tyde på, at han havde lært håndværket, inden han påtog sig fæstemålet som møller, for han var ikke søn af en møller, men af en væver ved navn Hans Nielsen i Nyby. Hans mor hed Johanne Rasmusdatter og blev begravet på Bregninge Kirkegård i 1714, 82 år gammel. Væverparrets søn er født i 1674, og sognepræsten Peder Jensen Lucoppidan, der var ny på stedet, indførte den kommende møllers dåb i kirkebogen ledsaget af følgende bemærkning: »Dette er det første barn, jeg uværdige, har døbt«.

Der kom en ny fæster i møllen på Bregninge Højmark omkring 1725, og Niels Hansen flyttede til Ventepose Mølle med sin kone Ane Andersdatter Lund, en gårdmandsdatter fra Nyby. De var blevet gift i 1703, og i deres ægteskab fødtes seks børn, hvoraf to døde som små.

Niels Hansen døde allerede i 1727 53 år gammel, men skiftet blev først afholdt tre år senere, den 16. oktober 1730, da enken havde drevet møllen, indtil sønnen Christen var blevet gift (med Karen Jensdatter Thorøe fra Troense) og kunne overtage fæstet.

Skiftet viser, at der var kommet velstand til huse i møllen. Boligen indeholdt en vinterstue, en storstue, et kammer ved kværnhuset og et bryggers. Overalt var der inventar, som kun fandtes i velstående familier dengang, selv en jernkakkeldovn. Inventaret i bryggeret viser, at indtægterne ikke blot kom fra mølleriet, men også fra brændevinsbrænding, og Simon Christensen i Svendborg skyldte boet for en leverance af atten kander brændevin. Fremstilling af brændevin var dengang forbudt uden tilladelse, og da det så åbenlyst

Ventepose Mølle ved Svendborg Sund

fremgår af skiftet, at brændingen har fundet sted, må Niels Hansen have gjort det på lovlig vis. Desuden var der investeret mange penge i brændevinskedlen, som med hat og pibe var boets mest kostbare stykke inventar, sat til en værdi af 16 daler.

Skibsbygger-slægten Møller

De to af sønnerne Anders og Rasmus blev grundlæggere af skibsbygger-slægten Møller, som i de følgende 150 år havde skibsværfter i Troense, Vindeby, Falsled og Svendborg. Medlemmer af slægten var også søfarende, færgemænd og skibsredere. Mest kendt er nok Lars Nielsen Møller, hvis farbror Jens Hansen Møller byggede kaperskibe til brug i kampen mod englænderne efter tabet af flåden i 1807. Selv var han på sit værft i Svendborg med til at genopbygge flåden i form af orlogsbriggen *Bornholm* og flere mindre fartøjer. For egen regning byggede han flere skibe, og to af dem opkaldte han efter den senere kong Christian den Ottende og hans gemalinde prinsesse Caroline Amalie. Det siges, at Lars Møller kendte kongen, da han endnu var prins, fra Holmen, og at denne aflagde besøg på skibsværftet i Svendborg. Herom fortælles der historier, som viser skibsbyggerens

slagfærdighed, men historie er det, at det var *Bornholm*, som i 1814 førte prins Christian Frederik fra Frederiksværn i Norge til Danmark efter hans mislykkede forsøg på at sikre landets selvstændighed efter Wienerkongressen.

En af Jens Hansen Møllers syv sønner Hans blev skibsbygger i Bandholm, hvor hans virksomhed blev støttet af greverne Knuth på Knuthenborg. På Falster vendte et par af slægten tilbage til det gamle erhverv og kunne igen med rette kalde sig Møller. Hans' bror Jens var en tid møllebygger, og dennes barnebarn Laurits, født i 1849, døde i 1936 som den sidste møller i Østofte Stubmølle (se bind 1, Torkilstrup Mølle).

Tilbage til Ventepose

Niels Hansen Møllers tredje og mellemste søn, Christen, født samme år, som faderen fæstede Bregninge Mølle, sad som møller i Ventepose Mølle i de gode år fra midten af 1700-tallet. Alligevel dristede han sig til at drive smugkro, og det kom han ikke så godt fra, da han i 1747 blev dømt for at have overtrådt loven.

Christen Nielsen nåede næsten at opleve Stavnsbåndets ophævelse, da han levede til 1783. Hans efterfølger var Rasmus Nielsen Møller, uden

tvivl skibsbyggerbroderen, som kun havde fæstet i to år. Så overtog Christens datter Charlotte Kirstine og hendes mand Ventepose Mølle. Han hed Anders Nielsen, men både han og ægteparrets tre sønner Christen, Niels og Jens kaldtes også Møller. Charlotte var født omkring 1746 og døde i 1802, samme år, som Ventepose Mølle blev vurderet til 291 rigsdaler, godt halvdelen af Pederskov Møllers vurdering, hvilket kunne tyde på, at hendes mand, der døde 65 år gammel i 1810, måske ikke havde haft den heldigste hånd som møller.

Allerede godt et halvt år efter Charlottes død var han imidlertid blevet gift igen, men den 42-årige Anne Marie Axelsdatter, en gårdmandsdatter fra Strammelse, Landet Sogn. Hun bevarede møllefæstet til 1821, da det overgik til Lars Larsen, som var født i Melby, også i Landet Sogn, i 1793, og han flyttede som nygift ind i møllen, der var blevet udbygget med et udhus i nord.

Skibsbygger-slægtens tid var forbi i Ventepose Mølle, men der bevaredes stadig en form for tilknytning, da Lars Larsen var gift med Charlotte Poulsen, en datter af Anne Marie Axelsdatter, født 1790 i hendes første ægteskab med gårdejer Poul Larsen (Hollænder). Som i så mange andre møller

var det på spindesiden, mølleriet hyppigst gik i arv, for da Lars Larsen døde i 1859, blev det også hans datter ved navn Maren, som sammen med sin mand Frederik Christian Mogensen, fortsatte driften. Ægtemanden var uden tvivl møllerlært, da han var søn af mølleren i møllen på Bregninge Højmark, fynboen Jens Mogensen, som også gav Bregninge Mølle videre til sin svigersøn møllebygger Erik Hansen. Dog var Venteposes sidste møller Frederik Christian Mogensens søn Jens, født i 1866, og han blev den, der fik den tunge lod, at lukke møllen.

Det nuværende anlæg

Da Ventepose Mølle blev vurderet til bygnings-skatten i 1802, var de nuværende bygninger ca. halvtreds år, måske ældre, men alderen kendes ikke nøjagtigt, da en dendrokronologisk analyse ikke er blevet foretaget.

Anlægget består i dag af to bygninger. Parallelt med kysten ligger et hus på 9 fag, hvoraf de 6 oprindelig var beboelse, de 3 mølle. Hele bygningen er ca. 15,5 meter lang og 6,8 meter bred. Det tidligere udhus er opført med gavlen mod vandet. Her er der nu indrettet en moderne lejlighed,

Baronen på besøg i Ventepose Mølle. Gammelt foto, fotograf ukendt

hvorfra der er den fineste udsigt til Thurø. Begge huse, som er meget smukt restaureret, er opført i hvidkalket bindingsværk med sorte stolper og forsynet med stråtag.

Nederst på beboelsesafdelingen og førhen på hele bygningen findes der ud mod vandet en høj træbeklædning. Den fungerer som et værn mod havvandet, der sprøjter op mod huset under ugunstige vejrforhold. Gavlen, hvor vandhjulet sidder, var tidligere tækket med strå, hvilket ikke var særlig praktisk, da vandet fra hjulet let kunne få beklædningen til at rådne. I 1957 blev gavlen bygget op i mursten, og det blev husets redning.

Møllens forskellige funktioner

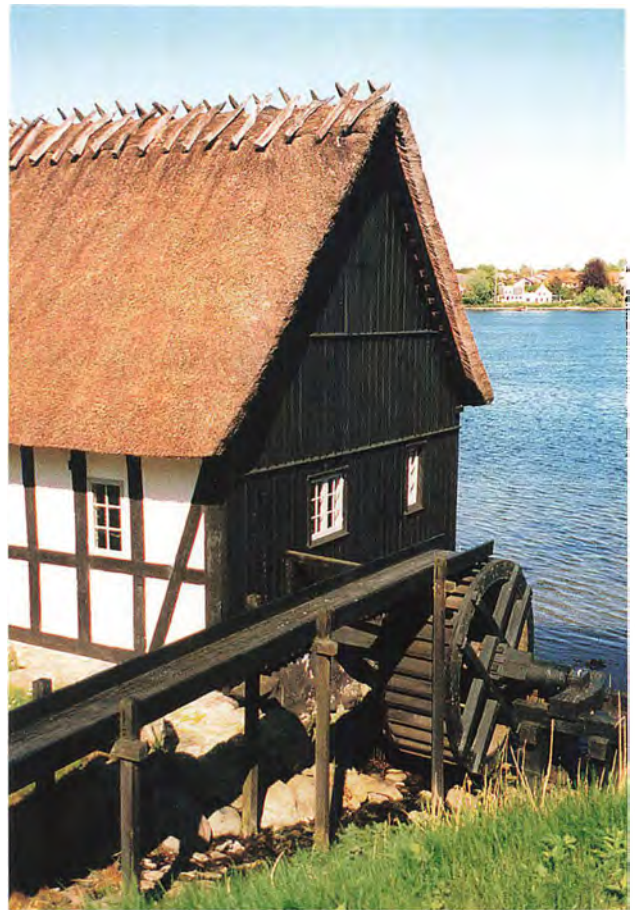
Fra ca. 1910 til 1920 var vandhjulet, der sandsynligvis blev fornyet i perioden 1915-1920, forsynet med en snorskive til et savtræk. Gamle billeder af mølleanlægget viser et skur mellem stuehus-møllehus og den nuværende beboelse, hvor saven sikkert havde sin plads. Ventepose Mølle har desuden fungeret som maltmølle, da der på loftet over det gamle stuehus findes et kammer til røg- og maltekølle. Ovn, hvor den spirede byg, grønmalten, blev tørret, stod her, og den blev muligvis også benyttet til bageovn.

Møllværket

Vandhjulet er et overfaldshjul, hvortil vandet føres ad en ca. 14 meter lang sliske. Da møllen ikke ligger ved et vandløb, har den ingen bagsluse. Vandforsyningen kommer udelukkende fra kilder i skrænterne og i bunden af den 600 m² store mølledam.

Maleværket har 1-trins undertræk til én kværn, der er placeret på et solidt skæreværk (broen, hvor kværnen hviler), nøjagtig som i Kaleko Mølle, selv om værket sandsynligvis er omkring 125 år yngre. Alle Danmarks vandmøller havde denne type træk til omkring 1750, hvor den store modernisering satte ind på grund af indførelsen af skallekværnen (grubbe- eller pillekværnen). Denne krævede en høj hastighed, som blev mulig ved hjælp af opgearning.

Da Ventepose Mølle repræsenterer den gamle mølleform, blev den udvalgt til fredning, og den blev en realitet i 1959. Uden for Bornholm er Ventepose og Kaleko Møller de eneste bevarede af 1-trins typen i Danmark, når man ser bort fra Ny Mølle eller Ellested Mølle, der er flyttet til Frilandsmuseet i Lyngby fra godset Lykkesholm på Østfyn. Denne mølle er større end Kaleko og Ventepose Møller, så der var plads til at indbygge skallekværnen. På grund af deres ringe størrelse kunne de to andre møller ikke ændres, og derfor blev de stående og kan fortælle møllehistorie.

Vandhjulet og den lange sliske ved Ventepose Mølle

Hvorfor Ventepose?

En anden grund til, at Ventepose Mølle måtte fredes, er dens specielle placering. Navnet er muligvis opstået ved, at kunderne måtte vente med at få deres korn formalet, til tidevandet eller kildevandet passede. Hvis posen (vimplen) blev hejst, var det et signal om, at mølleren havde vand nok til at starte møllehjulet, og Thurøbønderne kunne laste deres både med korn og sejle over sundet til mølle. Som andre steder hentede Venteposemølleren også bøndernes korn – men her foregik det pr. båd og ikke med hestevogn.

En anden forklaring på navnet kunne være, at vandmængden ofte var ringe, og at ventetiden opstod af den grund. Når mølledammen var fyldt, kunne møllen kun arbejde i omkring seks timer.

Ifølge bevarede regnskaber havde den næstsidste møller en årlig produktion på 150 tons. Møller Mogensen havde nok at gøre med at slæbe korn ind i møllen og op ad trappen til kværnen, sådan som man ser det på gamle billeder af arbejdet i Ventepose Mølle. Formalingen blev yderligere besværliggjort af, at der var tidspunkter, hvor møllen slet ikke kunne køre på grund af, at højvande og storm kunne give bagvand.

Hjulet standser, men kommer atter i gang

Mølledriften ophørte i 1934, kort efter at Anders Jespersen som 14-årig for første og sidste gang oplevede møllen i erhvervsmæssig funktion. Møllens inventar blev fjernet, men til alt held blev det ikke skrottet; i stedet blev det opbevaret i en af Valdemars Slots udbygninger – måske for at vente på bedre tider. De kom langt om længe, sandsynligvis fordi ejeren Niels baron Juel-Brockdorff i 1988 truede med at rive bygningerne ned, da det så ud til, at en restaurering ville være økonomisk uoverkommelig. Ved Planstyrelsens mellemkomst blev møllen gennemgribende restaureret fra 1989 til 1990 for omkring en halv million kroner, og det oprindelige inventar flyttede ind igen. For restaureringen stod arkitekt Jens Chr. Varming, der havde haft en lignende opgave i Kaleko Mølle ved Fåborg (se bind 1), og møllebygger var John Jensen fra Vig.

Genindvielsen af møllen kunne endelig finde sted mortensaftensdag i 1990. Nogle af mølle-gæsterne, bl.a. Ventepose Møllens ejer, kom ved den lejlighed ligesom i gamle dage sejlen til mølle. Det skete ikke uden vanskeligheder, da båden på grund af ugunstige strømforhold ikke kunne lægge til broen ved møllen. Det lykkedes dog efter nogen tids venten at få både gæster og det medbragte korn, i alt 100 kilo, bragt i land på

en mindre båd. Stigbordet blev trukket af ejeren, vandhjulet, der var næsten nyt, begyndte at dreje rundt, kornet blev hældt ned mellem kværnstene, og så var der igen mel i møllen.

Samme dag blev den kønne lille Svellas Mølle, også kaldt Svallerup Lille Mølle på Sjælland genindviet efter mange års anstrengelser. Denne mølle er en vindmølle, og den led store skader under decemberorkanen i 1999. Dens fremtid er meget usikker, mens Ventepose Mølle igen kan formale korn med kværnen på sin gamle plads, og alt fungerer stadig perfekt. Møllen maler nu økologisk korn ved særlige lejligheder. Den er almindeligvis åben på Mølledage og er meget besøgt af skole- og børnehaveklasse efter forudgående aftale med Flemming André, der har boet i møllen gennem flere år.

Møllens omgivelser

I forbindelse med restaureringen blev træerne i møllens nærhed fældet, men når de er vokset op, vil dens idylliske beliggenhed mellem mølledammens stille vand på den ene side og det mere urolige havvand på den anden måske bedre komme til sin ret. Forhåbentlig vil det dog blive ved med at være muligt for sejlere og passagerer på udflugtsbåden *Helge* at nyde synet af møllen med det mærkelige navn.

Pederskov Mølle

Endnu en af Valdemars Slots vandmøller

Ventepose Mølle kan skimtes fra Troense by, når man står på den høje havskrænt ved lystbådehavnen, men hvis man ønsker at se en vandmølle på Tåsinge, ganske vist nedlagt, uden at det er forbundet med ganske store vanskeligheder, kan man køre videre gennem Troense, forbi Valdemars Slot og Ambrosiusegen. Kort efter drejer en vej, Jydevej, af til højre. Her på nummer 15 og 17 finder man midt i skoven en mølledam og et mølleanlæg fra midten af 1700-tallet. Det er Pederskov Mølle, som ligger på højre side af vejen, der bæres af mølledæmningen. Med undtagelse af møllehuset er bygningerne opført i bindingsværk. Møllerboligen er sammenbygget med møllehuset og har i modsætning til dette stråtag. På den anden side af malekarmen, hvor overfaldshjulet er fjernet, ligger anlæggets tredje bygning, der ligesom møllehuset har fast tag. Det er det tidligere bageri og kornmagasin. En del mølleinventar er bevaret, bl.a. et par kværne, men møllen anvendes i øvrigt til lager af lejerer af møllerboligen. I midten af 1980'erne blev mølledammen uddybet, men er nu igen ved at gro til. Vandkraften har ikke været anvendt siden 1800-tallet, men anlægget står uforandret med malekarm og stibord. Karmen er tilgroet, men vandet risler stadig derunder trods de mange år, som er gået, siden det blev brugt til at drive møllehjulet.

Tåsinges eneste bevarede vindmølle

Den første landsby, man kommer til på Tåsinge, hvis man ikke drejer fra mod Troense, er Bregninge. På det højeste punkt, 72 meter over havet, står endnu vindmøllen med kirken som genbo. Den nuværende Bregninge Mølle stammer fra omkring år 1800 og erstattede en stubmølle, ja, i nogle år efter midten af 1700-tallet stod der to på Bregninge bakke. Den nye mølle fik kammerherre Frederik Juel på Valdemars Slot tilladelse til at forsyne med et grubbeværk, og nybygningen blev en hollandsk vindmølle med jordomgang. Kroppen er tækket med spåner, mens den bådformede hat er beklædt med tagpap. Fæstemøllen blev købt til selveje i 1912 af møllerenkens svigersøn Anders Hansen Højte. Derefter blev den moderniseret med vindrose og selvsvikkende vinger (jalousi- eller klapvinger), og der blev installeret en hjælpemotor.

Fra møllen er der en storslået udsigt til det Sydfynske Øhav med Fyn, Thurø og Langeland. Da møllen ligger i et udpræget turistområde, blev den åbnet som restauration i 1950, efter at mølledriften var ophørt og møllen afhændet af Anders Højte to år forinden. I forbindelse med ombygningen, som straks påbegyndtes af den nye ejer, blev alt mølleinventaret fjernet, og de små vinduer blev

Bregninge Mølle

erstattet af panoramavinduer. Senere blev de 34 alen (knap 21,5 meter) lange vinger kortet ned, og der er ingen krøjemuligheder, idet vindrosen er fjernet. Trods ændringerne er det et held, at Bregninge Mølle er bevaret, da den er den eneste endnu eksisterende vindmølle på Tåsinge. I stormen i 1991 mistede møllen det ene vingepar. Da den ikke er fredet, bekostede ejeren Villy Christensen, Blommenslyst, bror til restauratør siden 1982 Else Staff Johansen, selv opsætningen af et nyt vingefang til 150.000 kr. I 2002 efter sæsonlukning blev møllen averteret til salg i Tidsskriftet *Møllen*. Den åbnede ikke i forårssæsonen 2003, og dens skæbne er i skrivende stund uafklaret. Adressen er Kirkebakken 19.

Svendborg og omegns møller

Bregninge Mølle ligger højt og ses viden om, og det gælder også Christiansmøllen i Svendborg. Når man forlader Tåsinge, kan man fra Svendborgsundbroen se den hvide hollandske gallerimølle med den løgformede tagpapbeklædte hat stå højt oppe på kystskrænten. Den er den eneste komplette bevarede mølle i Svendborg og har adressen Porthusvej 5 A. Møllen blev bygget i 1859, efter at den første hollandske mølle på stedet fra 1837 var nedbrændt. Denne mølle var opført af

møller Christian Klingenberg, som lod den erstatte en stubmølle. I 1850 afhændede han den hollandske mølle, der efter ham kaldtes både Christiansmøllen og Klingenbergmøllen, til skibskaptajn H.H. Mølmark. Efter ham kom møllen en tid til at hedde Mølmarksmøllen, og hans navn findes endnu bevaret i den nærliggende Mølmarksvej, hvis oprindelige navn var Vejrmøllevej. Imidlertid blev møllens blivende navn Christiansmøllen, og det hedder sig, at den fik det navn tilbage, da Christian den Niende besøgte den. I 1932 installerede den daværende ejer en ny 50 hk B&W dieselmotor, og møllen fungerede helt op til 1958, hvorefter den blev fredet og i 1960 købt af Svendborg Kommune. Selv om mølleinventaret er intakt, fungerer den udelukkende som byens vartegn.

Tidligere var der flere både vand- og vindmøller i selve Svendborg, men bevaret er kun Christiansmøllen og den 'beskårne' Gråes Mølle fra 1845, som ligger på Gråesvej 21 A. Trods fjernelsen af møllehat, vinger (det skete allerede i 1929, da der blev installeret en motor, som fungerede til 1940), galleri og det meste af overmøllen, ses den tydeligt fra Svendborgs livlige havnefront.

Kører man videre herfra østpå langs kysten, kommer man til en nedkørsel til udflugts- og badestedet Christiansminde. Anlægget har navn efter føromtalt prins Christian Frederik, der en

tid var guvernør på Fyn. Midt i det smukke lystanlæg, tæt ved stranden og langt nede bag den opstemmede mølledam, finder man den lille velholdte Christiansminde Stampemølle med et stort funktionsdygtigt overfaldshjul på ca. 4 meter i diameter. Møllen, hvis mure står i hvidkalket bindingsværk med røde stolper, blev anlagt i 1771 af byens feldberedere (garvere), som fik deres huder blødgjort her. I forvejen var der en stampemølle i Svendborg, Slibermøllen, som oprindeligt var en kornmølle, men den havde i 1770 så lidt vand, at den kun kunne arbejde ved det opstemmede vand i to timer, så skulle der atter stemmes i mindst lige så lang tid. Byens Bæk løb derved ofte næsten tom, hvilket var uheldigt under de ret hyppige ildebrande. Så måtte man simpelt hen trække stigbordet, så vandet fra dammen kunne finde vej ud i bækken. Desuden havde stampemøllen ikke mulighed for at arbejde for mere end fire af de i alt ti feldberedere, som boede i Svendborg på dette tidspunkt. Tidligere havde de resterende været nødt til at transportere materialerne den lange vej til Røde Mølle ved Hvidkilde Gods eller til en stampemølle uden for Bagergades Port, som nogle af dem lejede.

Svendborg Kommune lod møllen gennemgribende istandsætte i 1948, men halvtreds år senere trængte den igen til en grundig reparation. Trods

Mølledammen ved Christiansminde Stampemølle med udsigt til Tåsinge

Christiansminde Stampemølle

økonomiske vanskeligheder blev den udført, og Christiansminde Stampemølle har siden marts 2003 et nyt flot vandhjul. Det er bygget på tømrermester Claus Ollerups værksted og vejer omkring 3 tons. Den gamle ramme af støbejern kunne genbruges, men der er påsat omkring halvtreds nye skovblade af trykimprægneret fyrretræ. Desuden blev den gamle mølleaksel udskiftet med en gennemgående aksel, da den gamle aksel hurtigt trak vandhjulet skævt. Også møllen er renoveret med ny bræddebeklædning på den side, hvor møllehjulet sidder. Allerede i 1901 blev Stampemøllen lukket, og stampeværket blev opmagasineret i Svendborg. Det fandt senere anvendelse på Slagteriernes Institut i Roskilde, hvor det bruges til presning af huder.

I Svendborgs vestlige udkant findes endnu en lille mølle, Kogtvedgård Vandmølle på Lille Eng. Den er ved at blive noget trængt af et moderne boligbyggeri, men da dens ret store mølledam er bevaret og den ligger i et sumpet område næsten i strandkanten, vil dens eksistens ikke være truet. Vandmøllen, der har overfaldshjul ligesom Christiansminde Stampemølle, var oprindeligt en kornmølle under den nu nedrevne Kogtvedgård. Den har også været træskofabrik, men ejes i dag også af Svendborg Kommune. Trods byens udvidelse

ligger den stråttækte mølle, der er opført i rødkalkebinding sværk med sorte stolper, stadig i kønne omgivelser med udsigt over Svendborg Sund til Tåsinge. Denne mølle gennemgik i 2002-2003 en endnu mere omfattende renovering end Christiansminde Stampemølle. Prisen var omkring 400.000 kr., idet ikke blot vandhjulet, som drives af vand fra Kildebækken, men også meget af vægkonstruktionen, såvel stolperne som murene, blev udskiftet.

Fortsætter man til Rantzausminde, passerer man Rantzausminde Vindmølle, der er opført i mur til hatten – der dog er fjernet ligesom vingerne og galleriet. Godset Hvidkildes Rønninge Mølle nås let herfra, hvis man kører videre nordpå over Egense. Denne mølle kan man som Ventepose Mølle nå til ved en, til alt held, kortere tur igennem skoven. Røde Mølle, der ligesom Rønninge Mølle er omtalt i bind 1 under Rødkilde Vandmølle, ligger lidt vest for herregården, når man er kommet frem til Svendborg-Fåborg vejen. Umiddelbart herefter, går en vej mod Nielstrup, en hovedgård, der i flere hundrede år har hørt under Hvidkilde. Lidt længere fremme kommer man ned til en mindre mølledam, der er dannet ved en opstemning af en bæk, der løber ud i Syltemade Å. Her på adressen Nielstrupvej 16 finder man en af

Danmarks tidlige vandmøller, idet den omtales i 1300-tallet. Møllehuset står i gule mursten, idet den gamle bindingsværksbygning blev skalmuret i 1890'erne. Den har også fået fast tag, men er stadig sammenbygget med stuehuset, som er den hvidkalkede 1700-tals bindingsværksbygning med stråtag ligesom en af udlængerne. I 1813 havde møllen tre vandhjul, to kværne og en skallekværn, i 1934 var der to overfaldshjul, men i 1940'erne blev de og deres overdækning fjernet, og hjulene erstattedes af en Francisturbine. Samtidig skete der en ombygning af møllehuset, indvendig blev gulvene hævet for at give plads til det nye maskineri, og udvendig blev vinduer og døre flyttet, så man fik den ikke særlig kønne bygning, der er en stor kontrast til resten af anlægget. Allerede i 1960'erne viste det sig, at møllen trods ombygningen ikke var tidssvarende, og en del af korn- og foderstofvirksomheden blev flyttet til Ollerup, hvor der byggedes siloer, rensnings- og korn-tøringsanlæg. I 1974 ophørte Urte Mølle helt, kun turbinen var i gang og producerede el i nogle år, så kunne heller ikke den slå til. Urte Mølle i Ollerup blev senere sammenlagt med Ulbølle Mølle (se bind 1, Rødkilde Mølle), der endte med at blive opkøbt af Fyns Andels Foderstofforretning. Men den gamle Urte Mølle ligger stadig meget smukt på Nielstrupvej omgivet af skov og åbne marker.

Rønninge Mølle

Kilder: Jørgen Møller: Skibsbygger-slægten Møller fra Troense 1949; Anders Jespersen: Ventepose Mølle, Den Danske Mølle 4 1990; Otto Jonassen: Møller i Svendborg Købstad – en historisk oversigt, Årbog for Svendborg og Omegns Museum 1995; Svend Højte: Bregninge Mølle, Tåsinge Årbog 2001, samme, Ventepose Mølle, Tåsinge Årbog 2003; Otto Rasmussen, Odense; Erik Hansen, Tåsinge Lokalhistoriske Arkiv; Claus Skov, Sallinge; Flemming André, Ventepose Mølle.

Urte Mølle

Vestervig Klostermølle

Klostermøllevej 77, 7770 Vestervig

Vindmølle af hollandsk type med jordomgang
Hatten er bådformet
Opført omkring 1860
Driften ophørt omkring 1960
Restaureret 1968, 1975, 1989-1991. Funktionsdygtig
Fredet. Anvendelse: Museumsmølle

Møllen i landskabet

Øst for Hurup kan man forlade landevejen fra Struer til Thisted for at køre til Vestervig. På vejen kommer man forbi Refsbøl Mølle, Bredgade 23 i Hurup, som, efter at mølleriet ophørte i 1963, stadig har bevaret en mængde mølleinventar, men ikke er funktionsdygtig. Den hollandske vindmølles krop er spåntækt, og dens løgformede hat er beklædt med tagpap. Engang stod den i det åbne land på en lille bakke uden for byen. Nu er den omgivet af bebyggelse, men stadig pynter den i landskabet. Længere fremme passerer man Thylands højeste punkt Ashøje på 93 meter. Navnet på højen viser tilknytningen til aserne, de nordiske guder, og her er opstillet en talerstol 'Den frie talerstol' formet som Thors hammer. Fra et udsigtstårn har man en storslået udsigt over hele Sydthy med de mange moderne elproducerende vindmøller og de gamle hvidkalkede landsbykirker.

Vestervig Klosterkirke er en anderledes landsbykirke, og den ligger nabo til en anderledes mølle, til kornmøllen Vestervig Klostermølle, som ses nogle hundrede meter vest for og lidt neden for kirken. Imellem de to bygningsværker og ganske tæt forbi resterne af en landsby fra Romersk Jernalder og kirken løber vejen fra Vestervig til Thisted, som man må forlade, hvis man skal opleve det seværdige område og leve sig ind i dets historie. Den katedrallignende kirke og dens navn er det eneste, som fortæller, at der her engang lå et stort kloster, som blev opført af augustinermunke i 1100-tallet. Katedralen er nu blot sognekirke for Vestervig, som ligger et par kilometer sydligere. Her findes en af Danmarks tre kirkemusikskoler, som netop blev placeret her, fordi kirkens orgel er et af de bedste i landet. På kirkegården ses den sagnomspundne dobbeltgrav fra Middelalderen, hvor ifølge traditionen folkevisens Liden Kirsten, der blev tvunget til at danse sig til døde, og den blindede prins Buris, ligger begravet. Det fortælles, at det gik dem så ilde, fordi de elskede hinanden mod deres søskende kongens og dronningens vilje. Inskriptionen på stenen fortæller en anden historie, men prins Buris' navn er knyttet til et andet kloster, Tvis Kloster lidt sydøst for Holstebro, som han indviede til Jomfru Maria. Her tæt

ved de få rester af klosterkirken ligger en lille retableret vandmølle, som sandsynligvis blev anlagt af cisterciencermunkene fra Tvis Kloster.

Vandmøller på egen

I Vestervig er Klostermøllen af langt nyere dato, men der omtales flere vandmøller på egnen i 1500-1600-tallet, og Gårdhus Mølle ved Kastet Å blev anlagt af Jens Laasby Møldrup til Vestervig Kloster i 1732. Stedet, hvor der nu er campingplads, finder man, hvis man fra Vestervig Kirke følger vejen til Agger. Billeder viser, at møllen blev drevet af to store underfaldshjul. Det var en omfattende virksomhed med både kornmølle, klædefabrik og farveri. Folketællingen i 1834 fortæller, at ejeren Jørgen Andersen Baun havde tre 'betjente' og to tjenestepiger ansat. Men vandet forsvandt, da man ved vindmøllers hjælp – uden held – forsøgte at afvande søerne nord for møllen i 1868. Møllen blev nedlagt, og møllegården, som stadig eksisterer, blev flyttet op på bakken.

En anden gammel vandmølle i nærheden, lidt nord for Vestervig, var Morup Mølle grundlagt ved et vadested over Hvidbjerg Å, som på stedet altid hedder Morup Mølle Å. Samtidig med mølleriet blev der drevet kro, så de ventende bønder kunne fordrive tiden og få noget at spise og drikke. I 1901 blev møllen nedlagt, men Morup Mølle Kro eksisterer stadig, efter at den en kort tid var asylcenter for flygtninge. Den ligger nu omgivet af en stor park med svane- og andedam, volierer og plads til sportsaktiviteter. Åen spiller stadig en rolle for krodriften, idet Morup Mølle Kro passes af mange kanofarere, som følger åen til dens udløb i Krik Vig i Limfjorden.

Da vandmøllen blev nedlagt, flyttedes en vindmølle fra Tobbøl ved Flade Sø til Morup. Det var en hollandsk mølle med et stort vingefang på 29 alen (godt 18 meter), vindrose og med vinger til kludesejl. Ved flytningen blev den ændret fra at være en pumpemølle til at kunne formale korn. Denne mølle er længst ophørt og eksisterer ikke mere.

Møllens historie

Vestervig Klostermølle kunne have lidt samme skæbne, men den ligger der stadig, og besøgende til kirken kan ikke undgå at se den. Mange krydser vejen for at tage den nærmere i øjesyn og kommer tæt forbi et tidligere kvæghus, Æ Beeshus, hvor plancher fortæller om egnens og Vestervig Klosters skæbne, og her ligger også Skt. Thøgers Kirkegård. Navnet hentyder til den første kirke i Vestervig, som byggedes hundrede år før klostret. Dens omrids kan stadig skimtes, selv om den gik af brug efter Reformationen. Skt. Thøgers Kilde,

som også findes på kirkegården, var en helbredende kilde, hvortil folk valfartede i store mængder omkring sankthans. I denne forbindelse blev der afholdt store kildemarkeder, der dog blev flyttet væk fra kirkerne, da de ikke just opfordrede til kristen tankegang og adfærd.

Vestervig Klostermølle blev bygget lidt før mølleprivilegiets ophævelse i 1862, antagelig omkring 1860. Bygherren af jordhollænderen, der havde bådformet hat og sandsynligvis var tækket med strå, var godsejer Chr. Breinholdt til Nedgeard (Vestervig Kloster). Underetagen, kælderens, som er opført i grundmur, har kun én indgang. Gennem denne blev korn båret, eventuelt kørt på sækkevogn, ind til formaling, og det færdige produkt blev samme sted fyldt i sække, der fragtedes den modsatte vej. Møllen krøjede med svans, og dens sejlførende vingefang var 24 alen (15 meter). Den skulle være 'næringsmølle' til Vestervig Kloster, men i 1909 solgtes den fra gården til møller Niels Bruun og blev en almindelig kundemølle. Fra 1910 findes der en beskrivelse af møllen og dens drift, da mølleren ønskede at optage et lån. Her fortælles, at Klostermøllen havde god søgning, var godt bygget, og værdiansættelsen lød da også på 4.000 kr.

I 1921 blev møllen købt af Carl Emil Madsen, hvis søn Viggo, som var født i Tygstrup i Vestervig Sogn i 1901, tog over den 1. oktober 1930. Møllen var på det tidspunkt tækket med strå overalt, og den var forsynet med to kværne, valseværk, skalleværn (grubbe- eller pillekværn) samt en hjælpemotor, en 14 hk Aktiv råolienmotor. Krøjningen foregik nu ved hjælp af et amerikansk krøjeværk, hvor vingerne drejes op mod vinden ved hjælp af et krørehjul og en manuelt betjent kæde. Dette mølleri dannede sammen med det 3 tønder land store landbrug og en korn- og foderstofhandel eksistensgrundlaget for mølleren, hans kone siden 1934 Karen Nielsen og deres søn til omkring 1960. Da blev driften indstillet, efter at møllen havde været virksom i hundrede år.

Møllen afhændes, og en restaurering iværksættes

I 1964 blev Klostermøllen fredet, og året efter købte Vestervig Håndværker- og Borgerforening møllen for 2.000 kr. med det formål at bevare den som kulturminde. Imidlertid afstod foreningen allerede i 1966 møllen til Selskabet Danske Møllers Venner hjemmehørende i Virum, som man mente bedre kunne sørge for dens istandsættelse og vedligeholdelse. Selskabet satte også en restaurering i værk, og i 1968 blev møllehatten og en del af kroppen tækket med strå. Arbejdet gik dog hurtigt i stå, fordi det kneb med økonomiske midler, og Vestervig ligger langt fra Virum ligesom Å Mølle

ved Limfjorden (se bind 1). Forfaldet skred herefter hurtigt frem, og i 1975 afsatte Sydthy Kommune 12.000 kr. til en istandsættelse, men det var ikke et beløb, der kunne række til en egentlig restaurering, selv om møllen ifølge Thisted Dagblad »stod klar med nyt strå på hat og krop« den 8. august 1978. Arbejdet kom først i gang mange år senere, i 1989, efter at Håndværker- og Borgerforeningen, hvis formand nu var apoteker Karen Nielsen, året før havde tilbagekøbt møllen for det symbolske beløb af 1,00 kr. Planstyrelsen ville nemlig først kunne yde støtte til en renovering, når møllen var blevet foreningens ejendom.

Statstilskuddet på 254.000 kr. gjorde det muligt at påbegynde arbejdet i juni 1989, og den økonomiske situation blev yderligere forbedret af, at restaureringen blev godkendt som et beskæftigelsesprojekt, hvilket betød et faktisk tilskud på 100.000 kr. Andre bidrag kom fra Planstyrelsen (120.000 kr.) og Kreditforeningen Danmark (25.000 kr.), ligesom der kom tilskud fra forskellige fonde.

Restaureringen fortsættes

Arbejdsmarkedsnævnet for Viborg Amt godkendte arbejdet som et beskæftigelsesprojekt, og Arkitektfirmaet Erik Einar Holm, Roslev, fik det overordnede tilsyn. Møllebygger Jens Jørgensen, Fakse Ladeplads, var konsulent, og de lokale udførte arbejdet samvittighedsfuldt efter hans anvisninger. I sommeren 1989 holdt møllefolkene en for-tjent ferie, efter at Karsten Nielsen og projektleder Michael Madsen havde arbejdet en måneds tid på restaureringen af den efter møllebyggerens udsagn enestående mølle. Det kunne ingen se den sommer, da tækningen var pillet ned, så møllen faktisk stod åben, ribbet for al beklædning.

Det var nødvendigt at gå så radikalt til værks, da møllen var i meget dårligere stand end først antaget. Alt skulle stort set rekonstrueres. En del af højbenene, de svære stolper, der bærer skroget, måtte også udskiftes, da ønsket var, at møllen skulle fremtræde, som den var på opførelsestidspunktet. Derfor blev der også sat ti vinduer i møllen, sådan som der var oprindelig. Der var dog et problem med hensyn til tækkematerialet. Omkring 1960 beskrev H.W. Sprechler den i en rapport til Anders Jespersen som spåntækt med tagpap på hatten. Et billede offentliggjort i Thisted Dagblad i 1965 viser, trods forfaldet, en mølle med denne beklædning, men møller Viggo Madsen udtalte samme år, at han kun huskede møllen som tækket med strå, og han citerede gamle mennesker på egnen, som havde fortalt, at det havde den altid været, hvilket den jo også var i 1909. Hans lidt ældre bror Kristian mente, at kroppen var spåntækt og hatten beklædt med tjærepap. Dette

Vestervig Klostermølle

udseende fik Klostermøllen næsten nu, for kroppen blev beklædt med spåner fremstillet af tuja, ligesom møllehatten. Den forsynedes med 10.500, og møllekroppen med 75.000 spåner. Der gik 25 pakker kobbersøm til fastsømning på hatten, og til de endnu flere spåner på kroppen gik der 100 pakker, blot dét var en stor udgift, da sømmene kostede 110 kr. pakken.

Stormskader

Det var vanskeligt at finansiere projektet, så meget mere som det var nødvendigt at samarbejde med en professionel. Ved hjælp af de 120.000 kr. fra Planstyrelsen, hvoraf de 95.000 kr. skulle bruges til spånbeklædning og resten til arkitektbistand, så arbejdet ud til at ville lykkes, og i begyndelsen af 1990 troede man, at restaureringsarbejdet var ved at være færdigt, men så blev møllen ramt af en februarstorm fra vest i 1990. Vingerne stod mod øst og gik i bagvind, da det var umuligt at krøje møllen, fordi tandkransen var under reparation. Alle forsøg på at bremse møllen var forgæves, og inden Falck i Hurup nåede frem, var både den nyistandsatte møllehat og vingerne blevet kastet til jorden. Møllen var stormskadeforsikret, men med en selvrisiko på 10 %, hvilket atter betød en stor udgift for foreningen. Skaderne på møllen blev vurderet til 500.000 kr., og den var netop blevet istandsat for et beløb, der var ca. 100.000 kr. større.

Håndværker- og Borgerforeningen gik straks i gang med at rydde op, og der var nok at tage fat på, da mølledelene skulle adskilles og mærkes, inden de blev sendt ud på den lange rejse til Fakse

Ladeplads for at blive repareret på Jens Jørgensens værksted og blive til en møllehat igen. Endvidere skulle der fremstilles nye vinger, da de gamle var blevet smadret, da vinden kastede dem til jorden.

Møllen stod nu tildækket foroven med presenninger, så de arbejdsledige kunne fortsætte med at restaurere møllen indvendig. Selve møllekroppen var sluppet næsten uskadt, og det ville have været bittert, hvis også den ny spåntækning var blevet ødelagt.

Endelig funktionsdygtig mølle

Selv om der var projekteret med en opsætning af møllehatten i oktober 1990, kom den og vingerne, i alt ca. 15 tons, først på plads det følgende år. Møllen blev åbnet for publikum den 26. juni 1991, og et par hundrede mennesker tog den i øjesyn. Forinden var der den 2. maj blevet stiftet et møllelaug, *Klostermøllelauget*, med henblik på, at møllen skulle gøres køreklar og åbnes for besøgende, selv om formanden for Håndværker- og Borgerforeningen Keld Jensen, mente, at det tager noget af 'pynten' af en mølles tekniske indretning, når Arbejdstilsynet stiller store sikkerhedskrav i form af afskærmninger og afspærringer, når der er offentlig adgang.

Restaureringen kom til at koste 275.000 kr. mere end anslået, selv om det meste af reparationsarbejdet i forbindelse med stormskaderne blev fritaget for moms. I den sammenhæng var de 40.000 kr., der manglede for at udskifte de nedslidte tandhjul og gøre møllen funktionsdygtig, en lille sum. Planen blev da også realiseret ved hjælp af et lån fra amtet og støtte fra forskellige fonde, og

Klostermøllen i Vestervig med kirken i baggrunden

Vestervig Klostermølle er i stand til at formale korn, for det indvendige mølleinventar, som blev fornyet, er ikke trykimprægneret. Foruden de to af tidligere fire kværne, hvor løberen, den øverste sten, som drejer rundt, vejer ca. 1.000 kilo, og skallekværnen under kværnloftets gulv, er der bevaret en havrevalse af støbejern og en tromlesorterer, ligesom stenkranen, der løfter og vender kværnstenene, når de skal bildes, er intakt. Ved daglig drift skete det en 2-3 gange om måneden i kælderen står sekskantsigten, hvor skaldelene sigtes fra, og blæsemaskinen, hvor det afskallede korn renses. Afskalningen i sig selv er på grund af skallekværnens høje fart ret farlig og desuden besværlig, da mølleren kun kommer ca. fem liter korn i skallekværnen ad gangen, fordi det er nødvendigt at kontrollere afskalningen hyppigt.

Vestervig Klostermølle er nu forsikret for 1 million kr., og de fem familier, som står for driften, passer godt på den. Der afholdes fx en årlige tjæredag, hvor lokale folk hjælper til ligesom ved flere andre lejligheder. Møllen danner rammen om forskellige kulturelle og sociale arrangementer, bl.a. den årlige julestue. Jørn W. Madsen, en nevø af den sidste møller, er med i møllelauget og er blandt dem, som har anvendt både kværnen og valsen, men er ophørt med det på grund af det store oprydningsarbejde forbundet med formalingen. I stedet sælges både økologisk og ikke økologisk stenmøllemelet, som kan være både fuldkornsmel og fint malet mel, hvor kernerne har været op til fire gange i kværnen. Det fremstilles lokalt af Andreas Ifversen i Sindrup ved Ydby.

I sommertiden er Klostermøllen åben, og rigtig mange besøgende, omkring 2.000 årlig, finder vej ind i møllen, hvor de udslidte kværnsten, der er brugt som dørtrin, byder dem velkommen til en oplevelse af det liv, som var både møllernes og deres kunders i gamle dage, et liv afhængig af naturen: for som man siger i Vestervig: »Møllen kører, som vinden blæser«. Mennesker kan dog gøre deres til, at møllen fungerer godt ved, når vinden skifter, at krøje møllehatten med vingerne op mod vinden ved hjælp af det manuelle spil og fastgøre kæden fra spillet til de krøjepæle, som står rundt om møllen, og ved at 'rebe' sejlene, rulle dem sammen, hvis vinden bliver for kraftig.

Lyngs Mølle

Syd for Ydby, på Thyholm, finder man Lyngs Mølle. Den er ikke funktionsdygtig og bliver det aldrig, men den vil komme til at stå som et var-tegn for sin by. Møllen ligger midt i stationsbyen, Møllegade 9, men syner ikke af meget, da den her i 2003 står uden vingefanget, som var 24 alen. Lyngs Mølle blev opført omkring 1820-1830 i Torp,

Refsbøl Mølle i Hurup med det amerikanske krøjeværk

lidt nord for Lyngs Kirke, men flyttedes til sin nuværende plads i 1866. Det er en hollandsk mølle med jordomgang, en 16-kantet løgformet hat, som nu er tækket med glasfiber, mens overmøllen er spåntækt. Mølleriet ophørte i første halvdel af 1960'erne, og møllen blev i flere år benyttet af et spejderkorps. Omkring årtusindskiftet stod den tom, og der er ikke bevaret mølleinventar. Et møllelauget skal overtage møllen, og lauget har fået arkitektfirmaet fn-tegnestuen i Struer til at lave forslag til en renovering. Det er hensigten, at den udvendig skal se ud som en hollandsk vindmølle med undtagelse af, at de eksisterende døre vil blive til store vinduespartier. Indvendig skal der indrettes et kontorlandskab, og møllen vil i fremtiden kunne have den dobbelte funktion: på én gang at være et kuturminde og en moderne virksomhed.

Kilder: Folder om møllen; avisartikler; Knud Møller Madsen, Sydthy Egnshistoriske Arkiv; Keld Jensen, tidligere formand for Vestervig Håndværker – og Borgerforening, medlem af Klostermølleudvalget; Torben Wils, nuværende formand for samme forening og medlem af Klostermølleudvalget; Jørn W. Madsen, Vestervig Klostermøllelauget.

Viby Mølle

Rørbæksvej 36, Viby, 5370 Mesinge

Vindmølle af hollandsk type med galleri
Hatten er løgformet
Genopført 1869 efter en brand. Stubmølle til 1852
Driften ophørt 1956
Restaureret i flere omgange, senest i 1980'erne
Funktionsdygtig
Fredet. Anvendelse: Museumsmølle, egnsmuseum

Møllen i landskabet

Viby Mølle er den eneste bevarede vindmølle af de syv, der stod på halvøen Hindsholm nord for Kerteminde i de første årtier af 1900-tallet. Møllen ligger lidt vest for landsbyen Viby, der er karakteristisk ved sine gamle stråtækte bindingsværksbygninger. Selv kirken, en hvidkalket langhusbygning, er forsynet med et lille tårn i bindingsværk fra 1718.

Kirken ligger midt i landsbyen og putter sig mellem høje træer, men møllen ses viden om, da den ligger højt oppe på en bakke, der blev gjort endnu højere, for at man kunne udnytte vindkraften optimalt. Smukt ligger den, midt i det bakkede landskab, omgivet af udstrakte marker. Men kornet, der modnes her, høstes ikke længere for at blive malet på Viby Mølle; det hentes af store lastbiler og bliver transporteret til industrimøller langt væk fra voksestedet.

En ny tids vindmøller

I stedet for de gamle hollandske vindmøller ser man nu moderne vindmøller, hurtigløberne, på bakkedoppene. De producerer strøm, sådan som gårdenes egne små vindmøller gjorde det før i tiden.

Nordvest for Viby Mølle blev der i slutningen af 1900-tallet opført en vindmølle ved Birkebjerg, og her lå der indtil 1920'erne en 'rigtig' vindmølle. I folketællingen kaldtes mølleren 'husmøller', så møllen har ikke været ret stor, men den har nok kunnet betjene de nærmestliggende ejendomme.

Nu står der atter en mølle på samme bakke, og vindens kraft udnyttes som før i tiden, blot langt mere effektivt.

Møllens historie

Viby Mølle var oprindelig en stubmølle, som først hørte under godset Skovsbo (1662), men derefter i mange år ejedes af herregårde på Hindsholm. Ifølge Matriklen 1688 tilhørte Viby Vejrsmølle da Scheelenborg i Stubberup Sogn, der ligger nord for Viby. Fæsteren hed Niels Andersen, og sandsynligvis var den næste fæster, Matthias Nielsen, hans søn. Denne drev møllen helt til 1763, så i firs år var der stabile forhold for mølleriet. I mellemtiden havde

Scheelenborgs ejer købt Broløkke i Viby Sogn, og vindmøllen kom under denne herregård. Så sent som omkring 1850 ejede Broløkke Svanemøllen i Kerteminde, mens Viby Mølle tilhørte godset Hverringe. Møllerne på disse to møller var således fæstere under den nærved liggende herregård lang tid efter, at landboreformerne havde fundet sted – måske fordi godsejeren så en fordel i at have sin egen mølle til at male godsets korn.

Broløkke sælger Viby Mølle

Fra 1763 til 1780 hed Vibymølleren Mathias Andersen, og hans efterfølger Lars Larsen Thorup var den sidste fæster under Broløkke. Det var ikke altid let at være fæstemøller, måske fordi indfæstningen var for høj i forhold til indtjeningen, måske også fordi det var forbundet med store udgifter at vedligeholde en mølle. I 1790 måtte sidstnævnte møllefæster da også forlade Viby Mølle. For at »undgå al ulejlighed og proces« meddelte han Rentekammeret (skatte- og finansministeriet), at han opgav sit fæstemål, da han som følge af en ekstraordinær skatteudskrivning var ansat til en næringssskat på 3 rigsdaler. Han kunne ikke betale mere end 1 rigsdaler, da han i de tre år, hvor han havde drevet møllen, havde haft 80 rigsdaler mere i udgift end i indtægt. Det skyldtes omkostninger til to nye møllesten, en ny møllefod – møllen var stadig den gamle stubmølle – og nødvendige reparationer. Endvidere skyldte han herskabet 80 rigsdaler af indfæstningen og 10 rigsdaler i skatter og afgifter af møllen. Jordtilliggendet var desuden kun på 0,15 tønde land, så der var intet andet at gøre end at give op.

Fremgang for møllen

Viby Mølle kom kort efter til at høre under godset Hverringe, der ligger syd for Viby og lidt øst for Broløkke. Vejen fra Kerteminde til Viby fører lige forbi den smukke hvidkalkede hovedbygning, der blev opført omkring 1790 og er omgivet af voldgrave.

Næsten samtidig, i 1792, tiltrådte en ny fæster, Mads Christensen, og han havde mere held med sig end sin forgænger. Han fæstede ikke blot møllen, der indtil da havde været brugt af Broløkkens husmænd, men også den gård, der blev til møllegården.

I 1813 fortæller brandtaksationsprotokollen, at møllen, der er 8³/₄ alen i kvadrat (ca. 3,50 m²) og opført af tømmer og brædder, tækket med strå, er indrettet med 2 kværne og 1 grubbeværk (skallekværn) med fornødne hjul og aksler. Den vurderedes til 1.100 rigsdaler, mens møllegården, et stuehus på 16 fag med forskellige udbygninger, blev sat til 1.060 rigsdaler. I 1824 overtog Mads Chri-

stensens søn Lars Madsen fæstet, og han fortsatte mølledriften i den store stubmølle. Efter hans død i 1851 blev den revet ned for i 1852 at blive erstattet af en hollandsk vindmølle med fem kværne. Den nye mølle blev opført på samme højdedrag som stubmøllen, men ikke på samme plads.

Den hollandske mølle

Fire år efter at den nye mølle var taget i brug, fæstede Lars Madsens søn Poul Larsen møllen efter sin mor Mette Poulsdatter.

Mølleriet gik tilsyneladende godt i de følgende år, men den 21. maj 1869 skete der en stor ulykke, idet den kun sytten år gamle mølle blev ramt af lynet og nedbrændte totalt. Der blev straks opført en ny mølle, tilsvarende den ødelagte, og i 1870 fandt der en taksering sted af den nyopførte hollandske vindmølle i Viby. Møllværket var imponerende stort. Der var nu seks kværne, hvoraf de to var skallekværne. Poul Larsen Møller havde samme år ifølge folketællingen tre møllebygger-svende boende. Det var muligvis dem, der genopbyggede møllen, men Poul Larsen kan også have givet sig af med møllebyggeri, så det ikke blot var det store mølteri, der dannede det økonomiske grundlag for familiens eksistens.

Syv år senere døde Poul Larsen, kun 46 år gammel, og ligesom i sin tid hans moder, afstod hans kone Anne Cathrine Iversdatter efter nogle års forløb fæstet til sønnen Lars Poulsen Møller.

Viby Møllens udvikling

Viby Mølle, der er opført med undermølle i pudset gulkalket granit og overmølle og hat i træ, tækket med spåner, tog kampen op med den teknologiske udvikling. Den blev moderniseret, sikkert i 1902, da den blev omvurderet til 20.000 kr., og fik vindrose. Samtidig blev dens 34 alen (knap 21,5 meter) lange sejlførende vinger erstattet af jalousivinger (klapper), der kunne stilles fra galleriet. Medvirkende til, at mølleren klarede sig i konkurrencen med de større møller, var også, at der til møllegården efterhånden kom til at høre 85 tønder land, og at fæster- og ejerforholdene var stabile.

Møllerslægten

Møllen var i samme slægts besiddelse i ca. 150 år. Den første i rækken var den ovenfor nævnte Mads Christensen. Den næstsidste var Lars Poulsen, der købte ejendommen til selveje i 1919 efter at have været fæster af mølle og møllegård siden 1885. Den sidste var hans søn, den senere sognefoged Johannes Møller, som i nogle år var bestyrer, indtil han arvede mølle og møllegård i 1937. Far og søn oplevede begge, at Viby Mølle ikke kunne klare sig længere efter møllens storhedstid i de første

årtier af 1900-tallet, og Johannes Møller malede i mange år mest korn til foder. Efter at han havde indstillet driften i 1956, blev Viby Mølle fredet ved den store bygningfredning i 1959.

Driften ophørt – restaureringen fuldført

Johannes Møller overdrog efter nogle års forløb Viby Mølle til *Selskabet Danske Møllers Venner*. Det endelige skøde blev først underskrevet i 1969, da der var problemer med Landbrugsministeriet. Foreningen foretog en del renoveringer og indledte arbejdet med at føre møllen tilbage til dens oprindelige udseende, idet vindrosen blev fjernet, og i stedet opsattes der et manuelt krøjeværk, som svarede til det oprindelige.

I 1987 tog *Viby Sogneforening* over. Det følgende år blev møllen restaureret udvendig bl.a. ved hjælp af medlemmernes arbejdskraft. Viby Mølle fik ny spånbeklædning, nye sejlførende vinger på 35 alen (knap 22 meter) fremstillet af en smidig douglasgran fra Rold Skov og nye porte. Indvielsen fandt sted på Dansk Mølledag den 18. juni 1988. Borgmester Gunnar Rasmussen trak i kæden til persen (bremsen), hvorefter møllen lydløst gik rundt for fulde sejl, der kom korn i kværnen, og formalingen gik i gang. Endelig var man ved vejs ende efter tyve års forløb. Møllebyggerne Frede Dahl og Jens Jørgensen samt murer Jørgen Nielsen stod for den sidste del af renoveringen, der var blevet gjort mulig ved tilskud fra en lang række fonde og en velvillig indsats fra Kerteminde Kommune.

Viby Mølle i dag

Viby Mølle står i dag som en fuldt funktionsdygtig mølle, selv om der i årenes løb er fjernet en del maskineri. Den har fire kværne, hvoraf de tre er brugbare. Rug- og melsigterne har ikke været rigtigt i gang siden før Anden Verdenskrig og var indtil 1993 begge uanvendelige. Rugsigten blev imidlertid repareret dette år tillige med valsen, og Viby Mølle er nu i stand til at producere fuldkornsmel samt gryn af byg. Viby Sogneforening ejer stadig møllen, men den drives af en støtteforening med en snes medlemmer. Der er blevet oplært et korps af frivillige 'møllere', og Viby Mølle er åben nogle dage om sommeren. Naturligvis ønsker den moderne tids møllegæster at se møllen i funktion, så når der er vind, sættes maleværket i gang. Men der skal være tyngde i vinden, luften må ikke være for tør og let, fortæller møller Gorm Thorleifsson. Derfor malede de gamle møllere ofte sent om aftenen, når luften var tung af dug.

Minder om møllens storhedstid

Flere af maskinerne blev fjernet omkring 1920, da de ikke længere var nødvendige på grund af den

Svanevængevænge i Kerteminde. Foto 2001, før hatten blev restaureret

indskrænkede produktion. Men endnu kan man i portrummene og på første etage se tilkoblingsmuligheder og tildækkede huller, sandsynligvis efter snegle til transport af korn og efter en kopelevator, som førte de spidsede bygkerner, pillerne, fra skallekværnen videre for at blive yderligere afskallet. I siderummet kan man endnu se lærredsremmene med de påsatte metalkopper. Møllen kan også fremvise to funktionsdygtige sækkelevatorer, som blev installeret, da der ikke var megen 'sækkeplads' på lofterne.

Museet

I møllens portrum findes et lille museum med en samling af landbrugsredskaber, mens der i selve porten hænger plancher om møllerne på Hindsholm, om møllernes udvikling og formalingen af korn. Går man op i møllen, kan man på første etage læse om landsbyen Viby, Viby Møllens restaurering og møller på Fyn. På næste etage, broloftet, hvorfra der er udgang til galleriet, ligger af sikkerhedsmæssige årsager de to skallekværne i gulvet, og her findes endvidere rug- og melsigte, rense- og sorteremaskine samt en elevator. De øvrige lofter er kværnloftet, hejseloftet og hatloftet. Kværnloftet er specielt seværdigt, da det står fuldstændigt som i møllens storhedstid før 1920.

Svanemøllen

På vej til Viby, kommer man forbi den eneste bevarede af Kertemindes fem møller, Svanemøllen, og det er også en mølle, det er værd at besøge. Den ligger højt oppe på havskrænten, og ganske tæt på den eksisterende stub af Kirkemøllen, en hollandsk vindmølle, som erstattede en nedbrændt stubmølle. Den 86 år gamle mølle blev nedbrudt til fundamentet i 1921, kort efter at maleren Johannes Larsen havde købt den til sin søn. Denne indrettede et bryggeri i undermøllen, og senere har bygningen tjent forskellige andre formål.

Svanemøllen har sit navn efter svanen, der pryder dens vindfløj, men den har i tidens løb haft flere navne. Den hed oprindeligt Lille Ventepasses Mølle. Senere fik den navnet Markmøllen, da den lå uden for byen, hvor Møllegården på Overkærby Mark i Drigstrup Sogn endnu minder om møllens tidligere placering.

I 1820 med skøde af 5. februar 1821 købte ejeren af godset Broløkke, krigsråd Johan Friedrich Utke, Markmøllen af fru Marianne Engelsted til Rørbæk, og den blev herefter kaldt Broløkkemøllen. Det var en stubmølle, og da den brændte i 1852, blev den nye mølle bygget på havskrænten.

Hans Heilmann, der var blevet forpagter af Broløkkemøllen efter sin far, en præstesøn fra Kerteminde, købte den til selveje i 1851. Inden han

havde betalt købesummen til december termin det følgende år, brændte møllen ned til grunden den 26. november 1852. Heilmann havde længe ønsket sig en mere tidssvarende mølle end stubmøllen, der var omtrent firs år gammel. Da den så brændte, påstod onde tonger, at branden var Heilmanns eget værk, men mange år senere tilstod en af hans tjenestekarle, at han var brandstifteren.

Svanemøllen, der er en ottekantet hollandsk mølle med galleri, blev taget i brug året efter branden. Den er karakteristisk ved at have en høj undermølle af mursten med gennemkørsel. Overmøllen er i træ og beklædt med spåner, mens hatten er dels tækket med strå, dels beklædt med brædder. Den var tidligere bådformet, men er nu en mellemting mellem båd- og løgform, hvilket er udsædvanligt. På en lille opbygning foroven er svanen anbragt. Møllen er stor med et vingefang på 35 alen.

Familien Larsen

I mange år var Svanemøllen i familien Larsens eje. Købmand I.A. Larsen, maleren Johannes Larsens far, købte den i 1888, efter at Heilmann var gået konkurs, og købmanden og senere Johannes Larsen drev den ved hjælp af bestyrere. Møllen blev i tidens løb både selvkrøgende og selvsvikkende og fik indlagt en 20 hk Thrige elektromotor. I 1946 blev den beskrevet som en hollandsk vindmølle med tre lofter og hatloft. Hatten var af egetømmer, beklædt med tagpap.

Efter Johannes Larsens død i 1961 dannedes Foreningen til Svanemøllens Bevarelse, som overtog møllen i 1964. Tyve år senere gav foreningen op og overdrog den til Kerteminde Museum. Vedligeholdelsen var blevet uoverkommelig for en privat organisation.

Møllen er nu restaureret, hatten igen i sommeren 2002 til et beløb af 600.000 kr. hvoraf Kulturarvsstyrelsen har betalt halvdelen, og Augustinus Fonden den anden halvdel med undtagelse af 50.000 kr. som kom fra den lokale mølleforening. Ligesom Viby Mølle er den ført tilbage til sin oprindelige skikkelse med vingefang til sejl og med manuel krøjning. I 1994, ti år efter at møllen stod færdig i fordums glans med sin stråtækte hat, blev den gamle møllerbolig genindviet som 'madpakkehus' efter en omfattende restaurering. Siden 1913, da Johannes Larsen lod opføre en ny fin møllerbolig ved siden af det gamle beskedne hus, havde det haft forskellige funktioner, bl.a. havde det været anvendt til garage.

Sammen med Johannes Larsen Museet, der er indrettet i malerens bolig lige over for møllen, er Svanemøllen et godt udflugtsmål. Møllen indeholder en lille udstilling om Kertemindes møller,

Svanemøllens »madpakkehus«, den gamle møllerbolig

og den bliver løbende repareret, for at den kan bevares som en fuldt funktionsdygtig mølle.

Flere møller i Kerteminde

Hvor Johannes Larsens have ligger i dag, stod fra slutningen af 1600-tallet til 1851 en stråtækt stubmølle, Høje Mølle, der blev taget ned og flyttet ud på Feddet som Skovmøllen. Den blev senere til Kerteminde Dampmølle. Selv om den i 1934 beskrives som en meget driftig virksomhed, blev den nedrevet i 1939.

Et søkort fra 1658 viser, at der oprindeligt knejste fem vindmøller på den høje havskrænt, på 'Kværnbjerget'. Antallet blev reduceret til tre efter Svenskekrigenes ødelæggelser, der betød økono-

misk nedgang for Kerteminde. Nu byder kun Svanemøllen de skibsfarende velkommen til byen, men gadenavnet Møllenvænget i den vestlige del af Kerteminde stammer fra, at der lå en stor hollandsk vindmølle, hvor nu nummer 5 ligger. Møllen, der hed Baronmøllen, nedbrændte i 1925 og blev ikke genopført.

Kilder: Mogens Bakfeldt: Viby mølle, Historie og Funktion u.å.; Svanemøllen, Julen 1984 udgivet af Foreningen til Svanemøllens Bevarelse; Anne-Lise Eilstrup og Rita H. Matzon: Møllerne på »Kværnbjerget«, Kertemindeegnens Museers årsskrift Cartha 1984; Viby Sogneforening ved Gorm Thorleifsson; Viby Sogns lokalhistoriske arkiv ved Jørgen Kuhlmann og Finn Grandt-Nielsen; Kertemindeegnens Museer ved Kurt Risskov Sørensen.

Ørnbjerg Mølle

Stubbevej 2A, Dråby, 8400 Ebeltoft

Vandmølle med 1, tidligere 2 overfaldshjul
Vandføring, stigbord og malekarm er bevaret
Møledammen er bevaret
Anlagt før 1550. Nuværende bygning fra 1833
Driften ophørt omkring 1950
Restaureret 1965-1971
Fredet. Anvendelse: Museumsmølle

Møllen i landskabet

Midt i et af Djurslands smukkeste naturområder ligger den lille vandmølle Ørnbjerg Mølle, som får sit vand fra Ulstrup Å. Åen har sit udspring i Mols Bakker ved det 83 meter høje Møgelbjerg, og efter vandmøllen løber den ud i Stubbe Sø. Afløbet fra søen, der er en afskåret havarm, kaldes Havmølle Å, da den tidligere lige før sit udløb i Kattegat drev Havmøllen, hvor møllegården stadig er bevaret. Lige nord for Havmøllen findes den iøjnefaldende bakkeknude, Jernhatten, på 49 meter.

Ørnbjerg Mølle ligger et stykke fra alfarvej og er derfor ikke let at finde, men bilkørsel er tilladt ad skovvejen, der fører til den. Den største oplevelse får man dog, hvis man tager en del af vejen til fods. Søvej syd om Øjesø ved Feldballe fører gennem plantagen og drejer for enden af Langsø ned mod Ørnbjerg Mølle. Vejen går gennem lutter skov, og her ser man pludselig i et vejsving, at den forløber på en dæmning og går over en lille bro. Til højre ligger den lille idylliske mølledam, og til venstre løber vandet herfra ned over et stort overfaldshjul. Det sidder på muren af en lille hvidkalket og stråtekt bindingsværksbygning med sorte stolper, hvoraf det meste ligger under vejens niveau.

Kommer man fra den modsatte side, fra Feldballe-Ebeltoft landevejen, kan man ved 40-kilometerstenen køre ind ad Stubbevej, en grusvej, som fører til Ørnbjerg Mølle, og også her tage turen til fods. Vejen går igennem et stærkt kuperet terræn, der som hele området fik sin endelige udformning, da isen smeltede efter sidste Istid. På det første stykke af turen til møllen har man fra de delvis lyngklædte bakker en storslået udsigt til skovområderne i nord. Her var tidligere udstrakte heder med få spredtliggende gårde og huse, men i midten af 1800-tallet indledte Hedeselskabet tilplantningen, som fortsatte helt op til omkring 1980.

En afstikker mod vest fører forbi nogle fredede bøgetræer, der er mere end to hundrede år gamle. De står langs den hulvej, som førte over Ulstrup Å, der lidt længere oppe ad sit løb drev en vand-

mølle med navn efter åen. Går man videre ad denne vej, når man også frem til Ørnbjerg Mølle, som tidligere var et langt større anlæg end det, man ser i dag.

Møllens historie

Ørnbjerg Mølle omtales første gang i 1552, da den sammen med blandt andet Skærsø Gods og flere andre møller og jordegods var en del af rigshofmester Mogens Gøyes ejendom efter hans mor Mette Eriksdatter Rosenkrantz. Den første kendte møller hed Mads Poulsen, og i 1552 betalte han i årlig landgilde 2 ortig rug og 2 ortig byg samt 1 tønne salt, alt fremstillet af ham selv, da salt dengang blev produceret på denne egn ved, at man samlede tang, som man kogte for derefter at si tangen fra. Vandet blev inddampet og efterlod salt, men ikke i store mængder. Fremstillingen krævede derfor meget brændsel, og det vides, at der i 1679 ikke var ét eneste træ tilbage af den store Skærsø Skov.

Forskellige dokumenter, herunder Skærsø Godsarkiv, gør det muligt at følge møllens historie op gennem århundrederne. De fortæller om ulykker forårsaget af mennesker eller naturen. I møllerne mødtes mange mennesker, de blev ofte beværtet og fik noget at drikke, mens de ventede på, at deres korn blev malet. Derfor opstod der undertiden slagsmål, og i 1697 førte det til, at en mand mødte på tinge, og fremviste de hug og slag, han havde fået ved Ørnbjerg Mølle. De blev behørigt synet, og der var »to blå mærker på venstre arm at se«.

Langt senere, i 1805, berettes der om, at møllens jordtilliggende tidligere havde været omkring 10 tønder agerland, men at det var blevet gjort ubrugeligt på grund af flyvesand, og at det var blevet 'indskovet'. Møllen led også under vandmangel og måtte samle vand om natten for at have nok til at male med om dagen.

Møllen og Skærsø

Godset Skærsø og dermed Ørnbjerg Mølle ejedes af slægten Gøye indtil 1623, og efter at det havde været i hurtigt skiftende ejeres besiddelse, kom det i 1679 til landsdommer og justitsråd Hans Madsen Benzon, hvis søn i 1722 oprettede stamhuset Skærsø. Personer med tilknytning til Benzonslægten ejede stamhuset indtil ophævelsen i 1806, og godset blev derefter solgt i de følgende år. Det gjaldt også Ørnbjerg Mølle, der i 1812 til en pris af 5.000 rigsdaler købtes af stadskaptajn vinhandler Lorents Petersen fra København, som ejede Rolsøgård i Rolsø Sogn. Han frasolgte det meste af Rolsøgårds gods, som helt afhændedes i 1816. I nogle år var Ørnbjerg Mølle under Mølle-

rup Gods i Feldballe Sogn og blev som altid tidligere drevet af fæstere. Minder om møllens første ejere kan stadig ses i den store hvidkalkede Dråby Kirke, 'Domkirken på Mols', med det særprægede styltetårn. I 1825 købtes Skærsø i øvrigt af den dygtige landmand L.U. la Cour, og på Skærsø fødtes hans søn, vindmøllemanden og højskoleforstanderen på Askov, Poul la Cour (se bind 1, De moderne vindmøller) i 1846.

Fæsterne i Ørnbjerg Mølle

I Matriklen 1688 hed mølleren Rasmus Christensen, og han nævnes allerede i 1686 i Ørnbjerg Mølle sammen med alle de andre møllere i området: de fire møller i Femmøller, mølleren i Ulstrup Mølle Mads Larsen, mølleren i Øksenmølle, i Sømøllen, i Skramsø Mølle, i Gravlev Mølle og i Havmøllen. Ingen af disse møllere måtte male for borgerne i Ebeltoft, medmindre kornet var i stempede sække og der medfulgte en acciseseddel. Problemet var, at der i byen ikke betaltes konsumptionsafgift, fordi beboerne ikke lod deres korn til mel og brændevin »male hos en edsvoren møller, men derimod lader det uden nogen acciseseddel eller angivelse formale på de steder, hvor en del søger hemmeligt at indsnige deres varer uden konsumptions erlæggelse«. Hvis møllerne

alligevel skulle finde på at formale korn, der ikke blev betalt skat af, ville de blive idømt en bøde på 100 rigsdaler, en meget stor sum, som nok har fået møllerne til at tænke sig godt om, inden de faldt for fristelsen til at begå ulovligheder.

Rasmus Christensen var gift med Dorte Jensdatter, og han døde i Ørnbjerg Mølle i 1704. Ægteparret havde i hvert fald to børn, en søn og en datter, og sønnen Jens blev faderens efterfølger som møller. Fem år efter faderens død blev han gift med Kirsten Sørensdatter i Stubbe, som døde i 1710, efter at hun havde født et dødt barn. Jens Rasmussen giftede sig hurtigt igen, denne gang med Anne Elisabeth Helmich, datter af rådmand Christian Helmich i Ebeltoft, hvilket viser, at mølleren i Ørnbjerg Mølle allerede på dette tidspunkt havde en vis status. Møllen var også god, for den havde altid fornødent vand, så den i modsætning til andre af egnens møller kunne male for Skærsøs fæstere året rundt.

En datter af Jens og Anne Elisabeth blev i 1748 gift med Rasmus Pedersen i nabomøllen i Ulstrup. Samme år døde Ørnbjergmølleren, men atter fulgte en søn efter sin far, idet Rasmus Jensen overtog møllen. Han drev den dog ikke længe, da han allerede døde i 1752, seks år efter at var han blevet gift med den 23-årige Anne Hedvig Hansdatter, også

Nedkørsel til Ørnbjerg Mølle

kaldt Jansen. Igen ses Ørnbergmøllerens høje status, for hun var datter af forpagter Hans Jansen på herregården Rugård i Rosmus Sogn.

Med Rasmus Jensens død var slægtens tid i Ørnberg Mølle omme, men den havde været i tre generationer, måske længere. Ganske vist efterlod Rasmus Jensen foruden enken en lille dreng på 5½ år, men han forsvinder ud af billedet ligesom den knap treårige datter Ide Marie, der døde dagen før skiftesamlingen. Det var en hård skæbne for den kun 29-årige Anne Hedvig, men som de fleste andre enker fik hun hurtigt en ny ægtemand. Det ville uden tvivl også have været vanskeligt for hende at drive møllen videre alene, måske trængte hun også til trøst efter de tab, hun havde lidt.

I 1787 fortæller folketællingen, at mølleren hed Jens Olufsen Egsmark, og han var da 65 år gammel. Hans kone var den nu 54-årige Anna Helene Jansdatter. På dette tidspunkt var Ørnberg blevet en stor mølle, da staben af tjenestefolk udgjordes af tre mænd og tre kvinder, men der var ingen børn, som kunne føre møllen videre.

Nye slægter, nye tider i møllen

Hele husstanden var da også skiftet ud, da der igen blev holdt folketælling. Det skete i 1801, og nu var det unge folk med børn, som befolkede møllegården. Christen Rasmussen Bach hed den 38-årige møller, som også kaldes gårdbruger, og hans kone var den jævnaldrende Marie Andersdatter Bang. De fire børn var i alderen 2–8 år, men tjenestefolkenes antal var det til trods skåret ned til to karle og én pige.

Allerede i 1794 overtog Christen Rasmussen ifølge fæsteprotokollen Ørnberg Mølle. Både han og Marie kom fra stillinger på herregården Katholm i Ålsø Sogn, hvor han var tjener og hun stuepige hos herskabet Edel Benedicte von Lenz og kammerherre og ritmester ved artilleriet Mathias Peter Otto de Rosenørn. Christen Rasmussen var muligvis søn af skoleholderen i Ålsrode, Rasmus Pedersen Bach, som stod fadder til møllerbørnene flere gange, men Christen ses ikke født i Ålsø Sogn. Marie stammede fra Grenå, hvor hendes familie ifølge Folketællingen 1787 boede i Kannikestræde. Hendes far var skipper Anders Bang på tres, og hendes mor Gertrud Cathrine var otte år yngre. Marie havde tre yngre søstre, og den attenårige Ellen Margrethe boede stadig hjemme. Hun stod senere fadder i Dråby Kirke til søsterens første barn, en datter opkaldt efter fruén på Katholm.

Umiddelbart efter at Christen Rasmussen var kommet til Ørnberg Mølle, blev han udnævnt til klitfoged for at stå for dæmningsarbejdet på Skær-sø Hovedgårds mark, men han blev hurtigt fritat-

get for bestillingen, da han blev »så forhadet af beboerne« – der ikke forstod nødvendigheden af at tilplante deres jorder – fordi det var »til ubodelig skade« i hans møllenæring at »have dette ombud«, som Sandflugtskommissionen udtrykte det.

Christen Rasmussen døde i 1811, og Marie i 1819. Der var syv børn i ægteskabet, og sønnen Jacob, som kun var tretten, da hans far døde, blev hans efterfølger i Ørnberg Mølle. Det blev ingen succes, og hele livet gik det ned ad bakke for ham, i hvert fald for andre mennesker at se. Det tegnede ellers lyst, for også han gjorde et godt parti, da han som 25-årig blev gift med den næsten jævnaldrende Anne Olesdatter Hald. Hun kom fra Ebeltoft, hvor hendes far var toldbetjent. Denne var søn af skipper Anders Olufsen Hald, der igen var søn af en præst. Ole Halds mor var af den kendte Mygindslægt, og skipperen nøjedes ikke med at være sømand, for han købte Tousgård i Vigsø Sogn på Thyholm af sin svoger Jørgen Mygind på den længst forsvundne herregård Nørtorp i Rær Sogn.

Denne fornemme baggrund hjalp dog ikke ægteparret, som gik fra møllen omkring 1830 og flyttede til Ebeltoft, hvor Jacob først blev vognmand, senere daglejer og døde som fattiglem i 1860.

Den næste kendte møller er Jens Carl Schjøtz, som man hører om i folketællingen fra 1834, og det var ham, der året før opførte det eksisterende møllehus, ifølge traditionen delvis af materialer fra Mols Herreds rettersted. Samtidig installeredes skallekværnen (grubbe- eller pillekværnen). Den ugifte Schjøtz var tredive år gammel, og han havde sin kusine Caroline Christiane Schjøtz til at holde hus for sig. De var begge godt hjælpne, han i møllen, hun i husholdningen, for der var ansat tre tjenestekarle og to tjenestepiger, og for første gang omtales en møllersvend på stedet. Allerede i 1837 var en ny familie flyttet ind, for en søn af den nye møller blev født 'her i sognet' dette år. Skiftet foregik måske endnu tidligere for Dråby Sogns afgangliste fortæller, 'jomfru Schjøtz, husholderske' i 1835 flyttede til Øksenmølle i Tirstrup Sogn. Hvor Jens Carl blev af, fremgår af Folketællingen 1845, hvor en Jens Carl Schjøtte findes opført som handelskommis i Randers. Der oplyses endvidere, at han var født på Stensballegård, en herregård i Vær Sogn, hvor hans far ifølge Folketællingen 1801 var ugift »forvalter for gård og gods« Hans Peter Schjøtz. Som 44-årig blev forvalteren i 1804 gift med den 21-årige Mette Marie Blichert, der også var ansat på gården. Sønnen Jens Carl blev født året efter den 17. februar. Mette Marie var forældreløs, men datter af sognepræst Laurits

Nielsen Blichert i Tvede lidt nordvest for Randers. Flere af slægten boede på egnen, og det kan være årsagen til, at Jens Carl en tid blev møller på Djursland. Han flyttede til Randers, fordi hans tante var købmandsenke og han kunne hjælpe hende med forretningerne.

Møllerfamilien kom udensogns fra. Han, som hed Søren Andersen, var født i Allestrup, Vejlbysogn, på Djurslands omkring 1795 som søn af gårdmand Anders Sørensen og Maren Nielsdatter. Mette Marie Madsdatter, som var et par år yngre, stammede fra Lihme Sogn i Randers Amt, og deres ældste barn var født i Ødum mellem Randers og Århus. Der var i 1845 fire børn, som kunne lege i og omkring møllen, men de tre var i den skolepligtige alder, og da der var en lang skolevej, holdt Søren og Mette Marie en tyveårig huslærer fra sognet til dem. Der var meget liv i Ørnbjerg Mølle i disse år, for der blev også holdt en tjenestepige, to gifte mandlige tjenestefolk, og en 'betjent ved møllen'.

Mygindslægten

Allerede i 1846 opgav Søren Andersen Ørnbjerg Mølle, som han solgte til Peter Munck Mygind. Denne havde en mærkværdig baggrund for en møller. Peter Mygind var sønnesøn af den tidligere omtalte Jørgen Mygind på Nørtorp, som endte med at dø som en falleret mand, muligvis på grund af sandflugten, der også hærgede på Hanstholmegnen i hine tider.

Slægten, som stammer fra Mygindgård ved Assens, havde imidlertid et tilhørsforhold til Ebeltoft, idet oldefaderen var rektor og kapellan her fra 1722 til sin død tyve år senere, og familien boede i det nuværende Adelgade nr. 7-9. Flere af rektor Myginds efterkommere blev boende i byen, og det var også på denne egn, Peter Mygind slog sig ned efter sin læretid som snedker i København. Det var en praktisk uddannelse for en møller, men hvordan gik det til, at et menneske fra dette miljø kom på den tanke at gå i lære? Grunden kunne være, at også hans far, der hed Frederik Christian Mygind, gik fallit i de vanskelige tider efter Statsbankerotten i 1813. Måske havde hans far desuden stilet højere, end han kunne klare, ligesom flere af de mange borgerlige, der i disse år opkøbte store gårde uden den nødvendige startkapital, ofte i den hensigt at tjene på at udstykke dem.

Peter Munck Mygind fik navnet Munck efter sin mor, som var en købmandsdatter fra Ebeltoft. Hans forældre blev gift i 1807 og kort efter flyttede parret ind på Asmildkloster ved Viborg, hvor Frederik Chr. Mygind blev forpagter. Her blev Peter født i i 1811, samme år, som faderen købte herregården Nøruplund i Tirstrup Sogn. Efter konkur-

Vandhjulet ved Ørnbjerg Mølle

sen i 1816 flyttede familien til Ebeltoft, hvor den tidligere godsejer og godsejersøn endte sit liv som spækhøker. Han døde i 1831, og på det tidspunkt var Peter i lære i København ligesom en anden bror, der skulle være urtekræmmer. En søster Jane Margrethe gjorde et godt parti med sønnen fra Rolsøgård, der ganske vist bar det borgerlige navn Jacob Ludvig Hansen, men på mødrene side var af Benzonslægten og havde mellemnavnet Wauvert efter hende. Han var uddannet jurist, og i hans tilfælde holdt økonomien åbenbart til de store økonomiske omvæltninger. Gården Frederikkesminde i Dråby Sogn, som Wauvert Hansen købte, da han giftede sig med Jane i 1828, måtte ganske vist efter tolv års forløb gå tilbage til sælgeren, vennen L.U. la Cour, men Wauvert Hansen blev derefter ejer af hovedgården Halkær i Ejdrup Sogn. Samtidig var han et par år forpagter af gården Frydensbjerg under Rugård, indtil familien flyttede nordpå, først til Halkær, senere til Vormstrupgård i Løgsted Sogn ved Løgstør.

I 1834 da Wauvert Hansen endnu sad på Frederikkesminde, opholdt Peter Munck Mygind sig

her, og han var udlært som snedker. I 1842, da han var forpagter af Ahlgården på Ebeltoft Mark, giftede han sig med Catharine Marie Brendstrup, født i 1818 som datter af Peder Pedersen Brendstrup på gården Dalsgård i Hvilsager Sogn, der i folketællingen kaldtes selvejer og 'Herr'. Moderen var Bodil Sørensdatte, en gårdmandsdatter fra Bendstrup i samme sogn. I kirkebogen nævnes Peter Mygind også som forpagter af Ahlgården, da det første barn fødtes i 1845. Året efter blev Peter Mygind så ejer af Ørnbjerg Mølle, og han lod opføre et nyt stuehus, hvor hans navn var ridset ind i en af vinduesruderne. En beskrivelse af huset omkring hundrede år senere fortæller om en stor stråtekt bygning på 171 m² med en kælder på 40 m², opført i helstensmur med brændte, pudsede sten ud- og indvendig. Den indeholdt tre stuer, to sovekamre, køkken, spisekammer, tre karlekamre og to gæsteværelser. Der var bræddegulv overalt undtagen i køkkenet og på gangene, hvor gulvet bestod af brændte sten. Alle lofterne var brædde-lofter.

Denne bolig var en Mygind værdig, og familietraditionerne fornægtede han ikke; han førte stort hus og havde mange mennesker i sit brød. I 1855, da der afholdtes folketælling talte husstanden femten personer. Foruden Peter Mygind og hans kone, deres fire sønner i alderen tre til ti, hans svi-

germor og en ung pige, som begge havde 'underholdning fra møllen, bestod husstanden af to piger og fem mandlige tjenestefolk. Ved næste folketælling fem år senere var der ansat en huslærer til sønnerne, en husjomfru, to piger, en møllersvend, to karle og en dreng. Der var tre sønner hjemme, den fjerde med navnet Hellen Bothildus, som han havde fået ved at blive opkaldt efter sine to bedstemødre, gik som nu fjortenårig i latinskolen i Randers. Uddannelsen udnyttede han ikke direkte, da han blev landmand i Slesvig, forvalter på den nu forsvundne, men kendte Bommerlund Kro og sidst gårdejer i Øster Lindet. Det var i den tyske tid, og han, der var en meget aktiv forkæmper for danskheden i Nordslesvig, døde i 1913 og nåede ikke at opleve Genforeningen med Danmark i 1920 efter Første Verdenskrig, men det gjorde to af hans sønner, som alle tre tvungent deltog i krigen på tysk side, og den ene faldt på Østfronten.

Peter Mygind flytter fra møllen

I 1863 solgte Peter Mygind Ørnbjerg Mølle. Den ny ejer var ifølge skødet af 18. december forpagter Peder Jørgen Rasmussen af Drammelstrup, og det oplyses også, at købekontrakten allerede blev skrevet den 23. maj. Salgssummen var på 10.500 rigsdaler, men så medfulgte foruden mølle, mølle-

Undermøllen i Ørnbjerg Mølle. Bemærk afskærmningerne

gård, jordtilliggende også landbrugs- og brandredskaber foruden to heste, seks køer og fjorten får med ti lam. Imidlertid var Peter Myginds gæld til kreditforeningen på 7.500 rigsdaler, så med kun 3.000 rigsdaler i lommen drog han med familie til Randers, hvor han døde syv år senere.

De sidste møllere

Peder Jørgensen rejste fra Ørnbjerg Mølle med kone og to børn den 16. april 1869 og flyttede til Egå. Få uger før, den 25. marts, havde han solgt møllen ved magelægsskøde til Jens Ove Sørensen ligeledes fra Egå, som indfandt sig med kone og fire børn i den tomme Ørnbjerg Møllegård den 19. april, men heller ikke han forblev møller, for den 25. juli 1874 forlod han stedet for at blive landmand igen.

Mølleprivilegiet blev ophævet, året før Peter Mygind afhændede Ørnbjerg Mølle, så det var nok ikke ganske tilfældigt, at salget foregik netop på dét tidspunkt, og det er betegnende, at de næste møllere i gennemsnit klarede fire og et halvt år.

Familien Christensen

Den næstsidste møller beholdt derimod møllen til sin død, og det gjorde hans søn også, men efterhånden blev de mere landmænd end møllere. Peder Kristensen eller Christensen overtog møllen den 25. juli 1874 efter Jens Ove Sørensen. Han byttede med sit bolsted i Toggerbo i Mols Bjerger for at blive møller. Det kom han ikke til at fortryde, selv om han måtte optage et lån på 4.400 kr. og forlade det sted, hvor han var født fyre år tidligere. Hans far Christen Rasmussen omtales som selvejer af bolet i Toggebo i Folketællingen 1845, og moderen, som hed Ane Marie Pedersdatter var datter af selvejerbonden Peder Madsen Stubbe i Tved, nabosognet til Vistoft, hvorfra faderen også stammede. Det var nu atter mennesker fra egnen, som befolkede møllen, da den nye møllerkone også var fra Mols. Hun, der hed Rasmine Thuesen, var mere end ti år yngre end sin mand og stammede fra Bogens i Vistoft Sogn, hvor hendes far Anders Pedersen Thuesen var gårdejer.

Efterhånden blev også Peder Christensens husstand stor, dels havde familien længe hans gamle mor på aftægt, dels kom der flere børn til, i alt fem, hvor den ældste Christen tidligt blev møllersvend. Den eneste fremmede hjælp, familien havde boende ved Folketællingen 1890, var en tjenestedreng på tretten år, men det tidligere skolehus var beboet af et ungt ægtepar, som uden tvivl har hjulpet til i mølle og møllegård.

Det blev dog ikke Christen, som blev møller efter faderens død i 1904, men sønnen Anders Thuesen Kristensen. Han havde haft udlængsel

efter fjerne lande og drømt om at finde store rigdomme i Amerika, men da faderen døde og der ikke kunne findes nogen solid køber til Ørnbjerg Mølle, opgav han sine drømme og voksede med tiden ganske sammen med møllen og landbrugsbedriften. I 1910, den 24. marts, underskrev hans mor skødet, ifølge hvilket hun overdrog ham og søsteren Ane Marie ejendommen med bygninger og mølleværker mod, at de to overtog gælden til kreditforeningen på 21.000 kr. Samtidig udstedtes en obligation på 2.000 kr. til deling mellem deres tre søskende. Endvidere overtog de nye ejere moderens forsørgelse, så længe hun levede, med bolig, lys og varme, kost og klæder, pleje og opvartning, vask og renlighed. Skulle hun foretrække penge i stedet for disse naturalier, forpligtedes søskendeparret med deres underskrift til at betale hende 500 kr. om året i terminer »som jeg selv bestemmer« – Rasmine var åbenbart en meget bestemt dame, der nok selv kunne tage beslutninger. Hun havde jo også været herre i eget hus i ti år på dette tidspunkt.

Fra Anders Kristensens tid som ejer foreligger der flere brandforsikringsvurderinger af ejendommen, i 1925 vurderedes den 39.000 kr., men i 1932 kun til 29.900 kr. Denne taksering indeholder en ganske kort omtale af møllehuset, som har et grundfladeareal på 60 m², to kværne og øvrigt inventar. I 1951 oplyses, at møllen havde to lampesteder og var opført i bindingsværk med stråtag. Murene var pudset ud- og indvendig, der var cementgulv og bræddeloft overalt. Møllens størrelse er nærmere præciseret, idet beskrivelsen af den nævner, at den som nu var 9 meter lang, 6,7 meter dyb og 2 meter høj. Vurderingssummen lød på 2.400 kr. Til sammenligning kan anføres, at det tidligere skolehus med en grundflade på 49 m² og tre lampesteder blev sat til 2.500 kr. Hele ejendommen takseredes til 69.000 kr., som blev til 108.900 kr. to år senere. Det kan i nogen grad undre, da formalingen af korn for fremmede på dette tidspunkt var ophørt.

Møllen moderniseres, men nedlægges efterhånden

I mange år bestyrede Ane Marie husholdningen i Ørnbjerg Mølle for sin bror, og hun døde i 1946 73 år gammel. Samme år blev det ene gamle vandhjul fjernet, og møllen fik i stedet indlagt en turbine. Det betød umiddelbart, at vandkraften kunne udnyttes mere effektivt, og der blev mulighed for fremstilling af elektricitet til møllerboligen, der ligesom resten af bygningerne indtil da havde måttet klare sig med petroleumslamper. Anders Kristensen ønskede ikke selv denne modernisering, for hans indstilling var, at tiden skulle stå stille, men det var umuligt at holde på tjenestefol-

kene, når forholdene var alt for primitive. Måske var det den tidligere karls betingelse for at efterfølge Ane Marie Kristensen som 'husbestyrerinde'.

Vandhjul nummer to blev efterhånden kun brugt til at formale gårdens eget korn, da det lille vanskeligt tilgængelige mølleværk ikke kunne følge med udviklingen, og i de senere år klarede Anders Kristensen arbejdet i møllen og i landbruget ved hjælp af en karl og en daglejer. Men han vidste at fortælle om møllens storhedstid dengang, da de mange vogne tungt læsset med korn fandt vej til Ørnbjerg Mølle ad de sandede og krogede veje. Da han var barn, blev der også en tid drevet bageri i stuehusets kælder, hvor der stadig var mindelser om rugbrødsbagningen. Stampemølleri gav mølleren sig også af med, og egnens bønder kom med deres hjemmevævede vadmel for at få det stampet, så det blev tættere og stærkere.

Anders Jespersen og Anders Kristensen

Anders Jespersen fra Nationalmuseet Mølleudvalg lærte Anders Kristensen at kende, da han registrerede de danske vandmøller, og da vindmøllen i Vistoft (se bind 1) blev fredet i 1959, søgte han også at frede Overmølle i Femmøller og Ørnbjerg Mølle, imidlertid uden held. Alligevel må en fredning ikke have været anset for håbløs, for da den kendte journalist Sven Hansen ønskede at få noget af Ørnbjerg Møllens inventar installeret i Moesgård Skovmølle (se bind 1), hvor han i flere år drev restaurant, fik Anders Kristensen ikke lov til at sælge til ham. Trods det var der et godt forhold mellem de to, Anders Jespersen og Anders Kristensen, og Anders Jespersen citerer den anden Anders for flere historier om, hvordan møllere i tidens løb har toldet for meget. Anders selv havde aldrig toldet, (1/18 af skæppen), men toldkoppen af kobber med årstallet 1853 hang endnu mere end hundrede år senere på væggen i stadsstuen. Gamle Anders' bedste vits var historien om mølleren og kromanden, der mødte hinanden i Helvede. Mølleren spurgte først: »Hvad bringer dig dog her, kromand?« »Åh, mine snapseglasser var vist for små, og du, møller?« »Ja, er det ikke sært, de sagde, at mit toldmål var for stort!«

Restaureringen går i gang

Ved Anders Kristensens død i 1963 var møllen midt i skoven ret forfalden, og efter mange mølleinteresseredes opfattelse var det også en ødelagt mølle. Den lignede på grund af installationen af turbinen ikke længere sig selv. Ejendommen bestod af møllen og møllegården med et jordtilliggende på mere end 200 tønder land, hvoraf det meste var ager og eng, mens skovarealet, som var tilplantet af Anders Kristensen og hans far,

Fra den gamle have ved Ørnbjerg Mølle

udgjorde ca. 50 tønder land. Direktør Axel Blegvad Stenz og hans kone, der boede i København, meldte sig straks som købere, og de iværksatte en omfattende restaurering af møllehuset i samarbejde med Nationalmuseets Mølleudvalg. Til alt held viste det sig, at mange dele af det gamle mølleri var bevaret og kunne stykkes sammen, så der kom en intakt vandmølle ud af restaureringen, hvor man også brugte originale dele fra andre gamle møller. Det tog sin tid, men mortensaftensdag den 10. november 1970, dagen før møllehelgenens dag, blev Ørnbjerg Mølle genindviet som en funktionsdygtig mølle. Det udvendige overfaldshjul, der optimalt kunne udvikle 3,9 kW, var i stand til at formale knap 2 tønder byg i timen. Den retablerede mølle stod nu i den skikkelse, som man mente den havde haft ved opførelsen i 1833, dog kun med ét vandhjul.

Familien Blegvad Stenz istandsatte samtidig møllegården, men i 1980 afhændedes hele komplekset, der også omfattede avlsbygninger, til staten. Møllen var åben for besøgende, den var stadig funktionsdygtig og blev undertiden efter aftale sat i gang. Uheldigvis nedbrændte hele den firlængede møllegård i juli 1988, men møllehuset, som var forsvarligt sikret mod brand, blev skånet sammen med et par andre mindre bygninger. Flere ønskede en genopbygning af den smukke gamle møllegård, som var opført i hvidkalket grundmur med stråtag, men daværende miljøminister Lone Dybkjær afslog ønsket i 1989, selv om der var indkommet forslag om at indrette bygningerne til natur-skole, traktørsted og hestecenter. Dog blev møllen fredet dette år, hvorefter den fik nyt stråtag i 1990, og i 1992 blev bunden drænet.

Ørnbjerg Mølle i dag

Nedrivningen af resterne af møllegården fandt sted i løbet af vinteren 1991 til 1992, da de skæmmede området meget og en genopbygning var udsigtsløs. Kun den stenbrolagte gårdsplads anes

stadig. Det tidligere fine haveanlæg mellem møllegården og møllen er blevet til eng, men træer og buske, stendiger og en gammel brønd vidner om tidligere tiders glans.

På den modsatte side af vejen ses det lille hvidkalkede og stråtede skolehus, der senere fungerede som fodermesterbolig, og nærmere møllen findes en fritliggende udbygning, ligeledes med stråtag, som har tjent både som lade og svinehus. Det er nu en del af naturlejrpladsen ved Ørnbjerg Mølle. Disse bygninger, som sikkert er ældre end møllen, blev skånet ved branden. Det har betydet, at det stemningsfulde miljø i en fin natur stadig eksisterer og kan nydes af de mange mennesker, der af forskellige årsager finder vej til denne del af Mols Bjerger.

Møllens indretning

Selv om Ørnbjerg Mølle kunne brødføde mange mennesker, blev den ved med at være en lille mølle med undertræk ligesom Moesgård Skovmølle, der dog har fået en ekstra etage bygget på. Undertræk til kværnen betyder, at denne bliver drevet nedefra, og det er et karakteristisk træk for de nordøstjyske vandmøller. Ifølge ingeniør Anders Jespersen kan det være et tegn på, at møllerne i dette område fortsatte med at være kundemøller

længere op i tiden og blev handelsmøller senere end i det øvrige Danmark.

Skallekværnen blev også indlagt sent, og den ligger derfor under gulvet i undermøllen. Man havde fundet ud af, at det var alt for risikabelt at anbringe den på kværnloftet, da den høje hastighed, ca. 70 kilometer i timen, hvormed den roterede, kunne medføre, at der slyngedes sprængstykker ud i rummet til fare for mølleren og eventuelle kunder.

Foruden kværn og skallekværn har Ørnbjerg Mølle også en valse, som blev brugt til at valse havre til hestefoder. Af andet mølleinventar findes der et hejseværk. Her efter årtusindskiftet står den stadig åben for besøgende, men desværre trænger vandhjulet atter til en omfattende reparation eller en udskiftning, og møllen er derfor ikke funktionssdygtig.

Djurslands vandmøller

Trods det er Ørnbjerg Mølle den eneste vandmølle på Djursland, som stadig er en rigtig vandmølle med alt det, der hører til en vandmølle: den har mølledam, opstemning, vandføring, malekarm og vandhjul. Indvendig er også alt gangtøjet på plads ligesom det øvrige inventar i modsætning til de andre vandmøller, hvor et eller andet mangler, i

Fannerup Mølle

de fleste tilfælde er kun møllegården, i nogle tilfælde også mølledammen tilbage, men begge kan være fjernet eller ændret. Det er fx tilfældet ved Skramsø Mølle sydvest for Tirstrup, hvor mølleriet ophørte som erhverv i begyndelsen af 1900-tallet, men vandet kom senere til at drive en turbine, som fremstillede elektricitet til ejendommen, der nu er en stor skovejendom med en hovedbygning fra 1919. Øksenmølle lidt nordøst for Ørnbjerg Mølle ophørte i 1902, efter at den havde fungeret i omkring seks hundrede år, og ejeren solgte opstemningsretten til ejerne af naboejendommene året efter. Mølle og møllegård lå tæt ved landevejen fra Tirstrup til Ebeltoft, men da møllen blev nedlagt, flyttedes møllegården lidt tilbage. Både Skramsø og Øksenmølle fik deres vand fra Øksenmølle Å, som udspringer i Øje Sø, der ligesom Ulstrup Å løber ud i Stubbe Sø. Inden udløbet fandtes der tidligere endnu en vandmølle, Sømølle, som senere blev til den store gård Søholt. I Femmøller (se bind 1, Vistoft Mølle), sydvest for Ørnbjerg Mølle ved vejen fra Ebeltoft til Rønø, kunne man forvente, at der stadig var fungerende møller ved Mølleå, men her er det også stort set kun navnet på de fire nuværende møller, som er tilbage – men ved fx Skovmøllen ses stadig både møllebygningen og mølledammen. Det samme gælder den imponerende Fannerup Mølle, som ligger ved Ørum Å på vejen fra Kolind til Grenå og har adressen Vandmøllevej 4-6. Møllen tilhørte indtil 1921 Fannerupgård, som den ligger nabo til, og i nærheden af møllen udførtes det store inddæmningsarbejde af Kolindsund i slutningen af 1800-tallet. Fannerup Møllens kønne hvidkalkede bindingsværksbygninger med de rødmaledede stolper spejler sig stadig smukt i den store mølledam, næsten som da de blev opført i 1854 for at erstatte en århundredgammel mølle. Dog strømmer vandet fra dammen uhindret forbi møllebygningen. Oprindeligt havde møllen to, måske tre brystfaldshjul, men de blev i 1888 erstattet af ét på 8 alen (5 meter). Den usunde kælder fyldtes op, og helt nyt og moderne maskineri fra Frichs Fabrikker i Århus blev installeret. Vandhjulet blev fjernet i 1948 og erstattet af en turbine, som kørte til 1965, da opstemningsretten solgtes til et dambrug. Vandhjulet havde kunnet yde 40 hk, turbinen med 25 hk drev stenkværnen, en moderne industri-kværn, hvor den øverste sten ligger stille, mens

den nederste kører rundt, valsen og hejseværket. Elkraft tog sig af det øvrige arbejde. Efter at udnyttelsen af vandkraften ophørte, fortsattes mølleriet udelukkende med elektromotorer, men de kunne også yde 100 hk. Møllevirksomheden ophørte så sent som i 1991, og Carl Aage Busk, fjerde generation i Fannerup Mølle, solgte det løse inventar, mens det øvrige maskineri er bevaret. Han har siden indrettet et smedeværksted på stedet, men fremviser gerne sin mølle.

Da hans far Christian Busk, hvis far og farfar havde været møllere i Fannerup siden 1890, døde i år 2000 87 år gammel beskrev tidsskriftet *Møllen* Christian Busk således: »Chr. Busk havde arbejdet med vindkraft, vandhjul og turbine, med dieselmotor og derefter elmotorer. Han var med i udviklingen fra landsbymølle med formaling og valsen for landmænd, handel med korn og foderstoffer, mel og gryn til grossist, og til grovvareforretning, med tørring og rensning af korn og fremstilling af foderblandinger«.

Et langt og driftigt møllerliv var slut – men forhåbentlig bliver mindet om de gamle møllere og deres virke bevaret, så nye generationer kan lære om fortidens stræbsomme liv.

Da Ørnbjerg Mølle således er den eneste vandmølle på Djursland, som vil kunne fungere, må den søges bevaret, selv om udgifterne ved mølle-restaurering er store. Måske ville det have været bedre for dens vedligeholdelsesstand, om den var blevet flyttet til Købstadmuseet Den Gamle By i Århus, som nogle foreslog, da møllegården nedbrændte. Til dette museum flyttedes netop en anden vandmølle fra Djursland, Madses Mølle, som var vandmølle for Møllerup Gods lidt nord for Ørnbjerg Mølle og fik sit vand fra Møllerup Bæk. Det er en meget smuk bindingsværksmølle, oprindeligt med stråtag, som stammer fra 1843. I 1916 blev den nedtaget, og i 1917 genopført i Den Gamle By, hvor dens vandhjul, et underfaldshjul, siden har fungeret ved hjælp af opsamlet vand fra Ringgaden ligesom Svanninge Stampemølle.

Kilder: Anth. Fuglsang: *Sandflugtens Historie*, Randers Amts Årbog 1950; P. Madsen Pedersen: *Tre Møller ved Øksenmølle Å*, Østjydsk Hjemstavn 1964; Ørnbjerg Mølle ved Anders Jespersen, udgivet af Fussingø Skovdistrikt 1987; Ebeltoft Byhistoriske Arkiv v. Bente Lena Jarl Petersen; Carl Aage Busk, Fannerup Mølle.

Vandkraftværker

I det første bind af *Vindmøller og Vandmøller* i Danmark er ganske kort omtalt, at vandet ligesom vinden har været anvendt til fremstilling af elektricitet, men at man i Danmark er i besiddelse af så meget mere vindkraft end vandkraft. Derfor er Danmark blevet det største vindmølleproducerende land i verden, mens foregangslandene i udnyttelsen af vandkraft har været lande med vandrige floder og elve med store faldhøjder. Det gælder både i Europa, fx i Tyskland, Frankrig og Italien, og i Amerika, Afrika og Asien.

Den tidlige udnyttelse af vandets kraft

Først med muligheden for elektrisk kraftoverføring, da man via ledninger kunne føre energien langt væk fra kraftkilden, blev det hensigtsmæssigt at udnytte de mange tusinde hestekræfter, som fosser og vandfald kan yde. Indtil da var det bedre at udnytte vandkraften på strækninger, hvor vandet havde et roligere løb og anlægge mindre møller med passende afstand ved små fald i terrænet eller ved kunstige opstemninger i vandløbet, eventuelt ved at grave kanaler, hvor åens vand blev ledt hen til møllehjulene. Alligevel findes der eksempler på ganske store anlæg som det, Ludvig den Fjortende i 1632 lod anlægge ved Marly. Her løftede fjorten vandhjul ved hjælp af 235 suge- og trykpumper 5 millioner liter vand i døgnet op til en 160 meter højere liggende beholder, som sørgede for Versailles' vandforsyning.

Industriel udnyttelse

Da der i 1800-tallet opstod større fabriksvirksomheder, som havde brug for mange hestekræfter, var det indlysende, at man begyndte at anvende vandet som energikilde i højere grad end hidtil.

I USA anlagdes i staten Massachusetts så sent som i 1820'erne vandkraftanlæg med mange vandmøller ved Merrimacfloden, og i det følgende årti skete det samme ved Mohawkfloden i staten New York. Vandkraften blev her udnyttet i tekstilindustrien. Da turbinerne, som kunne udnytte kraften langt bedre end vandhjulene, vandt frem i løbet af 1800-tallet, blev det endnu mere relevant at anlægge vandkraftværker. I Europa blev der i 1860'erne gjort forsøg med at udnytte Rhinfaldet ved Schaffhausen. Man lod vand fra faldet drive tre turbiner, hver på 200-250 hk. Kraften overførtes dels direkte ved en akselledning fra turbinehuset, dels via tovtræk ind til forskellige virksomheder i byen. I 1881 anlagdes det første vandkraftværk, Schoellkopfværket, ved Niagara-floden i USA på grænsen til Canada, og elektriciteten

derfra blev brugt i de lokale industrivirksomheder og til gadebelysning. Dette blev begyndelsen til udnyttelsen af de enorme vandmængder, der samles i Niagarafloden fra de store søer og derefter strømmer ned over Niagara Vandfaldene. Flere mindre anlæg blev opført nær ved faldene i de næste 41 år, Canada kom med efter 1912. Vandkraften blev brugt til elproduktion, og elektriciteten kunne nu overføres som højspændt vekselstrøm til større virksomheder og private boliger langt væk fra faldet. Det foreløbige højdepunkt var da den første Sir Adam Beck Generating Station åbnede ti år senere på den canadiske side med ti generatorer på tilsammen 403.900 kW. I 1945 åbnede Sir Adam Beck nr. 2, og i 1961 fulgte den amerikanske Robert Moses kraftstation efter. Den erstattede det lille Schoellkopfværk fra 1881, som var blevet ødelagt i et mægtigt jordskred i 1956. Arbejdet på den nye kraftstation begyndte i marts 1958, og efter at de beskæftigedes antal til sidst var oppe på 11.700 mænd og kvinder, gik anlæggets tretten turbiner i gang tre år senere. Turbinerne er i stand til at yde omkring 2,4 MW, og strømmen føres langt væk fra kraftkilden, som alle New Yorkere opdagede i sommeren 2003, da livet blev sat i stå ved et strømudfald.

Maglemølle Papirfabriks dynamo og kulbuelampe

Den første vandkraftudnyttelse i Norge og Sverige

I Norge forsøgte man også at udnytte vandkraften ved at anlægge et kraftværk ved Rjukanfossen på Glommens løb, men her var det dog vanskeligere at realisere planerne end i lande som USA, Schweiz og Norditalien, hvor der dengang var større kapital og mere brug for energi i de store industrier.

Dog blev der i 1890 på Sarpfossens vestbred anlagt en stor papirfabrik, og i 1899 fulgtes den af et kraftværk på østbredden. Dette forsynede sammen med to andre anlæg ved Glommen Oslo by og dens landdistrikter med el i de to første årtier af 1900-tallet. Rjukanfossens store vandmængder fandt senere udnyttelse som drivkraft til salpeterfremstilling, og der blev bygget flere kraftstationer. Prisen har været høj, også landskabeligt, da resultatet blev en næsten total tørlægning af det imponerende Rjukanfald på 105 meter. Vandmasserne i Niagarafloden er derimod så store, at Niagara-faldene har bevaret deres skønhed, men de er heller ikke udnyttet optimalt.

Trods Sveriges betydelig ringere vandkraft åbnedes efter flere års anlægsarbejder i 1910 et stort kraftværk ved Trollhättan, som finansieredes af den svenske stat. Elven har ved Trollhättan et fald på 32 meter fordelt i en række fald over en strækning på 1 kilometer. Oven for faldet byggedes et stemmeværk, og uden om faldene blev der anlagt en kraftkanal og en skibsfartskanal med

sluser. Siden fulgte anlæggelsen af flere kraftværker, så det svenske højspændingsnet går de mange tusinde kilometer fra nord til syd – og i kabler til Danmark.

Vandkraftens betydning i Danmark

Danmarks egne muligheder for at udnytte vandkraft i industrien og til elproduktion er sammenlignet med Norges og Sveriges ringe, da der som nævnt hverken findes store vandløb eller vandfald. Alligevel begyndte den turbinedrevne Maglemølle Papirfabrik ved Susåen i Næstved som den første virksomhed i Danmark at fremstille el, ikke blot til at drive maskinerne, men også til belysning. Det skete i 1880, seks år før det første offentlige elektricitetsværk blev opført.

Imidlertid gik mange vandmøller i Maglemølle spor og indledte en fremstilling af elektricitet. I den nu nedrevne Kjær Mølle (se bind 1, Aller Mølle) ved Christiansfeld anlagdes et lille privat landelektricitetsværk i 1897, der til sidst dog kun leverede strøm til møllegården og en villa. I andre små møller som Ejby Mølle ved Odense (turbinen fjernet i 1980) og Skægs Mølle (nedrevet) ved Rathlousdal i Odder Sogn installeredes i 1890'erne også lysanlæg. Alle tre møller var oprindelig kornmøller ligesom Holsted Vandmølle, hvor der blev anlagt et landelektricitetsværk i 1902. I begyndelsen havde det kun 14 forbrugere, men det kom

Gudenåcentralens maskinhal med de tre turbineporte

Gudenåcentralen, Tangeværket

senere til at levere strøm til Holsted by og nærmeste opland. Flere elproducerende møller fulgte hurtigt efter, og de blev stadig oftest indrettet i forbindelse med en allerede eksisterende kornmølle som i Lydum Mølle nordvest for Varde. Installationen af lysanlægget blev foretaget af maskinist Gorm Bentsen, som var udlært i Askov (se bind 1, *De moderne vindmøller*). Anlægget var i starten kun til privat brug, men udvidedes til at dække Lydum og Sønder Vium Sogne i årene efter Første Verdenskrig. Elværket er stadig i drift og leverer strøm til nettet. Hårby Mølle på Fyn med to turbiner havde stået stille i flere år, men genoptog elproduktionen i 1981 med én turbine efter en grundig istandsættelse, men den er også en gammel kornmølle, som biskop Jacob Madsen ifølge sin visitatsbog besøgte den 15. oktober 1589. Den fik sine tre store vandhjul erstattet af en turbine i 1905. Alle de gamle bygninger inklusive elektricitetsværket nedbrændte i 1926, men møllen blev straks genopført. Fra årsskiftet 2004 kører møllen igen med to turbiner. Kæng Mølle i nabosognet Glamsbjerg, der er mindst lige så gammel, var hele sin tid til lukningen i 1975 kornmølle, men i nogle år efter 1911 fik den installeret et lille elektricitetsværk. Hjulet trak en dynamo, som opladede en akkumulator. Værket forsynede kun møllen og et par naboer med el, og naboerne havde ikke altid

forståelse for, at de skulle spare på strømmen, når der ikke var ret meget vand i mølledammen – de troede, at strømmen bare kom af sig selv. Men på disse forskellige måder blev nogle landdistrikter forsynet med elektricitet næsten samtidig med byområderne.

Når så der blev bygget kommunale værker, blev de fleste af de små elværker nedlagt, som man så det ved Bundsbæk Mølle (se bind 1) og Gravengård Mølle. Brende Mølle mellem Middelfart og Assens var en gammel kornmølle, hvorfra et andelselskab i 1912 begyndte en elproduktion, som varede helt op til 1970'erne, da det blev solgt til Vestfyns Elforsyning, som nedlagde det. Der er nu i elværket indrettet en fabrik under Velux Gruppen, men der er opstået et frodigt naturområde i Brende Mølleådalene øst for møllen. Både den gamle mølledam og opstemningen er bevaret, samtidig med at der er skabt en faunapassage med en enestående terrasseformet fisketrappe. Kongshøj Mølle ved åen af samme navn er et eksempel på, hvordan ønsket om fiskenes frie passage i de danske vandløb, har gjort det vanskeligt for elfremstillingen i det små, da det lange fiskestryg (omløb) ved møllen har formindsket vandmængden til turbinen. Her skulle stryget have været udformet som ved Brende Mølle. Det blev det ved Bindslev Elværk i Hirtshals Kommune, hvor der

er plads til både fisk og elproduktion. Værket, der er et jævnstrømsværk, er projekteret af ingeniør Jacob Bjerre fra Askov og anlagt i årene 1918-1920 som et andelsværk. Indtil 1968 forsynede værket byen med elektricitet ved hjælp af to turbiner, som drev to dynamoer. I 1976 blev der dannet en selv-ejende institution med henblik på at bevare værket for eftertiden, og samtidig med istandsættelsen blev der anlagt en smuk fisketrappe med flere bassiner, hvor igennem laks og ørreder bevæger sig både op- og nedstrøms i Uggerslev Å. Der produceres atter jævnstrøm, og da denne ikke kan benyttes af elværkerne, som nu kun fremstiller vekselstrøm, sendes strømmen til fjernvarmeværket, som omdanner den til varme. I den gamle elværksbygning er der blevet plads til et lille museum for elfremstilling.

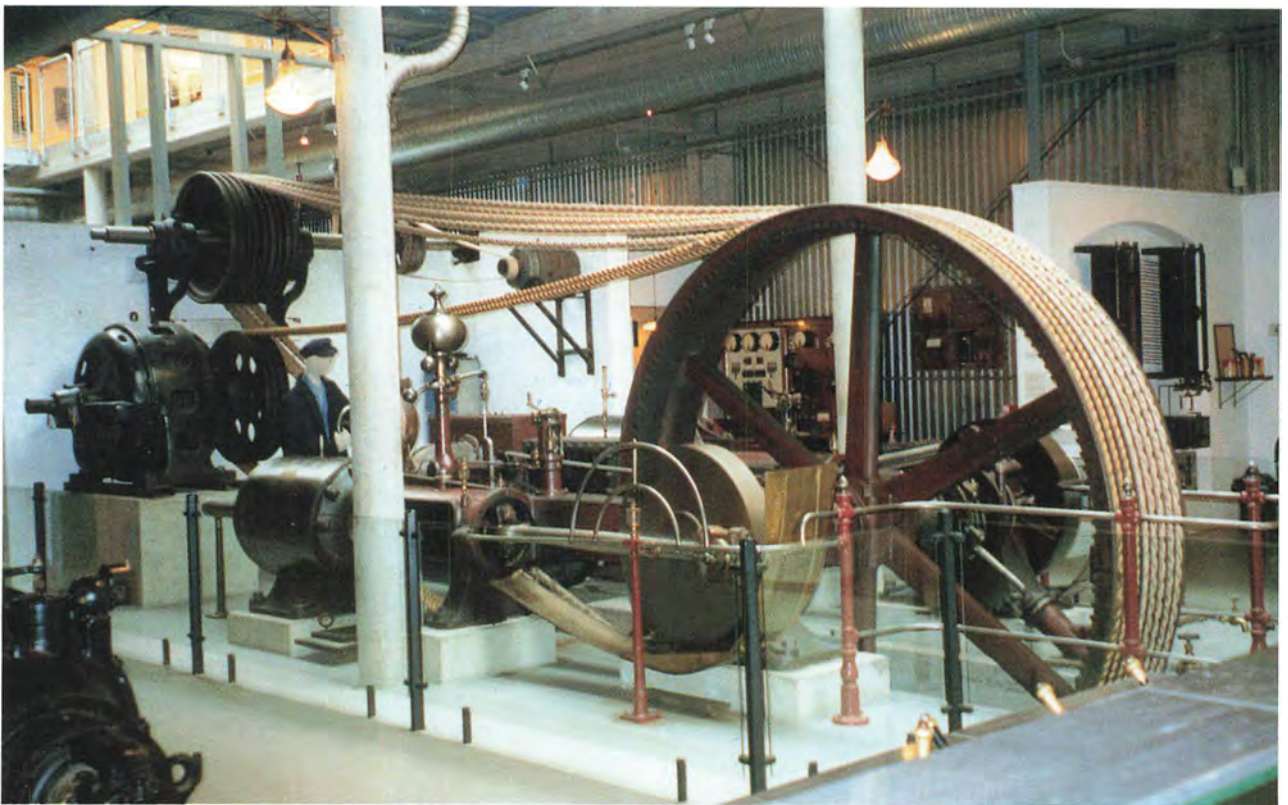
Gudenåcentralen – fra små til store kraftværker

I Nordsjælland blev Hellebæk Vandkraftværk (se bind 1, Hellebæk Hammermølle) anlagt ved Bondedammen i 1896 som maskinhus til en bomuldsfabrik. Her sker der en lille elproduktion ved hjælp af en Francisturbine fra 1944. Kraftværket leverede strøm til fabrikken indtil 1950 og kom først til at arbejde igen i 1992, da det var blevet restaureret af Danske Møllers Venner. Turbinen skaffer nu el og varme til huset, hvis øverste etage

rummer et lille museum. Produktionen giver som regel et mindre overskud, der sælges til NES – pr. 6. oktober 2002 er dette lille værk blevet en del af Elsam ved denne virksomheds opkøb af NES. Så man tænker også stort i Danmark.

Det gjorde man allerede i 1904, hvor der forelå et projekt udformet af ingeniør Kristian Thomsen, som var ansat ved Det Danske Hedeselskab. Han foreslog, at Gudenåens vand skulle bruges både til overrisling af marker og til elproduktion. I første omgang skete der dog intet i sagen, men fem år senere fremsatte Thomsen sammen med ingeniør S.A. Faber et forslag om oprettelse af kraftværker ved Tange og Kongensbro med udgangspunkt i de gamle planer. Der blev herefter nedsat en kommission, Gudenåkommissionen, som skulle komme med forslag til en udnyttelse af vandet i åen, hvorefter Ministeriet for Offentlige Arbejder ville tage stilling.

I det meste af 1800-tallet havde Gudenåen været udnyttet som vandvej, idet pramme, trukket af heste, havde fragtet gods ad den fra Silkeborg til Randers og omvendt. Både landbrug og industri var afhængig af pramdriften, men med udbygningen af vej- og jernbanenettet gik det tilbage for pramdriverne. Da det desuden ikke var billigt at vedligeholde trækstierne og oprense åen, foreslog kommissionen, at der ved landsbyen Tan-

Dampmaskine brugt på Ålborg Dampmølle. Til akslen var der forbundet kværne, der fremstillede mel og gryn. Fremstillet af Møller & Jochumsens Jernstøberi, Horsens 1897. Elmuseet, Gudenåcentralen

ge blev anlagt et kraftværk, som skulle forsyne Århus, Randers, Viborg og Silkeborg samt deres landdistrikter med el, men ikke i statsligt regi som ved Trollhättan.

Som nævnt i afsnittet om de moderne vindmøller (se bind 1) var kulpriserne før udbruddet af Første Verdenskrig lave, så der var intet incitament til at gå over til naturens energikilder som drivkraft, hverken for det offentlige, industrien eller for private. Al fremstilling klarede let og billigt ved hjælp af dampmaskiner og dieselmotorer. Krigsudbruddet i 1914 betød imidlertid, at oliepriserne blev mere end tidoblet – fra 20 kr. til 270 kr. pr. ton. Det medførte et økonomisk tilbageslag for Danmark, og det blev desuden nødvendigt at indføre elrationering, dog ikke i Askov, hvor elektriciteten til byen fremstilledes af la Cours forsøgsmølle (se bind 1, De moderne vindmøller).

Flere ingeniører begyndte derfor igen at overveje, hvordan også vandkraften kunne udnyttes til elproduktion, og en del elværker i Jylland tog ideen op, fx i Århus og Skive. Viborg havde mangel på elektricitet og i mange af områdets landdistrikter var der slet ikke adgang til el.

Derfor indsendte Århus Byråd og Viborg Amtsråd en ansøgning om tilladelse til at udnytte Gudenåens vand. Det skete i begyndelsen af det sidste krigsår, og den 20. marts vedtog Folketinget en lov, som gav dem tilladelse til at anlægge et større kraftværk i Tange og et mindre lidt højere oppe ad løbet ved Kongensbro. Efter anlæggelsen skulle koncessionen gælde i firs år, dvs. til udgangen af år 2000 (den endelige dato blev den 8. januar 2001).

Vandkraften kunne naturligvis ikke umiddelbart udnyttes, og derfor blev der anlagt en 800 meter lang dæmning over Gudenådal, hvorved åen ligesom ved de små vandmøller blev stemmet op. Denne 'møllesø' blev i sammenligning med mølledammene meget stor med en udstrækning i længden på 13 kilometer, mens bredden var på 1 kilometer, hvor den var størst, og den største dybde (ved dæmningen) var 10 meter. Hele søens areal blev på 625 ha med en vandmængde på 20 millioner kubikmeter. Samtidig forsvandt ca. 13 kilometer af Gudenåens oprindelige hovedløb, mens den nedstrøms Gudenåcentral blev uddybet ca. 1 meter for at opnå en større faldhøjde gennem turbinerne.

Denne opstemning var ikke uden omkostninger, både menneskelige og økonomiske. Ikke mindre end 192 lodsejere måtte afgive jord til søen, og i alt 27 gårde og huse blev nedrevet. Sten og træ fra disse bygninger blev solgt ved auktion, for alt blev ryddet fra den kommende søbund, også hegn og træer, da det ville kunne genere sejlads og

De tre stadig aktive generatorer fra Titan i Gudenåcentralens maskinhal

fiskeri. Fiskerne langs åen fik i øvrigt også betydelige beløb i erstatning.

Udgravningerne tog deres begyndelse den 4. august 1918, og det gik godt i starten, men vinteren kom tidligt det år, så en del af arbejdet måtte ligge stille i lang tid.

Desuden skete der det sørgelige, at Kristian Thomsen bukkede under for epidemien den spanske syge den 17. december, og flere af arbejderne blev også ramt af sygdommen. Der var mere end 500 mand beskæftiget ved anlægsarbejdet, som var meget vanskeligt, da alt foregik manuelt med skovl, trillebør, murhammer og sav. Arbejdet blev yderligere besværliggjort af, at der var problemer med transport til stedet, men da entreprenørfirmaet Hoffmann og Sønner kom ind i billedet gik det bedre. Firmaet havde både det rigtige materiel og dygtige arbejdere, men det blev alligevel nødvendigt at arbejde i 2-holds skift. Derfor blev der anlagt et lille elværk, som sørgede for, at arbejdsområdet var oplyst, og som drev de ganske få maskiner, der var til rådighed.

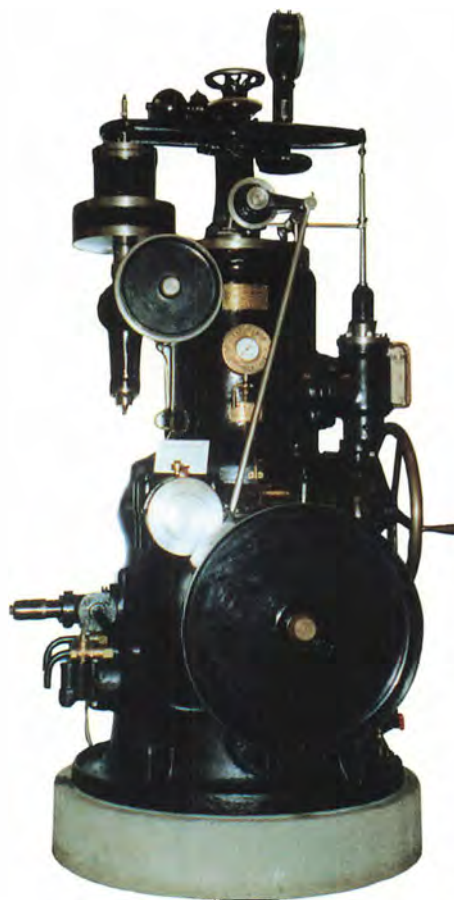
Kraftværksbygningen holdt rejsegilde den 1. maj 1920, og inden de store maskiner kunne installeres, måtte der lægges jernbanespor fra Tange ud til bygningen.

Den første opstemning af Gudenåens vand skete i oktober 1920, og den nye Tange Sø blev en realitet, da Gudenåen løb over sine bredder i løbet af de første fjorten dage af december 1920. Der blev åbnet for vandet med stor forsigtighed, og det afstedkom ikke de store oversvømmelser, som mange havde frygtet. Den 17. december, to år efter initiativtageren Kristian Thomsens død, sendtes for første gang strøm ud til de nærmeste forbrugere, og den 22. december kunne alle andelshaverne kobles på, så der var en glæde i mange hjem, som man ikke kan forestille sig i dag. Mellem jul og nytår kom tilladelsen fra Vandbygningsvæsenet til at bringe søens vandstand op på maksimum, og den 8. januar 1921 blev Gudenåcentralen officielt taget i brug. Samme aften, mens deltagerne i åbningen festede i Århus, skete det første uheld. Storm og højvande var ved at ødelægge dæmningen, men skaden blev udbedret af vagtholdet. Skeptikerne kan næsten have troet, at deres bange anelser holdt stik.

Senere er der sket enkelte andre dæmningsbrud, men kun én gang drejede det sig om et stort stykke af dæmningen, der led skade. Det var den 1. april 1931, da 220 meter gled ud i søen i stille vejr med lav vandstand, så skaderne blev hurtigt udbedret. Det seneste skred var i 1983, og en geoteknisk undersøgelse viste, at det ikke truede dæmningens stabilitet.

Indretningen af Tangeværket, Gudenåcentralens elværk
Den kendte Viborgarkitekt Søren Vig-Nielsen tegnede Tangeværket, og det blev en imponerende bygning, opført i røde mursten på en sokkel af granit. Oprindeligt husede den maskinsalen, tavlesalen, transformestationen samt kontorer. I tilknytning til værket opførtes der en bolig umiddelbart ved kraftværket til bestyreren, og fire boliger til maskinmestrene kom til at ligge lidt vest for indløbskanalen. Værket havde eget fiskeri med tilhørende reparationsværksted foruden en landejendom. I 1940'erne fik fiskeren bolig i et nyopført hus ved værket, og et par bygninger er kommet til senere.

En tavle i den imponerende maskinsal oplyser, at værket opførtes 1918-1920, at faldhøjden er 10,5 til 8,0 meter og vandføringen 8-60 m³/sec. De tre turbiner udnyttede og udnytter stadig vandkraften fra den 6 meter dybe kanal, som graves fra søen hen til værket, hvorfra der blev anlagt to hovedledninger, én til Århus og én til Skive. Turbinerne, hvoraf de tre af i alt seks turbinehjul er blevet fornyet, hvilket har gjort vandføringstallene lidt bedre (6-85 m³/sec) ligger i 17 meter lange kamre af beton, måske på grund af manglen på jern lige efter Første Verdenskrig. De er alle dob-

Turbineregulator fra Verkstaden Kristinehamn (Sverige) anvendt fra 1921 til 1987 på Gudenåcentralen. Elmuseet, Gudenåcentralen

belte 1800 hk Francisturbiner med 12 skovlhjul af samme type som Trollhättans, fremstillet på Verkstaden Kristinehamn i Sverige »AD 1919« og leveret af Frichs Fabrikker i Århus. Hver turbine trækker en generator på 1100 kW, monteret på samme aksel. Generatorerne, som er placeret i maskinsalen, er stadig de oprindelige af mærket Titan. Turbinerne ligger i en dybde af 5 meter og drejer rundt med en hastighed af 214 omdrejninger i minuttet. Turbinernes ledeskovle var forsynet med et hydraulisk reguleringssystem, som sørgede for, at skovlene åbnede og lukkede sig effektivt og hurtigt, men de blev i 1987 udskiftet med et moderne elektronisk system. Det er i stand til at styre vandmængden, der føres hen til ledeskovlene, så de altid kører med ovennævnte antal omdrejninger, som yder de 50 hertz, der svarer til frekvensen på elnettet.

Transformestationen blev flyttet udenfor i 1940'erne, og i 1982-1984 blev de ledige lokaler indrettet til Elmuseum. Den gamle bestyrerbolig fra 1920 blev i første omgang anvendt til arkiv, kontor og frokoststue, men da en ny flot hovedbygning, tegnet af arkitekt Claus Bonderup, blev

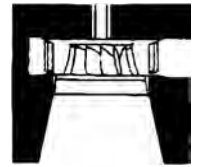
taget i brug i 1994, indrettedes bestyrerboligen til museum for 1920'ernes boligindretning. Elmuseet og værket bereder de mellem 60.000 til 70.000 besøgende om året en meget givende oplevelse, der forhøjes af de kønne parklignende omgivelser, der blandt andet er udnyttet til en udstilling om solenergi, og vindkraften er heller ikke blevet glemt. På den store græsplæne er der opstillet en model af en vindtunnel, som de besøgende selv kan aktivere, en Riisagermølle fra 1970'erne er rejst samme sted, og den første Gedsermøllens (se bind 1, De moderne vindmøller) har også taget turen til Gudenåcentralen.

Neden for kraftværket ved åen står den sidste kåg fra omkring år 1900 og minder om Pramdragerstien. Den er blevet smukt restaureret, men er en museumsgenstand, der naturligvis ikke bruges. Man må håbe, at den samme skæbne ikke overgår vandkraftværket, selv om fiskefolket har ytret ønske om en nedlæggelse af Gudenåcentralen ved koncessionens udløb. De så gerne, at landskabet blev ført tilbage til sit gamle udseende. Dog er der også folk, som ønsker søen bevaret, og de har dannet en forening til bevarelse af Tange Sø.

Fremtiden

Da Tangeværket åbnede i 1921 fremstillede det 1,1 millioner kWh årlig, og dengang var det mere end 22% af Jyllands elforbrug og 6% af Danmarks.

Francisturbinen er udviklet i midten af 1800-tallet og er en forbedring af de første turbiner. Løbehjulet sidder inde i en krans af bevægelige ledeskovle. Vandet strømmer udefra og ind mod centret af løbehjulet, som har faste skovle. Løbehjulets størrelse og omdrejningstal bestemmes af vandføringen og faldhøjden. Virkningsgraden af Francisturbiner varierer stærkt med størrelsen og belastningen.

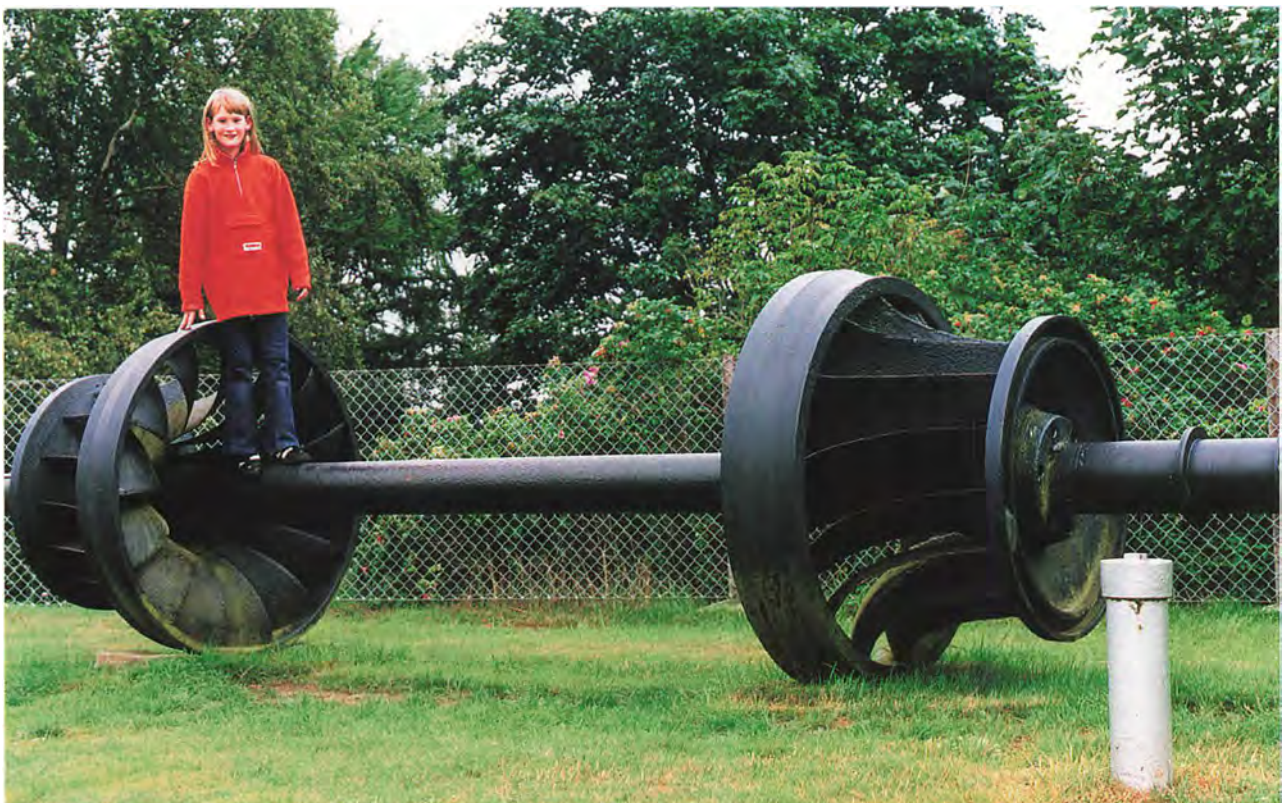

Kaplanturbinen er en propelturbine med såvel regulerbare ledehjulsskovle som løbehjulsskovle, og den er særlig velegnet til lave faldhøjder. Kaplanturbinen anses for at være den mest fuldkomne turbintype med virkningsgrader på omkring 87%, selv ved lave belastninger.

Kilde: Informationssekretariatet for vedvarende energi. Vandets Kraft

Årsproduktionen er gennemsnitlig stort set den samme ved årtusindskiftet, men elforbruget i Danmark er steget så enormt, at der nu fremstilles under 1/2 promille af det danske elforbrug. I år med megen regn kan produktionen ligge højere, og rekordåret var 1968 med 14,4 millioner kWh. Selv om det ikke synes at være meget, sparer Tangeværket samfundet for afbrænding af 4.500 tons kul og den dermed forbundne CO₂ forurening, mens den producerer, hvad der svarer til 2.500 husstandes årlige forbrug af elektricitet.

Francisturbine ved Elmuseet, Gudenåcentralen

Fiskepas ved Gudenåcentralen

For at sikre fiskenes frie løb anlagde man en fiske-trappe uden om faldet, ligesom der byggedes et ålepas. Den oprindelige fisketrappe virkede ikke efter hensigten, da den forhindrede fiskene i at vandre opstrøms, og den blev i 1980 udskiftet med en modstrømstrappe, der i 1993 blev forsynet med et skrånstillet gitter for at forbedre virkningen. Turbinerne er også i 2003 blevet sikret efter reglerne med et risteværk med 10 mm afgitring, så fiskene ikke kan følge strømmen igennem dem, og af hensyn til de fisk, der er på vej opstrøms, er der opbygget et andet risteværk, som får dem til at følge fisketrappen. I sommeren 2003 påbegyndtes desuden arbejdet på en ungfiskesluse, hvor fiskene føres i rør under fisketrappen og ud i Gudenåen.

Gudenåcentralen har også været forpligtet til at udsætte fiskeyngel for at hjælpe fiskene – og fiskerne. De sidste har beklaget sig over, at laksen forsvandt sammen med anlæggelsen af centralen, men Gudenåcentralen har ikke hele skylden. Undersøgelser har vist, at på anlæggelsestidspunktet var bestanden aftaget stærkt, dels på grund af pramdriften, der betød uddybning af åen og fjernelse af sten, dels på grund af forureningen af søer og vandløb, der allerede var begyndt dengang, bl.a. ved udledning fra møller og andre virksomheder langs Gudenåen.

Den 5. oktober 2000 fremsatte miljøminister Svend Auken et forslag til »Lov om ændring af lov om udnyttelse af vandkraften i Gudenåen, loven af 20. marts 1918«, så den blev forlænget med to år fra den dag, den udløb, dvs. den skulle træde i kraft den 8. januar 2001 og løbe til samme dato i 2003. De to år skulle bruges til at undersøge de to løsningsmodeller: 1. et kort omløbsstryg på ca. 1½ kilometer uden om Gudenåcentralen etableret som et stenstryg og 2. et langt stryg på 10-15 kilometer uden om Tange Sø, der skulle medføre en etablering af et vandløb til erstatning for den del af Gudenåen, som ligger i Tange Sø, med naturlige slyngninger. Det ville betyde gode gyde- og opvækstmuligheder for bl.a. ørred. Undersøgelsen skulle se på, hvad de to modeller ville betyde for miljøet og landskabet, samt hvilke økonomiske konsekvenser de ville have. Man havde håbet at finde frem til en permanent fremtidsordning inden 2003, men det er ikke sket. I stedet er koncessionen blevet forlænget med fem år.

Gudenåcentralen er stadig et velfungerende anlæg, og samtidig med at det ligger i smukke omgivelser, er det et vidne om en tid, hvor elektriciteten, især i landdistrikterne, næsten oplevedes som et mirakel. Den gav lys i hjemmene, staldene og på de mørke veje, men den betød også, at natu-

ren blev oplyst, at stjernernes lys blegnede, og at noget af mystikken forsvandt.

Vandkraftværket Christiansdal

Men ti år før Tangeværket blev taget i brug, var der åbnet et andet vandkraftværk uden for det daværende Danmarks grænser, i Tørring Ådal i Vojens Kommune. Her var siden slutningen af 1700-tallet Tørring Ås vandkraft blevet udnyttet i industriens tjeneste, da det var let at opstemme vandet med en dæmning over den smalle dal. Stedet var også velegnet til industriallæg, da gods kunne transporteres til og fra virksomhederne ad Tørring Å. I 1772 igangsattes Danmarks og Nordens første blikfabrikation på fabrikken Godthaab, som blev drevet af seks store vandhjul. Produktionen bestod af fortinnede blikplader, som bl.a. leveredes til Kronborg Geværfabrik (se bind 1, Hellebæk Hammermølle). Da der blev givet afslag på statsstøtte, gik fabrikken konkurs efter fire-fem års forløb. Fra 1777 til 1798 var der i dalen udelukkende stampemølevirksomhed, lærredsfabrik og blegeri, en tid drevet af ireren James Hamilton Moore (se bind 1, Esrum Mølle). Derefter blev virksomheden udvidet med en oliemølle, som var i gang indtil 1851, i mange år under ledel-

Underjordisk kanal fra det tidligere fabriksanlæg fungerer som fiskepassage ved Christiansdal Elværk

Christiansdal Elværk

se af familien Lautrup fra Laksmølle ved Åbenrå. Ved Treårskrigens udbrud i 1848 ophørte tekstilvirksomheden, og kort efter Treårskrigens afslutning, i 1851, blev møllen afhændet til Brødrene Weber fra København, som udvidede bygningerne og anvendte dem til forskellige virksomheder, bl.a. til en glasfabrik med kryolit fra Grønland som råvare. Til fabriksanlæggets leder og til de ca. 40 arbejderfamilier blev der bygget boliger, oven i købet opførtes der en gæstebolig. I 1862 indrettedes et træsliberi til fremstilling af træcellulose, og der påbegyndtes en fremstilling af cellulose på basis af halm. Det kunne lade sig gøre, fordi der blev gravet en 1200 meter lang højkanal fra Stevning Dam, en kunstig sø, der sammen med Tørning Mølle dam gjorde det muligt at drive nabo-virksomheden Tørning Mølle. Anlæggelsen af kanalen øgede faldet til 13 meter, så der kunne skaffes mere vandkraft, hvilket betød, at der blev mulighed for at installere turbiner til afløsning af vandhjulene.

Efter at Nordslesvig var blevet preussisk, gik virksomheden fallit i 1868, men den blev overtaget af von Dyhring og Dyhring Rosenkrantz fra Haderslev, som fortsatte træsliberiet, men nedlagde glasfabrikationen. I 1870 opkøbtes virksomheden af et tysk firma, der udvidede den som papirfabrik. Vandkraften var ikke længere tilstrækkelig, så der blev indført dampkraft med tre dampma-

skiner og anlagt et gasværk. I 1873 gik dette firma også fallit, selv om det i en periode beskæftigede omkring 300 mennesker. Indtil 1881 fortsattes papirfabrikationen og træsliberiet i mindre målestok af godsejer Johannes Hage, Nivågård, som også ejede Nivå Mølle nord for København. Herefter indskrænkede fabrikant Walther fra Flensborg produktionen til kun at omfatte træsliberi, indtil alle fabriksbygningerne nedbrændte i 1907.

Året efter købte et konsortium ruinerne, og i 1911 stod et elproducerende vandkraftværk færdig i en nyopført bygning. Der var installeret en Francisturbine, som via et remtræk drev en vekselstrømsgenerator, som var den første i landet, der udnyttede vandkraft. Ved Genforeningen i 1920 overtog Haderslev Kommune værket og udvidede det samme år.

I en tilbygning installeredes i et trykskab endnu en Francisturbine, som drev en generator på samme aksel. Den fik tilført vand fra højkanalen gennem et trykrør, og faldhøjden, som ved den første turbine er 4,5 meter, da den bliver drevet af mølledammens vand, blev forøget til 13 meter. Haderslev Kommune afhændede i 1965 Christiansdalområdet til Statsskovbruget, der lod vandkraftanlægget restaurere i 1976, hvorefter det blev åbnet for besøgende. Værket producerer ca. 0,3 millioner kWh om året. Christiansdal Elværk er det næstældste værk i Danmark, kun overgået af

det ét år ældre Brande Elværk, der stadig leverer strøm til det offentlige ledningsnet. Christiansdal blev fredet i 2001 og fungerer som et arbejdende industrimuseum.

Lidt længere oppe ad åløbet finder man den gamle Tørning Mølle, som også fik installeret to Francisturbiner i 1911, da møllen blev genopført efter en brand i 1907. Selv om møllet længst er nedlagt, er elproduktionen stadig i gang. Oprindelig leveredes der strøm til møllen og de omkringliggende huse, nu samarbejdes med Christiansdal, så produktionen går til det offentlige net. Ved begge møller er der anlagt meget lange fisketrapper, og et besøg i området giver ikke blot en oplevelse af, hvordan dygtige ingeniører har forstået at udnytte naturens kræfter, men er i sig selv en stor naturoplevelse.

Harteværket

Nogle måneder før Gudenåcentralen var færdigbygget, havde man i Harte, lidt vest for Kolding, den 28. juli 1920 åbnet det hidtil største vandkraftværk i Danmark.

Anlægsarbejdet var gået i gang, efter at interessentskabet Sydøstjyske Elektricitetsværker (SØE), var dannet den 19. september 1918 på initiativ af Kolding Oplands Højspændingsforsyning (KOH), da KOH på det tidspunkt ikke alene kunne aftage al den strøm, som det projekterede værk kunne fremstille. Herefter indsendte interessentskabet en ansøgning til Ministeriet for Offentlige Arbejder om tilladelse og koncession, ligesom man gjorde inden anlæggelsen af Gudenåcentralen. I ansøgningen, som man forstår blev bevilget, anførtes, at anlægsarbejdet også ville være med til at nedbringe arbejdsløsheden, som var stor på grund af følgerne af Første Verdenskrig.

Vandet, værket udnytter, stammer fra Vester Nebel Å, som optager Almind Å, for at løbe ud i Kolding Å. Ved opstemningen i Vester Nebel og Alminddalen fik man i forbindelse med de tre søer, Nørresø, Sønderup Sø og Stallerup Sø, et samlet areal på 180 ha, der fungerer som reguleringsbassin for anlægget.

Dalspærringen alene kunne ikke skabe tilstrækkelig faldhøjde, så der gravedes en kanal fra Stallerup Sø til Kolding Å samt kanaler gennem søerne, hvorved vandet kom til at løbe i modsat retning, så Vester Nebel Å løber ud i Almind Å. Kanalen fra Stallerup Sø blev på det sidste stykke gravet ned i Kolding Ådals skrænter, og til sidst ledtes vandet gennem en 85 meter lang betonkanal, med et lille styrehus i hver ende, hen til en bakketop. Herved opnåedes et stort fald på 25,4 meter, hvor vandet blev lagt i et 80 meter langt trykrør med en diameter på 1,8 meter, som det

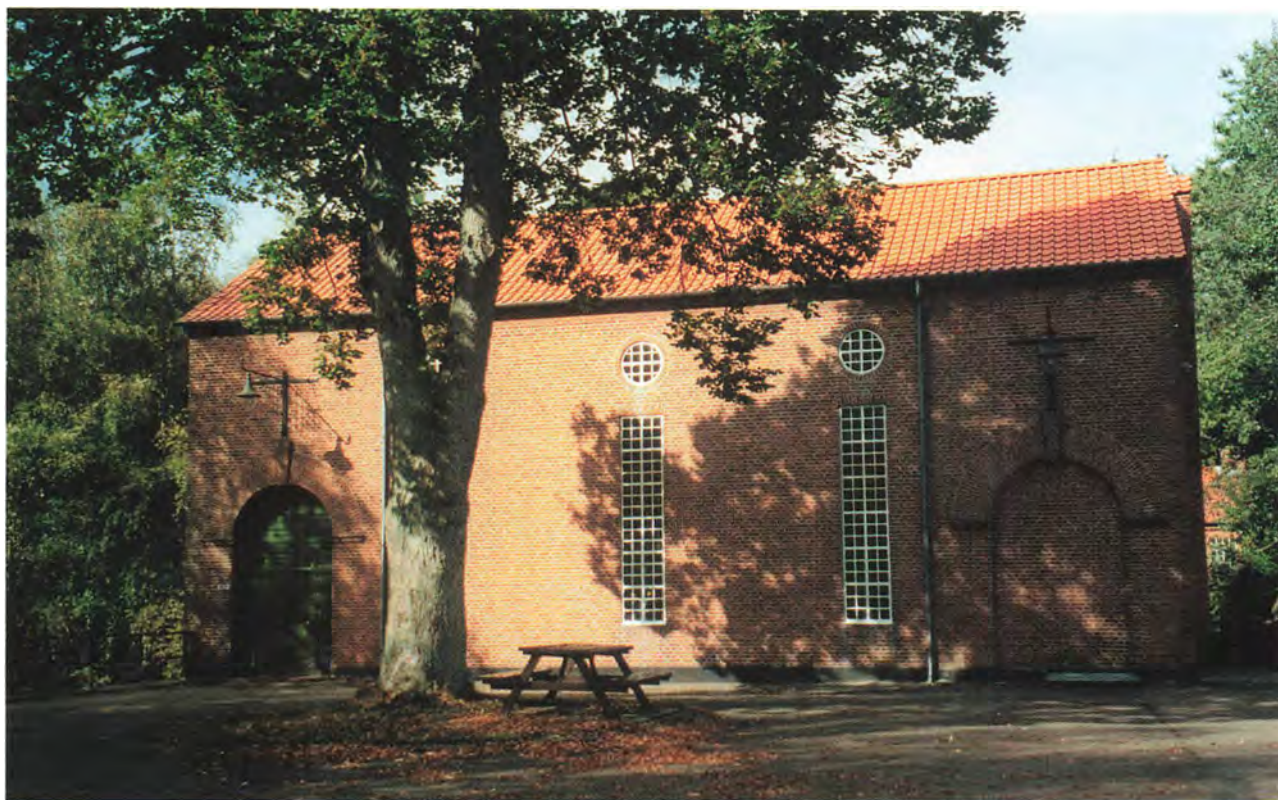
gennemstrømmer med 6.000 liter i sekundet – et 'minirjukan' i Alpedalen, som lokaliteten hedder, var opstået.

Det var et storstilet projekt, udkastet af Kristian Thomsens fætter, ingeniør Mikkel Thomsen, Kolding, som hurtigt var blevet realiseret. Kun tre år tidligere havde han forelagt det for Kolding Oplands Højspændingsforsyning, som ganske vist modtog projektet positivt, men gerne ville have en udenforstående til at vurdere det. Det blev Kristian Thomsen, som påtog sig opgaven, og han sagde god for det. Ligesom ved Gudenåen foregik alt arbejde med håndkraft, og de undertiden 350 arbejdere var beskæftiget op til 16 timer i døgnet. På Harte Kirkegård minder en høj granitsten stadig om de farer, der var forbundet med anlægsarbejdet. Den 20. juli 1919 drukkede fire af børsterne, som arbejderne kaldtes, i Stallerup Sø, og deres arbejdskammerater satte stenen over dem. De vidste, at det kunne være dem selv, der var omkommet.

Harteværket med tilhørende funktionærboliger er et smukt anlæg i røde teglsten, tegnet af Koldingarkitekten Ernst Petersen. I den meget smukke maskinsal bemærker man straks en fordelingsstavle i marmor, men dominerende er tre Francisturbiner med tilhørende regulatorer og generatorer. Alt inventar er det oprindelige og

Det 80 meter lange trykrør ved Harteværket.

Harteværket

fungerer upåklageligt. Turbinerne, der ligesom regulatorerne er fremstillet af firmaet A/S T.H. Mahler i Vejle, yder tilsammen 1350 hk, mens generatorerne er af det svenske fabrikat ASEA. I kælderetagen under maskinhallen findes rørtunnelen, hvorfra vandet igennem trykrør ledes op til turbinerne. Efter at de har udnyttet vandet, ledes vandet ned i underkældereren og ud i bagvandskanlen, som ender i Kolding Å.

En Mahler turbine fra Sorgenfri Vandmølle i Harte er opstillet i maskinhallen med den tilhørende fordelingstavle hængt op på væggen. Sorgenfri Vandmølle fik i 1925 installeret et lille elektricitetsværk, som også leverede strøm til et par nærliggende ejendomme, men hverken mølle eller elektricitetsværk kunne klare sig på grund af Harteværket, og møllen blev nedlagt i 1930. Harteværket klarer sig derimod stadig fint. Den eneste ændring, der er sket siden 1920, er, at der i 1936 blev anlagt en friluftstation, så værket kunne kobles til højspændingsnettet, som forbandt Kolding, Fredericia, Vejle og Horsens – for at sikre kunderne mod strømsvigt, hvilket man har haft problemer med i de allerseneste år. Ikke blot i USA, men også i lande som Danmark og Sverige har strømforsyningen været afbrudt i flere timer.

Harteværket var projekteret til at yde 1,8 millioner kWh pr. år, og det har holdt stik lige siden 1920, godt og vel endda. I år med megen nedbør

har produktionen været helt oppe på 3,5 millioner. I 1923 ville det have været nok til at dække elforbruget både i Kolding by og i hele KOH's område, i dag producerer værket, hvad der svarer til omkring 400 husstandes årsforbrug.

Harteværket blev fredet i 2001 og blev samme år en del af Tre-Før (Trekantområdets Forsynings-selskab). Det er måske nok et museum, men i høj grad et levende af slagsen, der sender strøm til det supermoderne Skærbækværk.

Karlsgårde Vandkraftværk

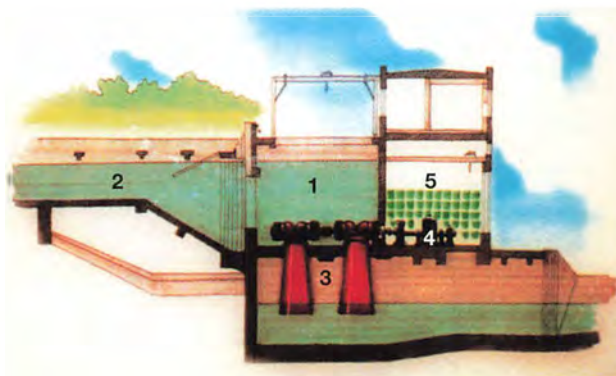
Samme år som Christiansdal Elværk og Harteværket blev Karlsgårde Vandkraftværk fredet. Værket ligger lidt øst for Varde i Øse Sogn, og det blev til bl.a. under indflydelse af vindmølleforskeren Poul la Cours tanker, da hans medhjælper, den senere forstander for Askov Højskole, ingeniør Th. Arnfred gik varmt ind for værket. Efter to års omfattende og meget krævende anlægsarbejder blev det taget i brug i 1921 af Sydvestjysk Andels Elektricitetsforsyning (SAEF). Der blev i første omgang forsynet med 2 Francisturbiner på 500 hk fra Titan, som drev to generatorer, ligeledes fra Titan. De to regulatorer var produceret på AB Arboga Verkstad i Sverige. Værket blev udvidet med en Kaplanturbine fra J.G. Storck i Brünn (Brno) under Anden Verdenskrig i årene 1942-1943, da situationen fra Første Verdenskrig med mangel på kul og

olie gentog sig. Kaplanturbinen på 1500 hk driver en Thomas B. Thrige generator så samme aksel. Denne turbinetype har til forskel fra Francisturbinen sin generator på en lodret aksel ligesom de gamle horisontalmøller, men er ligesom Francisturbinen forsynet med ledeskovle. Løbehjulet er derimod udstyret med noget, som ligner skibspropeller med drejbare blade. Herved opnås der en høj udnyttelsesgrad af vandet, og Kaplanturbinen anvendes derfor ved ringe faldhøjder.

Karlsgårdeværket er en del af Sydvest Energi og leverer strøm til kraftværket i Esbjerg, men samtidig rummer det et museum for anvendelse af vandkraft. Ligesom på Elmuseet ved Gudenåcentralen er det indrettet i den bygning, der tidligere rummede transformerstationen. Denne er nu også her flyttet udendørs. Værket har en faldhøjde på omkring 10 meter, Steen. B. Bøcher angiver helt op til 13. Karlsgårdeværket ligger i et imponerende landskab med det store kanalsystem, hvorigennem vandet fra Holme, Grindsted og Ansager Åer ender i den anselige opstemmede Karlgårde Sø på 10 ha. Den hesteskoformede dæmning var en af årsagerne til, at værket blev fredet.

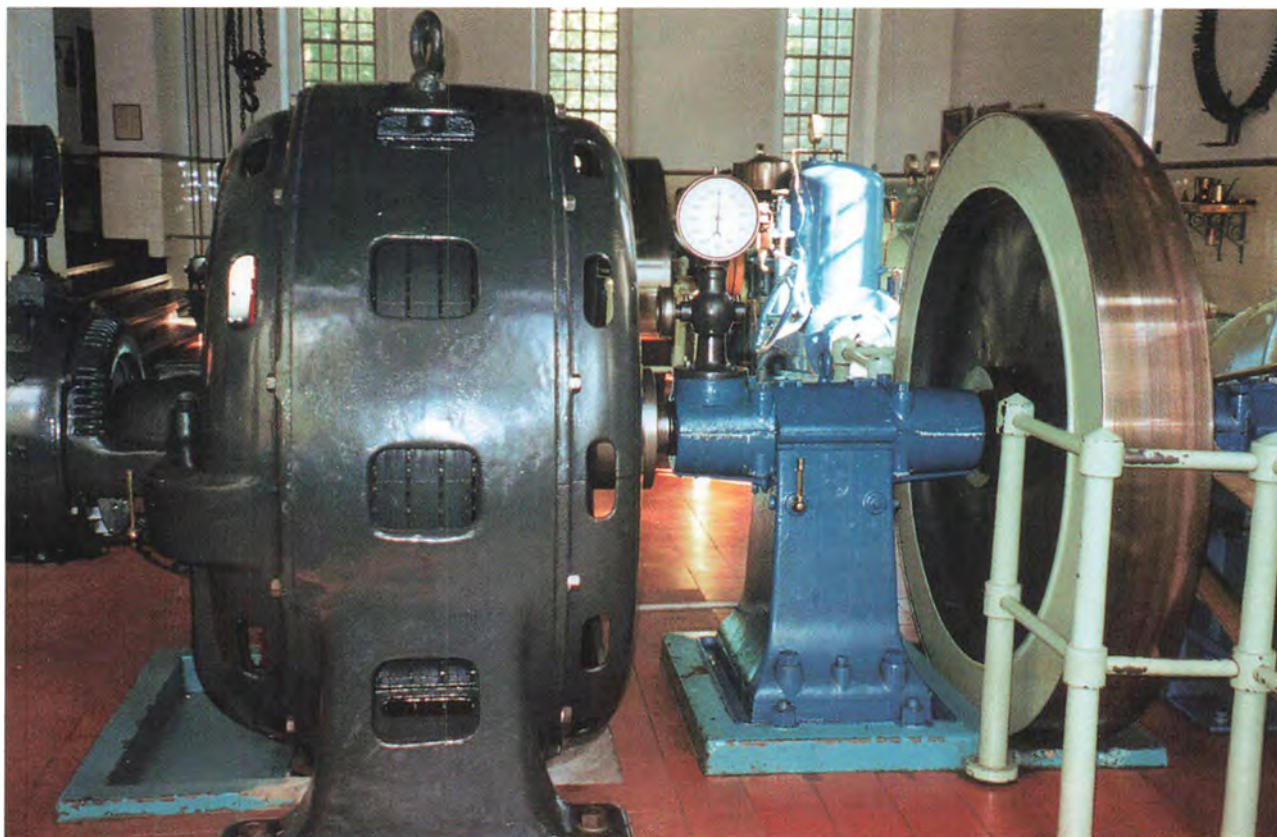
Vestbirk Vandkraftværk

Da Vestbirk Garn & Trikotagefabrik fra omkring 1850 nedbrændte i 1920 og den gamle Bredvad

El-produktionen begynder i de to turbinekamre (1). Fra tilløbskanalen (2) ledes vandet ind i kamrene. Francisturbiner (3). Turbineakslen er forbundet med generatoren (4). Maskinsalen (5). Her omdannes den roterende aksels bevægelse til vekselspænding. Vestbirk Vandkraftværk

Mølle i 1922, blev det anledningen til, at planerne om et vandkraftværk ved Gudenåens fald ved Vestbirk realiseredes. Ligesom i Harte stod Mikkel Thomsen for projektet, og ligesom KOE sluttede Vestbirk Oplands Højspændingsselskab sig sammen med et par andre elselskaber i Horsens og Omegns Forenede Vandkraftanlæg (HOFV). Opstemningsretten ved Bredvad Mølle blev købt ligesom resterne af trikotagefabrikken: fabrikan- tens bolig, en arbejderbolig og en lagerbygning.

Maskinhallen, Harteværket. Generator og svinghjul

Vandkraftsøen ved Vestbirk Kraftværk

Efter at der var opnået de nødvendige tilladelser begyndte anlægsarbejdet i 1923. Ved at spærre for Gudenåens løb kunne en faldhøjde på 9-10 meter opnås, men en opstemning var ikke tilstrækkelig. I halvandet år var 120 mand beskæftiget overalt i det berørte område med at grave kanaler, lave sluser, nye søer, jernbane- og vejbroer foruden selve kraftværksbygningen. Den 27. november 1924 kunne resultatet af alle anstrengelserne opleves. Da blev Gudenåen afskåret fra sit oprindelige løb, det gamle landskab med moser og enge forsvandt, og tre store søer Bredvad Sø, Naldal Sø og Vestbirk Sø blev dannet. Da der var gået fem dage, var vandet nået hen til kraftværksbygningen, og så kunne elproduktionen gå i gang. Turbinerne var parat til at modtage vandstrømmen, generatorerne startede, og fra Jelling i syd og til Mossø i nord, fra Nørre Snede i vest til Juelsminde i øst fik forbrugerne lys i lamperne og strøm til bl.a. de eldrevne hjemmekværne.

Turbinerne, der ligger i kamre under bygningen, var to dobbelte Francisturbiner på hver 900 kW, og både de og de tilhørende regulatorer var produceret af Karlstad Mekaniske Verkstad i Sverige. I maskinhallen står de to generatorer, som er fremstillet af Titan i København, og som blev leveret af Frichs Fabrikker i Århus. Den ene Francisturbine, der er blevet udskiftet med en Kaplan-

turbine, kan man nu se, da den er opstillet uden for værket tæt ved den lille kønne hytte, som giver gode oplysninger om værket, Bredvad Mølle og tekstilfabrikken.

Vestbirk Kraftværks funktion er i dag, som Skov- og Naturstyrelsen udtrykker det i folderen *Naturstien Horsens-Silkeborg*, »mere at fortælle historie end at producere strøm«. Det er staten, som ejer området, men HOFV driver stadig værket, som i 1924 havde 5 mand ansat, men som nu passes af én mand og fjernovervåges fra EnCon i Brædstrup. Som i starten fremstilles der godt 2 millioner kWh om året, men nu dækker produktionen kun 1/2 % af forsyningsområdets forbrug.

Også ved Vestbirk Kraftværk er der anlagt fiskepassager, et stryg ved frislusen og en nedstrøms passage ved kraftværket, som åbnes om natten, så fiskene kan slippe forbi turbinerne. Fiskepassagen, som blev anlagt omkring 1990 betød i øvrigt en sænkning af vandstanden, og det var grunden til installationen af Kaplan-turbinen.

Vestbirkanlægget er et smukt anlæg, men det ligger lidt vanskeligt tilgængeligt. Der findes ganske vist en kørevej fra trikotagefabrikkens område, men området er privat, da det blev solgt fra i 1950'erne. Dog kommer kanofarere på Gudenåen lige forbi værket, og ligesom ved de andre nævnte elkraftværker er der også her anlagt et stisystem, så

Vestbirk Vandkraftværk

besøgende kan færdes i den enestående natur. Den er ganske vist til dels menneskeskabt, men ikke derfor mindre rig på oplevelser, for ligesom ved de andre vandkraftanlæg er der skaffet gode livsbetingelser for et rigt fugle- og planteliv i søerne og kanalerne.

Det sidste vandkraftværk opføres

Anvendelsen af vandkraft blev som nævnt atter aktuel under Anden Verdenskrig, og da blev det sidste af de større danske vandkraftanlæg bygget. Et vandkraftværk på stedet var allerede projekteret i 1903, men først i 1940 påbegyndtes anlæggelsen af Holstebro Vandkraftværk/Højspændingsværk. Der var mørklægningstvang i Danmark på dette tidspunkt, og for at afslutte arbejdet så hurtigt som muligt var det nødvendigt at dispensere herfra. Efter to års forløb stod værket da også færdigt, og det betød, at Holstebro ikke havde elrationering i de sidste krigsår. Faldhøjden blev på knap 5 meter, og værket drives af en 850 hk Kaplan turbine med regulator, som er fremstillet af Ignz/Storck, Brno. Turbinen ligger i et kammer under maskinhallen, hvor generatoren af det danske fabrikat Titan er installeret. Den opnåede årsproduktion ligger på omkring 2,5 millioner kWh.

Opstemningen af Storåen betød dannelsen af en vandkraftsø på 64 ha med en bredde af 200-300

meter og en længde af 5 kilometer. Søen kan kun passeres ved selve kraftværket og ved Storebro, hvor den lille rekonstruerede Tvis Mølle ligger, tæt ved de få rester af Tvis Kloster.

Man finder Holstebro Vandkraftværk øst for den østlige omfartsvej ved Holstebro, som går lige forbi værket og den store vandkraftsø. Selve værket syner fra vejen ikke af meget, men man får et godt indtryk af det, hvis man kører ind forbi TV/MIDTVESTs mere prangende domicil, så man kan opleve vandkraftværket fra søsiden.

De små værkers opblomstring

Elektriciteten, som fremstilledes på lokalt plan, blev ofte de gamle vand- og vindmøllers død, da bønderne nu lettere kunne klare grutningen (formaling af dyrefoder) hjemme, så de mindre kornmøller, som også fremstillede el, klarede sig efterhånden mindre godt – og de var endda med til at fratage sig selv næringen. I det lange løb ville det dog være sket alligevel. Tangeværket og de større elkraftværker bidrog i høj grad til det, da deres produktion netop sendtes til landbefolkningen. Imidlertid blev udnyttelsen af alternativ energi, både i det små og i det store, aktuel efter energikrisen i 1972-1973, også på grund af den voksende angst for, at naturen skulle ødelægges af drivhuseffekten, syreregn og CO₂ udslip. Selv om

vandkraftudnyttelsen aldrig vil nå de samme højder som udnyttelsen af vindkraften, gik danske elselskaber nye veje. På Sjælland købte kraftværkerne 25% af seks vandkraftværker ved Indalselven i Sverige, og året efter fulgte Elsam efter ved at indgå en aftale med norske kraftværker om levering af 1500 MWh om året, svarende til omkring 135 gange Tangeværkets produktion.

Men også i det små er der sket store ændringer med hensyn til udnyttelsen af vand som kraftkilde til fremstilling af el. Mange mindre vandmøller som de fynske Hattebæk Mølle, nordvest for Fåborg, Rugård Mølle mellem Odense og Brenderup samt Holme Mølle på Nordfyn fik installeret generatorer, der blev drevet enten af turbiner eller af nye, eventuelt restaurerede, vandhjul. I 1986 var der 36 private elværker af denne type, men ingeniør Jørgen Krogsgaard, Prøvestation Risø, der havde været rådgiver på ovennævnte anlæg, mente, at der sagtens kunne oprettes op til 400-500 anlæg, svarende til 1% af elforbruget på det tidspunkt. Disse tanker blev dog aldrig realiseret, men energikrisen og den større forståelse for miljøbevaring betød, at Danmark nu i begyndelsen af det ny årtusinde får en væsentlig del af sin elforsyning fra de miljørigtige kraftkilder: vand og vind.

Udnyttelsen af vandkraften er imidlertid meget mere problematisk end vindkraftudnyttelsen, for selv om opstemninger her i landet aldrig kan

give virkelig store faldhøjder, ville vandkraften nok kunne udnyttes bedre, end tilfældet er, da nogle miljøforkæmpere tænker mere på faunaens vilkår end på den energivenlige udnyttelse af vandkraften. Som nævnt under nogle af vandmøllerne er fx Fyns Amt ligesom modstanderne af bevarelsen af Gudenåcentralen gået meget ind for at fjerne alle spærringer i vandløbene. Ferritslev Mølle opgav, men flere af de små møller som Kongshøj Mølle på Østfyn kæmper for deres fortsatte eksistens, mens andre møller som Holme Mølle klarer sig.

Kilder: Poul Jørgensen m.fl. De malede brød, Møllerne langs Hårby Å 1981; Anders Jespersen: Om danske møller, Den Danske Mølle 1, 1993; Christiansdal Vandkraftanlæg, Skov- og Naturstyrelsen m.fl. 1993; Kristian B. Nielsen: Lyset kom - men land forgik, Gudenåcentralen 1918-1993 1993; Vanddrevne Elværker i Danmark 1890-1940, udgivet af Skov- og Miljøstyrelsen 2000; Bent Gercke: Dansk Vandkraft, Møllen september - oktober 2000; museumsinspektør Jytte Thorndal, Elmuseet: Gudenåcentralen, Møllen maj - juni 2001; Bent Gercke: Danmarks 9 Største Vandkraftanlæg (manuskript 2003); Besøg på KOE's vandkraftcentral i Harte u.å.; folder om Elmuset, Harteværket, Vestbirk Vandkraftanlæg; oplysninger i Elmuseet, Christiansdal Elværk, Harteværket, Karlsgårde Vandkraftværk; museumsinspektør Jytte Thorndal, Elmuseet; Robert Møller, direktør for Gudenåcentralen og bestyrer af Tangeværket; Poul Erik Baagøe, Harteværket; New York Power Authority's hjemmeside;

Fisketrappen ved Brende Mølle

Stikord

Adam Beck Generating Station	211	Follerup Mølle	22,28,47	Karlsgårde Vandkraftværk	221
Agernæs Mølle	89	Frederiksværk Krudtværk	54	Karrebæk Mølle	13,97,100,101
Albani Mølle	39	Gammel Mølle	106	Kastbjerg Vandmølle	116
Aller Mølle	104,153,154	Gammelby Mølle	47,48,49,50	Kerteminde Dampmølle	201
Arreskov Mølle	79	Gedsermølle	217	Kilde Mølle	78
Arvad Mølle	173	Givskud Mølle	175	Kirkemøllen	200
Baronmøllen	201	Gravengård Vandmølle	67,213	Kjær Mølle	212
Baunhøj Mølle	36	Gravlev Mølle	203	Klingenberg Mølle	188
Bierne Mølle	40	Grubbe Vandmølle	72	Klingstrup Mølle	104
Bindslev Elværk	213	Grubbe Vindmølle	72	Knagmøllen	67,68
Bjergmøllen	39,40	Grønne Mølle	40	Kogtvedgårds Vandmølle	189
Bjørnemose Mølle	34	Grønnebæksgårds Mølle	30	Kolby Mølle	46
Blåbæk Mølle	23	Gråes Mølle	188	Kolding Oplands	
Blåbæk Vandmølle	170,182	Gudenåcentralen	212,213,214	Højspændingsforsyning	220
Borbjerg Mølle	12,17	Gudsø Mølle	48	Koldinghus Slotsmølle	48
Borreby Mølle	72	Guldager Mølle	167	Kongens Mølle	162
Borum Mølle	133	Gundestrup Mølle	72	Kongensbro Kraftværk	214
Bovballe Mølle	16,49,50,53	Gylling Mølle	80	Kongshøj Mølle	213,225
Brahetrolleborg Mølle	79	Gødning Mølle	24	Kongshøj Hammerværk	108
Brande Elværk	220	Gørding Mølle	70	Kongskilde Mølle	144
Brandtlund Mølle	28,29	Gårdhus Mølle	191	Kongsted Vandværk	53
Brangstrup Mølle	73	Hagens Mølle	134	Kragelund Mølle	89
Brede Værk	64	Hallenslev Mølle	124	Kronborg Geværfabrik	58,218
Bredstrup Mølle	89	Haraldskær Fabrik	22,64	Kuremøllen	9
Bredvad Mølle	222	Harlev Mølle	133,134	Kvak Mølle	22,28
Bregninge Skovmølle	182	Harteværket	220	Kær Mølle	104
Bregninge Mølle	187	Hastrup Mølle	174	Kærby Mølle	116
Brende Mølle	213,225	Hattebæk Mølle	70,72,95,108,225	Køng Mølle	213
Broløkkemøllen	200	Haubjerg Mølle	70	Kørupgårds Mølle	88
Brundlund Mølle	32	Have Vandmølle	142	la Cours forsøgsmølle	215
Brøndsted Mølle	22,23,24,27, 29,48,49,178	Havmøllen	202,203	Ladby Overdrevs	
Brørup Mølle	25	Havnemøllen (Køge)	145	Andelsmølle	97,120,145,146
Bundsø Mølle	213	Havnsø Mølle	112	Laksmølle	219
Børglum Mølle	120	Hellebæk Vandkraftværk	214	Lamdrup Mølle	107,108,109
Børkop Vandmølle	22,52,178	Hellevad Mølle	32	Lille Blegdams Mølle	157
Christiansdal Elværk	218	Heltborg Mølle	42,46,83	Lille Ryde Mølle	17
Christiansminde Stampemølle	182	Herslev Hørmølle	50,51,52	Lille Næstved Mølle	97
Christiansmøllen	187	Herslev Filehuggeri	52	Lille Ventepasses Mølle	200
Damgård Mølle	30,154	Hindemae Mølle	38	Lillemølle	40,102
Daugård Mølle	36	Holløse Vandmølle	97,98,100,101	Lindevads Mølle	72
Den Lille Mølle	160	Holme Mølle	15,87,108,225	Lindved Mølle	178
Donse Krudtværk	14,15,64	Holstebro Vandkraftværk	224	Ludvigsholm Mølle	133
Drabæks Mølle	181	Holsted Vandmølle	212	Lumby Mølle	104,128,170
Dybbøl Mølle	11,141	Holts Mølle	106	Lumsås Mølle	110
Dyrehave Mølle	34	Hopballe Mølle	24	Lunde Mølle	22,29,102,108,109,
Egeskov Mølle	106	Hornstrup Mølle	181	Lydum Mølle	213
Egholm Mølle	175	Horsens og Omegns		Lyngby Valkemølle	55
Einsidelsborgs Slusemølle	88	Forenede Vandkraftanlæg	222	Lyngs Mølle	195
Ejby Mølle	212	Hovslund Mølle	31	Lyshøj Mølle	98,116
Elleskov Mølle	104	Hulkær Vandmølle	70,71	Løve Mølle	121
Ellested Mølle	102,107,185	Hundborg Mølle	42,46	Låge Mølle	178
ELSAM	214,215	Højby Mølle	146	Madses Mølle	210
Esrup Mølle	54	Højby Vejrmølle	112	Maglemølle	97
Faddersbøl Mølle	41	Høje Mølle	201	Maglemølle Papirfabrik	212
Fannerup Mølle	209,210	Hønsinge Mølle	151	Malling Dampmølle	135
Ferritslev Gamle Uldspinderi	40	Høyers Krudtværk	64	Markmøllen	200
Fillerup Mølle	130,136	Hårby Mølle	213	Mellem Mølle	40
		Janderup Mølle	46	Midtmøllen	162
		Jonstrup Mølle	158	Moesgård Skovmølle	208,209
		Kaleko Mølle	130,185	Mortensens Mølle	39
		Kanehøj Mølle	144	Morup Mølle	191

Muldbjerg Mølle	70	Sillerup Mølle	153	Urte Mølle	190
Mølmarks Mølle	188	Skanse møllen	118	Vandkraftværker	211
Måre Mølle	38,39	Skenkelsø Mølle	157	Vang Mølle	46,85
Nebbe Mølle	26	Skibdræt Mølle	23,48	Vejen Mølle	70
Neder Mølle	168	Skiffard Mølle	82	Vejle Mølle	22,48
Nedre Værebros Mølle	157,158	Skive Mølle	134	Ventepose Mølle	34,88,182
Nedremølle	54	Skovbæk Mølle	53	Vestbirk Oplands	
NESA	214	Skovdallund Mølle	173	Højspændingsselskab	222
Nivå Mølle	219	Skovmøllen	34,201,210	Vestbirk Vandkraftværk	222,224
Nordby Mølle	162	Skramsø Mølle	203,210	Vester Vamdrup Mølle	52
Ny Mølle	102,107,185	Skægs Mølle	129,137,212	Vestervig Klostermølle	191
Nybjerg Mølle	95	Skærbækværket	221	Vestfyns Elforsyning	213
Nyborg Slotsmølle	39	Skårup Skovmølle	34	Viby Mølle	196
Nybroe Mølle	160	Smedebæk Vandmølle	174	Victors Mølle	39
Nygårds Mølle	112,147	Smidstrup Mølle	49,53	Vinding Hørmølle	22
Næsbyhoved Mølle	168	Snejstrup Mølle	46	Vistoft Mølle	98,119
Nør langgård Mølle	167	Stampen	64	Vodskov Mølle	119,177
Nørre Mølle	79	Stegø Pumpemølle	88	Vormark Mølle	108
Odder Dampmølle	129	Stenvad Mølle	49	Vranderup Mølle	47
Odder Nedermølle	131	Store Ryde Mølle	17,18	Yderby Mølle	110
Odder Vandmølle	129	Strandmøllen	9,10	Æble Mølle	106
Odder Stampemølle	135,137	Strandvejsmøllen	126	Øksenmølle	203,204,210
Odder Øverste Mølle	130,132	Sulkendrup Mølle	40,106,107	Ørholm	64
Overgårds Mølle	116	Sundvedgårds Mølle	146	Ørnbjerg Mølle	302
Overmølle	162,208	Suserup Mølle	144	Ørsted Vejmølle	131
Pederskov Mølle	186,187	Svallerup Lille Mølle	127	Østofte Stubmølle	183
Pibe Mølle	141	Svanemøllen	199,200	Øvre Værebros Mølle	157,158
Pilevad Mølle	38,39	Svaninge Stampemølle	70,78,210	Øvremølle	54
Pillemøllen	164	Svellas Mølle	127,128,186	Å Mølle	116,119,192
Præstkær Vandmølle	70	Svends Mølle	36	Åle Mølle	118
Puge Mølle	72	Svinninge Mølle	152,126	Årsdale Mølle	118,145
Ramløse Mølle	138	Sydvest Energi	222	Ås Mølle	107
Rantzausminde Vindmølle	189	Sydvestjysk		Åvang Mølle	107
Rask Mølle	181	Andels Elektricitetsforsyning	221		
Refsbøl Mølle	191,195	Sydøstjyske Elektricitetsværker	220		
Regissegård	72,79	Sømøllen	203		
Ribe Stampemølle	162	Sønder Broby Mølle	72		
Ribe Vejmølle	163	Sønderho Mølle	11,162		
Ribe Ydermølle	162	Sønderskov Mølle	67,70,71		
Riisagermølle	217	Tadre Mølle	70		
Ringe Mølle	89,96	Tange Kraftværk	214,215,216		
Ringsted Bymølle	142,100	Terp Mølle	118,133		
Rjukanfossen	212	Tobbel Mølle	191		
Robert Moses Kraftstation	211	Tofte Mølle	139		
Rugmøllen	164	Torning Mølle	153		
Rugårds Mølle	108,225	Torsmølle	64		
Rulle Mølle	102	Tranekær Slotsmølle	9		
Ry Klostermølle	64	Troense Vandmølle	182		
Rækker Mølle	119	Trollhättan	212		
Røde Mølle	72,79,109,182,188	Tuesbøl Mølle	70		
Røhrt Mølle	129	Tues Mølle	129,130		
Rønninge Mølle	189,190	Turup Mølle	78		
Rørvig Mølle	146	Tvis Mølle	18		
Rådvad Mølle	54	Tømmerup Mølle	124,128		
Sandager Mølle	136	Tørning Mølle	219		
Sandagergårds Mølle	129	Ubby Mølle	127,128		
Sarup Mølle	72	Uggerslev Mølle	168		
Schoellkopfværket	211	Uhre Mølle	173		
Seest Mølle	47	Ulbølle Mølle	40,190		
Silkeborg Papirfabrik	9,10	Uldum Mølle	178		
Silkens Hammerværk	79	Ulstrup Mølle	128,203		

Andre bøger udgivet på Skib Forlag

Bondegårde i Danmark

Ove Agrilin:

Skåne og meget mer – Besøg i gammelt dansk land

Henning P. B. Andersen:

Vesuv – En meget farlig vulkan

Leif Andersen:

Smeden – Et gammelt håndværk

Per Bøgh:

Fra busseronne til matroskrave – Sømandstøj gennem tiderne

Erik Dannesboe og Per Bøgh:

Kølvand – 1000 år under sejl og med motor

Kjeld Ejdorf:

Stormfloden den 13. november 1872

Hans Egeskjold:

Bjørnejagt i Canada

Knud Fischer og Per Bøgh:

Søklar med skoleskibet Danmark

Arne Gotved:

Og de sejler – de gamle træskibe

Anna Marie Lebech-Sørensen:

Vindmøller og Vandmøller i Danmark – bind 1

Frode Lund:

Fynske Vandmøller 455 motiver

Ib Møller:

Hestevogne i Danmark

Ib Møller:

Vilhelmsborg – Danmarks nationale hestesportscenter

Jens Riise Kristensen:

Flådens ansigt – Galionsfigurer fra Den Danske Marine

Thorkild Sandbeck:

Dansk fiskeri, redningsskibene og fiskerikontrollen

Thorkild Sandbeck:

Martha – En skønnert gennem 100 år

Thorkild Sandbeck:

40 år til søs – fortalt i ord og billeder

9 788790 374280

ISBN: 87-90374-28-2

